

Medeltida träkyrkor

DEL 2.

ERLAND LAGERLÖF

SVERIGES KYRKOR KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

Medeltida träkyrkor II

Medeltida träkyrkor II

Västergötland Värmland Närke

ERLAND LAGERLÖF

VOLYM 199 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIÄMBETET OCH KUNGL.VITTERHETSHISTORIE

OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN

Riksantikvarieämbetet Stockholm 1985

REDAKTIONSKOMMITTÉ: EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R. AXEL UNNERBÄCK

UPPMÄTNINGAR GUNNAR WIRÉN

*Översättningen till engelska av bildtexterna,
katalog och sammanfattning har utförts av Roger G Tanner.
Uppmätningar och fotografier förvaras i ATA.
Omslagsbilden visar en detalj av fig 233, Södra Råda kyrka.*

Distribution Almqvist & Wiksell International Stockholm

Centraltryckeriet, Borås 1985

91-7192-645-3

Innehåll

FÖRORD	7	<i>Kållands härad</i>	53–56
		Höra 53–55. Uvered 55–56.	
VÄSTERGÖTLAND			
INLEDNING	9–15	<i>Marks härad</i>	56–62
Landskapet Västergötland 9. Skara stift 10. Kyrkorna 10–12. Källor och litteratur 12–15. Karta över belagda medeltida träkyrkor i Västergötland 13.		Fritsla 56. Kinnarumma 57–60. Seglora 60–61. Skephult 61–62. Svänasjö 62. Tostared 62.	
<i>Als härad</i>	16	<i>Redvägs härad</i>	63–65
Landa 16.		Bjättlunda 63. Gullered 63–64. Kinnared 64. Kölingared 64. Strängsered 64–65. Vång 65.	
<i>Askims härad</i>	17	<i>Skånings härad</i>	66–67
Råda 17.		Härjevad 66–67.	
<i>Barne härad</i>	17–25	<i>Vadsbo härad</i>	67–96
Hällum 17–18. Kyrkås 18. Long 19–20. Naum 21. Vara 22–23. Önum 23–25.		Berga 69. Björkäng 69–70. Bäck 70. Fagerlid 71. Finnerödja 71–72. Halna 72–75. Hundakulla (Beateberg) 75–76. Skaga kapell 76–79. Udenäs 79–82. Älgarås 83–96.	
<i>Gäsene härad</i>	26–34	<i>Vartofta härad</i>	96–99
Grude 26. Hällestad 26–32. Jällby 33. Källunga 33. Ljur 33–34.		Brandstorp 97. Habo 97. Korsberga 98. Vättak 99.	
<i>Kinds härad</i>	34–43	<i>Vedens härad</i>	100–115
Ambjörnarp 35. Grönahög 35. Håcksvik 35–36. Kalv 36–37. Limmared 37. Ljushult 37. Mjöbäck 38. Mossebo 38. Mårdaklev 38–39. Roasjö 39. Sjötofta 40. Svenljunga 40. Tygestorp 41. Älvsered 42. Ölsremma 43.		Hedared 100–109. Vänga 110–115.	
<i>Kinne härad</i>	44–47	<i>Viste härad</i>	115–118
Bredsäter 44–46. Husaby 47.		Slädene 116–117. Trökörna 117–118.	
<i>Kullings härad</i>	48–51	<i>Väne härad</i>	118–119
Bergstena 48. Hemsjö 49. Landa 49–50. Långared 50. Rödene 50–51. Ödenäs 51.		Väne-Ryr 118–119.	
<i>Kåkinds härad</i>	52–53	<i>Vättle härad</i>	119–120
Hjo 52. Mofalla 53.		Lerum 119–120.	
		<i>Ås härad</i>	120–129
		Bråmhult 120–129. Fänneslunda 129. Kärråkra 129.	

<i>VÄRMLAND</i>		<i>Väse härad</i>	207–208
INLEDNING	131–137	Alster 207. Kristinehamn 208.	
Landskapet Värmland 131. Stiftet 131–132. Kyrkorna 132–134. Källor och litteratur 134–137. Karta över belagda medeltida träkyrkor i Värmland 130.		<i>Älvdals härad</i>	209–211
<i>Fryksdals härad</i>	137–140	Dalby 209. Ekshärad 209–210. Norra Ny 211.	
Fryksände 137–138. Lysvik 138–139. Sunne 139. Vitsand 139. Östra Ämtervik 140.		<i>NÄRKE</i>	
<i>Färnebo härad</i>	140–141	INLEDNING	213–215
Filipstad 140–141.		Landskapet Närke 213. Stiftet 213. Kyrkorna 213–214. Källor och litteratur 214–215. Karta över belagda medeltida träkyrkor i Närke 212.	
<i>Gillbergs härad</i>	141–150	<i>Askers härad</i>	216
Glava 141–143. Kila 144. Långserud 144–146. Stavnäs 146. Svanskog 146–148. Värmskog 149–150.		Lännäs 216.	
<i>Grums härad</i>	150–151	<i>Edsbergs härad</i>	217–231
Ed 151. Segerstad 151.		Kvistbro 217. Tångersåsa 218–231.	
<i>Jösse härad</i>	152–154	<i>Glanshammars härad</i>	231–232
Arvika 152. Eda 153. Gunnarskog 154. Köla 154. Älgå 154.		Glanshammar 231–232.	
<i>Karlstads härad</i>	155–177	<i>Örebro härad</i>	233–237
Hammarö 155–176. Karlstad (Tingvalla) 176–177.		Mosjö 233–237.	
<i>Kils härad</i>	177–179	DE MEDELTIDA TRÄKYRKORNA I VÄSTSVERIGE	
Frykerud 178. St Kil 178. Övre Ullerud 179.		Sammanfattande översikt	237
<i>Nordmarks härad</i>	179–189	<i>Stavkyrkorna</i>	238
Blomskog 179–182. Holmedal 183. Järnskog 183. Karlanda 183–184. Silbodal 184. Sillerud 184–185. Skillingmark 185–187. Trankil 187. Töcksmark 188. Västra Fågelsvik 188. Östervallskog 188–189.		<i>Timmerkyrkorna</i>	241
<i>Näs härad</i>	189–190	Material och teknik 244. Ytterväggar 245. Ingångar 245. Fönster 246. Interiör 247. Sakristior och vapenhus 248. Dateringar 248	
Huggenäs 189–190. Tveta 190.		MEDIEVAL WOODEN CHURCHES IN VÄSTERGÖTLAND, VÄRMLAND AND NÄRKE	
<i>Visnums härad</i>	191–207	Catalogue 250. Summary 261	
Nysund 191. Rudskoga 191–192. Södra Råda 192–205. Visnum 206–207.		FÖRKORTNINGAR	274
		ALFABETISK FÖRTECKNING ÖVER KYRKORNA	275

Förord

Det ursprungliga syftet med Sveriges Kyrkors projekt Medeltida träkyrkor var att bygga upp en fullständig dokumentation av de bevarade medeltida träkyrkorna. I den första publikationen, som utkom 1983, redovisades de sex kyrkor som bevarats inom det gamla småländska området, d v s Småland och södra Östergötland. För sammanställning och forskning svarade antikvarien Marian Ullén, för uppmätningarna arkitekten Gunnar Wirén.

I den nu föreliggande volymen, omfattande Västergötland, Värmland och Närke, har ytterligare sex kyrkor dokumenterats. Därmed är samtliga bevarade medeltida träkyrkor dokumenterade och projektets ursprungliga syfte uppnått. I riksantikvarieämbetets arkiv ligger nu ett rikt dokumentationsmaterial i form av fullständiga uppmätningsskisser, fotografier och beskrivningar över dessa ovärderliga och ömtåliga monument från vårt lands äldsta träbyggnadskultur.

Redan i ett tidigt skede av projektarbetet visade det sig önskvärt att kartlägga även de träkyrkor som var kända endast genom arkivaliskt och arkeologiskt material. Därmed tillkom inom det småländska området 112 kyrkor, redovisade i den första volymen. I nu föreliggande arbete redovisas utöver de bevarade kyrkorna ytterligare 125 medeltida träkyrkor: 76 i Västergötland, 44 i Värmland och fyra i Närke. Framtida undersökningar kommer säkerligen att innebära en ökning av antalet kända träkyrkor från medeltiden; i Värmland t ex, finns 35 ödekyrkogårdar, av vilka hittills endast ett tiotal är undersökta.

För forskning och text i föreliggande volym svarar docenten Erland Lagerlöf, för uppmätningarna arkitekten Gunnar Wirén och för fotograferingen av de beva-

rade kyrkorna fotografen Rolf Hintze.

Tack vare dendrokronologiska undersökningar har det blivit möjligt att göra en säkrare tidfästning än tidigare, ofta mycket ungefärliga, dateringar. För nu föreliggande del har provtagning och analyser, som omfattat både bevarade kyrkor och arkeologiskt material från rivna kyrkor, utförts av fil mag Alf Bråthen.

I samband med inventeringen och sammanställningen av materialet har värdefull hjälp lämnats av berörda läns museer. Som enda museum i landet visade Skaraborgs läns museum den stora utställningen Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, gjord vid Helms-Museum i Hamburg av professor Claus Ahrens. På initiativ av landsantikvarien Ulf Hagberg och antikvarien Tom Ohlsson ordnades i samband därmed ett symposium om de medeltida träkyrkorna. Värdefull hjälp har även lämnats av tjänstemannen vid läns museet Lars Hasselberg, främst genom dokumentation av ödekyrkogårdar i Västergötland, samt av landsantikvarien Henrik Ahnlund vid Älvsborgs läns museum, landsantikvarien Hans Kruse och antikvarierna Håkan och Karin Eles vid Värmlands museum samt landsantikvarien Egon Thun vid Örebro läns museum. Hammarö hembygdsförening har bl a bistått med fotografier från Hammarö kyrkas restaureringar.

Redaktionskommittén vill slutligen framföra sitt tack till församlingarnas prästerskap, kyrkoråd och kyrkvaktmästare för värdefullt bistånd i samband med undersökningarna i kyrkorna.

Stockholm i april 1985

Sten Karling Evald Gustafsson R Axel Unnerbäck

INLEDNING

Landskapet Västergötland

Landskapsnamnet Västergötland påträffas för första gången hos Adam av Bremen, som nedskrev sin historia på 1070-talet. Han använder där den latiniserade namnformen *Westragothia*.

Under högmedeltiden, då den äldre västgöotalagen nedskrevs (slutet av 1200-talet) omfattade landskapet Västergötland även några häradar i det nuvarande Dalsland, nämligen Nordal, Sundal och Vedbo häradar, samt Mo härad, som nu hör till Småland. Det är ovisst hur det förhöll sig med det nordligaste Dalsland och Nordmarks härad i Värmland. I ett brev utfärdat av Magnus Ladulås 1287 (SGL 1, s 69 f) anmodas invånarna i Sundals, Nordals, Valbo, Vedbo, Tössbo och Nordmarks häradar att tillsammans med övriga häradar i Västergötland till prästerskapet i Skara stift utgöra tionde i säd. Detta har förmodats kunna tyda på att även dessa häradar tillhört landskapet (I Lundahl, 1961, s 1 not 5). Eftersom de dock ej nämns i lagens tinglottabalk tillsammans med de övriga häraderna i det egentliga Västergötland är det ovisst om de bör räknas in i landskapet vid denna tid. Däremot hörde de naturligtvis till Skarastiftet, som ju även omfattade hela Värmland under medeltiden.

Landskapet gränsade i väster till Norge och i söder och sydväst till Danmark. Naturliga vattengränser utgjordes av Västerhavet och Göta älv i väster, Vänern i norr och Vättern i öster. I nordost bildade det stora skogsområdet Tiveden en svårforcerad gräns mot Svealand.

Landskapets gränser synes ha varit ganska fasta hela medeltiden igenom, åtminstone i norr, öster och söder. Gränsen i väster mot Norge skiftade något från tid till tid. Ön Hisingen delades mellan Västergötland och Norge. Delningen bör ha skett före 1276 då kung Valdemar Birgersson i ett brev gav löftet till den norske kungen Magnus Lagaböter att Lundby och Tuve socknar skulle tillhöra Norge till evig tid. Även andra områden i väster var omtvistade. De s k utlanden, Askims,

Sävedals, Vättle och Hisings häradar, bildade ett gränsområde mellan Norge och Danmark. De skall ha tillhört Danmark till 1200-talets början, för att sedan tillföras Sverige och Västergötland på 1270-talet, då Danmark hade en svaghetsperiod (G Olsson 1953).

De mest befolkade områdena i landskapet var av naturliga skäl slättområdena nedanför silurbergen, det stora slättlandet omkring Skara, Falbygden samt dalgångarna vid Göta älv, Tidån, Åtran och Viskan.

Man räknar med att landskapet i betydligt större utsträckning än i dag var skogbevuxet. Enligt en uppgift från omkr 1325 (SGL 1, s 290 f) skall det ha funnits 37 "allmänningskogor" i Västergötland. Detta kan naturligtvis ha haft stor betydelse när det gäller att välja material till kyrkobyggnaderna. Under missionstiden och äldre medeltid var det naturligt att uppföra träkyrkor, men efter 1150, då vi anser att man började bygga kyrkor av sten, var materialtillgången av avgörande betydelse vid kyrkobyggandet, vilket vi skall finna i den fortsatta framställningen.

Hela Västergötland med Dal utgjorde en enda lagsaga med en lagman som ledare för landstinget. Här gällde alltså samma lag vid "alla götars ting", vilket i allmänhet synes ha hållits i Skara. Denna lag, Västgöotalagen, användes nästan hela medeltiden igenom. Det var först på 1400-talet, under drottning Margaretas tid, som den ersattes av Magnus Erikssons allmänna landslag.

Den äldsta kända administrativa indelningen är häradsindelningen. Landskapet hade 32 häradar, alla med en häradshövding som ledare. Häradernas storlek skiftade starkt. De största är Vadsbo, Mark och Kind, som omfattar upp till 50 socknar (Vadsbo), medan några häradar endast består av några få socknar. De minsta häraderna är Al, Askim, Bjärke, Flundre och Hising. Als härad omfattade 4 socknar: Landa, Rycka, Saleby och Trässberg, medan Hisings härad, som var det minsta, endast omfattade två socknar: Lundby och Tuve.

Fig 1. Hedared, landets enda bevarade medeltida stavkyrka. Foto R Hintze 1981.

Hedared, Sweden's only surviving medieval stave church.

Skara stift

Skara stift omfattade under medeltiden hela det egentliga Västergötland samt Dalsland och Värmland. Det var således till arealen ett mycket stort stift.

Västergötland hörde till de områden inom det dåvarande Svea rikets gränser, som först kristnades. Adam av Bremen skriver i sin *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* (nedskriven 1080–85) följande om stiftsgrundläggningen (II, kap 58): ”Den andre Olof (Olof Skötkonung) sägs ha utmärkt sig för sin stora kärlek till religionen i Sverige. I sin avsikt att omvända sina undersåtar till kristendomen lade han ned stor möda på att riva det hedniska Uppsalatemplet, beläget mitt i sveonernas land. Hedningarna, som med rädsla såg hans avsikter, sägs ha träffat ett avtal med sin kung av den innebörden, att om han själv ville vara kristen fick han utföra sina kungliga befogenheter i det landskap i Sverige som han själv föredrog. När han där grundade en kyrka och införde kristen gudstjänst, fick han emellertid inte med våld tvinga någon invånare att avsäga sig dyrkan av sina gudar, försävt denne inte självmant önskade omvända sig till Kristus. Kungen, som var nöjd med denna överenskommelse, grundlade en kyrka åt Gud samt inrättade ett biskopssäte i västra Götalandet, som ligger närmast danerna och nordmännen. Det är det stora samhället Skara, för vilket, på den mycket fromme kung Olofs begäran, ärkebiskopen Unwan vigde Thurgot som den förste biskopen. Denne man skötte energiskt sin mission bland hedningarna. Genom sin verksamhet vann han de två namnkunniga götiska folkstammarna för Kristus. Under förmedling av denne biskop sände kung Olof ofantliga gåvor till ärkebiskopen Unwan.”

”Denne kung sägs för övrigt ha haft två söner. Dessa båda lät han döpa tillsammans med sin gemål och sitt folk. Den ene av dem, som föddes av en bihustru, fick namnet Emund. Den andre, Anund, som kungen hade avlat med sin lagliga gemål, fick trons och nådens tillnamn Jacob. Han var visserligen ung till åren men överträffade alla sina föregångare i visdom och fromhet. Ingen kung var så älskad av sveonernas folk som Anund.”

Av denna tidiga historieskrivning framgår tydligt att Västergötland och Skara redan under 1000-talet var ett viktigt kristet centrum i Sverige. Det förefaller som om basen för missionsverksamheten i det dåtida Sverige blev biskopssätet i Skara. Detta innebar också att kyrkobyggnadsverksamheten var livligare här än på andra håll i landet.

Kyrkorna

Antalet socknar i Västergötland var redan på 1200-talet mycket stort. Äldre västgöotalagen, nedskriven på 1280-talet, anger deras antal till 517. Särskilt på slätterna och i dalgångarna, således i de tidigt befolkade bygderna, låg kyrkorna mycket tätt. Det förefaller som om varje ”fullby” (by med minst en halv tolfte bofasta män) hade egen kyrka och bildade en socken.

Under missionstiden, dvs fram till ca 1150, var dessa kyrkor med få undantag uppförda av trä, vilket innebär att de flesta romanska stenkyrkorna föregåtts av en träkyrka.

Kyrkornas antal var således redan under tidig medeltid stort. Man räknar med att det fanns över 500 kyrkor i Västergötland vid denna tid. Som nämnts var de flesta av dessa kyrkor av trä. Det var först omkr 1150 som man på allvar tog itu med stenkyrkobyggnaden, som krävde ett helt annat kunnande och en större ekonomisk insats. Även i denna trakt, där man hade god tillgång till en lämplig byggnadssten, valde man således att uppföra sina kyrkobyggnader av det mindre beständiga, men lätt bearbetade materialet. Förhållandet synes ha varit likartat i hela Norden, således även i de andra områden, som hade tillgång till lätt bearbetad sten som Östergötland, Gotland och Skåne.

Endast rester av dessa tidiga träkyrkor har bevarats, främst som återanvänt material i senare uppförda kyrkobyggnader. Genom dendrokronologiska undersökningar (årsringsdatering, se nedan) har vi nu kunnat konstatera att endast en av dessa stavkyrkobyggnader från Västergötland kan föras till missionstiden, nämligen Vänga, som bör ha uppförts strax efter 1050. De två andra stavkyrkorna, från vilka material (väggplankor) bevarats, nämligen Hällestad och Kinnarumma, har tillkommit under 1100-talets förra hälft. En stolpända påträffad vid utgrävning i Husaby kyrka har ej kunnat dateras dendrokronologiskt på grund av rötskador, men bör, om den hört samman med en kyrkobyggnad, vilket förmodats, kunna dateras till missionstiden, då de första träkyrkorna hade jordgrävda stolpar. Den märkligt väl bevarade stavkyrkan i Hedared, landets enda, har intressant nog daterats till 1500-talets början, troligen 1506. Detta innebär säkerligen ej att man allmänt uppförde stavkyrkor ännu vid denna tid. Troligare är att man här uppfört en kopia av en föregångare, som kan ha byggts på 1200-talet. Återanvänt material i den nuvarande stavkyrkan i Hedared tyder på detta.

De två timrade kyrkor, som bevarats i Västergötland – Brämhult och Älgårås – har båda daterats till 1400-talets senare hälft. Vi vet dock från andra områden, t ex

Närke och Småland, att man började uppföra kyrkor av liggtimmer redan vid 1200-talets början. Denna träbyggnadskonstruktion med hörn, sammanfogade genom knutning, blev sedan den allmänt använda vid träkyrkobyggandet i landet.

I de skogrika trakterna av landskapet fortsatte man att bygga kyrkor av trä även sedan uppförandet av stenkyrkor blivit vanligt vid 1100-talets mitt. Detta skedde uppenbarligen i större utsträckning än man tidigare förmodat, vilket framgår av föreliggande undersökning. Över 80 medeltida träkyrkor har kunnat påvisas inom landskapets gränser, av vilka de flesta synes ha uppförts under senmedeltiden. Att träkyrkor var vanliga i Västergötland under hela medeltiden framgår av den äldre Västgötagens kyrkobalk med bl a följande text: ”Börjar kyrka åldras, stå stolpar, ligga syllar, är dörrtrå helt och fästband, ligger takås hel, altarsten och altare, have kyrkan samma sin vigning, även om man lagar henne, om dessa alla äro hela.” Man tar alltså en träkyrka som exempel så sent som på 1280-talet då denna gång nedskrevs.

Hotet mot träkyrkorna var stort redan under medeltiden. Som nämnts hade de byggts mycket tätt under missionstiden och de små församlingarna hade svårt att underhålla sina kyrkor. Redan 1234 fick därför Skarabiskopen tillstånd av påven att sammanslå mindre socknar, vilket innebar att åtskilliga kyrkor revs eller lämnades öde redan vid denna tid. Detta gick naturligtvis främst ut över träkyrkorna, som sannolikt ansågs mindre värda att bevara.

Nästa stora ödeläggelse av de västgötska medeltida kyrkorna skedde under Gustaf Vasas tid. Han förklarade i ett brev 1557 att de överflödiga och allt för nära varandra byggda kyrkorna synnerligen i den landsändan Västergötland måste en parti avläggas och de andra desto bättre vid makt hållas.

Men även biskoparna förordade sammanslagning av socknarna och rasering av kyrkorna. Särskilt gällde detta biskopen Erik Falck (1547–58), som vid sina visitationer ofta yrkade på indragning av små socknar. Han medverkade bl a till att Ingareds, Kinnareds, Tisslareds och Vångs kyrkor, samtliga i Redvägs härad, ödelades. Motståndet mot kyrkoraserandet var dock stort från sockenbornas sida. De ville behålla sin kyrka, som förfäderna hade byggt upp och de ville ha kvar gudstjänst och präst. Striden blev ofta hård. Vi vet t ex att Strängsereds lilla träkyrka utdömdes av biskopen vid 1500-talets mitt. Den stod en tid öde, men blev ej riven och 1671 blev den ersatt med en ny träkyrka. Församlingborna hade segrat och både socknen och kyrkan finns fortfarande kvar. Denna kamp mellan sockenborna,

främst bönder, å ena sidan och biskop och prästerskap å den andra sidan, framträder tydligt i Västergötland redan på 1500-talet. Den blir vanlig i hela landet och accentueras ytterligare under 1800-talet, kanske främst i Växjö stift under Esaias Tegnér's tid som biskop där (1824–46).

Även i Västergötland blir senare delen av 1700-talet och hela 1800-talet en tid då de små medeltida kyrkorna rivs eller ombyggs. Befolkningsökningen krävde större kyrkobyggnader och även de nya idéströmningarna om hur gudstjänstrummet skulle vara utformat – stora ljusa predikolokaler – gav upphov till nybyggnader och omfattande tillbyggnader av de äldre, ofta små kyrkorna. Det är naturligt att de gamla träkyrkorna, som vid denna tid ofta var i dåligt skick, var de som drabbades hårdast vid denna nybyggnadsvåg. Nu försvann, med några få undantag, de medeltida träkyrkor, som undgått den tidigare ödeläggelsen. De som bevarades blev utsatta för omfattande om- och tillbyggnader.

Av de många medeltida träkyrkorna i Västergötland – det fanns över 80 vid 1500-talets mitt – återstår endast en som är helt bevarad, nämligen Hedareds stavkyrka i Vedens härad. Dessutom har två timrade kyrkor bevarats i tillbyggt skick, nämligen Brämhult i Ås härad och Älgårås i Vadsbo härad. Inom det medeltida Skarastiftet finns dock även Södra Råda – helt bevarad – och Hammarö – tillbyggt på 1700-talet – båda i Värmland.

Trots att endast tre medeltida träkyrkor är bevarade i Västergötland, kan vi ändå få en ganska god bild av de äldre träkyrkornas konstruktion och utformning i landskapet. Detta beror på flera omständigheter. Utom de ännu stående kyrkorna, som kan ge de viktigaste uppgifterna, finns bevarat material från flera rivna träkyrkor, vilket återanvänts när nya kyrkor byggdes. Viktigt i sammanhanget är också det arkeologiska och arkivaliska materialet. Flera kyrkor och ödekyrkogårdar har varit föremål för arkeologiska utgrävningar, som givit viktiga uppgifter om de medeltida träkyrkornas plan och utformning. I det arkivaliska materialet är främst de äldre avbildningarna av stor betydelse. Som exempel på dessa kan nämnas endast Johan Peringskiölds ”Monumenta” (KB) från 1670-talet med ca 20 värdefulla teckningar av dessa äldre träkyrkor.

I den följande framställningen redovisas 76 belägg för medeltida träkyrkor i Västergötland. I flera fall har det arkeologiska och arkivaliska materialet kunnat lämna mycket detaljerade uppgifter om dessa försvunna träkyrkor.

Genom de dendrokronologiska undersökningar, som utförts av Alf Bråthen, har det varit möjligt att mera

exakt kunna datera inte endast de ännu stående träkyrkorna, utan också det material som bevarats från de rivna kyrkorna. Dateringarna återfinns dels i beskrivningen av respektive kyrka, dels i ett särskilt kapitel, författat av Alf Bråthen.

Källor och litteratur

Undersökningar om de medeltida träkyrkorna som grupp har tidigare endast utförts i några få fall. Utförligast har stavkyrkorna behandlats i Emil Ekhooffs betydande arbete "Svenska stavkyrkor", som utkom 1914–16. Ett av huvudnumren i denna bok är naturligtvis stavkyrkan i Hedared, som här blivit allsidigt belyst och dokumenterad. Även det övriga då kända stavkyrkomaterialet från Västergötland, det från Husaby, Hällestad, Kinnarumma och Vänga behandlas utförligt i detta monumentala och grundliga arbete om de svenska stavkyrkorna. I ett av bokens sista kapitel skriver Ekhoff också om de stavkyrkor, som var kända genom äldre avbildningar eller genom skriftliga uppgifter. I detta sammanhang tar han upp Skaga (Skagens) kapell i Udenäs socken, Vadsbo härad, och ger den lilla offerkyrkan, som revs 1825, en utförlig beskrivning. Där emot har han helt uteslutit de västgötska timrade träkyrkorna, som han för övrigt knappast kände till, eller kunde datera.

Gerda Boëthius har i sin bok *Hallar, tempel och stavkyrkor* (1913) behandlat de medeltida träkyrkorna främst ur konstruktiv teknisk synpunkt. Erik Lundberg har i flera arbeten, senast i "Trä gav form" (1971) behandlat träbyggnadskonsten i Norden utförligt. I *Romansk konst i Norden* ger Armin Tuulse en översiktlig framställning om missionstidens träkyrkor, således stavkyrkorna.

De två försvunna träkyrkorna i Kållands härad, Höra (i Järpås socken) och Slädene, har behandlats i monografiform i *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, Västergötland, band I* (1914). Ett stort antal av de rivna eller på annat sätt försvunna träkyrkorna är omnämnda och beskrivna i både yngre och äldre litteratur som sockenbeskrivningar och vägledningar. För denna litteratur liksom för otryckta källor redovisas i samband med behandlingen av respektive kyrka.

Den mest utnyttjade källan för uppgifter om vilka socknar som haft träkyrkor, socknarnas ålder och sockennamnens ursprungliga stavning har varit Ivar Lunddahl, *Det medeltida Västergötland* (1961) med dess utförliga hänvisning till otryckta och tryckta källor. Här omnämns dock endast de förmodade träkyrkorna utan närmare beskrivning, men arbetet har varit den vikti-

gaste inkörsporten till det vidare sökandet och studiet i främst de äldre topografiska handskrifterna, där de utförligaste beskrivningarna och avbildningarna har påträffats.

Främst bland dessa bör nämnas J Peringskiölds *Monumenta Sueo-Gothorum antiqua et recentia* (I KB, Stockholm) vars nionde band behandlar Västergötland. Denna värdefulla handskrift, som färdigställdes 1671, innehåller noggrant utförda teckningar av kyrkor i Skara stift samt kortfattade beskrivningar. Inte mindre än 17 av de då ännu bevarade medeltida träkyrkorna är avbildade i detta arbete, som därför är av stort intresse.

En annan 1600-talsresenär som ger värdefulla uppgifter om kyrkorna, är J Hadorph i *Resanteckningar om Läckö grefskap eller Åse, Kållands och Kinnefjärdings härad* (1669 och 1671) (publ i VGFT, Bd 2, h 1 1901).

Bland arkivalierna från 1700-talet bör en handskrift från 1724 först omnämnas, nämligen O Rhyzelius' *Wester-Gothia ecclesiastica et literata* (Landsarkivet, Göteborg) med kortfattade beskrivningar av kyrkobyggnaderna och deras inventarier. Viktigt är också S Wilskmans insamlade material om Västgötaskockarna, där kyrkorna intar en viktig plats. Sven Wilskman (1716–1797), lektor i Skara, sände 1749 ut en frågelista till prästerna i Skara stift. Här anbefalldes de att författa sockenbeskrivningar enligt en fastställd plan. Man uppmanades att utföra detta arbete "så att inte våld, fiendehand eller andra svåra omständigheter kunde förhindra eftervärlden att ha nöje och dra fördel därav". De svar som inkom från 32 pastorat bearbetades och samlades av Wilskman. Den långa frågelistan till prästerna omfattade både ekonomi och historia. Vad kyrkorna beträffar ville han ha följande uppgifter: "Kyrkornas äldre, om något derom finnes; belägenhet, storlek, prydnad och Graf-chorer; men besynnerligen Inscriptioner på Anor, Taflor, Kalkar, Kläckor, Epitaphier och hederligare personers Grafstenar. 2. Offerkällor, Grifter, Runstenar och andra til åminnelse upreste stenar."

Dessa samlingar utökades och kompletterades under senare delen av 1700-talet av Gabriel Tidgren och Olof Lundholm. Den s k *Lundholmska samlingen*: "Västergötlands historia" förvaras nu i Stifts- och landsbiblioteket i Skara.

En sammanfattning av detta stora arbete utgavs 1911–16 av P E Lindskog under titeln: "Försök till en korrrekt beskrifning om Skara stift". De beskrivningar av kyrkorna som här ges är i allmänhet kortfattade, men i vissa fall har de kunnat ge mycket värdefulla uppgifter om kyrkornas tillkomsthistoria och om deras inredning och inventarier.

Fig 2. Karta över belagda medeltida träkyrkor i Västergötland. Understrykning betecknar stående kyrka. G Wirén 1984.

Map of known medieval timber churches in Västergötland. Churches underlined still standing.

I ATA, Stockholm, förvaras en utskrift av den inventering som gällde hela landets kyrkor. Den tillkom genom en kunglig förordning 17/4 1828 och utfördes 1829–30. Inventeringen, som utom kyrkobyggnaderna skulle omfatta även minnesmärken och ”märkvärdighe-

ter” samt kyrkogårdar, utarbetades av församlingsprästerna. Inventeringsprotokollen är av skiftande kvalitet beroende på den ansvarige prästens intresse för uppgiften. Eftersom flera av de medeltida träkyrkorna i Västergötland var bevarade vid denna tid har uppgifterna i

detta inventarium dock varit av stor betydelse för framställningen.

Under 1800-talets senare del var flera antikvariska resenärer verksamma i Västergötland. Bland dessa märks P A Sæve, den lärde gotlänningen, som vid 1860-talets början reste omkring på den västgötska landsbygden. Han intresserade sig speciellt för kyrkorna och deras inventarier, men är ganska knapphändig i sina redogörelser för de små medeltida träkyrkorna, van som han var vid de ståtliga gotländska stenkyrkorna med sina rika portaler. Hans reseberättelse från Västergötland (1863), illustrerad med skickligt utförda teckningar, inlämnades till Vitterhetsakademien, som var hans uppdragsgivare, och förvaras i ATA, Stockholm.

En annan flitig antikvarisk resenär i 1800-talets Sverige var artisten och fornforskaren Nils Månsson Mandelgren (1813–1899). Han besökte och beskrev de kulturhistoriskt intressanta företeelserna i landskapet 1846–48. Liksom i de övriga landskap han besökte intresserade han sig, vid sidan om det rent etnologiska, speciellt för kyrkorna och deras inredning. De flesta av de äldre träkyrkorna var vid denna tid redan rivna, men flera av de bevarade kyrkorna beskriver han utförligt. Inte minst betydelsefulla är hans teckningar, skisser och anteckningar, vilka ingår i den sk Mandelgrenska samlingen, som förvaltas av Folklivsarkivet vid Lunds Universitet. Hans reseberättelser från 1846–48, som utfördes på uppdrag av Vitterhetsakademien, förvaras i ATA. Det bör observeras att teckningarna vid renritningen ofta förenklats varför man bör använda konceptritningarna och skisserna, som alltså förvaras vid Folklivsarkivet i Lund.

I ATA förvaras också ytterligare en reseberättelse från 1800-talets Västergötland. Det är N G Djurklous beskrivning av fornminnen och kyrkor efter en resa han företog i landskapet 1868–69. I denna behandlas kyrkobyggnaderna summariskt, medan han ej sällan utförligt beskriver inredning och inventarier.

Mellan åren 1873–1901 avtecknades Skara stifts samtliga kyrkor av Ernst Wennerblad. Alla dessa avbildningar utgavs 1902 i 5 band med kortfattade beskrivningar av kyrkorna. Det är i allmänhet kyrkornas sydfasader som avbildas. Flera av de senare rivna eller på annat sätt försvunna träkyrkorna har kommit med i denna samling noggrant avtecknade kyrkor.

På 1920-talet påbörjade Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, sin beskrivning av Västergötlands kyrkor. Det var den främste kännaren av landskapets kyrkor, Ernst Fischer, som åtog sig det stora uppdraget. Av ekonomiska och andra skäl kom företaget att denna

gång endast omfatta ett härad, nämligen Kålland, vars 25 kyrkor fick sin utförliga behandling i volymen Västergötland, band I. Här behandlas även två av de försvunna medeltida träkyrkorna, nämligen Höra och Uvered. Band I Västergötland utgavs i tre volymer mellan åren 1913 och 1922. Under de senaste decennierna har arbetet med Västergötlands kyrkor återupptagits, bl a har 2 träkyrkor publicerats, nämligen Habo och Brandstorp. Sommaren 1984 genomförs en översiktlig inventering av kyrkorna och deras inventarier i Skånings härad. I Sveriges Kyrkors arkiv förvaras dessutom anteckningar, uppmättningsritningar och avbildningar av ett stort antal kyrkor i Västergötland. Detta material liksom där ingående hänvisningar till andra arkiv har utnyttjats vid arbetet med de medeltida träkyrkorna.

Kyrkornas arkivalier i form av räkenskaper, kyrkostämmoprotokoll och visitationsprotokoll är ofta viktiga källor för kyrkans byggnadshistoria. Även när det gäller de medeltida träkyrkorna kan de ge viktiga upplysningar om de förändringar och restaureringar som företagits på kyrkobyggnaderna. De äldsta av dessa arkivalier är dock vanligtvis från 1600-talets slut, vilket innebär att tidiga ombyggnader eller andra förändringar ej kan klarläggas på detta sätt. Det skulle också vara alltför tidsödande att för varje enskild kyrka gå igenom de omfattande arkivalierna. I den mån de kunnat utnyttjas har de tidigare varit publicerade eller excerperade. Detta gäller främst de ännu stående medeltida träkyrkorna, Brämhult, Hedared och Älgårås.

LITTERATUR

- Andersson J*, Boken om Mark. Uddebo 1932; – *Densamme*, Boken om Kind. Uddebo 1930.
- Beckman N*, Äldre Västgöotalagen. Uppsala 1924.
- Bexell S P och J G*, Göteborgs stifts historia och Herdaminne 1–2. Gbg 1835.
- Edgren F E*, Vädtele härad beskrivet. Gbg 1887.
- Ekhoff E*, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16.
- Ewald G*, Beskrivning över Kullings härad. Alingsås 1925. – *Densamme*, Beskrivning över Gäsene härad. Alingsås 1925–26. – *Densamme*, Västergötlands kyrkor i ord och bild. Alingsås 1929. – *Densamme*, Alingsåsbygden. Alingsås 1951.
- Fischer E*, Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden. Uppsala 1920.
- Friberg S*, Studier över ortnamnen i Kållands härad. Sthlm 1938.
- Hadorph J*, Reseanteckningar om Läckö grefskap eller Åse, Kållands och Kinnefjärdings härad af Johan Hadorph af år 1669 och 1671. VgFT, bd 2, h 1. 1901.

- Hallbäck S A*, Stiftets kyrkor. Göteborgs stift i ord och bild. Sthlm 1950. – *Densamme*, Medeltida dopfuntar i Älvsborgs läns norra västgötadel. VgFT 1963 (= *Hallbäck I*). – *Densamme*, Medeltida dopfuntar i Sjuhäradsbygden. Från Borås och de sju häraderna 1966 (= *Hallbäck II*). – *Densamme*, Medeltida dopfuntar i Skaraborg. VgFT 1971–72 (= *Hallbäck III*).
- Hellström J A*, Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid. Motala 1971.
- Hjort R*, Beskrifning öfver Wiste härad i Skaraborgs län. Vänersborg 1902.
- Hjort R och Lindberg G*, Barne härad i Skaraborgs län. Vänersborg 1899.
- Hollman E*, Flundre härad 1–2. Trollhättan 1938–39.
- Jacobson L*, Från "Svarta fläckar" till vikingatida boplats. VgFT 1983–84.
- Johansson H*, Skara stift 950 år. Jul Sk 1964. – *Densamme*, Kyrka och fromhetsliv under medeltiden. Skara stift i ord och bild. Sthlm 1949.
- Kellerman G*, Västergötlands andliga liv genom tiderna. Lund 1958.
- Kjollerström P A*, Socknar i Västergötland. Lund 1921.
- Lagerlöf E*, Mittelalterliche Holzkirchen in Westschweden. *Ahrens, C*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Hamburg–Altona 1981.
- Lampa S*, Inventarium för kyrkorna i Skara stift 1583 med anmärkningar av S Lampa. VgFT, bd 3, h 3–4. 1912.
- Lindblad C S*, Lödöse stad samt Ale och Flundre härader. Gbg 1897.
- Lindskog P E*, Försök till en kortt beskrifning om Skara stift 1–5. Skara 1812–14.
- Linnarsson L*, Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härader. Lund 1940.
- Ljungström C J*, Redvägs härad med staden Ulricehamn. Falköping 1861. – *Densamme*, Åhs och Vedens härader samt staden Borås. Sthlm 1865. – *Densamme*, Kinneferdings och Kållands härader samt staden Lidköping. Lund 1871. – *Densamme*, Vartofta härad och staden Falköping beskrifne. Lund 1877.
- Lundahl I*, Det medeltida Västergötland. Lund 1961.
- Mandelgren, N Månsson*, Monuments Scandinaves du moyen âge. Paris 1862. – *Densamme*, Atlas till Sveriges odlingshistoria, XI:1–2, Helgedomar. Sthlm 1883–1884.
- Markving G*, Kyrkorna i Sjuhäradsbygden. Örebro 1981.
- Melander A*, Anteckningar om Marks och Bollebygds härader i Älfsborgs län. Gbg 1913.
- Nordin E*, Svenska träkyrkor, guide. Utg av Sveriges Arkitekturmuseum och tidskriften Arkitektur. Sthlm 1967.
- Olsson G*, Sverige och landet vid Göta älvs mynning under medeltiden. Göteborgs högskolas årsskr 1953:3.
- Rahn R*, Forna kyrkor i nuvarande Skara stift. Skara 1981.
- Rudberg G*, Något om ödekyrkor och klosterlämningar. Skara stift i ord och bild. Sthlm 1949.
- Schmid T*, Sveriges kristnande från verklighet till dikt. Uppsala 1934. – *Densamma*, Sankt Sigfrid och missionen. Skara stift i ord och bild. Sthlm 1949.
- Schück H*, Det augustinska kanikesamfundet vid Skara domkyrka. VgFT 1983–84.
- Sigsjö R*, Skara (Medeltidsstaden, 24). Sthlm 1980.
- Stavenow Å*, Nils Månsson Mandelgren. Nord Mus Handl 79. Lund 1972.
- Ström S*, Beskrifning om Vädtele härad (1758). Gbg 1897.
- Styffe C G*, Skandinavien under unionstiden. 3 uppl. Sthlm 1911.
- Sveriges kyrkor*, Västergötland, Band I. Sthlm 1913–22.
- Söderberg B G*, Medeltida kyrkokonst. Skara stift i ord och bild. Sthlm 1949. – *Densamme*, Stiftets kyrkor. Skara stift i ord och bild. Sthlm 1949.
- Ullén M*, Medeltida träkyrkor, del I. SvK volym 192. Sthlm 1983.
- Weibull L*, Stiftet Skara och dess första biskopar. Skandia 19. 1948–49.
- Wennerblad E*, Skara stifts kyrkor under de sista årtiondena af 1800-talet, 1-4. Norrköping 1902.
- Westman K B*, Några anteckningar till Sigfridsproblemet. KHV, Uppsala. Årsbok 1952.
- Wideen H*, Västsvenska vikingatidsstudier. Gbg 1955.
- Åmark M*, Sveriges medeltida kyrkklockor. Sthlm 1960.
- Önnerfors A*, Die Hauptfassungen des Sigfridoffiziums. Lund 1968.

OTRYCKTA KÄLLOR

ATA, Stockholm

Inv 1830. – *N M Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48. Handskrift. – *P A Säve*, Reseberättelse från Västergötland 1863. – *N G Djurklou*, Beskrivning av fornminnen och kyrkor 1868–69.

KB, Stockholm

J Peringskiöld, Monumenta Sueo-gothorum antiqua et recentia (omkr 1670).

Sveriges Kyrkors arkiv, riksantikvarieämbetet, Stockholm, uppmättningsritningar och äldre foton.

Landsarkivet i Göteborg

O Rhyzelius, Wester-Gothia ecclesiastica et literata. Handskrift 1724. – Skara stifts bok (inv fr alla stiftets kyrkor). Påbörjad under biskop Haqvin Spegels tid (1685–91) och fullbordad vid mitten av 1700-talet.

Skara stifts- och landsbibliotek, Skara

S Wilskman, De singulis in dioecesi scarensi parochiis (Wilskmans saml). – *O Sundholm*, Inscriptioner på epitafier, grafstenar m m vid Skara stifts kyrkor.

Skaraborgs läns museums topografiska arkiv.

VÄSTERGÖTLAND

Als härad

Häradet omtalas på 1270-talet som Alshærad (SD 1, s 739). Det är osäkert hur många socknar det nu försvunna häradet omfattade under medeltiden. De nuvarande socknarna Saleby och Trässberg, som nu hör till Skånings härad, har dock säkerligen ingått i häradet. Det synes ha varit det minsta häradet i landskapet och skall enligt äldre västgöotalagen ha haft endast 4 kyrkor. I kyrkligt hänseende hörde häradets socknar till Saleby prosteri.

Endast en träkyrka är belagd från Als härad, nämligen i Landa, som numera ingår i Saleby socken.

Litteratur

I Lundahl, s 37.

Landa kyrka

Ingår nu i Saleby socken, som det tidigare var annex till. Landa socken skrevs 1397 "Lande sokn" (DRA: pg: 15/2).

Vid Skattegården finns kyrkogården delvis bevarad och här påträffades även stengrunden till en 14 m lång träkyrka, som haft rektangulärt långhus (10 × 9 m) samt ett smalare, nästan kvadratisk kor (4 × 4 m). En klockstapel hade stått väster om kyrkan. Vid en utgrävning 1955 påträffades en mängd träkol, vilket torde innebära att kyrkan brunnit ned. På platsen har rests en minnessten (fig 3) med följande inskrift: "Här låg under medeltiden Landa kyrka. Vårda och akta platsen. Stenen restes då platsen istandsattes 1955."

P E Lindskog skriver 1812: "Att vid Lanna by ¼ mil söder från Saleby varit en liten Kyrka, vittnar dess kvarlevor och de än varande Kyrkobalkar. Ut i Saleby Kyrkobok för 1665 läses sid 44: "Kyrkogården i Lanna afbärgas till Kyrkans bästa."

Källor och litteratur

Raä: Fornminnesinv; P E Lindskog 1, s 77.

Fig 3. Landa. Minnessten på den gamla kyrkplatsen. Foto L Hasselberg 1984.

Landa. Memorial stone on the site of the old church.

Askims härad

Häradets namn skrevs vid 1200-talets slut: In . . . Askems-hærædi (SGL 1, s 74).

Häradet är beläget i landskapets sydvästligaste hörn och gränsar i söder till Fjäre härad i Halland. Det hade under medeltiden i stort sett samma omfattning som nu. Det var den enda del av Västergötland och det svenska riket som hade kust i väster.

Enligt äldre västgöotalagen hade häradet fem kyrkor:

Askim, Frölunda (nu Västra Frölunda), Fässberg (nu ingående i Mölndals kommun), Kållerød, Råda.

Gården Råda var en tid, 1493–97, sätesgård för häradshövdingen i häradet.

Litteratur

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län (OGB) 3. I *Lundahl*, s 48.

Råda kyrka

Sockennamnet skrevs 1493: Rødh (RA: Skokl, pg: 30/12) och 1497: Radhe (RA: pg: 23/6). Socknen har sitt namn efter gården Råda, som 1493–97 var sätesgård för häradshövdingen och väpnaren Roland Magnusson.

Råda nuvarande kyrka, en liten träkyrka med torn över långhusets västra del, uppfördes 1712, sedan den ”gambla träkyrkian” nedrivits. Denna äldre kyrka skall enligt traditionen ha varit en stavkyrka från medeltiden. Inga uppgifter finns om denna kyrkas storlek och

utformning, men av kyrkans räkenskaper framgår att den ombyggdes 1684–85, då den förmodligen förstörades.

Några medeltida inventarier har ej bevarats.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *S A Hallbäck*, Råda kyrka. Gbg 1953 (nr 13 i ser Västergötlands kyrkor, Göteborgs stift); *I Lundahl*, s 52.

Barne härad

Häradet omtalas vid 1200-talets slut som Barcna hæræd (SGL 1, 69).

Det är beläget i landskapets nordvästra del, norr om Kullings härad. Det var under medeltiden av samma omfattning som nu och hade enligt äldre västgöotalagen 15 kyrkor: Eling, Essunga, Fågglum, Halvås (nu ingående i Ryda socken), Hällum, Kedum (nu Södra Kedum), Lekåsa, Long, Naum, Ryda, Sandbäck (nu Kyrkås), Skarstad, Vara, Åsaka (nu Barne-Åsaka), Önum.

Sex medeltida träkyrkor är kända från detta härad: Hällum, Kyrkås, Long, Naum, Vara och Önum.

Socknarna var 1546 (PT) fördelade på fem gäll: Bitterna, Lekåsa, Levene, Ryda och Skarstad.

Litteratur

R Hjort och G Lindberg, Barne härad i Skaraborgs län, Vänersborg 1899; *I Lundahl*, s 52.

Hällums kyrka

Hällums socken nämns 1409 och skrivs då *parochie Hællem* (SD).

Socknen har nu uppgått i moderförsamlingen Skar-

stad. En liten tornlös kyrka av trä med rakslutet kor samt med vapenhus i söder revs 1860. En dopfont från tidig medeltid, nu i Skarstads kyrka, tyder på att här

fanns en kyrkobyggnad redan vid denna tid. I Inv 1830 (ATA) lämnas följande utförliga beskrivning av träkyrkan: "Hellums Annex Sockne Kyrka, hvars byggnadstid, så väl som Wara och Önums Annex socknars kyrkors, är okänd, är uppförd af trä 25¼ aln (ca 15,5 m) lång, 10¼ dito (ca 6,15 m) bred, 5¼ (ca 3,5 m) hög inom väggarne; försedd med läktare vid vestra änden, 2^{ne} fönster på södra och 3 på norra sidan, alla små och med 2^{ne} dörrar på den förra, samt ett litet vapenhus, täckt med sticketak, på södra, med spån på norra sidan, och

med spån utomkring öfverallt förvarad; omålad; men väggarne inuti rappade och vitlimmade; otillräcklig stor, att äfven emottaga Skarstads sockens folkmängd, som här samlas hvarannan Söndag till gudstjenst."

År 1956 uppfördes på den gamla kyrkplatsen ett kapell av trä.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *S A Hallbäck II*, s 325; *I Lundahl*, s 54.

Kyrkås kyrka

Sandbäcks socken (1540 Skjb, s 158: Såndbeck), fick senare namnet Kyrkås (1558, Almquist, Lokalförv. 3, s 240: "Kyrckås . . . sockner.") Sandbäck har namn efter en tidigare kyrkby, som torde ha omfattat minst gården Sandbäck och Kyrkås (Stommen) prästgård.

Den nuvarande kyrkan i Kyrkås är en liten rektangulär träkyrka med sakristia, troligen uppförd på 1700-talet (fig 4). Den synes ha föregåtts av en medeltida träkyrka, från vilken några inventarier bevarats: en enkel dopfunt med ristad ornering och en madonnabild från 1200-talets mitt.

P E Lindskog skriver vid 1800-talets början: "Kyrkås, en gammal offerkyrka, med stapel och två klockor,

är belägen i en ganska vacker äng med löfskog å ömse sidor. Kyrkan är byggd av ekevirke. (ant. Har ordinärt 9 prädikodagar om året, då alltid komma mer och mindre gåfvor i penningar från andra Församlingar ofta utom både län och Stift från sjuke, än gamle, än unge och barn.)"

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *Mandelgrens* reseberättelse, ser 4; – *P E Lindskog 2*, s 205; *A Lidell*, Något om Kyrkås kyrka. Jul Sk 1912; *E Wennerblad*, nr 98; *S A Hallbäck II*, s 296.

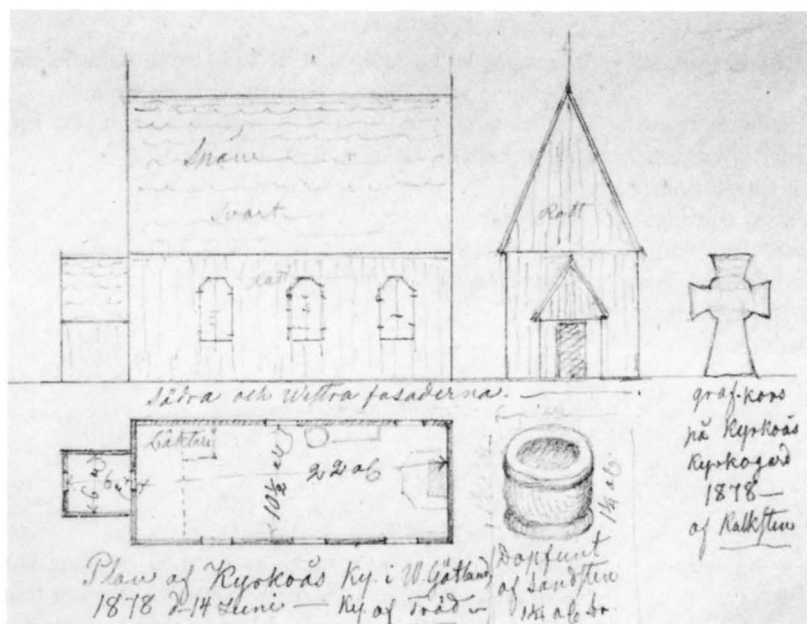

Fig 4. Kyrkås kyrka. Uppmätning av N M Mandelgren 1878. Folkklivsarkivet, Lund.

Kyrkås Church. Scale drawing by N M Mandelgren 1878.

Longs kyrka

Socknen nämns redan på 1200-talet och skrevs då, "in parochia de Lung" (1277 SD 1, s 514). Enligt PT 1546 var den annex till Levene i Viste härad.

Den nuvarande kyrkan i Long är uppförd av sten 1898 efter ritningar av arkitekt F Valström, Skövde. Den föregicks av en träkyrka med kor av sten, vars ålder man ej kunnat fastställa. Genom kyrkans arkivalier vet vi att denna äldre kyrka ombyggdes 1743, vilket innebar, att koret av trä ersattes med nytt och större av sten. Måtten på den ombyggda kyrkan blev: Koret (av sten) 9½ alnar långt (ca 6 m) och 8½ alnar brett, medan långhuset var 21 alnar långt (ca 12,6 m) och 12 alnar brett (ca 7,2 m). Kyrkans höjd var 6 alnar (3,6 m).

Av fotografier tagna på 1890-talet (fig 5–7) framgår, att kyrkan hade en tillbyggnad i väster lika bred som långhuset, men något lägre, samt en sakristia av trä på norra sidan. Hela kyrkan, utom koret, var panelad och

vitmålad. Taken var täckta med tegel. Långhuset hade ett fönster i västra gaveln samt en ingång på norra sidan. Nordost om kyrkan stod en öppen klockstapel med två klockor.

Av interiörbilderna framgår att stenkoret förenades med långhuset genom en vid och låg triumfbåge, upptagen i långhusets östra timmervägg, samt att långhuset hade vitlimmade väggar och täcktes av ett platt innertak dekorerat med en stor plafondmålning, troligen tillkommen i samband med kyrkans ombyggnad 1743. Väggraster på norra och södra sidorna ca 4 m från långhusets nuvarande västvägg (fig 7) tyder på att kyrkan förlängts, vilket kan ha skett före ombyggnaden 1743.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *T Levenstam*, Levenebygden, En hembygdsbok. Södertälje 1976.

Fig 5. Longs gamla kyrka från nordväst, riven på 1890-talet. Foto i Skaraborgs länsmuseum, 1891.

The old church at Long, demolished in the 1890s, viewed from the northwest. Photograph in the Skaraborg County Museum, 1891.

Fig 6. Longs kyrka, nu riven. Interiör mot öster. Foto i Skaraborgs länsmuseum, 1893.

Long Church, now demolished. Interior looking east. Photograph in the Skaraborg County Museum, 1893.

Fig 7. Longs kyrka, nu riven. Interiör mot väster. Foto i Skaraborgs länsmuseum, 1893.

Long Church, now demolished, Interior looking west. Photograph in the Skaraborg County Museum, 1893.

Naums kyrka

Kyrkbyns namn skrevs på 1380-talet: Naweem (UUB: pg) och 1540 "Naffwennis kyrkies" (Skjib, s 159).

Den nuvarande kyrkan uppfördes av trä 1891, en tidstypisk nygotisk anläggning med torn i väster och femsidig avslutning i öster.

Den föregicks av en träkyrka, som beskrivs kortfattat av P A Säve: "Kyrkan, af eke, reparerad och invändigt reveterad, ej så liten, af detta plan (teckning), med 4 stora fönster, moderniserad. --- Allt som der fordom varit prydligt och kyrkligt; bildverk, altarskåp m m, med högvälärevärdigt tillstånd förstördt 1811." Denna kyrka hade troligen tillkommit redan på 1500-talet, utbyggts omkr 1670 och helt förändrats 1811–13 (fig 8–10).

Den medeltida kyrkan, socknen nämns redan på 1300-talet, bör även den ha varit av trä. På kyrkogården, omedelbart söder om den nuvarande kyrkan, har rests en minnessten med följande inskrift: "Åt minnet av Gamla Kyrkan – Predikstolsplatsen – Stenen rest år 1943."

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; P A Säve, s 123; E Wennerblad nr 26; – Naumsboken. Vara 1977; I Lundahl, s 55.

Fig 8. Naums gamla kyrka från sydväst. Foto i Skaraborgs länsmuseum, 1892.

The old church of Naum, viewed from the southwest. Photograph in the Skaraborg County Museum, 1892.

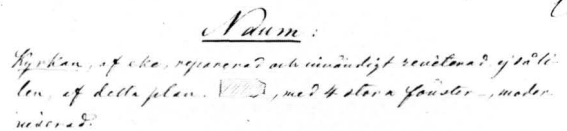

Fig 9. Naums gamla kyrkas plan. Efter P A Säves reseberättelse 1863.

Layout of the old church of Naum. After P A Säve's travel report, 1863.

Fig 10. Naums gamla kyrka från nordost, riven 1892. Efter teckning av E Wennerblad 1884

The old church of Naum, demolished in 1892, from the northeast. After a drawing by E Wennerblad, 1884.

Naum.

Vara kyrka

Sockennamnet skrevs på 1380-talet ”af Varom” (UUB: pg) och 1540: ”Vara kyrkies” (Skjb, s 61).

Vara sockens nuvarande kyrka är uppförd av huggen granit i nygotik omkr 1900. Den invigdes 1902. På samma plats stod fram till 1865 en träkyrka, som troligen var medeltida (fig 11). Vara och Önums församlingar uppförde vid denna tid en gemensam kyrka, som kallades Varnum, nu Önums kyrka.

I inv 1830 (ATA) antecknades följande om träkyrkan i Vara: ”uppförd af groft och ganska moget furu-timmer, med spån af ek väl förvarad, till tak och väggar, skall ega en lång tids varaktighet, om icke förr eller sednare en till äfventyrs inträffande vådeld, från de vid kyrkobalkarne på 2:^{ne} sidor uppställde man- och ladugårdshus förvandlar henne i en ask-hög. Hon är liten, utom choret blott 16¼ aln (ca 10 m) lång, nära 12 aln (ca 7,2 m) bred och 6½ (ca 3,9 m) hög med 2:^{ne} fönster åt söder, och, ehuru försedd med läktare vid vestra gafveln, och ända fram till choret på norra sidan, allt för otillräcklig, att inrymma båda socknarnes folkmängd. – I choret, som är 6½ aln (ca 3,9 m) bredt och 5 dito (ca 3 m) långt, der ett stort altare är placeradt, finnes vid disken rum blott för 8 à 9 personer.”

I ett syneprotokoll (1855 11/9) i samband med sammanslagningen av de två socknarna antecknades bl a följande: ”På södra sidan finnes ett litet så kallat vapenhus 5¼ alnar i fyrkant och 3¼ alnar högt, under tak af tegel. Kyrkan innehåller 21 bänkar, koret 4 och lika många bänkar å läktaren. I taket synes gamla målningar, men väggarna äro endast hvitmenade. Golfvet af plank. Kyrkan rymmer endast 160 personer samt är upplyst af ett fönster i koret och ett fönster jemte en glugg i sjelfva kyrkan. Omkring 10 alnar derifrån var en trädstapel med 2 malmklockor.”

P A Säve skriver 1863: ”Kyrkan, af trä, gammal, af denna grundform (se bild) är (hel) 15 aln, 6 tum lång (utom våckenhuset) och 12 aln 12 tum bred, utan torn, spånad samt med chor o ett slags triumfbåge.” – ”Galleri, af eke, 3 aln 19 tum långt, 21 tum högt och 5 tum tjockt (fordom öppet), i vestra väggen af ”våckenhuset” (se bild). – Två Dörr-stolpar, af eke (se bild) mellan högkyrkan och ”våckenhuset”.

Av arkivalierna framgår att kyrkan tidigt var bristfälligt och måste repareras. I ett sockenstämmoprotokoll 1674 anmäldes, att man skulle ”förskaffa någon såsom kunt skyffwa Kyrkian till rätta och stödia emott henne.” Detta tycks ha skett först 1675: ”Kyrckian rätt upställt och emott stödh och uppe på takitt medh brede täcktt,

Fig 11. Vara gamla kyrka och kyrkogård från sydväst. Efter teckning av K Kullander. Foto i Skaraborgs länsmuseum.

The old church and churchyard of Vara from the southwest. After a drawing by K Kullander. Photograph in the Skaraborg County Museum.

och kyrkobalkorna reparerade.” – Redan 1688, alltså endast 13 år senare, var kyrkan åter bristfällig: ”Kyrkan var förfallen, stod på stöd och var färdig att snart falla omkull, hvilket i tid skulle förekommas.” Kyrkan måste ha genomgått en omfattande reparation vid 1600-talets slut, eftersom man under hela 1700-talet enligt kyrkans arkivalier endast företar omläggning av spåntaken. 1798 omtalas att kyrkan är liten och trång, men att den skulle kunna bli ”både rymlig och zirlig med lite nog bekostnad.”

Vid 1800-talets början föreslogs av prästerskapet en gemensam kyrkobyggnad för hela Skarstads pastorat (Vara, Önum, Skarstad och Hällum socknar). Detta skulle innebära, att träkyrkorna både i Vara och Önum skulle rivras. I ett sockenstämmoprotokoll från 1816 står: ”Efter någon tystnad hördes av en och annan den önskan att få behålla sin gamla kyrka, vilken önskan sedan blev allt mer och mer allmän.” Pastor talade för en gemensam kyrka och hotade slutligen med Kungl Maj:ts beslut. Han framhöll, att det vore riktigare med ett frivilligt medgivande. ”Men detta oaktat fortfore och förblevo sockenmännen i sin gamla vanliga önskan.” Denna diskussion fortgick nu under många år. Först 1856 beslöt man bygga gemensam kyrka med Önums socken. Kyrkan grundlades 1862 och den 18 december 1864 invigdes den nya kyrkan.

Då den gamla träkyrkan revs 1865 påträffades ”under altaret” ett av bly omgivet helgonben.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; RA: Syneprot 1855 11/9 i ED konseljakter 1860 30/11; P A Säve 1863, s 121; – Vara Hembygdsförenings skriftserie nr 2. Vara. 1964; I Lundahl, s 56.

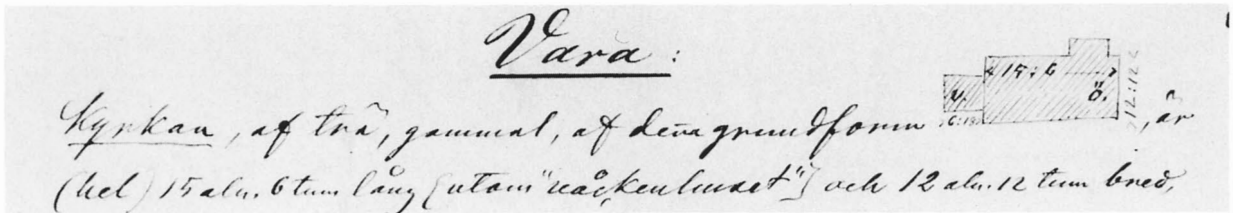

Fig 12. Vara gamla kyrkas plan. Efter P A Säves reseberättelse 1863. ATA.

Layout of the old church of Vara. After P A Säve's travel report, 1863. ATA.

Önums kyrka

Socknens namn skrevs 1386: "Önøpms sokn" (RA: Skokl. pg 12/4).

Den nuvarande kyrkan i Önum uppfördes 1864 som gemensam kyrka för Önum och Vara, jfr ovan. Den hade föregåtts av en liten, spånad och rödfärgad träkyrka (fig 13), belägen vid Stommen, dvs prästgården (se nedan).

I inv 1830 antecknades följande om Önums kyrka: "Kyrkan, om hvars byggnadstid ingen kännedom eges, är uppförd af groft Furutimmer, 29 aln (ca 17,4 m) lång, 10½ (ca 6,3 m) bred och 6 aln (ca 3,6 m) hög inom väggarne, nyssnämnde längd utgöres nu äfven med det år 1755, i kyrkoherde Tillbergs tid, skedda tillbygge af 15 alnor (ca 9 m). Ehuru försedd med läktare på Vestra

Fig 13. Önums kyrka, riven 1865. Efter målning av K Kullander. Foto L Hasselberg. Skaraborgs länsmuseum.

Önum Church, demolished in 1865. After a painting by K Kullander. Photograph by L Hasselberg. Skaraborg County Museum.

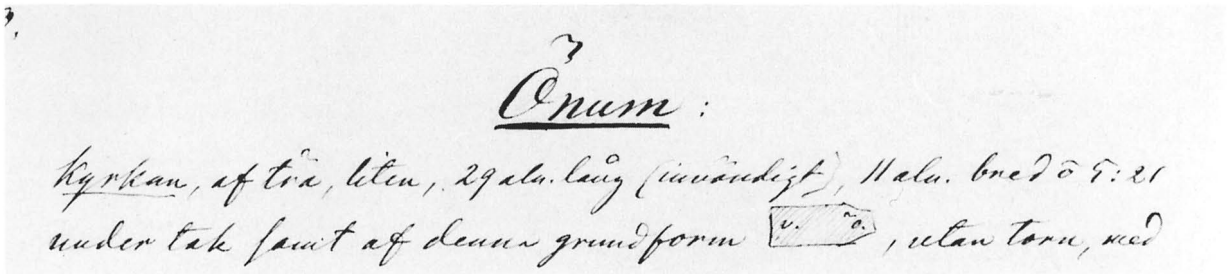

Fig 14. Önum kyrkas plan. Efter P A Säves reseberättelse 1863. ATA.

Layout of Önum Church. After P A Säve's travel report, 1863. ATA.

änden, och framåt Norra sidan, är hon dock ganska otillräcklig för de 2^{ne} Socknarnes talrika Folkmängd, som hvarannan helgedag här bevisar Gudstjensten. Kyrkans 3:ne små fönster på Södra och 2:ne på Norra sidan kunna icke meddela tillräckligt ljus under den mörkare årstiden. Kyrkan har 2:ne dörrar åt Söder, med ett litet Vapnhus vid den nedersta, och är täkt med Ekspån, samt å alla sidor beklädd och förvarad af samma slag.”

Enligt kyrkans arkivalier genomgick Önums träkyrka en grundlig reparation i slutet av 1600-talet. Den kläddes med spån 1710.

Om träkyrkan skriver P A Säve i sin reseberättelse 1863: ”Önum. Kyrkan af trä, liten, 29 aln (ca 17,4 m) lång (invändigt) 11 aln (6,6 m) bred, o. 5:21 (ca 3,5 m) under tak samt af denna grundform (fig 14), utan torn, med små stugufönster och luckor. Kyrkan af ålder blott 14 aln lång, förlängdes 1759 åt öster med 15 alnar, – är byggd af furutimmer, bredare nertill o helt spånad. Golfvet består af huggna furuplankor. Kyrkan skall nästa år rivvas. Altaret är timradt i knut af ekestockar.

Bräde, 14 alnar långt o 12 tum bredt (utvändigt å kyrkan andra tak-språnget) utskuret eller med knif ristadt (å gamla kyrkan) fullt med drakar, en ”dromedarius”; och sådane gesimser derjemte.” – ”Denna kyrka, ehuru af trä, liten och oansenlig, gör invändigt med sina målningar o kyrkliga bohag ett vida allvarligare intryck på sinnet, än dessa stora, ljusa, tomma, hvitmenade nya kyrkor, som beklagligen nu blifva allt allmännare.” Den bräda, som Säve beskriver, hade också en runinskrift av stort intresse. Trots att inskriftsidan var hårt vittrad och runorna därför svårästa, kunde följande tydas “. . . och? Olof gjorde kyrkan.” Inskriften utgör alltså en signatur. Det är dock ovisst, hur många kyrkobyggare, som ursprungligen angivits i inskriften, eftersom runorna är så starkt vittrade. Enligt

Sveriges runinskrifter (Band 5, häfte 5, s 425) företer runinskriften ålderdomliga drag, som daterar inskriften och därmed även kyrkan till tidig medeltid.

En avsågad del av brädan med runinskriften (55 cm lång, 26,5 cm bred och 16 cm tjock) förvaras nu i SHM (inv nr 3477). Träbiten skulle vara en del av den översta väggstocken (troligen hammarbandet) på kyrkans norra sida.

1789 höjdes golvet i kyrkan och utvändigt skulle mossa skrapas av tak och väggar. Det sistnämnda utfördes av ”torpare och fattighjon”. Även taken reparades.

1816 togs frågan upp om att man gemensamt inom pastoratet (Önum, Vara, Skarstad och Hällum) skulle bygga en stor, gemensam kyrka, Detta innebar, att den lilla träkyrkan i Önum skulle rivvas. Sockenborna motsatte sig detta med bestämdhet. Som skäl anfördes bl a ”att det till del mossade spånnet, som betäcker våra träkyrkor (i Önum och Vara) har bedragit ögat och i förtid gjort dem föråldrade, ty vid närmare efterseende finnes väggarna av så kärnfullt och friskt timmer, att de ännu kunna stå i några mansåldrar.”

Först 1856 kunde man enas om ett gemensamt kyrkbygge och 1864 invigdes den nya kyrkan, som kallades Varnum (se Vara kyrka). Den gamla träkyrkan i Önum revs i oktober 1865.

Ödekyrkogården omges av en stenmur med ingång markerad genom portstolpar av sten samt järngrindar (fig 16). Platsen för träkyrkan markeras av fyra gravkors samt en minnessten med följande inskrift: ”Minne af Öhnums kyrka / Nedtagen 1865.” (fig 17)

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; P A Säve, s 120 f; – P E Lindskog 1, s 92; I Lundahl, s 57; Vara Hembygdsförenings skriftserie nr 2. Vara 1964.

Fig 15. Önum, ödekyrkogården med minnessten och gravstenar. Foto L Hasselberg 1984.

Önum, deserted churchyard, showing memorial stone and gravestones.

Fig 17. Önum, minnessten på ödekyrkogården. Foto L Hasselberg 1984.

Önum, memorial stone in the deserted churchyard.

Fig 16. Ödekyrkogården i Önum, ingång. Foto L Hasselberg 1984.

Entrance to the deserted churchyard of Önum.

Gäsene härad

Häradets namn skrevs vid 1200-talets slut: Gäsini (SGL 1, s 69).

Häradet är beläget i landskapets mitt och begränsas i nordost av Lidan samt genomflyts av Nossan. Det hade enligt äldre västgöotalagen tjugotre kyrkor och var därmed ett av Västergötlands största härad. Det har nu samma omfattning.

Häradets socknar, med undantag för Hällestad, som var annex till Floby i Vilske härad, var fördelade på fem prästgäll: Björke, Eriksberg, Närunga, Od och Skälvene.

Grude kyrka

Grude nämns redan på 1300-talet: *Apud ecclesiam Grodha* (1364 18/4, RA: pg).

Den nuvarande kyrkan i Grude, uppförd av sten, är till sina äldsta delar från senmedeltiden. Den tillbyggdes 1688, och tornet uppfördes först 1891.

Denna kyrka skall enligt traditionen ha föregåtts av en träkyrka på annan plats i socknen, troligen vid Kyrkorud på Grude bys utmark.

Hällestads kyrka

Hällestads socken nämns 1447 och skrevs då Hellistade (RA:pp 6/7).

Den nuvarande kyrkan är uppförd av trä 1907. Den ersatte en kyrka av liggande timmer, till största delen av ek, vilken troligen uppförts på 1600-talet. Kyrkan hade rektangulär grundplan med ett kor som var lika brett som långhuset (fig 18). Invändigt skildes koret från långhuset genom en vägg med triumfbåge. Kyrkorummet pryddes av målningar från 1700-talet både på väggar och tak.

När denna kyrka uppfördes, revs en stavkyrka, troligen socknens första kyrka, och stora delar av materialet användes som golv i den nya träkyrkan. Dessa viktiga rester av stavkyrkan upptäcktes och tillvaratogs 1899, då timmerkyrkan revs. Materialet överfördes till Statens historiska museum, där det har inv nr 10977.

Medeltida träkyrkor är kända från fem socknar i Gäsene härad: Grude, Hällestad, Jällby, Källunga och Ljur.

Litteratur

G Ewald, Beskrivning över Gäsene härad. 1926. Ortnamnen i Älvsborgs län (SOA) 6; *L Linnarsson*, Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härad – 1948–50; *I Lundahl*, s 81.

Dopfunten av sandsten har daterats till 1200-talet och bör alltså ursprungligen ha tillhört den medeltida träkyrkan.

Källor och litteratur

ATA: *Djurklou* 1869, s 194; *I Lundahl*, s 84; *G Markving*, s 23; *S A Hallbäck I*, s 101 och 151.

Material

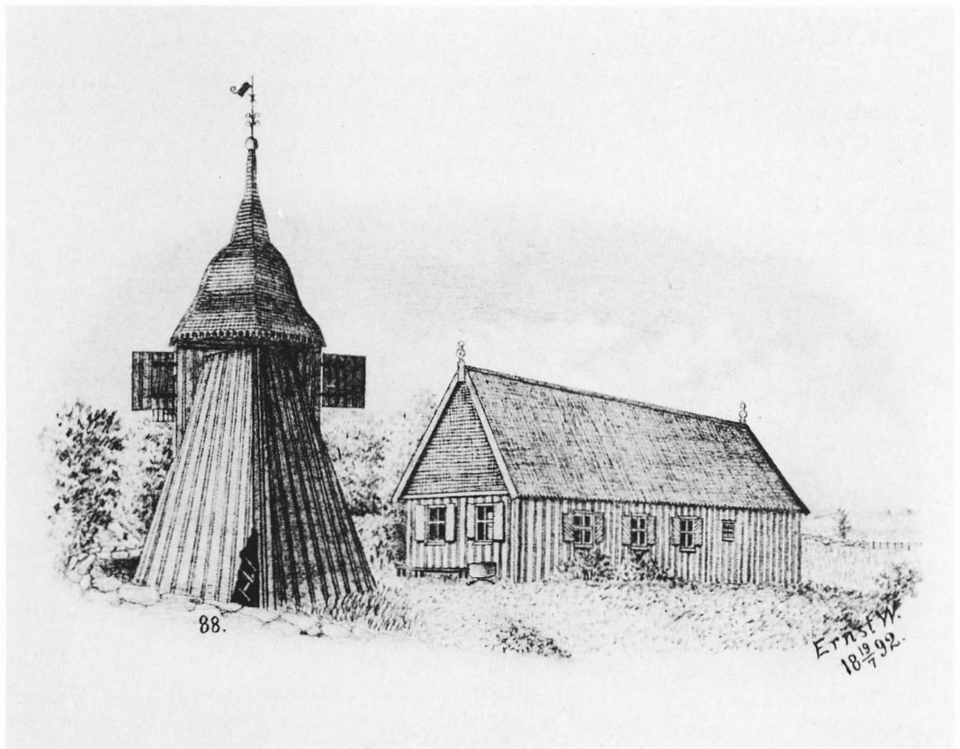
Det var ett ganska omfattande, och också illa medfaret material, som kunde tillvaratagas vid timmerkyrkans rivning 1899, allt av ek: –1. 2 delar av syllarna. –2. 8 delar av hammarbanden. –3. 23 väggplankor, en portalplanka med överstycke samt golvbräder.

Trots att endast två mindre delar av syllarna bevarats lämnar de viktiga upplysningar om stavkyrkans konstruktion. De är höga och smala och har mitt på översidan en nåt med ”dropphål” för avrinningen (fig 20). Sådana dropphål återfinns också i syllarna till Hedareds stavkyrka. Båda syllresterna har på ena, yttre, sidan en insänkning av ytan som vid änden begränsas av en bågböjd linje. Samma nedbilning finns på hammarbanden. I detta fall torde nedbilningen ej ha haft någon praktisk funktion medan den på hammarbanden även tjänat för fästandet av takfotsbrädan.

Fig 18. Hällestads timmerkyrka, uppförd på 1600-talet, riven 1899. Efter teckning av E Wennerblad 1892.

The timber church at Hällestad, erected in the 17th century and demolished in 1899. After a drawing by E Wennerblad, 1892.

Av hammarbanden är mycket bevarat, 16 delar (fig 21), men de är svårt skadade genom tillhuggning vid återanvändandet som golv och av röta. Samtliga har nåt i underkanten för infästandet av väggplankorna. Det bäst bevarade hammarbandet har i ändarna förtunnade tappar för infogningen i hörnstolpar. Fyra av hammarbanden synes ha tillhört långsidorna, eftersom de har list för fästandet av takfotsbrädan. Ett av dessa hammarband har fyra urtagningar för takstolsbjälkarna. En annan av de bjälkar, som har förmodats vara ett hammarband, är helt slät, men har en bred nåt i ena kanten. Den har bevarats till hela sin längd med undantag för de tappar, som skulle infogas i hörnstolparna. Det förefaller som om dessa bortbilats vid brädans inläggning i golvet. Troligen har detta hammarband, som i ena änden har en urtagning, varit placerat över korets östra vägg. Längden är 3,74 cm, vilket överensstämmer med korets förmodade bredd (se nedan).

Som nämnts kunde 23 st av väggplankorna från stavkyrkan tillvaratas, alla av ek (fig 22–23). Av dessa har fem bevarats till nära nog hela sin längd med tappar i båda ändarna för infästande i hammarband och syll. Troligen har dock tapparna ursprungligen varit något längre. Ytterligare fem plankor har ena tappen bevarad.

De flesta av väggplankorna har den typiska plankonvexa genomskärningen, men flera har fått den bortbilad i samband med återanvändandet. Inte mindre än 19 plankor har nåt i båda sidor, vilket måste innebära, att de sammanfogats med lös fjäder (se nedan). Spår av tjära har ej kunnat iakttagas på någon av plankorna.

Väggplankornas längd varierar ej särskilt mycket, vilket beror på att de avhuggits vid golvläggningen. De fem plankorna, som har båda tapparna delvis i behåll, är 223–242 cm långa. Dessa plankor har troligen ingått i korväggarna. Tillsammans med syll och hammarband skulle korets vägghöjd kunna ha varit ca 320 cm, vilket motsvarar vägghöjden i koret i den ännu stående stavkyrkan i Hedared. Långhusväggarnas höjd är här ca 405–410 cm.

Delar till en dörrromfattning har också bevarats, nämligen en sidoplanka och ett överstycke (fig 24). Plankan är plan på båda sidor, vilket synes vara ursprungligt. Den har strax ovanför mitten två rektangulära hål, som kan ha haft samband med låsanordningen. Öppningen har varit både låg, ca 180 cm, och smal, ca 70 cm. (Möjligen kan den ha tjänstgjort som korportal). Motsvarande mått på den bevarade långhusportalen i Hedared är 180 samt 80 cm. Någon korportal har ej stavkyrkan i Hedared.

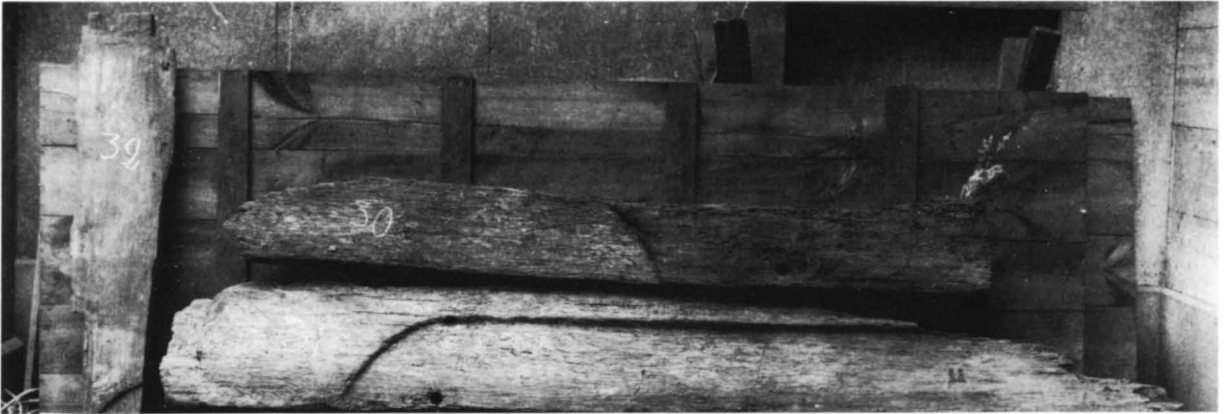

Fig 19. Material från Hällestads stavkyrka, syllar och del av hammarband. Nu förvarat i SHM. Foto ATA.

Material from Hällestad stave church, ground-plates and part of a top plate. Now in SHM.

En lång ekbjälke med tappar för inlaxning i andra byggnadsdelar har också förts till stavkyrkomaterialet från Hällestad. Det är dock tveksamt om den hört samman med stavkyrkan eftersom knutning ej brukar förekomma i stavkonstruktioner. Det kan dock tänkas att den tjänstgjort som sammanfogande element i långhuset. Några spår på syllarna, vilket skulle kunna styrka detta antagande, har dock ej påträffats.

Några golvbräder av ek, som tidigare har antagits höra samman med stavkyrkan och som därför tillvara-

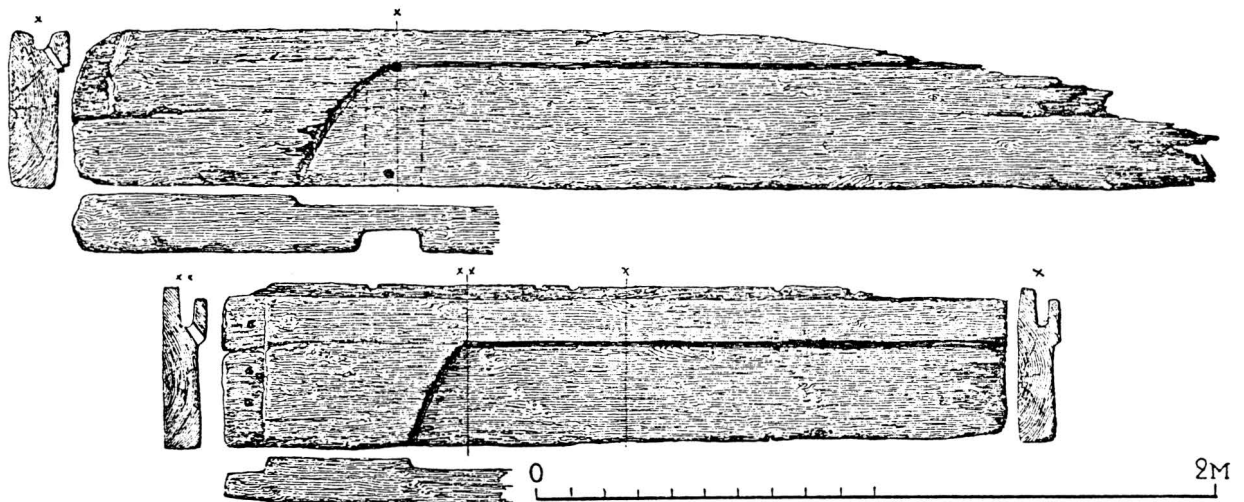
togs vid timmerkyrkans rivning 1899, kan numera avskrivas. En dendrokronologisk undersökning av detta material har nämligen visat, att dessa bräder kan dateras till 1600-talet.

Stavkyrkans plan och konstruktion

Syllar, hammarband och väggplankor har, som framgått av ovanstående, bevarats från stavkyrkan i Hällestad. Trots att nära nog samtliga delar är stympade och ska-

Fig 20. Hällestads stavkyrka, rester av syllarna. Efter E Ekhoft 1914-16 (uppm J Lydh).

Hällestad stave church, fragments of ground-plates. After E Ekhoft, 1914-16 (scale drawing by J Lydh).

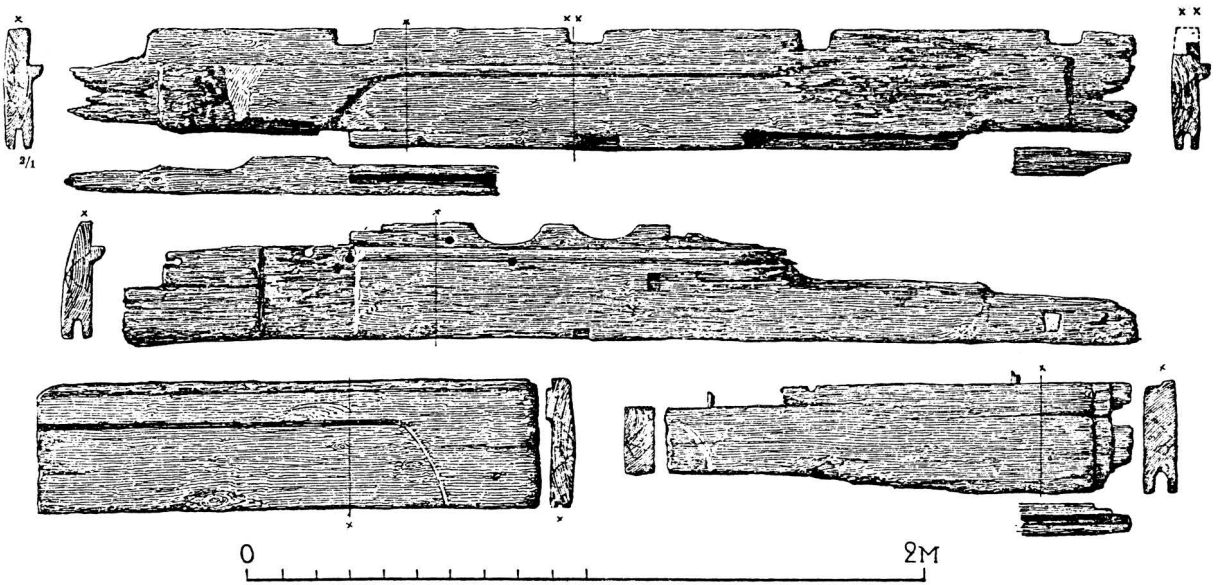
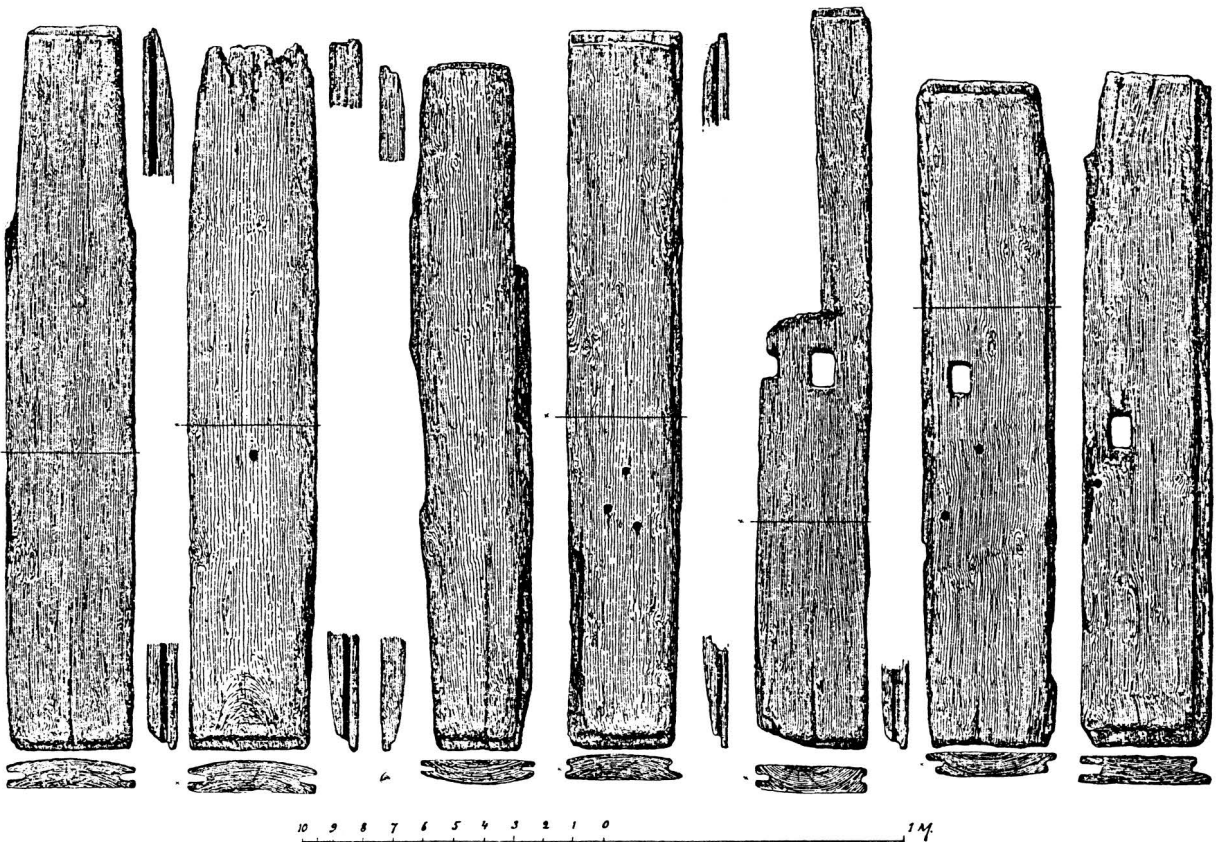

Fig 21. Hällestads stavkyrka, delar av hammarbanden. Efter E Ekhoﬀ (uppm J Lydh).

Hällestad stave church, parts of the top plates. After E Ekhoﬀ (scale drawing by J Lydh).

Fig 22. Hällestads stavkyrka, väggplankor. Efter E Ekhoﬀ (uppm J Lydh).

Hällestad stave church, wall planks. After E Ekhoﬀ (scale drawing by J Lydh).

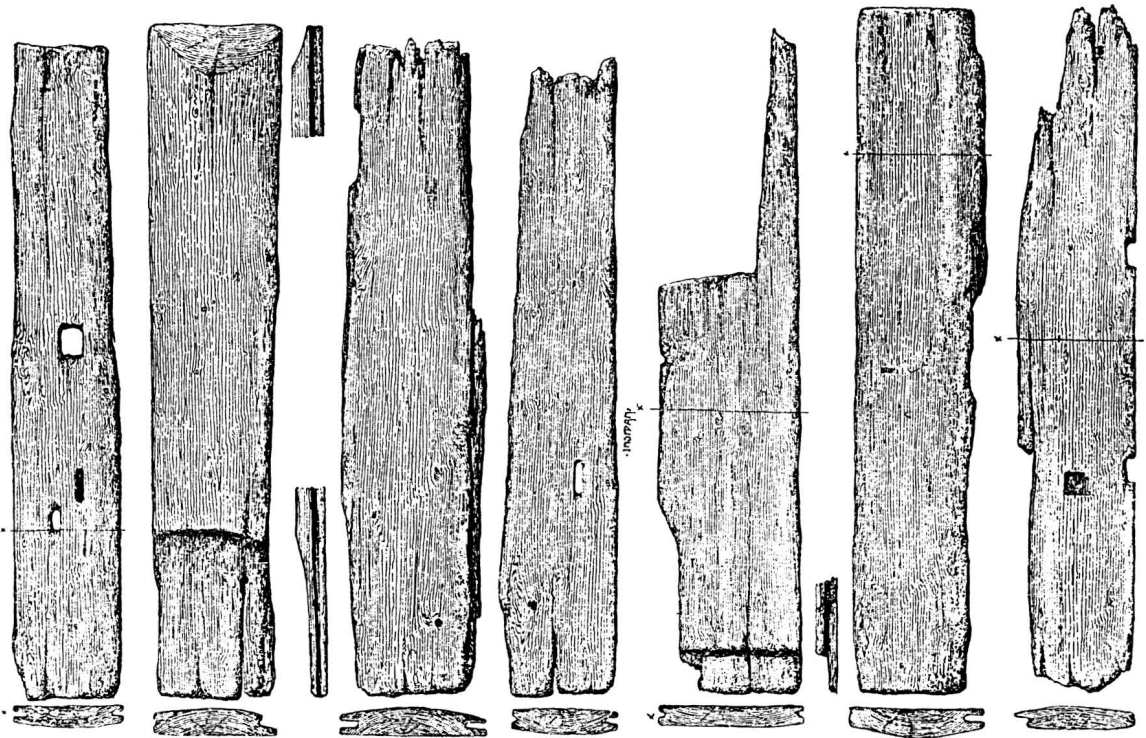
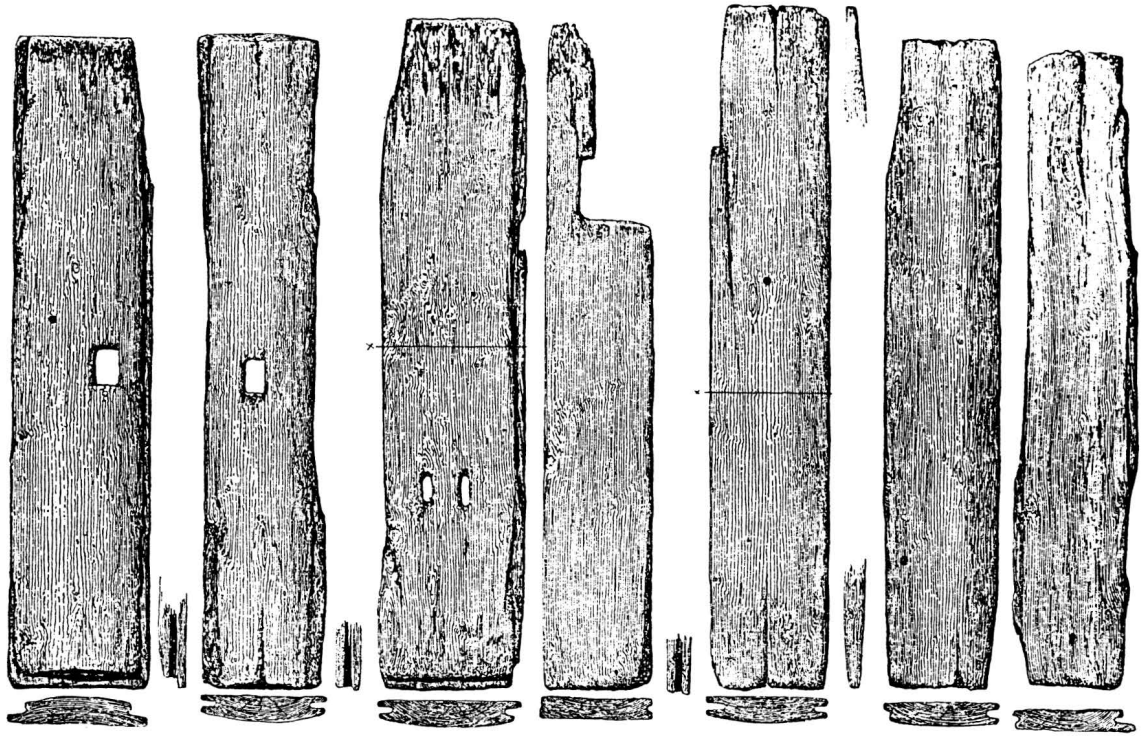

Fig 23. Hällestads stavkyrka, väggplankor. Efter E Ekhoff (uppm J Lydh).

Hällestad stave church, wall planks. After E Ekhoff (uppm J Lydh).

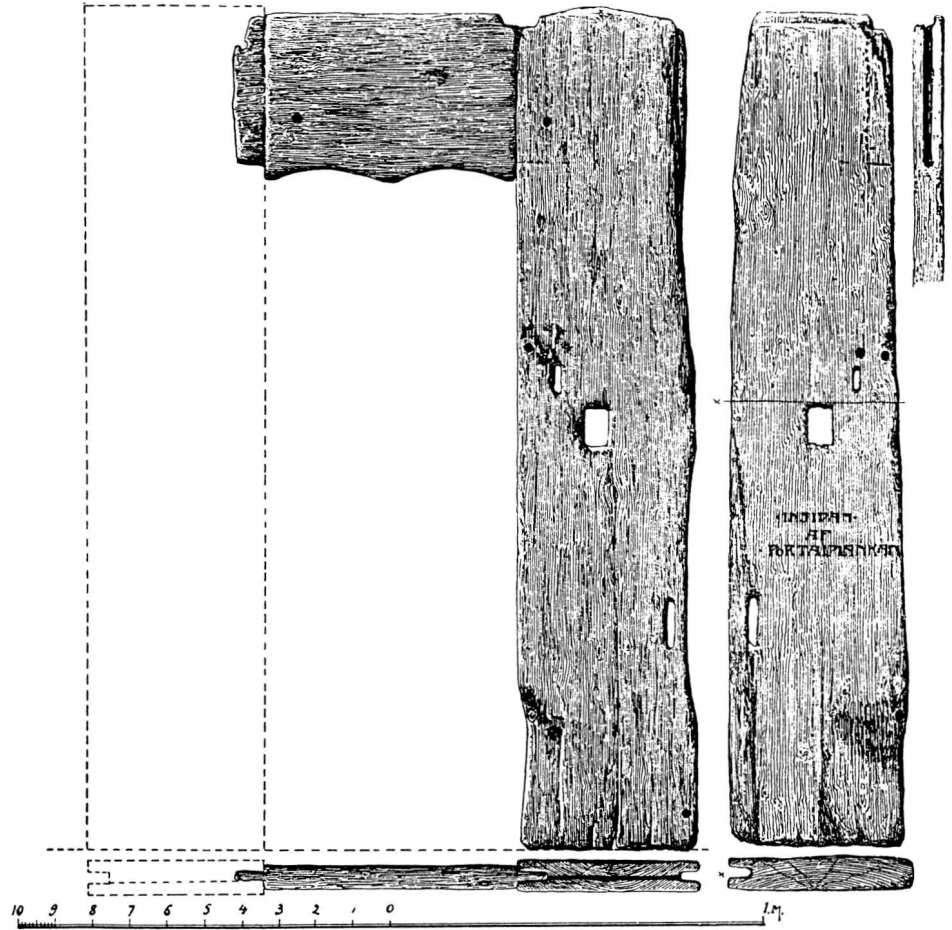

Fig 24. Hällestads stavkyrka, dörrromfattning. Efter E Ekhoff (uppm J Lydh).

Hällestad stave church, door surrounds. After E Ekhoff (scale drawing by J Lydh).

dade av röta, lämnar de mycket viktiga upplysningar om kyrkans konstruktion och plan.

Trots att nitton av de bevarade tjugotre väggplankorna har nåtar i båda sidorna har Emil Ekhoff, som först behandlade materialet, antagit att väggplankorna sammanfogats genom fjäderplankor och nåtplankor (fig 26). Han skriver (s 275): "Att tvåfjäders-plankorna ej föreligga bland lämningarna, d v s ej blivit medtagna i den efterföljande kyrkans golv, är ej ägnat att väcka förvåning. Dylika plankor voro nämligen tydligen avgjort mindre lämpliga till golvtilljor än nåtplankorna. Dessa senare, vilkas ena bredsida vanligen är plan, ha ganska breda sidokanter och kunde därför utan någon av det nya ändamålet betingad avbilning av kanterna direkt nedläggas i golvet. Fjäderplankorna åter, vilka ej ingingo i det andra slaget plankor med tapp och bröst, måste, för att kunna ingå i resp nåtar, vara starkt förtunnade mot sidokanterna. Dessa tunna kanter eller fjädrar kunde givetvis ej med fördel bibehållas vid plan-

kornas användning i golv. De måste, som vi se vid Vänga, avbilas, varigenom plankan förlorade rätt mycket i bredd. Givet är att dessa omständigheter skulle göra fjäderplankorna mindre begärliga för det nya ändamålet och att man, då man hade god tillgång på nåtplankor, föredrog sådana."

Det är dock enligt min mening svårt att tro att man skulle helt ha avstått från att använda fjäderplankor vid golvläggningen av den angivna orsaken. På andra håll, t ex i Vänga, har man återanvänt både fjäder- och nåtplankor som golv i senare uppförd kyrka. Det troligaste är att väggarna endast haft nåtplankor, vilket skulle innebära att väggarna hopfogats genom lös fjäder som t ex i Hemse.

Ekhoffs förmodan medförde också att den plan av stavkyrkan, som han rekonstruerade, fick en märklig utformning. Väggplankornas förmodade stora mängd och ingångens placering gjorde att han antog att långhuset varit dubbelt så långt som t ex de jämförbara stav-

kyrkorna i Hemse och Vänga (Ekhoff fig 398 C). Det är rimligare att med utgångspunkt från det längsta och bäst bevarade hammarbandet, som är 628 cm utom tapparna, förmoda att långhuset haft denna längd. Det skulle innebära att kyrkan fick den plan som rekonstruerats i fig 25.

Dendrokronologisk undersökning

Med utgångspunkt i hammarbandets "utsirning" och stavkyrkans konstruktion dateras Hällestad av Ekhoff till den "tidigare delen av medeltiden." En dendrokronologisk undersökning har styrkt detta antagande. De prover som tagits visar att fällningsåret för stavkyrkovirket kan vara tidigast 1133, men att det troligen bör vara omkr 1140.

Källor och litteratur

ATA: *Djurklou* 1869, s 306; – *E Ekhoff*, s 266 ff (och där anförd litt); *I Lundahl*, s 84; *G Markving* s 29.

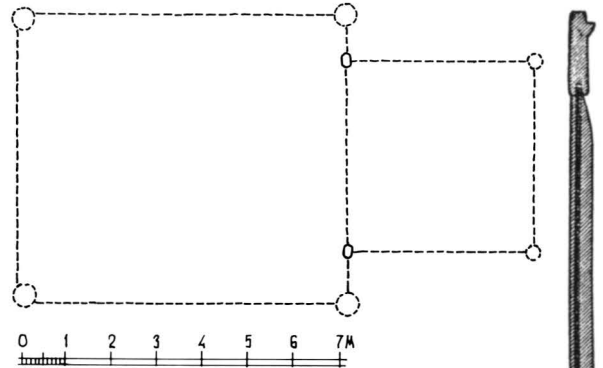

Fig 25. Hällestad, rekonstruktion av stavkyrkans plan. E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Hällestad, reconstructed layout of the stave church.

Fig 26. Hällestad, genomskärning av stavkyrkans vägg. Efter E Ekhoff.

Hällestad, cross section of a wall of the stave church. After E Ekhoff.

Fig 27. Jällby kyrka från sydväst. Efter teckning av E Wennerblad 1888.

Jällby church from the southwest. After a drawing by E Wennerblad, 1888.

Jällby kyrka

Jällby skrevs 1347 Jaedarby (SD) och 1540 Jederby (Skjb).

Den nuvarande kyrkan i Jällby, en ovanligt lång och smal träkyrka, kan till sina äldsta delar dateras till 1600-talet. Den förlängdes både åt öster och väster på 1700-talet (fig 27). Genom en dendrokronologisk undersökning har man kunnat konstatera, att kyrkan uppförts omkr 1660 och ej hade några medeltida delar bevarade, vilket tidigare antagits.

Denna kyrka har dock föregåtts av en liten träkyrka, som troligen uppförts under medeltiden. Den nämns i ett inventarium över kyrkorna i Skara stift 1583 (Vg FT 3:3–4). Detta bekräftas också av flera bevarade medeltida träskulpturer: en madonna från 1200-talet samt en helig biskop från 1400-talet.

Källunga kyrka

Källunga socken skrevs 1540: Tielwnga (Skjb, s 127). Den var vid denna tid annexförsamling till Skölvene (PT 1546).

Den nuvarande kyrkan i Källunga, uppförd av sten, är till sina äldsta delar medeltida. Den tillbyggdes åt öster 1796.

Denna kyrka föregicks förmodligen av en träkyrka.

Ljurs kyrka

Socknens namn skrevs 1453 Liwr (RA: pg: 20/6) och 1540 "Liurs kyrkies" (Skjb). Ingår numera i Nårunga socken.

Kyrkans revs 1851. Den var byggd av timmer, som användes till uppförandet av ett boningshus i Västergården.

En minnessten är rest på den gamla kyrkogården, där också några gravstenar från 1600- och 1700-talen har bevarats (fig 28). På minnesstenen finns följande inskrift: "Här stod Ljurs gamla kyrka." Några av kyrkans grundstenar är synliga, vilket gör det möjligt att fastställa korets storlek: 2,2 m långt och 3,5 m brett. Då hela kyrkan synes ha varit ca 15 m lång, torde långhuset ha haft måtten: ca 12,8 × 10 m.

Vid en reparation av kyrkan 1954 avlägsnades en kamin, varvid man under golvet påträffade några stockar och plankor, som kan ha hört samman med en äldre träkyrka.

P E Lindskog skriver om kyrkan: "Gällby kyrka lär varit mycket gammal och har varit en offerkyrka; den är byggd af furutimmer, ganska liten, med torn, hvarti hänga 2:ne små kläckor."

Källor och litteratur

P E Lindskog, s 435; *E Wennerblad* nr 326; *I Lundahl*, s 85; *G Markving*, s 30.

Vid en restaurering 1945–46 påträffades vid golvet omläggning stora delar av grova ekstockar, troligen syllstockar, som förmodas ha hört samman med en medeltida träkyrka.

Källor och litteratur

I Lundahl, s 85; *G Markving*, s 34.

Strax söder om träkyrkans grund uppfördes (sommar 1984) en klockstapel.

I inv 1830 (ATA) står följande om träkyrkan i Ljur: "Ljurs kyrka är en gammal väl underhållen träkyrka med måladt innanrede, har en Kläcka i Stapel med årtalet 1687, utanför Kyrkan ligger 2 st grafstenar med årtalet 1690." I ett brev, förvarat i ATA, meddelas: "Blott halvannan km från mitt barndomshem låg Ljurs gamla träkyrka, byggd av väldiga ekplankor. Den slopades på 1860-talet (1851) och försålades till en nabo, den rike storbonden Johannes i Västergården, som omedelbart därmed uppförde en ännu kvarstående, väl underhållen, mangårdsbyggnad. Jag var där för några år sedan och i brädklädseln på vinden återfann jag det

Fig 28. Ljurs ödekyrkogård, minnessten över den 1851 rivna träkyrkan.

The deserted churchyard at Ljur, stone commemorating the timber church demolished in 1851.

vackert figurmålade gamla kyrktaket.”

G Ewald skriver om träkyrkan följande: ”Av den gamla kyrkan, som stod vid Stommen, finnes så mycket av själva grunden kvar, att man kan få en föreställning om dess ungefärliga storlek: 15 m lång och 10 m bred.” – ”Klockstapeln stod väster om kyrkan. Två portar, en från norr och en från söder, ledde till kyrkogården.”

En medeltida dopfunt, som tillhört Ljur, förvaras nu i Ornunga kyrka.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830 – Snabbinv 1926; Brev fr *O Lidén* till *E Salvén* 26/9 1948; RA: ED konseljakter 1848, 15/1; *I Lindahl*, s 85; *G Ewald*, s 81.

Kind's härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet: Kind (1270 SD 1, s 453), således samma stavning som nu.

Till arealen är häradet ett av de största i landskapet, omfattande den sydöstligaste delen av länet. Det hade enligt äldre västgöotalagen 39 kyrkor.

Häradet utgjorde enligt PT 1546 ett prosteri med åtta prästgäll: Dalstorp, Gällstad, Kalv, Länghem, Mjörbäck, Sexdrega, Svenljunga och Tranemo.

Inte mindre än 15 medeltida träkyrkor är arkeologiskt eller arkivaliskt belagda inom detta härad, vilket

till stor del torde bero på att det är en skogrik trakt, där trä var det naturliga byggnadsmaterialet. De femton träkyrkorna är: Ambjörnarp, Grönahög, Håcksvik, Kalv, Limmared, Ljushult, Mjörbäck, Mossebo, Mårdaklev, Roasjö, Sjötofta, Svenljunga, Tyggestorp, Älvsereg, Ölsremma.

Litteratur

J Andersson, Boken om Kind. 1930; Ortnamnen i Älvsborgs län (SOA) 7; *I Lindahl*, s 91.

Ambjörnarp kyrka

Ambjörnarp socken har sitt namn efter gården Ambjörnarp (Stommen), den gamla prästgården. I Skjb 1540 kallas den "Stommen ij Ambjörnatorp".

Den nuvarande kyrkan är uppförd 1840. Den föregicks av en träkyrka från 1623 med målningar i koret från 1625 och i långhuset från 1677. Kyrkan omgestaltades 1724 och försågs med trätunnvalv, som målades 1745 av Dittlef Ross. Denna kyrka var enligt inv 1830 30 alnar (ca 18 m) lång och 12 alnar (ca 7,2 m) bred, koret 8 alnar (ca 4,8 m) (invändiga mått).

Denna träkyrka föregicks av en mindre träkyrka, som troligen härrörde från medeltiden. En klocka från senmedeltiden har bevarats och enligt ett inventarium från 1663 hade kyrkan vid denna tid en dopfont av sten. Denna är nu förkommen.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; – *Bexell II*, s 85; *I Lundahl*, s 94; *M Åmark*, s 192.

Grönahögs kyrka

Socknens namn skrevs 1366 "Grøna høgk sokn" (UUB:pg 29/9) och 1540 "Grønahøgh" (Skjb, s 98).

Den nuvarande kyrkan är en träkyrka uppförd 1662. Den utökades med ett tresidigt kor 1827. Även tornet är tillbyggt, vilket skedde 1791.

I Inv 1830 finns följande beskrivning av kyrkobyggnaden: Grönahögs kyrka af träd, enligt en gammal anteckning byggd 1662, tillökt 1827 sålunda, att choret nedtogs och uppfördes till lika bredd med öfriga kyrkan. Dess längd utvändigt tillika med Choret 32½ (ca 19,5 m), bredd 13 (ca 7,8 m) aln. Tornet vid vestra gafveln, äfven av träd, 8¼ aln (ca 5,2 m) bredt, 11½ aln (ca 6,9 m) långt.

Bexell lämnar följande beskrivning: "Grönahögs kyrka, af träd, belägen på en jemn plan, bredvid den så kallade Trossbowägen, wid stomhemmanet Grönahög, blef om

sommaren 1827 tillbyggt. Choret tillöktes 14 alnar, och utvidgades till lika bredd med Kyrkan. Förut otillräcklig för Församlingens folkmängd, är kyrkan nu rymlig och ljus. Å westra gafveln är ett trädorn, hwars nedersta del utgör wapenhus, hwarifrån man uppgår till läktaren."

Av de båda beskrivningarna framgår klart att kyrkan ursprungligen hade ett kor, som var smalare och troligen även lägre än långhuset. Den hade alltså den vanliga medeltida planformen. Troligen hade den medeltida träkyrkan samma plan men säkerligen med något mindre dimensioner.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; – *Bexell II*, s 69; *I Lundahl*, s 97.

Häcksviks kyrka

Socknen nämns 1356 och skrivs då "Haswika soghn" (RA:pg: 30/9 1356).

Den nuvarande kyrkan är en träkyrka med torn uppbyggt av timmer. Kyrkan genomgick 1826 en omfattande tillbyggnad. Tornet är äldst och sägs i orostider ha tjänat som tillflyktsort för socknens befolkning. Det fick sin nuvarande utformning med lanternin 1791.

I Palmskiöldska saml (UUB 296, 829) finns följande anteckning: ". . . war till Torn och taak mäcka förfallen, så att den utan reparation intet längre således stå

kunde, för den skuld giordes år 1696 ansökning om hielp dertill."

I inv 1830 står följande antecknat om kyrkan: "Kyrkan. En trång och mörk trädkyrka, af okänd, men ansenlig ålder, hvarom man endast vet att Choret nybyggdes och utvidgades i Kyrkoherden Herlach Buthelii tid, hade den synnerliga märkvärdighet, att ena långväggen var en aln längre än den andra och nedrefs 1826. I dennas ställe uppfördes samma år en annan, äfven av träd emedan tillgång till tjenlig sten saknades.

Fig 29. Håcksvik kyrka, vägg med infogade äldre väggplankor. Foto i ATA.

Håcksvik Church, wall incorporating earlier wall planks.

Den nya kyrkan håller i längd $33\frac{1}{2}$ alnar (ca 20 m), utom Choret med brutna hörn $8\frac{1}{2}$ (ca 5 m), bredden 17 alnar (ca 10,2 m) samt höjden 9 (ca 5,4 m).”

”Tornet härstädes af träd, under spåntak och spånbeklädnad har ganska anseelig men okänd ålder och var fordom märkvärdigt samt omtalas som sådant hos Tuneld. Det skall haft en ovanlig höjd i pyramid från Kyrkotakets ryggås, och varit indelat i åtskilliga rum, hwilka under fäjder med Danskar eller Norrmän, blifvit begagnade, dels till försvar, dels till Magaziner. Ännu vid Tornets stympande 1791, skall det genom anbragte skottgluggar, i väggarne sittande kulor, blodfläckar

m m burit vittne om den förra, och i en mängd ännu kvarliggande, af tiden förderfvad säd om den sednare bestämmelsen.”

Det är osäkert om något av materialet från en medeltida träkyrka bevarats i den nuvarande kyrkan.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *Djurklou* 1869, s 135; Brandförsäkringsverkets arkiv, Sthlm. Handl 1836; – *Bexell* II, s 90; Håcksvik genom tiderna. Red *R Hansson*. Håcksvik 1978; *F Wildte*, Håcksviks kyrktorn och dess uppgift i Ätradalens försvar. i: Från Borås och de sju häraderna 12. 1957; *I Lundahl*, s 98.

Kalvs kyrka

Socknens namn skrevs 1351 Kalff, *in parochia Kalff* (SD).

Den nuvarande kyrkan i Kalv är uppförd 1898–99 efter ritningar av arkitekt Carl Crispin. Härvid användes de kvarstående murarna av den föregående kyrkan, som förstördes genom åskeld 1896. Denna tidigare kyrka hade byggts 1842 och hade i sin tur föregåtts av en träkyrka från 1671 med väggmålningar.

Den bevarade medeltida dopfunten, från 1200-talet, ett rökelsekar och några träskulpturer, tyder på att här

fanns en kyrka under medeltiden, säkerligen en träkyrka.

I inv 1830 (ATA) finns följande beskrivning av 1600-talskyrkan: ”Kyrkan af Träd, spånbeklädd och under spåntak, nybyggd år 1671, då Herlacus Erici Buthelius var Församlingens nitiske och förtjenstfulle Kyrkoherde, i den å Orten då vanliga stilen, med afsatser för Choret och Sakristigan i en sträckning. Sjelfva kyrkan håller i längd 19 alnar (ca 11,4 m), med 15 alnar och 21 tum (ca 9,6 m) bredd och $6\frac{1}{4}$ alnars (ca 3,7 m) höjd,

utom Choret 12 alnar (ca 7,2 m) långt med en bredd af 12 aln 7 tum (ca 7,5 m), och befinner sig, för närvarande, uti dåligt och förfallet skick; samt lemnar otillräckligt utrymme för en församling af mer än 1000de personers folkmängd och ännu mindre då den som Moderkyrka, bör vid högtidligare tillfällen emottaga Pastoratets 3^{ne} öfrige Socknars innevånare. Nuvarande Sakristigan bakom Choret är 9 alnar 8 tum (ca 5,6 m) lång, samt 9 alnar (ca 5,4 m) bred. Pastors förslag, om uppförande af en ny Kyrka, har dock blifvit af Kalfs Socknemän afslagit.

Tornet, vid kyrkans västra gafvel, af träd, i gammal

modig form, med 3^{ne} afsatser, är uppfördt 1708 och håller i längd 12 alnar (ca 7,2 m) med samma bredd som kyrkan. Höjden utom spiran med tuppen, omkring 35 alnar (ca 21 m).

Målningar efter tidens smak . . . hvaribland i Choret Treenigheten, omgifven av Englar, samt nära derinvid, Mörkrets furste med horn och brinnande ögon.”

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; – *Bexell II*, s 88; *I Lundahl*, s 98; Kalv, en gränsbygd. Borås 1981.

Limmareds kyrka

Nu ingående i Tranemo socken. Sockennamnet skrevs 1416 Limarydh (SD ns 3, s 167) och 1540 Limaridh.

Socknen var 1546 annex till Tranemo och synes redan under 1500-talet ha uppgått i denna socken (Skjb).

Kyrkan var belägen söder om gården Limmared, som är den gamla prästgården. Kyrkan från medeltiden skall ha varit byggd av trä. Grunden till kyrkan är fortfarande synlig (14 × 8 m). Nordost om kyrkgrunden finns ett par husgrunder.

I Bexells herdaminne är följande antecknat om Limmareds kyrka (II, s 78): ”Detta pastorat (Tranemo) har fordom bestått af 6 socknar. Till de förut nämnde (Mossebo, Ambjörnarp, Sjötofta) räknades då äfven Limmared och Tyggestorp. Under K Christian II:s tid blef

Limmareds Kyrka uppbränd, och strax derpå Tyggestorp förstörd, hvarefter desse Socknar blefwo tillagde Tranemo. Enligt en bibehållen fornsägen skola dessa förändringar hafva inträffat wid den tid, då slaget hölls wid Bogesund. De danske genomströfwade då denna trakt och dels ödelade, dels utarmade den. Efter Limmareds Kyrka, som stått helt nära Sätesgården af samma namn, äro endast några stenhögar öfriga. Dylika kvarlemnningar finnas äfwen efter Tyggestorps Kyrka.”

Källor och litteratur

ATA: *Djurklou* 1869, s 149; Raä: Fornminnesinv; *Bexell II*, s 78; *I Lundahl*, s 98; *G Markving*, s 277.

Ljushults kyrka

Sockennamnet skrevs 1393: Lyshwltha (RA: pg 8/9) och 1540 Liwshwlt (Skjb, s 103).

Den nuvarande träkyrkan i Ljushult är till största delen uppförd vid 1600-talets mitt (enligt inskrift 1658). Ett torn av trä byggdes i väster 1786. Kyrkan utvidgades åt öster ca 12 m 1826. Koret gjordes härvid lika brett som långhuset. Det fick i öster en 8-kantig avslutning.

Denna kyrka hade föregåtts av en mindre, troligen medeltida träkyrka, som enligt traditionen skall ha för-

störts genom mordbrand. Vid en restaurering påträffades förkolnade virkesrester under golvet i den nuvarande kyrkan, vilket styrker traditionen att den äldre kyrkan nedbrunnit.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; – *Bexell II*, s 53; *B Eriksson*, Ljushults kyrka, Från Borås och de sju häraderna” 1974/75; *I Lundahl*, s 99.

Mjöbäcks kyrka

Socknens namn skrevs 1314 Miobek (SD 3, s 158).

Den nuvarande kyrkan i Mjöbäck är byggd 1851 av trä. Dess föregångare, likaledes av trä, hade uppförts 1658. I Bexells herdaminne finns följande uppgifter om denna kyrka: ”Mjöbäcks Kyrka, af träd, belägen på en höjd, nära Prestegården, är 33 alnar (ca 19,8 m) lång, 12 (ca 7,2 m) bred och 7 alnar (ca 4,2 m) hög till takresningen. Den blef ombygd 1658, å nyo uppbyggd 1743, och 1820 förlängd till 33 alnar, ifrån att förut blott hafva ägt 15 alnars (ca 9 m) längd. Invid Kyrkans westra gafvel är uppfördt ett torn af träd.” Denna kyrka hade ersatt en troligen medeltida träkyrka, som förstördes genom brand vid 1600-talets mitt.

De tidigare träkyrkorna var enligt en uppgift placerade på annan plats i socknen vid gården Kullen, där en

ödekyrkogård bevarats. I en sockenbok står följande att läsa om denna plats: ”Där kyrkan legat låg ännu de multnade grundstockarna kvar, så att man såg både var tornet och kyrkan stått. Under sakristian var en nästan igengången grop, där vinkällaren varit. Den västra ingången till kyrkogården hade kvar på sidorna stora stenar, dock obearbetade, som tydligt markerade var den porten varit.”

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *Bexell* II, s 44; *H D Hallbäck*, Mjöbäcks äldre kyrkor i: Boken om Mjöbäck, Älvsred etc. Varberg 1961; *I Lundahl*, s 101.

Mossebo kyrka

Socknens namn skrevs 1476 Mosebode (RA:pg 28/8). Den var 1546 annex till Tranemo (PT).

Mossebo nuvarande kyrka är uppförd av trä 1773. Den föregicks av en mindre träkyrka, troligen från 1544, på samma plats. Denna hade i sin tur föregåtts av en medeltida träkyrka från vilken en primklocka har bevarats. Kyrkans lillklocka är också medeltida.

I samband med frågan om nybyggnad av kyrkan på 1700-talet ingav talmannen Joseph Hansson en redogörelse till domkapitlet i Göteborg. Av denna framgår att dåvarande kyrka uppförts 1544 ”uti en kyrkoherdes tid som hetat Erasmus Tertulius.” Kyrkan skall ha varit liten och låg med små fönster och med endast en ingång placerad på södra sidan, ”på Katolisk sätt byggd.” Av skrivelsen framgår vidare att kyrkan med koret höjts år 1770 samtidigt som ingången flyttades från södra sidan till västra gaveln. 1684 skall ett torn ha tillbyggt i väster

och 1710 borttogs väggen mellan långhus och kor. 1739 slutligen hade nya fönster insatts i både långhuset och koret.

Bexell har intressanta uppgifter om kyrkans placering: ”Mossebo Kyrka har enligt en bibehållen försägen först varit bygd på Malsbo säteris Gärde, sedan på lilla Skillerås gärde wid Mossesjö, derefter på Grälebo ryd, och slutligen på sitt nuvarande ställe invid Mossebo Stomgård.”

Källor och litteratur

Bexell II, s 81; *R Lind*, Om Mossebo kyrka. Tranemo u å; *M Åmark*, s 233; *I Lundahl*, s 101; *F Wilde*, Talmannen Joseph Hansson och kyrkbygget i Mossebo. Från Borås och de sju häraderna, 1970; *S Kjällerström*, Mossebo kyrkas historia, Jul Gbg 1974; *G Markving*, s 253.

Mårdaklevs kyrka

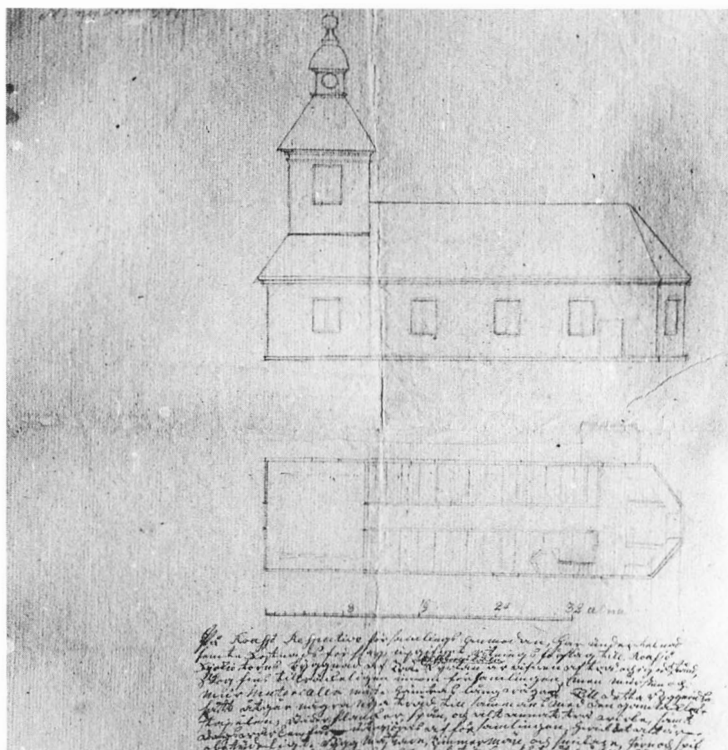
Mårdaklevs socken nämns 1351: ”*ecclesie in Marthakelf*” (SD 6, s 293), felskrivning för *Marthaklef*. Socknen var 1546 annex till Kalv.

Den nuvarande kyrkan – en stor träkyrka – är upp-

förd 1875. Den föregicks av en mindre träkyrka från 1688 med målningar från byggnadstiden. En dopfont från medeltiden tyder på att socknen hade kyrka redan vid denna tid, en träkyrka. Om denna träkyrka finns

Fig 30. Roasjö kyrka. Sydfasad och plan.
Förslag till tornbyggnad 1808 av S N
Morin. Riksarkivet, Stockholm.

Roasjö church. South front and layout. Tower design by S N Morin, 1808.

följande anteckningar i Palmskiöldska samlingen (UUB, 297, s 559): "Mårdaklefs Sockn Kyrkja uti Wästergiötland, Kinda herad, aff trää upbyggd, som utan heelt utgammal och förfallin, så att Socknemännen med lijfsfara der sin gudstienst göra måste, nödgades de för denskuld uti grund nederrijfwa, och af nyo upbyggia sig en annan af sten, medan deromkring på alla sidor intet träwärke war tillfinna; hwartill dem bewilliades een collect." – Som framgått av ovanstående uppfördes kyrkan ej av sten. Den ersattes i stället av en träkyrka 1688.

Bexell skriver om 1600-talskyrkan: "Mårdaklefs kyrka, af träd, är belägen på en höjd wid Ån Etran och

landsvägen, som går emellan Warberg och Jönköping. Genom afsättning, har den till structuren likhet med Kalfs kyrka. Den uppbyggdes år 1688 under Kyrkoherden Herl. Erici Buthelii embetstid, och skall han dertill hafwa gjort frikostiga bidrag. Kyrkans längd är 27 alnar, bredden 13 och höjden 7 alnar. Framom altaret är tillbyggnad af Sacristia."

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; – Bexell II, s 89; I Lundahl, s 102; G Markving, s 253.

Roasjö kyrka

Socknens namn skrevs 1540: Roffwaridh (Skjb, s 103).

Roasjö nuvarande kyrka är uppförd 1690. Den är byggd av furutimmer och tillbyggdes genom förlängning åt öster 1783. Tornet tillkom 1809 (fig 30).

Den föregicks av en liten troligen medeltida träkyrka, som var spånklädd. År 1679 köptes enligt kyrkans räkenskaper "spåån til kyrkian".

Några medeltida inventarier har ej bevarats.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; – Bexell II, s 56; B Eriksson, Roasjö kyrka. Från Borås och de sju häraderna 1976; I Lundahl, s 103; G Markving, s 265.

Sjötofta kyrka

Sjötofta socken skrevs 1540: Skeggetoffta (Skjb, s 116) och hade sitt namn efter gården Sjötofta, den gamla prästgården "Stommen y Skeggetoffta" (1540 Skjb s 106).

Den nuvarande kyrkan är uppförd av trä 1853 och invigdes 1856. Denna kyrka föregicks av en mindre träkyrka, byggd 1625.

Inv 1830 har följande uppgifter om träkyrkan från 1600-talet: "Den närvarande är bygd 1625 af träd under spåntak, 28½ alnar (ca 17 m) lång, 14 aln (ca 8,4 m) bred. Är inuti försedd till tak och väggar med vackra målningar ur Bibliska Historien."

Medeltida inventarier, bl a en klocka av senmedeltida typ med tomt skriftband runt halsen, tyder på att kyrka funnits här under medeltiden, av allt att döma en träkyrka.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830: — *Bexell II*, s 83; *M Åmark*, s 244; Sjötofta socken. Historia och beskrivning. 1951; *I Lundahl*, s 103; *G Markving*, s 269.

Svenljunga kyrka

Sockennamnet skrevs 1406 Suinaliunga (SD ns 1, s 547) och 1427 Swinalyongha (RA: pg: 6/1).

Den nuvarande kyrkan i Svenljunga uppfördes av sten 1829 och invigdes 1830. Dess föregångare var av trä, byggd 1714-18. Den ersatte en äldre träkyrka, troligen från medeltiden. Denna träkyrka med klockstapel brann ned till grunden 1714 jämte prästgården, som då låg helt nära kyrkan. Bexell anför följande: "Svenljunga Kyrka, af träd, belägen inwid Ätran och fyra sammanstötande landswägar, är 30 alnar (ca 18 m) lång, 15 (ca 9 m) bred och 7½ aln (ca 4,5 m) hög. Sedan förra Kyrkan år 1714 genom wädeld blifwit lagd i aska, blef denna uppbygd, och år 1718 invigd. Inwid Kyrkan är uppfördt ett trätorn."

På den gamla kyrkogården ca 300 m NV om den nuvarande kyrkan står en runsten (SR, Vg 193), som påträffades 1887 i träkyrkans kor (fig 31). Runinskriften lyder i tolkning: "... denna sten efter . . . , Seves broder."

Källor och litteratur

Bexell II, s 48; *I Lundahl*, s 104; *G Markving*, s 272; *H Widegren*, Svenljunga pastorat. Jul Gbg 1947; Sveriges Runinskrifter, Vg 4, s 342.

Fig 31. Svenljunga ödekyrkogård. Runsten påträffad 1877 i träkyrkans kor. Foto i ATA.

The deserted churchyard at Svenljunga. Runestone found in 1877 in the chancel of the wooden church.

Fig 32. Tyggestorp ödekyrkogård (Tranemo socken). Minnessten över Tyggestorp träkyrka, ödelagd vid 1500-talets mitt. Foto L. Hasselberg 1984.

The deserted churchyard at Tyggestorp (Parish of Tranemo). Stone commemorating Tyggestorp timber church, destroyed in the mid-16th century.

Tyggestorps kyrka

Nu ingående i Tranemo socken. Sockennamnet skrevs 1540: Tyggistorp (Skjb, s 106).

På gården Stommens (prästgårdens) mark finns en ödekyrkogård, omgiven av en väl bevarad stenmur. Inga spår av kyrkans grund är nu synliga. På platsen har rests en minnessten med följande text: "Här stod intill mitten av 1500-talet Tyggestorps kyrka / Till hågkomst för efterverlden restes vården år 1928" (fig 32).

Bexell har antecknat följande om Tyggestorp: "Under K. Christian II:s tid blef Limmareds Kyrka uppbränd, och strax derpå Tyggestorp förstörd, hwarefter desse Socknar blefwo tillagde Tranemo. Enligt en

bibehållen fornsägen skola dessa förändringar hafwa inträffat wid den tid, då slaget hölls wid Bogesund. De danske genomströfwade då denna trakt, och dels ödelade, dels utarmade den. Efter Limmareds Kyrka, som stått helt nära Sätessgården af samma namn, äro endast några stenhögar öfriga. Dylika quarlemningar finnas äfwen efter Tyggestorps Kyrka."

Källor och litteratur

Raä: Fornminnesinventeringen; – Bexell II, s 78: I Lundahl, s 105.

Fig 33. Älvsereds ödekyrkogård. Foto L Hasselberg 1984.

The deserted churchyard of Älvsered.

Fig 34. Älvsereds ödekyrkogård, minnessten rest 1913. Foto L Hasselberg 1984.

The deserted churchyard of Älvsered, memorial stone erected in 1913.

Älvsereds kyrka

Socknens namn skrevs 1417 "Eleffzredh" (SD ns 3, s 215) och 1540 "Eliffstrydh" (Skjb, s 101).

Den nuvarande kyrkan i Älvsered uppfördes av trä 1836–37 efter ritningar av Theodor Edberg.

Den föregicks av en mindre träkyrka, som var belägen vid Stommen (den gamla prästgården), alldeles intill Hallandsgränsen, där två vägar möttes. I ett syneprotokoll 15/8 1834 lämnas följande beskrivning av den gamla träkyrkan: "Älvsereds Kyrka som enligt närvarande Socknemäns intyg blifvit i forntiden uppbyggd utan att någon upplysning finnes om dess ålder är belägen på en Sandhögd i yttersta änden af Socknen wid gränsen emot Halland och omgifwes af Kyrkogården. Sjelfwa Kyrkan är uppförd af groft Furutimmer med spåntak, och innehåller i en längd med Choret 25 alnar (ca 15 m), i bredd 11 alnar (ca 6,6 m) samt högd 6 och en half alnar (ca 3,9 m) till Gesimsen. På västra änden der ett mindre wapenhus blifwit anbragt framför dörren, finnes ett Lucktorn med afsättning. I Kyrkan finnes dessutom två fönster å hvarje sida och ett på Norra sidan af Choret midt emot den på södra sidan befintliga dörren. Wäggarna omkring hela Kyrkan äro utvändigt fordrade med Ekespån som är alldeles oduglig, och invändigt målade.

Fig 35. Ölsremma kyrka från sydväst. Foto i ATA.

Ölsremma church from the southwest.

Syllstockarna på låg stenfoot, som i afseende till den swaga grunden, äro alldeles nedsjunkne, så att någon reparation, hwarigenom Kyrkan, som dessutom är i förfallett skick, för någon längre tid skulle kunna bibehållas, icke ansågs motsvara ändamålet eller den kostnad som dertill erfordrades utan är det med Socknens fördel mera öfwerensstämmande att hela Kyrkan nedrifwes till grunden och nybygges.

På norra sidan om Kyrkan inom Kyrkogårdens stenmur finnes en Klockstapel af bräder, som är alldeles förfallen och sockenmännen upplyste att Kyrkan i sednare tider icke undergått någon betydligare reparation, emedan de dels dertill saknat medel, dels ock länge insett nödwändigheten af nybyggnad och wid sådant förhållande icke welat göra några dryga kostnader, enär de derigenom likwäl icke för någon längre tid

skulle kunnat widmakthålla deras gamla Kyrka."

Ödekyrkogården omges av en väl bevarad stenmur (fig 33). Varken gravstenar eller grundstenar till träkyrkan är dock nu synliga. En minnessten har rests på platsen. Den har följande inskrift: "Till Fädrens minne Älvsnereds kyrkogård till 1834. Stenen rest 1913" (fig 34).

Av den äldre träkyrkans inventarier, som bevarats, har dopfunten daterats till 1300-talet och en klocka till 1300-talets mitt.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; RA: ÖIÄ skr 8/12 1835. Syneprot 15/8 1834; *Bexell II*, s 45; *I Lundahl*, s 107; *S A Hallbäck II*, s 187; *M Åmark*, s 259; Boken om Mjögäck, Älvsnered och Holsljunga. Varberg 1961; *G Markving*, s 282.

Ölsremma kyrka

Socken nämns 1351 och skrivs då: "parochia Ylwisrym" (SD, 6, s 274) och 1540 Ylisrem (Skjb, s 105).

Den nuvarande kyrkan i Ölsremma är en träkyrka utan särskilt markerat kor, troligen från 1600-talets förra hälft. Den tillbyggdes 1663 och ombyggdes 1837 (fig 35).

Denna kyrka föregicks av en troligen medeltida,

mindre träkyrka från vilken en dopfont, daterad till 1200-talet, har bevarats.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *S A Hallbäck II*, s 183; *I Lundahl*, s 107; *G Markving*, s 284.

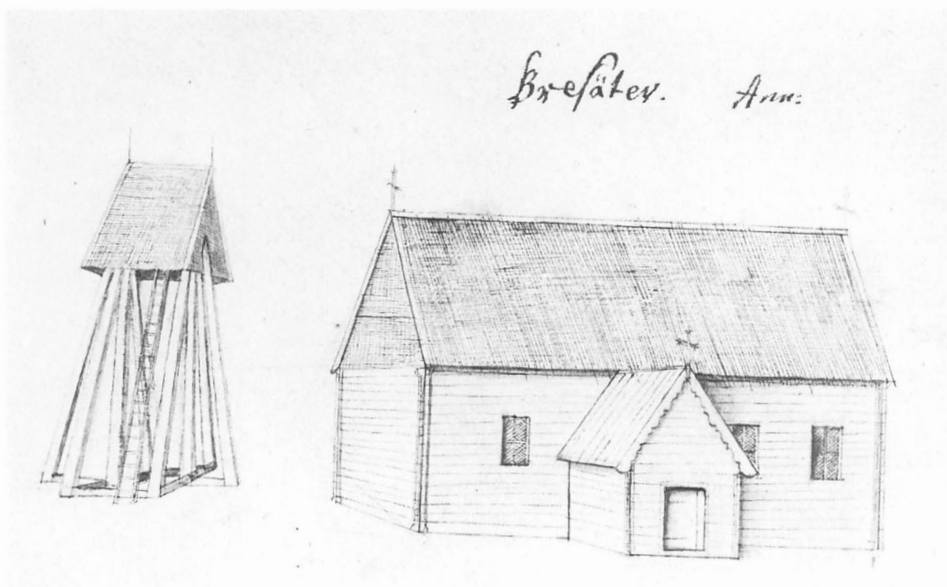

Fig 36. Bredsätters kyrka och klockstapel från sydväst. Efter teckning i J Peringskiöld IX, KB.

Bredsäter Church and belfry from the southwest. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

Kinne härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet: *in Chynda hæredhy* (1279 S D 1, s 553).

Häradet är beläget i landskapets mitt invid Väneren. Det präglas delvis av berget Kinnekulle i dess nordvästra del. Häradet omfattade under medeltiden även Kinnefjärdings härad, som bildade eget härad först 1685.

Häradet tillhörde i kyrkligt hänseende Husaby prosteri (PT 1546) med åtta prästgäll: Forshem, Götene, Husaby, Härene, Kleva, Källby, Medelplana och Österplana samt Lidköpings stad.

Inom häradet fanns enligt äldre västgöotalagen 28 kyr-

kor. Endast en av dessa är känd som träkyrka, nämligen Bredsäter i häradets nordligaste del. Detta beror säkerligen på att man här tidigt började att bygga i sten på grund av god materialtillgång. I Husaby kyrka påträffades vid en utgrävning nedre delen av en stolpe, som kan ha hört till en stavkyrka.

Litteratur

C J Ljungström, Kinnefjärdings och Kållands häraders samt staden Lidköping. Lund 1871; *I Lundahl*, s 107.

Bredsätters kyrka

Socknen och kyrkan nämns första gången 1312 och skrivs då Bredæsæter (SD 3, s 48).

Den nuvarande kyrkan i Bredsäter är en spåntäckt timmerkyrka, troligen uppförd 1666. I kyrkan samt i Läns museet i Skara förvaras bräder med medeltida målningar, som hört till en äldre träkyrka på platsen. Peringskiöld har utfört en teckning av den nuvarande

kyrkan, som visar bar timmervägg (fig 36), vilket innebär att spåntäckningen tillkommit senare (fig 37, 38).

P E Lindskog skriver om kyrkan vid 1800-talets början: "Bredsätters Kapellkyrka, å nyo uppbyggd 1666 af furutimmer, har i angränsande Församlingar, mera förr än nu, varit ansedd som offerkyrka, och eger Kläckstapel med 2 kläckkor."

Fig 37. Bredsätters kyrka och klockstapel. Efter teckning av E Wennerblad, 1874.

Bredsäter Church and belfry from the southwest. After a drawing by E Wennerblad, 1874.

Den medeltida träkyrkan i Bredsäter var ett litet medeltida kapell, som revs 1665. I ett protokoll från detta år står antecknat: ”Den 25 maj plockades Kyrkan ned. Nästa dag knäpptes foten på Kyrkan.”

Då den nuvarande kyrkan restaurerades 1904 och golvet lades om, påträffades grundstenar till det medeltida kapellet, som legat i den nuvarande kyrkans längdriktning.

De ovan nämnda målade bräderna förvarades efter kapellets rivning 1665 på den nuvarande kyrkans vind. Brädernas målningar synes ha tillkommit på 1400-talet (fig 39). Flera av dem har fragmentariska figurmålningar, som kan identifieras: Kristi gisslande, Korsfästelsen, helgon och apostlar, Paulus, biskopar, samt en gammaltestamentlig bild med Adam och Eva, troligen Syndafallet. Åtta bräder med välbevarade målningar har uppsatts i kyrkan. De är 180–300 cm långa, 20–27 cm breda och ca 3 cm tjocka.

Några medeltida inventarier har också bevarats, ett processionskrucifix från 1200-talet samt en klocka från 1400-talet.

Källor och litteratur

ATA: *P A Säve*, Reseberättelse 1863, s 60; KB: *Peringskiöld IX*, s 15; *P E Lindskog 1*, s 43; *A Rudberg*, Bredsätters offerkyrka, VgFT 1897; *E Wennerblad nr 66*; *M Åmark*, s 197; *I Lundahl*, s 109; *R Rahn*, Fornä kyrkor i nuvarande Skara stift. Skara 1981, s 7 f.

Fig 38. Bredsätters kyrka från sydost. Foto i ATA.

Bredsäter Church from the southeast.

Fig 39 a. Bredsätters kyrka, bräder från äldre träkyrka med medeltida målningar. Foto R Rahn, Skara.

Bredsäter Church, planks from an earlier timber church, showing medieval paintings.

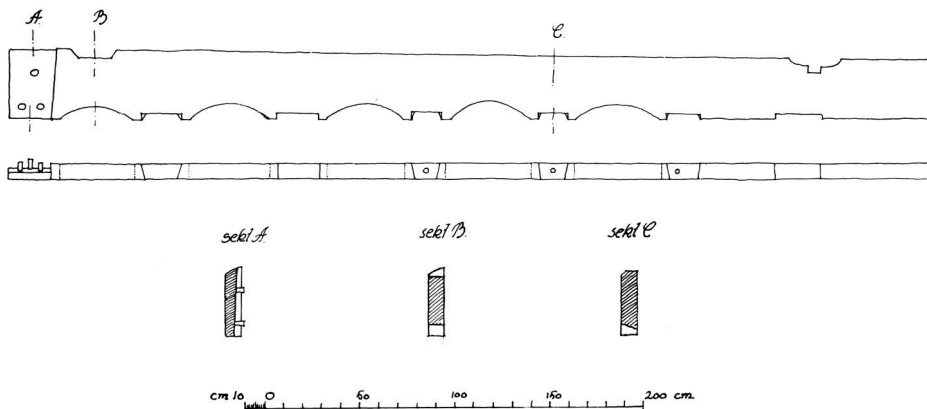

Fig 39 b. Bredsätters kyrka, planka av furu från en äldre träkyrka. Uppm G Clason 1916.

Bredsäter Church, plank from an earlier timber church.

Husaby kyrka

Husaby socken är känd redan sedan missionstiden. Här skall Olof Skötkonung ha döpts, troligen omkr 1008. Enligt traditionen skall här också vid denna tid ha uppförts en kyrka, som skulle vara Skara stifts huvudkyrka, fram till biskopssätets överflyttning till Skara. Troligen var denna första kyrka en träkyrka.

Vid en arkeologisk undersökning i Husaby nuvarande kyrka, uppförd på 1100-talet, påträffades resterna av en grov ekstolpe i långhusets nordöstra del (fig 40, 41). Stolpen, som hade en diameter av 43–48 cm och en höjd av 44 cm, var bevarad endast till sin nedersta del. Den stod på ett djup av 225 cm under nuvarande golv strax över berghällen. I stolphålet fanns sten som uppenbarligen avsetts att stödja stolpen. Bredvid stolpresten påträffades även ett stycke träkol.

Detta var allt som kunde iakttagas vid denna undersökning, föranledd av grävning för en värmekammare. Det är osäkert om det verkligen rör sig om en stolpe till en stavkyrka. Den kan även ha kommit till användning vid stenkyrkans uppförande som stöd vid valvslagning el dyl. Att materialet är ek talar dock för stavkyrkohypotesen. Emil Ekhoff, som behandlar fyndet i Svenska stavkyrkor skriver härom: ”Det är ej mycket, som för närvarande vittnar om dennas (stavkyrkans) tillvaro. Dock tillräckligt för att med full visshet säkerställa densamma. Det, som nu kommit till vår kännedom, är endast nederänden av en enda stav eller stolpe av ek – tydligen av samma natur som stolparna eller kolonnerna innanför väggarna i S:a Maria Minor i Lund.” – ”Det som gör, att vi med full säkerhet kunna bestämma stolpändens betydelse, äro tvenne omständigheter, nämligen det tekniska behandlingssättet och platsen för fyndet. Ekstammen är avbarkad, nedtill jämnt avskuren och den därigenom uppkomna kanten är avfasad. Det vill säga precis samma behandlingssätt, som vi funnit vid såväl väggplankor som takstavar i S:ta Maria Minor i Lund.”

Även om denna rest av en ekstolpe inte kan föras samman med en stavkyrka är det rimligt att förmoda att det i Husaby funnits en träkyrka innan stenkyrkan upp-

fördes på 1100-talet. Det är också möjligt att den varit konstruerad på samma sätt som de tidiga stavkyrkorna i Lund.

Man har förmodat att träkyrkan en tid varit förenad med det ännu stående stentornet, vars nedre delar tillkommit vid 1100-talets början.

Källor och litteratur

E Ekhoff, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16; *S A Hallbäck* och *I Swartling*, Husaby. Sv Fornminnesplatser nr 51. Sthlm 1971 (och där anförd litteratur).

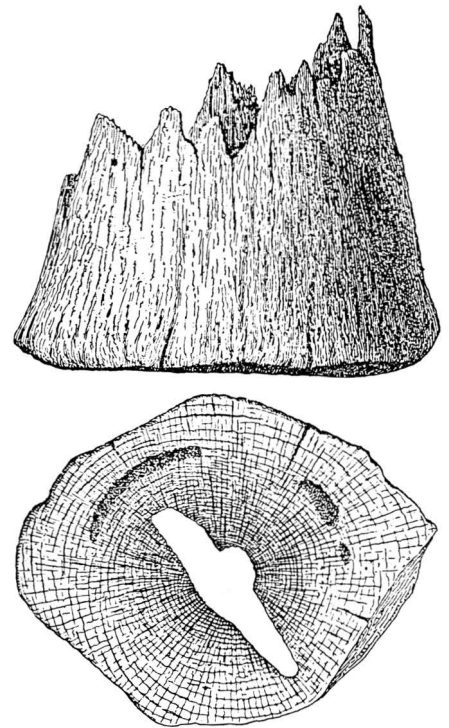
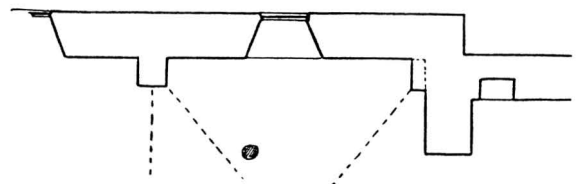

Fig 40. Husaby. Nedre delen av hörnstolpe till en förmodad stavkyrka. Efter E Ekhoff.

Husaby. Lower part of a cornerpost from a presumptive stave church.

Fig 41. Husaby kyrka, plan av långhusets nordöstra hörn med platsen för fyndet av hörnstolpen. Efter E Ekhoff.

Husaby Church, layout of the northeast corner of the nave, showing the point where the cornerpost was discovered.

Kullings härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet: Collanhereth (1257 SD 1, s 383).

Häradet, som är beläget i landskapets västra del, med huvudbygd kring Sävån, hade under medeltiden samma omfattning som nu. Det hade enligt äldre västgöotalagen 24 kyrkor.

Kullings och Bjärke härad utgjorde enligt PT 1546 ett prosteri, Algustorpa prosteri, omfattande sex präst-

gäll, fem i Kullings och ett i Bjärke härad.

Sex medeltida träkyrkor har kunnat beläggas inom häradet: Bergstena, Hemsjö, Landa, Långared, Rödene och Ödenäs.

Litteratur

Ortnamnen i Älvsborgs län (SOA) 8. I Lundahl, s 122.

Bergstena kyrka

Socknen nämns 1463 och skrivs då Berstena sokn. Den har namn efter kyrkbyn Berstene (1345 SD 6, 523). Enligt jb 1546 hade kyrkbyn 9 hemman och sålunda huvuddelen av socknen.

Socknens medeltida stenkyrka övergavs 1837. Den revs på 1840-talet. Grundmurarna finns dock kvar och visar en enkel, medeltida stenkyrka med rektangulär plan.

Vid en undersökning av ruinen 1954 påträffades resten av en äldre kyrka, troligen en medeltida stavkyrka. Inom stenkyrkans murar och parallellt med dessa låg en stengrund (fig 42), 13,65 × 8,90 m. Innanför denna framgrävdes ett brandlager med förkolnade trärester, av allt att döma spår efter en träkyrka, som eldhärjats. I långhusets sydvästra hörn kvarlåg på stengrunden resterna av en bjälke försedd med smala inhuggningar, möjligen en kraftig syllstock. I samband med utgrävningen, som leddes av landsantikvarie S A Hallbäck, undersöktes material, som vid rivningen av stenkyrkan

förts till Kolbäckes gård i socknen. Härvid påträffades flera stora ekplankor, som kan ha tjänstgjort som väggplankor i en stavkyrka. Flera av plankorna hade nåt.

I en utgrävningsrapport skriver Hallbäck: ”Med till visshet gränsande sannolikhet kan man alltså konstatera, att Bergstena haft en tidigare kyrka av trä, antagligen i stavkonstruktion, vilken eldhärjats. En enkel förklaring till att några stavar blivit bevarade från denna kyrka måste vara den, att en del av kyrkan stått över branden. När man sedan røjde efter branden och uppförde den nya stenkyrkan, har man använt sig av dessa stavar för exempelvis vindens golv eller dylikt. Där har de sedan legat tills kyrkan revs . . .”

Källor och litteratur

ATA: S A Hallbäck, Rapport om utgrävning 1954: – F Rytterås, Bergstena. En västgötasocken genom tiderna. Skövde 1961; I Lundahl, s 123.

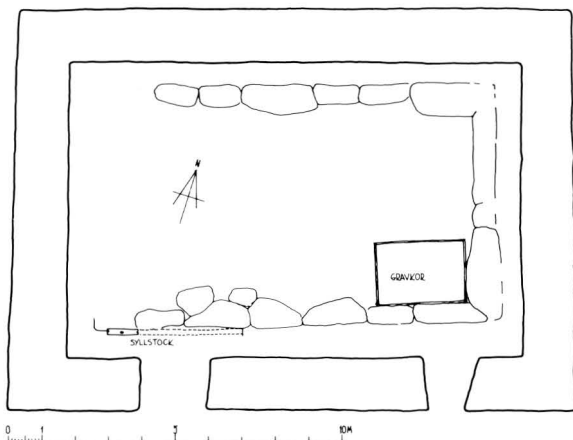

Fig 42. Bergstena. Medeltida kyrkoruin med framgrävda grundstenar till en träkyrka. Märk bjälken i det sydvästra hörnet, möjligen en syllstock. Uppm Lilliehöök-Hallbäck 1954.

Bergstena. A medieval church ruin with excavated foundation stones belonging to an earlier timber church. Notice the beam in the southwest corner, possibly a groundplate log.

Fig 43. Hemsjö ödekyrkogård vid Bysjön. Foto G Ewald 1924.

The deserted churchyard at Hemsjö, near Bysjön.

Hemsjö kyrka

Hemsjö socken nämns 1405 och skrevs då "Heemsiø sokn" (SD ns 1, s 468); 1398: "Hæmsyö" (RA: Pg 4/4), kyrkbyn.

Hemsjö nuvarande kyrka byggdes 1859 efter ritningar av F W Scholander; en stor enskeppig långhuskyrka med högt torn i väster. Den föregicks av en liten träkyrka, täckt med spån samt med en hög och brant takresning. Denna kyrka uppfördes år 1700. Denna kyrka hade sin plats ca 900 m öster om den nuvarande kyrkan, där kyrkogården fortfarande är bevarad (fig 43). På denna plats fanns också 1700-talskyrkans föregångare, en medeltida kyrka av trä.

På den gamla kyrkplatsen "vid Bysjön" restes 1925 en minnessten med följande inskription: "Här stod kyr-

kan intill 1859. Här sova de döda. Hemsjö församling reste stenen 1925."

Några medeltida inventarier har bevarats: en dopfuntskupa med runinskrift samt en madonnabild från 1200-talet, en S Olof från samma tid samt en madonna från 1400-talet. Det märkligaste är dock ett manuale, en handbok för kyrkliga förrättningar, tillkommet vid 1300-talets slut. Det förvaras nu i Skara stiftsbibliotek.

Källor och litteratur

F Wildte, Hemsjö. Gbg 1954; *I Lundahl*, s 125.

Landa kyrka

Landa var 1546 annex till Algutstorp. Socknens namn skrevs 1402 Landa (SD ns 1, s 138).

Den nuvarande kyrkan i Landa är en enkel träkyrka med ett litet torn över vapenhuset i väster. Den har till största delen tillkommit på 1600-talet och försågs 1768 med ett torn i väster.

I Inv 1830 antecknades följande om Landa: "Kyrkan byggd af ek, är 22½ alnar (ca 13,5 m) lång och 11½ do (ca 6,9 m) bred, fodrad med bräder utan och innan, täckt med tegel och har ett litet torn i hwilket hänger en liten sprucken ringklocka utan inscription. Kyrkans ålder är obekant. — I forna tider skall Landa ha haft en

annan kyrka, som enligt uppgift låg 1 km öster om den nuvarande. Platsen ifråga utmärkes nu endast av en djup håla med en mängd sten omkring.” (G Ewald, s 201).

Det enda medeltida föremålet, som bevarats i Landa kyrka, är en nattvardskalk.

Långareds kyrka

Långared nämns 1491 och skrevs då ”Langarwdh sokn” (RA: pg 5/11).

Den nuvarande kyrkan i Långared uppfördes 1818 och fick torn 1824.

En äldre kyrka av trä revs omkr 1825. Troligen var den medeltida. En bevarad dopfont från 1200-talet tyder på att socknen hade kyrka vid denna tid.

A Hwarfner skriver i en redogörelse för socknens historia följande: ”Således kan man antaga, att ett litet kapell uppfördes i Långared under förra hälften av 1400-talet (en tradition förmäler, att en kyrka skulle legat på Loo Storegårdens mark). Detta kapell fick sedan, kanske då folk efter reformationen samlades för att höra predikan, en tillbyggnad, som århundradena

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; – *I Lundahl*, s 126; *G Ewald*, Beskrivning över Kullings härad. Alingsås 1925, s 201; Göteborgsposten 3/9 1946.

igenom kallades ’Nya kyrkan’. Så stod denna från olika tidevarv härstammande kyrkobyggnad med all säkerhet kvar till 1818, då nuvarande kyrka byggdes. Då var den gamla träkyrkan ytterligt förfallen och skröplig: ’en mörk, trång och nu förfallen träkyrka’. Denna kyrka, som låg mellan den nuvarande och kyrkporten, var i längd ungefär $\frac{3}{4}$ och i bredd ungefär $\frac{2}{3}$ av den nuvarande.”

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *S A Hallbäck III*, s 163; *A Hwarfner*, Ur Långareds församlings historia, i: Jul Sk 1941, s 70–84; *I Lundahl*, s 127.

Rödene kyrka

Socknens namn skrevs Rödhene 1409 (SD ns 2, s 231 avskr). Den var vid reformationstiden annex till Alingsås landsförsamling och har numera gemensam kyrka med denna församling.

Rödene sockens kyrka var av trä. Den skall enligt traditionen ha varit den äldsta i pastoratet och i gamla tider en ansedd offerkyrka. Kyrkan brann ned på 1830-talet och återuppbyggdes ej. Klocka och dopfont rädda-

Fig 44. Rödene ödekyrkogård (Alingsås landsförsamling). Foto L Hasselberg 1984.

The deserted churchyard of Rödene (Deanery of Alingsås).

des. Dopfunten nu i SHM (inv nr 5629).

I Inv 1830 finns följande antecknat om den gamla träkyrkan: "Rödene kyrka står väl ännu kvar men, som den, enligt vederbörligen fattade beslut, kommer att raseras, sedan socknens innevånare, genom sammanbyggnaden fått rätt till Landskyrkan, så upptages här hvad om denna kyrka anses tillförlitligt, jemte dess tillhörigheter.

Kyrkan anses vara den äldsta i församlingen, byggd af träd, liten, låg och mörk. I stället för altarprydnad är ett fenster på östra gafveln. Predikstolen står på manssidan; några prydnader finnas för öfrigt icke.

På Kyrkogården, som kommer att bibehållas såsom begravningsplats, finnes ingen enda grafvård. 2^{ne} ganska små klockor hänga i Stapel."

Vid Snabbinv 1924 antecknades följande: "Kyrkan av trä, nedbrann 1834. På kyrkogården, omgiven av en mur, fanns en klockstapel med trenne klockor. De sista gravarna skövlades för några år sedan. Kyrkogården är numera fridlyst."

På kyrkogården har rests en minnessten (fig 44–45).

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; Snabbinv 1924; *G Ewald*, Beskrivning över Kullings härad. Alingsås 1925; *S A Hallbäck I*, s 167; *I Lundahl*, s 127.

Ödenäs kyrka

Socknen nämns först i prostarnas tionderäkenskaper 1546 och skrivs då Ødhenes. Säkerligen fanns socknen redan under medeltiden. En bevarad madonnabild samt ett vigvattenskar tyder på att här funnits en medeltida kyrka.

Den nuvarande kyrkan uppfördes av sten 1840 och består av långhus med torn och sakristia i öster.

Den föregående kyrkan i Ödenäs var enligt Inv 1830: "Byggd af träd vid samma tid ungefär, som Hemsjö kyrka. Predikstolen står på manssidan, altarprydnaden är en sämrig (?) målning på bräder, föreställande nattvarden. – I Stapel hänga 2^{ne} Klockor."

Fig 45. Minnessten på Rödene ödekyrkogård. Foto L Hasselberg 1984.

Memorial stone in the deserted churchyard of Rödene.

I ett stämmoprotokoll från 1836 angavs följande motiv för att man skulle bygga ny kyrka i Ödenäs: "Socknemännen i Ödenäs har länge insett behovet av en ny kyrkas uppförande, dels för den gamlas bristfälliga beskaffenhet, dels för den mer och mer årligen tilltagande folkmängden, som icke kan rymmas i den gamla, även om hon kunde repareras."

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *E Andrén*, Något om Ödenäs församling . . . Jul Sk 1922; *S A Hallbäck I*, s 17; *G Ewald*, Beskrivning över Kullings härad. Alingsås 1925; *I Lundahl*, s 129.

Kåkinds härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet: Kakynd (1225 SD 1, s 692).

Häradet är beläget i landskapets östra del invid Vättern. Det var under medeltiden mindre till arealen än nu. Fågelås socken, nu Norra och Södra Fågelås, hörde då till Vartofta härad. Enligt äldre västgöotalagen hade häradet under medeltiden 15 kyrkor. De tillhörde jämte Gudhems härad Segerstads prosteri (PT 1546) och var

fördelade på fem prästgäll: Grevbäck, Kyrkefalla, Skövde, Varola och Fågelås. Hjo socken hörde till Fågelås gäll i Vartofta härad.

Inom häradet är två medeltida träkyrkor kända, nämligen i Hjo och Mofalla socknar.

Litteratur

Ortnamnen i Skaraborgs län (SOS) 7; *I Lundahl*, s 129.

Hjo kyrka

Hjo socken, senare staden Hjo, skrevs 1383 Hyo (RA:pg 25/3).

Den nuvarande kyrkan i Hjo är en nyklassicistisk byggnad uppförd 1799. Den har absider i öster och väster samt ett torn på södra sidan.

Den föregicks av en mindre kyrka, som avbildats av Peringskiöld på 1670-talet (fig 46). Den bestod av ett i öster rakt avslutat kor av sten, ett kort, påbörjat långhus av sten samt av ett långhus av trä i väster. Långhuset av trä, som ursprungligen haft ett kor av samma material, är till väggar och tak täckt med spån. Vapenhuset, som står framför kyrkans huvudingång, är på sydsidan spåntäckt, medan den på teckningen synliga östsidan står bar. Den visar stående plankor eller bräder, vilket möjligen kan innebära, att den uppförts i stavteknik. Långhuset kröns av en åttkantig takryttare, uppåt avslutad i en spetsig spira med flöjel.

I långhusets östra del fanns ett ganska stort, kvadratisk fönster samt högre upp på väggen, nära takfoten, tre små rektangulära liggande fönstergluggar.

Nordost om kyrkan stod, enligt teckningen, en hög, öppen klockstapel, som täcktes av en spånklädd huv, krönt av en liten takryttare av samma utformning som den över långhuset.

P E Lindskog skriver vid 1800-talets början: ”Hjo Kyrka . . . var fordom av trä; men i tanka att framdeles bygga henne af sten, hade Socknen redan uppfört koret af detta byggnadsämne, då denna Kyrka tillika med en del av Staden genom våldeld afbrann i April 1794.”

Källor och litteratur

RA: *Peringskiöld*, IX, s 61; *P E Lindskog* 3, s 98; *I Lundahl*, s 132.

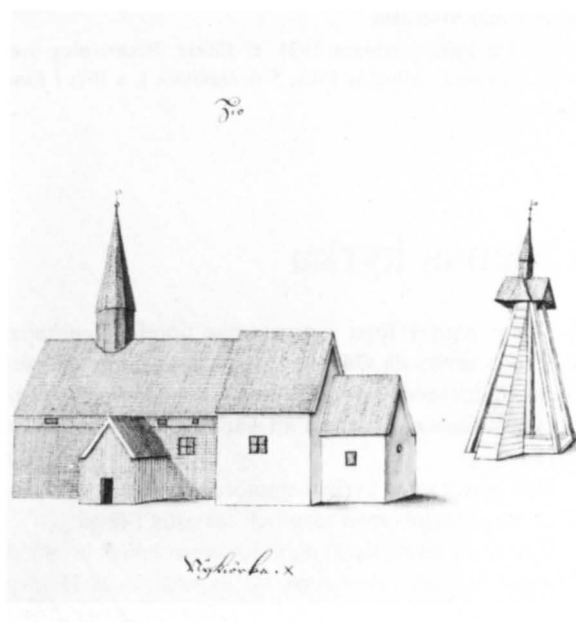

Fig 46. Hjo gamla kyrka 1671, med långhus av trä. Efter teckning i J Peringskiöld IX, KB.

The old church at Hjo, 1671, with its timber nave. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

Mofalla kyrka

Socknen nämns 1257: *in parochia Mothgofallum* (SD 1, s 383).

Den nuvarande sockenkyrkan är uppförd av trä, troligen på 1500-talet, ombyggd på 1730-talet, en enkel, rektangulär timmerkyrka utvändigt panelad och vitmålad. P E Lindskog skriver vid 1800-talets början: ”Mofalla kyrka af trä, är gammal och förfallen. Här är stapel, hvori hänga 2 kläckor.” Den har säkerligen före-

gåtts av en medeltida träkyrka.

Flera medeltida inventarier har bevarats: en madonnabild av trä från 1100-talet, ett processionskrucifix från 1200-talet samt en Kristus som smärtomannen från 1400-talet.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; – P E Lindskog III, s 169; I Lundahl, s 133.

Kållands härad

Häradets namn skrevs under medeltiden: Qualni (slutet av 1200-talet, SGL 1, s 70).

Häradet, som är beläget invid Vänern, består av en bred halvö samt några större öar bl a Kållandsö samt i söder en slättbygd väster om Lidan.

Det hade under medeltiden enligt äldre västgötalagen 27 kyrkor, som tillhörde Sunnersbergs prosteri (PT 1546). Prosteriet omfattade sex prästgäll, nämligen Järpås, Raskeby, Råda, Sunnersberg, Tådene och Örslösa. Kållandsö tillhörde Läckö.

Inom Kållands härad har två medeltida träkyrkor kunnat arkivaliskt beläggas: Höra och Uvered.

Litteratur

C J Ljungström, Kinnefjerdings och Kållands häraders samt staden Lidköping. Lund 1871; S Friberg, Studier över ortnamnen i Kållands härad. 1938; I Lundahl, s 136.

Höra kyrka

Socknen skrevs 1430 Hyrene (UUB:pg 9/8).

Höra ingår numera i Järpås socken. Kyrkan har legat på en kulle invid Stommen Höra, den gamla prästgården. Kyrkan, som var av trä, revs 1803.

Genom äldre teckningar och anteckningar av Peringskiöld och Hadorph kan man bilda sig en rätt god uppfattning om denna gamla träkyrkas utformning (fig 47).

Den bestod av ett 17 alnar (ca 10,2 m) långt, rektang-

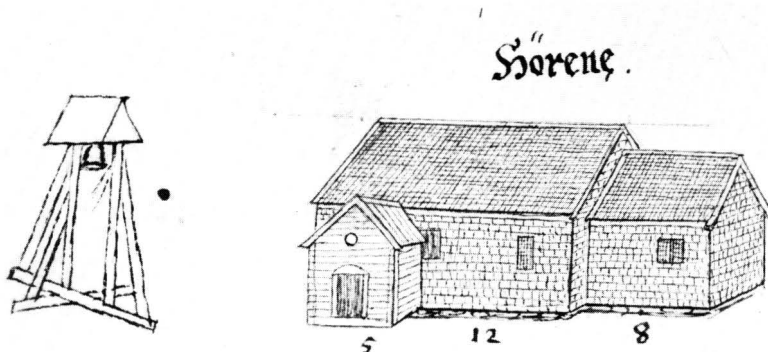

Fig 47. Höra gamla kyrka och klockstapel från sydost. Efter teckning i J Peringskiöld IX, KB.

The old church and belfry of Höra from the southeast. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

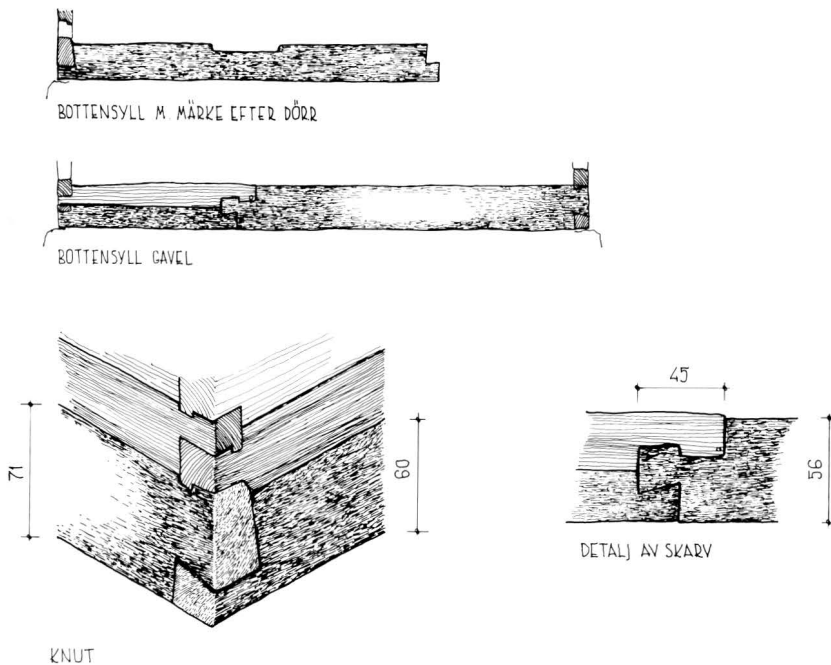

Fig 48. Höra gamla kyrka. Syllar med spår efter dörröppning, med skarvar och knutning. Uppm A Roland 1921 och G Wirén 1984.

The old church at Höra. Ground-plates showing traces of a doorway, with joins and corners. Scale drawings by A Roland, 1921, and G Wirén, 1984.

ulärt långhus med ett lägre och smalare kor (8 alnar – ca 4,8 m – långt) i öster. I söder fanns framför kyrkans enda ingång ett timrat vapenhus. Kyrkan var eljest spånklädd och med tak täckt av spån. Den vilade på en stenfot. Den hade på södra sidan tre små, rektangulära fönster, två i långhusets vägg och ett i koret. Även långhusets norra vägg hade ett fönster.

Hadorph skriver omkr 1670: "Höran är en lijten trää-kyrkia, spånt uthan på. Dher begrafves intet folck, har en medelmåttig Klocka, Gärzgård kring Kyrkiegården."

Ullenius skriver om kyrkan (s 96): "Hörene är en liten trä-Kyrkia, belägen på en holma, hwilken uthaf twänne rinnande bäckar, som uthi sud-ost samman-

Fig 49. Höra ödekyrkogård med minnessten rest 1957. Foto L Hasselberg 1984.

The deserted churchyard at Höra, showing commemorative stone erected in 1957.

stöta, förorsakas. Alldrig hafuer här warit wandt att begrafwa någor lijk; som ock sällan uthi Ufwerijd: utan these Soknar hafua theras wanliga grift-platzer på Hierpåhs Kyrkio-gård.”

När den gamla träkyrkan revs 1803, blev virket återanvänt vid uppförandet av en manbyggnad vid Fagervälle gård i Gillstads socken. Denna byggnad nedtogs 1921, varvid man tillvaratog kyrkans syllar (fig 48). Dessa bestod av kraftiga ekbjälkar, som i hörnen sammanfogats genom knutning. En av syllarna hade förlängts genom skarvning. Man kunde också fastställa ingångens bredd och läge i södra långhusväggen (fig 48). Väggbjälkarna ovanför syllan synes ha varit av furu och sammanfogades i hörnen genom hakknutning.

En liljesten av sandsten, troligen ursprungligen från Höra kyrka, låg som trappsten vid manbyggnaden vid Fagervälle gård.

På den gamla kyrkplatsen har rests en minnessten inom en inhägnad (fig 49). Stenen har följande inskrift: ”Här stod Höra kyrka / till år 1882 / Orreslätts gille / reste stenen 1957”.

En källare, ca 15 m från minnesstenen, har slaget valv av kalksten, som ursprungligen skall ha legat som golv i Höra kyrka.

Källor och litteratur

KB: *Peringskiöld IX*, s 111; *Ullenius*, s 96; SvK, Vg I, s 291 samt s 529; *I Lundahl*, s 138.

Fig 50. Uvereds gamla kyrka. Efter teckning i J Peringskiöld IX, 1671. KB.

The old church at Uvered. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

Uvereds kyrka

Socknens namn skrevs 1330–34 Ofruth (AC 1, s 348) och kyrkbyn 1298 Offrud (SD 2, s 278).

Den nuvarande sockenkyrkan är uppförd 1840 efter ritningar av J W Gerss. Den är belägen ca 400 m söder om en ödekyrkogård, där socknens äldre kyrkor skall ha haft sin plats.

En medeltida träkyrka brändes av danskarna 1612. På en av sockenböndernas initiativ byggdes en ny trä-

kyrka 1647. Hadorph skriver om denna kyrka: ”Ufree, ähr en lijten träkyrkia, gement målat.” I Peringskiölds ”Monumenta” finns en teckning av 1600-talskyrkan (fig 50). Den visar en liten, spånklädd timmerkyrka med medeltida planform, dvs ett rektangulärt långhus samt i öster ett smalare och lägre kor. Framför huvudingången i långhusets västra del står ett timrat vapenhus utan spåntäckning och med en rundbågig dörröppning. I

väster ett brett men lågt torn, täckt av en åttkantig huv med spira. Samtliga tak är spåntäckta med undantag för vapenhusets, som förefaller vara täckt med bräder. Endast två fönster, båda stora, kvadratiska, är synliga på teckningen, ett i långhusets östra del och ett mitt på södra korsväggen. Tornet har på södra sidan en rektangulär, liggande ljudöppning, i vilken man ser kyrkans klocka. Långhusets och vapenhusets gavlar kröns av små, snidade träspiror, tornet av en väderflöjel, troligen av metall, i form av en tupp.

Denna kyrka revs 1840. Detta tycks ha berott på ”att

kyrkan ringaktades och att folket mera gick till Häggesled.” En skriftväxling härom är bevarad från 1804, vari Häggesledborna uppmanar invånarna i Uvered att bygga ett ”Prydligare och mera värdigt Herrans tempel än närvarande ringa och oansenliga Trädhus”.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; RA: ÖIÄ skr 1839; *I Lundahl*, s 147; *J Peringskiöld IX*, s 111; Sv K, Vg I, s 317; *P A Säve* 1863, s 140; *S Wilksman*, 3, sp 246.

Marks härad

Häradets namn skrevs under medeltiden som nu Mark (SGL 1, s 69, 74).

Marks härad är beläget i landskapets sydvästra del vid gränsen mot Halland. Det omfattar stora glest befolkade skogsområden.

Häradet hade enligt äldre västgöotalagen 24 kyrkor och utgjorde tillsammans med Bollebygd ett prosteri, Berghems prosteri (PT 1546), med åtta prästgåll: Berghem, Istorp, Kungsäter, Seglora, Surteby, Sätilla, Torestorp och Örby.

Inom häradet har sex medeltida träkyrkor kunnat beläggas, nämligen Fritsla, Kinnarumma, Seglora, Skephult, Svånasjö och Tostared. – Kinnarumma hade under medeltiden en stavkyrka från vilken en stor del av väggplankorna tillvaratogs när en yngre träkyrka revs.

Litteratur

A Melander, Anteckningar om Marks och Bollebygds härader i Älfsborgs län. Göteborg 1913; *J Andersson*, Boken om Mark. Uddebo 1932; *I Lundahl*, s 152.

Fritsla kyrka

Fritsla skrevs Frislom 1401 (SD ns 1, s 14) och Friisla sokn 1406 (SD ns 1, s 553).

Den nuvarande kyrkan i Fritsla är uppförd 1849 och invigd 1851. Den ersatte en träkyrka från 1600-talets början med takmålningar från 1735 av Sven Wernberg.

En romansk dopfuntscuppa och ett rökelsekar har bevarats från den medeltida kyrkan, som också var en träkyrka.

Vid en syneförrättning 1847 (RA) lämnades en kortfattad beskrivning av kyrkan, som man 1849 ersatte med en kyrka av sten.

”Fritsla gamla kyrka, som enligt dess kyrkobok uppförts år 1618, är byggd af klufvet trädvirke, täckt med spån på brädbotten och såmedelst beklädd å yttre väggarna, samt försedd med torn, deruti äro två klockor;

varande kyrkan 56 alnar (ca 33,6 m) lång, tornet inberäknadt, 14 dito (ca 9,4 m) bred och 6 dito (ca 3,6 m) hög, samt tornet 18 alnar (ca 10,8 m) högt. Kyrkan innehåller utom Choret 30 stolrum af 5½ alnars (ca 3,3 m) längd hvardera jemte läktare, som kan rymma 46 personer. Den är försedd med 5 fensterluffer, men mörk och trång samt till väggar, tak och innanrede af röta så angripen, att den icke kan repareras. Dessutom har den sitt läge i en sluttning med en ganska inskränkt och oformlig kyrkogård deraf en del är af sank beskaffenhet.”

Källor och litteratur

RA: ED Konseljakt 1847 17/7; ATA: Inv 1830; *I Lundahl* s 155.

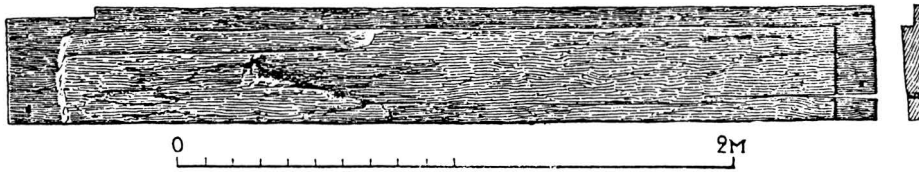

Fig 51. Kinnarumma stavkyrka. Planka av ek med vinkelformig ränna vid ena kanten.
Efter E Ekhoff.

Kinnarumma stove church. Oak plank with angled gutter along one edge.

Kinnarumma kyrka

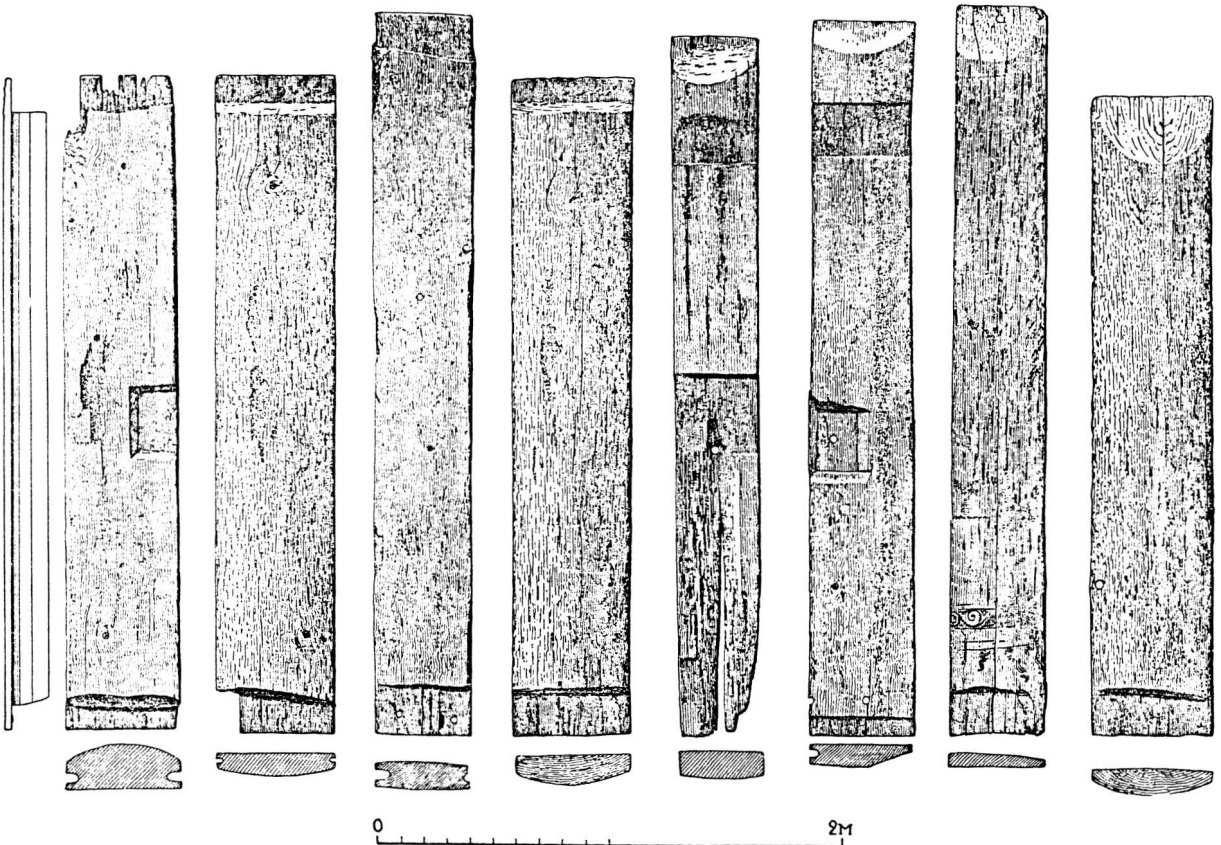
Kinnarumma socken strax söder om Borås, är annexförsamling till Seglora socken. Socken nämns första gången 1361 och skrivs då Kindarum (SD 8, s 24). Dess läge i Viskans dalgång, som i äldre tider var en viktig

förbindelseled mellan det inre Västergötland, de danska landskapen och västerhavet innebär att här funnits bebyggelse mycket tidigt.

År 1912 revs socknens träkyrka från 1600-talet och

Fig 52. Kinnarumma stavkyrka. Vägglankor tillvaratagna vid 1600-talskyrkans rivning 1912. Nu i SHM. Efter E Ekhoff.

Kinnarumma stove church. Wall planks salvaged when the 17th century church was demolished in 1912. Now in SHM.

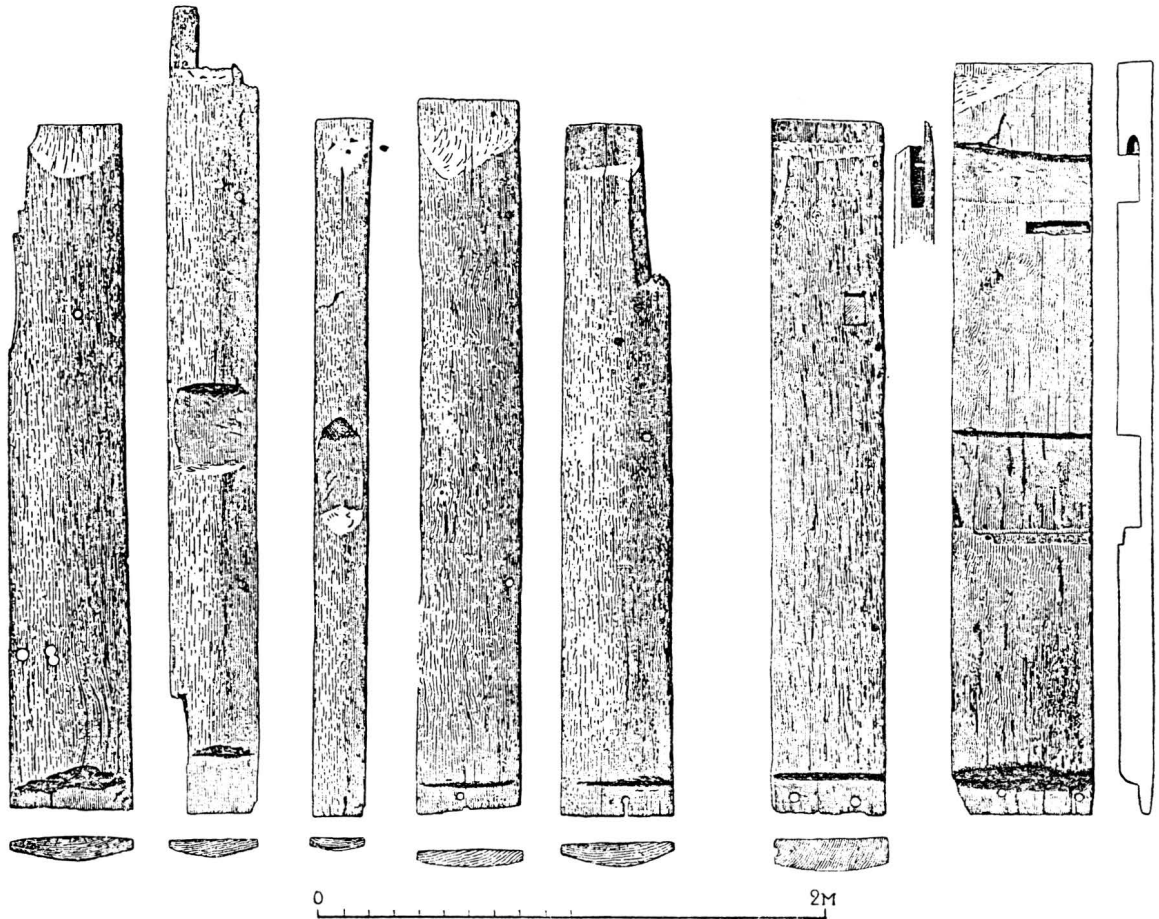

Fig 53. Kinnarumma stavkyrka. Vägglankor samt del av dörrömfattning. Efter E Ekhoff.

Kinnarumma stave church. Wall planks and part of a door surround.

ersattes med en modern kyrkobyggnad, uppförd av sten. Vid detta tillfälle påträffades ett stort antal plankor, som uppenbarligen tillhört en äldre träkyrka, troligen socknens första, en stavkyrka. Den rivna 1600-talskyrkan återuppsattes i Ramnaparken i Borås och tillhör nu Borås museum. Den hyser en stor del av museets kyrkokonst.

Det tillvaratagna materialet

Materialet från den äldre träkyrkan påträffades under golvet i den rivna kyrkan. De flesta plankorna låg med den rundade sidan nedåt direkt på marken. De äldsta plankorna var huvudsakligen av ek. Några av furu var så förmultnade att de ej kunde tillvaratagas. Det tillvaratagna materialet består av 45 delar, nämligen 13 vägg-

plankor, 2 portalplankor, 1 hörnplanka, 28 golvplankor samt 1 plankor med vinkelformig utskärning. Med undantag för några av golvplankorna är materialet av ek. Trots att nära nog samtliga delar förändrats genom avkapning och nedbilning samt genom rötskador är deras ursprungliga funktion klarlagd. Hela materialet inköptes av Vitterhetsakademien och förvaras i Statens historiska museum (inv nr 14822).

Vägglankorna

Vägglankorna har alla med några få undantag plankonvex genomskärning (fig 51–54). Ytorna är jämna, vilket tyder på att hyvel använts. Plankornas olika längd beror på avkortning i samband med att de sekundärt inlades som golv. Intressant för väggens hopfogning är

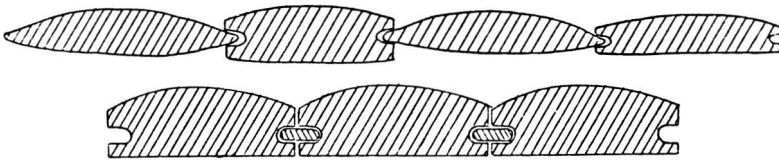

Fig 54. Kinnarumma stavkyrka. Rekonstruktion av vägg, genomskäring. Efter E Ek-hoff.

Kinnarumma stave church. Reconstruction of wall, cross section.

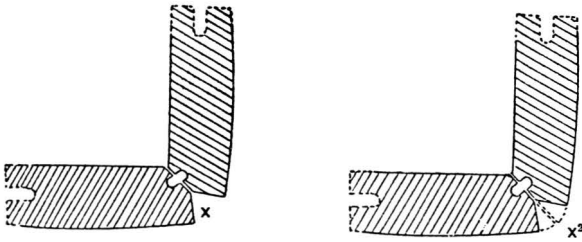

Fig 56. Kinnarumma stavkyrka. Rekonstruktion av hörn. Efter E Ek-hoff.

Kinnarumma stave church. Reconstruction of corner.

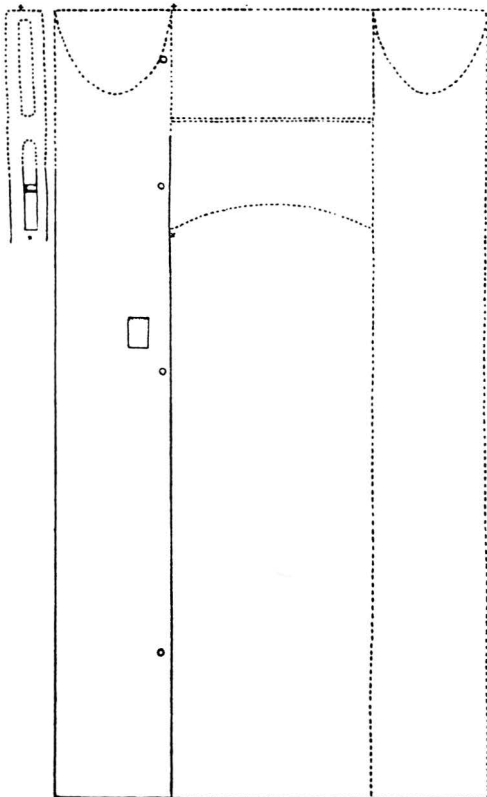

Fig 57. Kinnarumma stavkyrka. Rekonstruktion av dörröppning. Efter E Ek-hoff.

Kinnarumma stave church. Reconstruction of doorway.

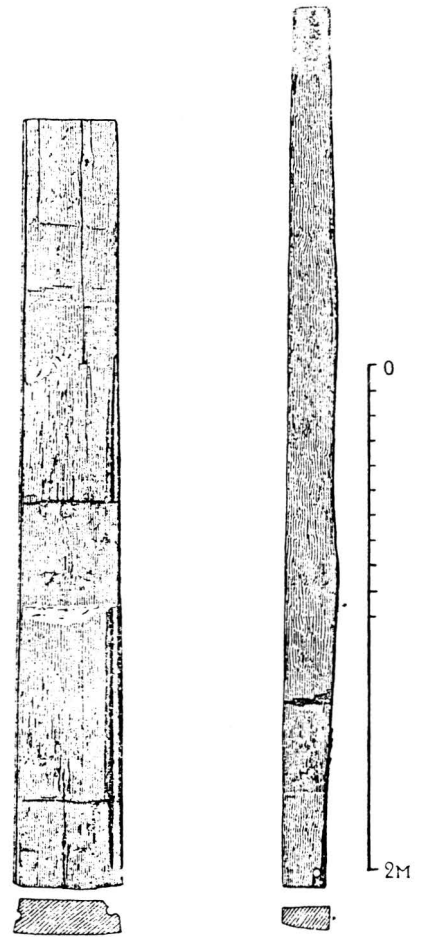

Fig 55. Kinnarumma stavkyrka. Hörnplanka samt plank av okänd användning. Efter E Ek-hoff.

Kinnarumma stave church. Corner plank and a plank of indeterminate use.

att plankorna har tre olika genomskärningar: med nåt i båda kanterna, med nåt i den ena och fjäder i den andra kanten samt med fjäder i båda kanterna. Sex plankor har avbladning upptill för att kunna inpassas i hammarbandet. Alla väggplankor bör ha haft sådan nedbilning, men de flesta är nu avtagna. Nedtill har flera av plankorna en markant förtunning samt två dymlingshål, vilket ger en aning om hur väggplankorna var förenade med syllen.

Två av väggplankorna har på yttersidan spår av målad ornering, vilket är överraskande. På den ena är fortfarande några ornamentslingor synliga, en spiralranka mellan två parallella linjer. Den andra har tydliga spår av svart och rött, men ornamentiken är här ej klart skönjbar. Färgspåren ger en antydning om att dessa tidiga stavkyrkor pryddes inte endast med snidad ornamentik omkring portaler och fönster utan även kunde försees med målad ornamentik. Troligen har denna målning fått ersätta tjärstrykningen, som knappast kunde förenas med målningen. Några spår av tjära finns ej heller på det bevarade materialet.

Stavkyrkans konstruktion

Av det bevarade materialet framgår ganska klart hur stavkyrkan i Kinnarumma varit konstruerad, åtminstone vad väggarna beträffar. Däremot kan vi knappast dra några slutsatser om kyrkans storlek och planens utformning.

Som ovan nämnts är väggplankornas kanter i flera fall helt oskadda, vilket innebär att deras sammanfogningsteknik kan rekonstrueras. Om man undantar en plank, som skiljer sig från det övriga materialet genom sin tjocklek och genomskärningens kanter (se nedan), finns 4 plankor med nåt i bägge kanter, 7 som har båda kanterna tillhuggna som fjäder och 1 plank som har nåt

i ena kanten, fjäder i den andra. Härtill kommer en hörnplanka med två nåtar och en portalplanka med nåt i ena kanten.

Väggen i stavkyrkan har av materialet att döma varit hopfogad som anges i fig 54, således med varannan plank med nåtar och varannan med fjäder.

En av de grova plankor, som tillvaratogs vid rivningen av 1600-talskyrkan var annorlunda utformad och förmodas därför ha tillhört en annan, äldre stavkyrka. Den är betydligt tjockare än de övriga och har på båda sidor djupa nåtar. I genomskärning överensstämmer den helt med flera av plankorna från Hemse stavkyrka på Gotland, vilket tyder på att den varit infogad i en vägg av samma konstruktion som dessa, nämligen med lös fjäder (fig 54).

Portalplankor

Två portalplankor har bevarats, båda vänsterposter, vilket bör innebära att de härrör från två portaler. Båda plankorna är avtagna upptill, men urtagningen för överstycken visar portalöppningens höjd. Bredden har däremot måst rekonstrueras genom jämförelser med andra bevarade stavkyrkoportaler, t ex Hällestad och Blomskog (fig 57).

Datering

En dendrokronologisk undersökning av plankorna från Kinnarumma genomfördes 1981. Den visade att stavkyrkan torde ha uppförts på 1130-talet.

Källor och litteratur

RA: E D Konseljakter 1903 13/11 (1692); ATA: Inv 1830; *Djurklou* 1869, s 46; – *E Ekhoff*, s 215 ff (och där anförd litt); *I Lundahl*, s 157; *G Markving*, s 161.

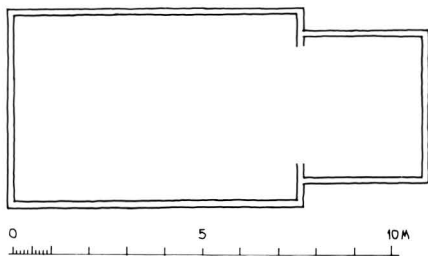

Fig 58 a. Rekonstruktion av den medeltida träkyrkans plan. E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Reconstruction of the layout of the medieval timber church.

Seglora kyrka

Seglora socken skrivs 1397 (omkr): "in parochia Seglorum" och kyrkbyn 1294 Sæghlorær (SD 2, s 181).

Den nuvarande, stora stenkyrkan i Seglora uppfördes efter ritningar av Adrian Pettersson 1903. I samband härmed nedtogs en äldre träkyrka, som överflyttades till Skansen i Stockholm 1916. Den återinvigdes på sin nya plats 1918. Denna kyrka, en spånklädd, rödmålad, tim-

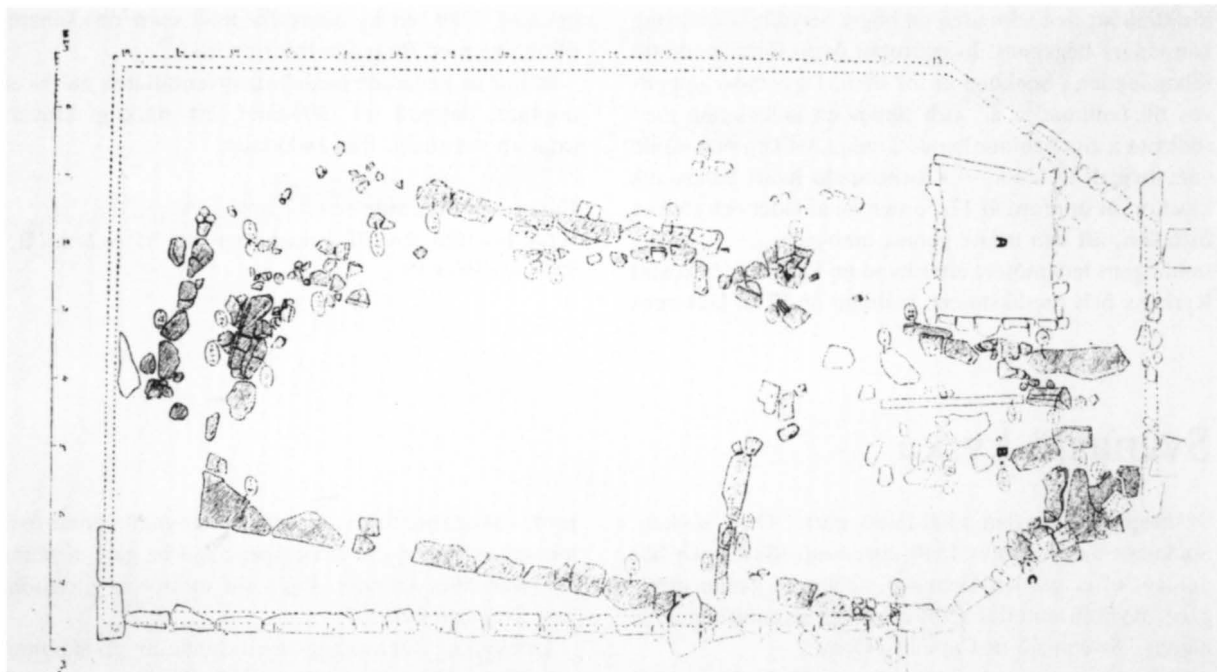

Fig 58 b. Seglora kyrkas grund efter 1700-talskyrkans nedtagning 1916. Den medeltida träkyrkans grund väl synlig. Efter S Wallin.

Foundations of Seglora Church after the 18th century church was dismantled in 1916. The foundations of the medieval timber church are clearly visible.

rad kyrka, hade uppförts 1729. Den hade föregåtts av en likaledes timrad träkyrka från 1600-talet. Den äldsta kända kyrkan i Seglora, troligen en medeltida träkyrka, ödelades genom en brand på 1500-talet.

I samband med 1700-talskyrkans nedtagning och flyttning till Skansen framgrävdes grunden till en äldre, medeltida träkyrka (fig 58). Av grunden framgår, att kyrkan haft en ordinär medeltida planform med ett

rektangulärt långhus och ett smalare, nästan kvadratisk kor. Måtten var: $7,5 \times 5$ m samt $3,3 \times 4$ m.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; S Wallin, Seglora kyrka på Skansen. Stockholm 1918; – *Densamme*, Seglora träkyrka. Fr Borås 1956; M Olsson, Seglora kyrkas flyttning till Skansen. Rtg 1918; Seglora sockens historia. Borås 1966; I Lundahl, s 158.

Skephults kyrka

Socknens namn skrevs under medeltiden Skipolta (1419 SD ns 3, s 465). Den var enligt PT 1546 annex till Seglora.

Den nuvarande kyrkan är uppförd av trä 1844 i nyklassicistisk stil. Tornet i väster är krönt av en tidstypisk lanternin.

Denna kyrka föregicks av en mindre träkyrka på samma plats. Det är ovisst, när denna tillkom. I ett syneprotokoll från 1841 (i ED konseljakter 1844)

antecknades följande om denna träkyrka: "Skephults gamla träkyrka är Tjugosju alnar (ca 16,2 m) lång, Tretton och en fjerdedels dito (ca 8 m) bred och fem och en half dito (ca 3,3 m) hög ifrån sten- till takfoten, och innehåller två stolrader och två läktare, deruti kunna rymmas omkring Tvåhundra personer. Den är försedd med endast fyra fönster på ena sidan och i koret samt två gluggar å gavlarna vid läktaren, hvaraf följer att den saknar tillräckligt ljus. Till tak och golf är kyrkan så

förfallen att den icke utan en högst betydlig förbättring kan längre begagnas, hvarförutan den i förhållande till folkmängden i Socknen är för liten. Dess ålder uppgives till femhundra år, och finnes en anteckning med rödkrita å ena hammarbandet, enligt hvilken den skulle vara byggd år 1340. — Klockstapeln hvari hänga två klockor, är uppförd år 1725, men nu af ålder och röta så förfallen, att den måste genast ombyggas. — . . . Församlingens ledamöter, efter hvad nu känt är, bekostat Kyrkans och predikstolens målning år 1770, läktarens

målning 1780, en ny altartafla 1808 samt den senares tillökning med förgyllda lister år 1811.”

Bland de bevarade medeltida inventarierna märks en dopfunt, daterad till 1300-talet, ett märkligt krucifix samt en mässhake från 1400-talet.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; RA: ED konseljakter 1844 7/3; — *Bexell II*, s 9; *I Lundahl*, s 158.

Svänasjö kyrka

Svänasjö ingår sedan 1500-talets mitt i Örby socken. Socknens namn skrevs 1540; Swenasiö (Skjb) och har namnet efter gården Svenasjö, socknens gamla prästgård. Kyrkan omtalas 1540 och i ett inventarium 1583 nämns ”Swena siö itt Capell til Örby”.

Svänasjö nuvarande kyrka är uppförd av trä 1934 efter ritningar av Sigfrid Ericson.

En äldre, troligen medeltida träkyrka var belägen vid gården Svänasjö vid Svänasjön några kilometer sydväst om den nuvarande kyrkan. När den gamla träkyrkan övergavs vet man ej med säkerhet.

A Melander skriver 1913 om den gamla kyrkplatsen: ”Kyrkogårdsmuren finns ännu, fast naturligtvis nedrasad på åtskilliga ställen, men några gravstenar finns här inte. Inga murar efter den gamla kyrkan finns ovan

jord. I skogarna finns ännu spår efter gamla broar över mossar och kärr, där kyrkvägen skall ha gått. Kommunerbostället Gundbo hade sin utfartsväg i riktning mot Svänasjö kyrka.”

Ödekyrkogården omges fortfarande av en stenmur, som dock till vissa delar synes ha omlagts i sen tid. Några stenar kan iakttagas i markytan, där träkyrkan legat, men kan ej med säkerhet sägas vara grundstenar till kyrkan. Kyrkogården är relativt igenvuxen av lövsly.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *A Melander, Anteckningar om Marks . . .*, s 105; *S Block*, Örby pastorats äldre kyrkor. Jul Gbg 1933; *I Lundahl*, s 159; *G Markving*, s 177.

Tostareds kyrka

Socknens namn skrevs 1488 Tosteredh (RA: C 24, fol. 3).

Den nuvarande kyrkan i Tostared är byggd av trä, troligen på 1600-talet, med undantag för tornet, som uppfördes 1824. Kyrkan har en dopfunt från 1200-talet, vilket innebär att här fanns kyrka redan vid denna tid, säkerligen en träkyrka.

P A Säve skriver om träkyrkan i Tostared: ”Den nuvarande Kyrkan af träd, ansågs år 1828 för urgammal och uppgafs wara 15¼ aln (ca 9 m) lång 11 alnar (ca 6,6 m) bred och 6 alnar (ca 3,6 m) hög, choret 6 alnar (ca 3,6 m) långt och lika bredt som Kyrkan. Nu hade hon 3 sidig altarvägg och torn det sednare från 1824. Till sitt

yttre uppsnyggad hade hon dock ännu omåladt innanrede. Inre taket var platt och öfver läktaren högre än i Kyrkan och afståndet emellan läktarens bröstning och framkyrkans tak war endast en fot, hvadan blott de i främsta bänkarne sittande kunde med ögat förnimma hvad som i Kyrkan förehades. Altarprydnad och predikstol samt öfriga inventarier icke anmärkningsvärda.”

Källor och litteratur

ATA: P A Säve 1862; *Bexell II*, s 25; *J A Johansson*, Tostareds kyrka genom tiderna. Halmstad 1945; *S A Hallbäck I*, s 182; *G Markving*, s 184; *I Lundahl*, s 160.

Redvägs härad

Häradets namn skrevs under medeltiden Redvægh (sluttet av 1200-talet, SGL 1, s 70).

Häradet är beläget mitt i landskapet mellan Kinds härad i söder och Vartofta härad i norr. Det tillhör Älvsborgs län. Bebyggelsen är koncentrerad till Ätrans båda dalgångar. Både i norr och söder hade häradet under medeltiden en annan omfattning än nu. Häradets namn syftar på att "ridvägen", den viktigaste förbindelsen söderifrån till de västgötska slättområdena, gick fram här.

Häradet hade under medeltiden enligt äldre västgötalagen 24 kyrkor och tillhörde i kyrkligt hänseende

Åsarps prosteri, som också omfattade Frökinds härad. Här fanns fem prästgäll: Blidsberg, Böne, Hössna, Timmele och Åsarp.

Sex medeltida träkyrkor är kända från fem socknar i Redvägs härad: Bjättlunda (Timmele sn), Gullered, Kinnared, Kölingared, Strängsered och Vång (Timmele sn).

Litteratur

C J Ljungström, Redvägs härad med staden Ulricehamn. Falköping 1861; Ortnamnen i Älvsborgs län (SOÄ) 10; *I Lundahl*, s 167.

Bjättlunda kyrka

Bjättlunda socken, som nu ingår i Timmele, skrevs på medeltiden Bærghlwndha (UUB:pg: 1473 18/11).

Vid Bjättlunda by fanns ännu på 1860-talet synliga lämningar efter en kyrka. I Timmele kyrkas arkivalier står följande antecknat från 1700-talets början (enl G Markving): "I förra tider har här också varit tvenne andra annexer till, Vång och Bjättlunda, begge träkyrkor, som berättas, efter folket ej kunde med att hålla dem vid makt, vara bortsålda till Säby och der på Herregården upsatta. Bogårdsmuren står ännu kvar i Vång, vester om byn ned under liden . . . Sammalunda synes även idag endera efter den andra kyrkan, Bjättlunda, därtill ock varit om det $\frac{3}{4}$ hemman som ännu kallas

Stommen i Bjättlunda. Berättas jämväl att för kort tid sedan skall in uti ett fähus i Jutegården legat en sten, vilken varit brukad till funt uti samma kyrka, ändock man efter noga sökande ej kan få denna sten igen . . . Vart klockorna, kalkar, och annat, som dessa kyrkor ju månne ägt, tagit vägen, derom finns alls ingen underrättelse."

En minnessten har rests på den gamla kyrkplatsen i Bjättlunda by.

Källor och litteratur

Raa: Fornminnesinv; *I Lundahl*, s 168; *G Markving*, s 327.

Gullered kyrka

Socken nämns första gången 1330 och skrevs då "in Gullarydde" (SD 4, s 152) och 1540 Gwllarydh (Skjb).

Den nuvarande kyrkan i Gullered uppfördes 1844 av sten med absid i öster och torn i väster. Den ersatte en gammal träkyrka, till sina äldsta delar troligen medeltida. Denna såldes till ett ladugårdsbygge, då den nya kyrkan stod färdig.

Följande äldre anteckningar ger viktiga upplysningar om träkyrkan:

Rhyzelius skriver: "Gullered, annexa, eller Redkyrka, af ålder bygd af träd, blef aldeles ombygd år 1685

och med mycket wackert innandöme försedd. Är på en backe belägen jämte landsvägen åt Jönköping, ther en gästgifwargård af samma namn ligger."

Inv 1830: "Gullered kyrka är byggd af träd, om tiden för dess anläggning finnas inga anteckningar: af Kyrkans räkenskaper och Socknestämмо Protocoller inhämtas att den 1805 undergått en betydlig reparation och blifvit tillbyggd, hvarigenom den nu är ljus och rymlig. Kyrkans innanrede har vid förenämnda tid blifvit förfärdigadt, och år 1818 är hon målåd utan figurer."

Innan träkyrkan revs 1844 gjordes en synförrättning,

vars protokoll insändes till ÖiÄ (i ED Konseljakter 1843): ”Besigtningen företogs och fanns kyrkan bestå af en 30 alnar (ca 18 m) lång, 14 alnar (ca 8,4 m) bred och 7 alnar (ca 4,2 m) hög träbyggnad af gran och furutimmer på stenfot, som, i anseende till markens sluttning, wid ena gafeln är en half och wid den andra eller östra gafeln en och en half aln hög. Kyrkan är täckt med bräder och derofvanpå spån, samt byggnaden fodrad dels med bräder och dels med spån. Den skall vara byggd för så lång tid tillbaka att ingen minnes när sådant skett och ej heller lemna några kyrkans räkenskaper eller anteckningar derom upplysning. Den är belägen på en lös och till omfånget inskränkt sandkulle, som nära kyrkans ena sida bildar en tvär brant. Spånbeklädnaden såväl å tak som väggar fanns vara rutnad samt timret i väggarne på flera ställen af ålder murknadt.

Kinnareds kyrka

Nu ingående i Hössna socken. Socknens namn skrevs 1473 ”Kyndarydz sokn” (UUB: pg 8/11).

År 1554 beslöts att socknens kyrka skulle ”avläggas”, vilket innebar att socknen fördes till Hössna. Enligt uppgifter i C J Ljungströms bok om Redvägs härad, skall den ha varit en träkyrka.

Kölingareds kyrka

Socknens namn skrevs 1360 ”Kylwingared” (RA: pg, 10/7).

Den nuvarande kyrkan har tillkommit under olika byggnadsetapper. Västra delen av långhuset skall ha tillkommit omkr 1720 (denna del av trä), medan östra delen, av sten, skall ha uppförts 1763. Tornet i väster är från 1800-talet.

Strängsereds kyrka

Socknens namn skrevs 1335 Strængxrydh (SD 4, s 432).

Den nuvarande kyrkan i Strängsered är byggd 1671. Det är en timmerkyrka, bestående av långhus med torn i väster samt ett tresidigt avslutat kor i öster. Timmer-

Takresningen bräcklig och wacklande så att den näppeligen tål påläggning af nytt tak af bräder och spån, än mindre af tegel. Sacristian utgjordes av en utbyggnad af träd täckt med bräder. Invändigt fanns kyrkan i nogorlunda stånd, bänkarne oljemålade, men väggarne, utan någon beklädnad å det skradda timret, wore strukne med limfärg. – Klockstapel af träd på 12 alnars afstånd ifrån kyrkan är äfwen i ett ganska förfallet tillstånd. Deri finnas twänne klockor, deraf den ena är något sprucken.”

Källor och litteratur

RA: ED Konseljakter 1843, 8/4; ATA: Inv 1830. – Snabbinv 1921; – *E B Lundberg*, Några utgrävda kyrkoruiner. VgFT 1942; *G Markving*, s 306; *I Lundahl*, s 172.

Några medeltida inventarier, som med säkerhet kan tillskrivas Kinnareds kyrka, har ej bevarats.

Källor och litteratur

Raä: Fornminnesinv; – *C J Ljungström*, Redvägs härad, s 60; *I Lundahl*, s 174.

Det är troligt att den medeltida kyrkan i Kölingared var av trä. En dopfont från 1100-talet tyder på att här fanns en kyrka redan vid denna tid.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *I Lundahl*, s 174.

väggarna täcks av en vitmålad panel (fig 59).

Den medeltida kyrkans utseende är okänt. Den blev ”aflagd” 1554. Med största sannolikhet var det en träkyrka. Trots kunglig order vägrade dock sockenborna i

Fig 59. Strängsereds kyrka, uppförd 1671. Den medeltida träkyrkan "avlagd" 1554. Efter teckning av E Wennerblad 1895.

Strängsered Church, erected in 1671. The medieval timber church abandoned in 1554. After a drawing by E Wennerblad, 1895.

Strängsered att riva sin kyrka. Den underhölls i stället väl och ersattes 1671 med en ny träkyrka, den nuvarande.

Några medeltida inventarier har ej bevarats.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *I Lundahl*, s 175; *G Markving*, s 324.

Vångs kyrka

Byn Vång (1409 SD ns 2, s 159 Vang) är numera delad mellan Timmele och Dalums socknar. Den större delen av byn, kallad Övre Vång, ligger i Timmele socken. I denna by skall under medeltiden ha funnits en träkyrka. (Se beskrivning av Bjättlunda kyrka ovan).

En minnessten har rests på platsen för den gamla träkyrkan.

Källor och litteratur

Råä: Fornminnesinv; *I Lundahl*, s 172; *G Markving*, s 327.

Skånings härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet: Skanungshæræd (slutet av 1200-talet, SGL 1, s 70) Häradet är beläget i landskapets mitt med huvudorten Skara i centrum. Det hade under medeltiden en annan omfattning, vars gränser nu är svåra att fastställa. Bl a ingick Als härad fram till 1460-talet (se detta härad).

Inom häradet torde under medeltiden ha funnits ca 20 sockenkyrkor. Elva av dessa hörde till Saleby prosteri under fyra prästgäll: Saleby, Vånga, Jung och Synnerby (PT 1546). De övriga socknarna var till största delen

prebenden till Skara domkyrka.

Endast en medeltida träkyrka är känd från häradet, nämligen Härjevad. Det är naturligt att man i detta härad med biskopssätet i Skara som centrum, tidigt började uppföra kyrkor av sten.

Litteratur

L Linnarsson, Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härad. Lund 1940; Ortnamnen i Skaraborgs län (SOSk) 10; *I Lundahl*, s 177.

Fig 60. Härjevads kyrka från sydost. Efter teckning av E Wennerblad 1887.

Härjevad Church from the southeast. After a drawing by E Wennerblad, 1887.

Härjevads kyrka

Socknen skrevs 1397 Hariowath (DRA:pg, 15/2).

Den nuvarande kyrkan, uppförd av sten, stod färdig 1915. Den föregicks av en liten träkyrka (fig 60, 61), som nu är återuppförd i Skara museipark.

Denna kyrka, byggd 1745 och målad 1798, hade i sin tur föregåtts av en träkyrka från medeltiden av okänd

storlek och utformning. Från denna kyrka har bevarats en dopfont från 1100-talet med figurframställningar.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830. – Snabbinv 1918; – *E Fischer*, Härjevads kyrka förvärd till Skara museum. Rig, 3, 1920; *S A Hallbäck II*, s 288; *I Lundahl*, s 180.

Fig 61. Härjevads kyrka, södra fasaden, före flyttningen. Foto i Skaraborgs länsmuseum 1921.

Härjevad Church, south front, before relocation. Photograph in the Skaraborg County Museum, 1921.

Vadsbo härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet: Wazboo (1278 SD 1, s 535, avskr).

Vadsbo är landskapets nordligaste härad och gränsar i norr till Värmland och Närke. Det är till arealen Västergötlands största härad, men var under medeltiden ännu något större, eftersom Södra Råda socken, som nu tillhör Värmland, räknades hit. Enligt äldre västgötalagen hade häradet vid denna tid 53 kyrkor.

Häradets socknar hörde till Odensåkers prosteri (PT 1546) och var fördelade på 19 prästgäll: Amnehärad, Berg, Björsäter, Bällefors, Ekby, Flistad, Fredsberg, Fågre, Hassle, Hjälstad, Horn, Hova, Lyrestad, Odensåker, Ransberg, Torsö, Ullervad, Udenäs och Våring.

Häradet har, främst i norra delen, stora skogar, vilket innebär att träkyrkornas antal här är större än i övriga delar av landskapet. Elva medeltida träkyrkor är kända: Berga, Björkäng, Bäck, Fagerlid, Finnerödja (Rörans kapell), Halna, Hundakulla, Skaga kapell, Udenäs och Älgårås. Den sistnämnda kyrkan är fortfarande i bruk.

Litteratur

Ortnamnen i Skaraborgs län (SOSk) 7; *I Lundahl*, s 197.

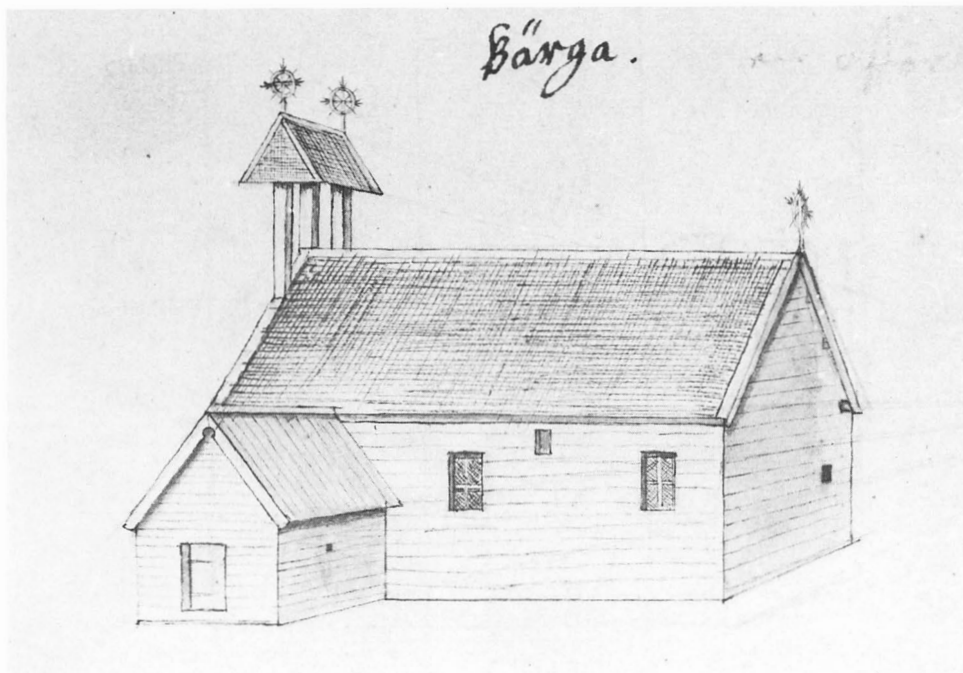
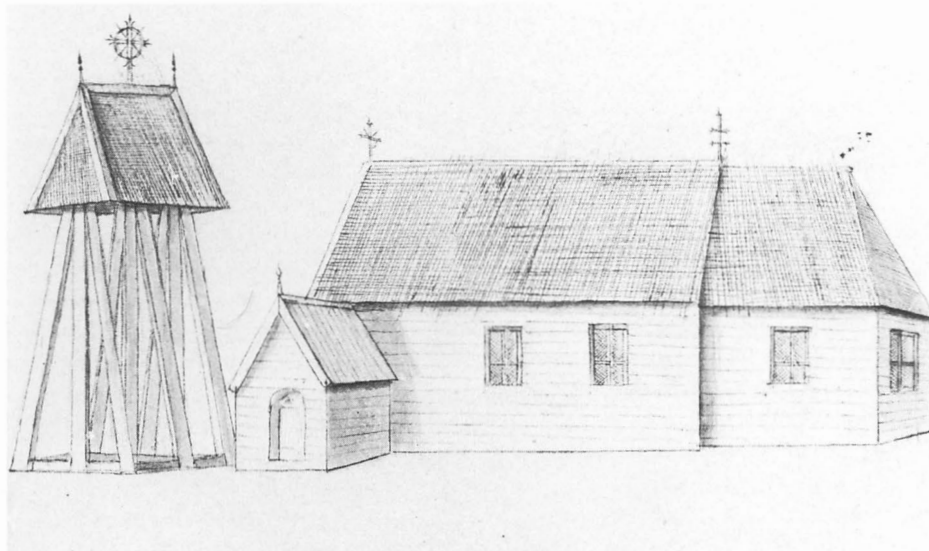

Fig 62. Berga gamla kyrka från sydost. Efter teckning i Peringskiöld IX. KB.

The old church of Berga from the southeast. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

Fig 63. Björkängs kyrka (Fredsborg socken) samt klockstapel från sydost. Kyrkan revs omkr 1870. Efter teckning i Peringskiöld IX. KB.

Björkäng Church (Parish of Fredsborg) and belfry from the southeast. Church demolished c. 1870. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

Berga kyrka

Socknen nämns första gången 1360 och skrevs då Bergha; 1502 Biaergha (RA: D 12 fol 143). Den har namn efter kyrkbyn, som enligt jordeboken 1566 hade 5 hela hemman och 1 torp.

Den nuvarande kyrkan är uppförd av sten vid 1600-talets slut, i en enhetlig senkarolinsk stil.

Den hade föregåtts av en liten träkyrka, byggd av liggande timmer med vapenhus och takryttare i väster. Denna är avbildad hos Peringskiöld (fig 62) omkr 1671. Teckningen visar en rektangulär timmerbyggnad utan särskild utvändig kormarkering. Den hade på sydsidan tre fönster, av vilka två stora, rektangulära, samt mellan dem ett litet, högt sittande, som förefaller att vara ursprungligt. På östra sidan fanns en liten fönsteröppning nära norra väggen. Möjligen kan detta fönster ha tjänstgjort i ett sakristiutrymme, som kan ha haft sin plats här. Det likaså timrade vapenhuset var uppfört framför kyrkans troligen enda ingång i långhusets södra vägg nära västväggen. Den låga, raktäckta dörröppningen i vapenhusets sydvägg stängdes med en järnb-

slagen dörr. På östra sidan hade vapenhuset en liten ljusglugg. Vapenhuset synes ha haft brädtak, medan kyrkan i övrigt hade spåntak. Takryttaren över kyrkans västra nock täcktes av en spånklädd huv, krönt med två rikt snidade ringkors. Ett liknande kors var också placerat över kyrkans östra taknock. Det är ovisst om denna relativt blygsamma takryttare kunde härbärgera kyrkans klocka. Någon klockstapel bredvid kyrkan har dock ej avbildats.

Några medeltida träskulpturer har bevarats; en madonnabild från omkr 1200, en Johannes Döparen från tidigt 1400-tal samt bilder från ett helgonskåp nämligen S Birgitta och S Erik.

Källor och litteratur

KB: *Peringskiöld IX*, s 23; – *N Forsell*, Hassle pastorat och Hassle rörs kommun. Mariestad 1968; *R Lannér*, Madonnan i Berga, i: *Jul Sk* 1930; *I Lundahl*, s 202.

Björkängs kyrka

Björkäng ingår i Fredsberg socken (PT 1546). Socknen nämns ej i medeltida källor, men i Skjb 1540 talas om "Byr(k)engz kyrkies upbördh" och om prästgården "Stompnen i Byrkängh", vilket allt tyder på att här fanns kyrka under medeltiden.

I Peringskiölds "Monumenta" avbildas en liten timmerkyrka (fig 63) bestående av ett rektangulärt långhus, ett smalare, i öster synbarligen tresidigt avslutat kor samt ett likaså timrat vapenhus framför ingången i långhusets södra vägg. De på teckningen synliga fyra fönstren är alla stora, rektangulära, två i långhuset och två i koret. De förefaller ha upptagits eller förstörats i senare tid. Vapenhuset har en rundbågig ingång i söder. Dess tak täcks med bräder, medan både koret och långhuset synes ha varit täckta med spån. Långhuset hade enligt teckningen takprydnader både i öster och väster i form av snidade ringkors, medan vapenhusets södra nock kröntes av en tornliknande prydnad. Strax väster om kyrkan stod en stor klockstapel med öppen klockbock täckt av en spånklädd huv, krönt av ringkors och små tornprydnader av trä.

Vid en synförrättning antecknades följande om trä-

kyrkan, som då var förfallen och skulle rivas (RA: ED Konseljakter 1866): "Björkängs nuvarande kyrka är byggd på en slät plan af timmer med brädfogning och rödfärgad under tegeltak. Den håller 76 fot (ca 23 m) i längd, 25 fot (ca 7,5 m) i bredd och 11 fot (ca 3,3 m) i höjd samt är ursprungligen uppförd på stenfot, som dock numera, i anseende till markens wattensjuka beskaffenhet, sjunkit undan, så att kyrkan synes med syllarna liksom hwila på sjelfva marken. Tornet består af resvirke med brädbeklädnad samt är försedd med Tornspira. Wid kyrkans westra gavvel finnes ett så kallat vapenhus likaledes af resvirke med brädbeklädnad, ehuru uti ett i hög grad förfallet skick. För öfrigt synes kyrkan, som skall wara nybyggd för flera hundra år sedan utan att tiden derfor kan närmare bestämmas, wara utmärkt wäl underhållen. Den har i senare tider blifvit reparerad: år 1833 för en kostnad af ettusentrehundrafemtio två riksdaler 42 skillingar, derwid wägarne blefwo understödde med nödige pilastrar. – Sjelfva kyrkan innehåller 40 stolbänkar, hvardera rymmande blott sex personer. Kyrkans plan äfvensom den samma omgifvande kyrkogård lider, på sätt ofvan är

nämndt af watten, som i sednare tider lærer ökats sedan den närbelägna Göta kanal blifvit färdig, så att icke allenast kyrkan i följd häraf sjunkit utan ock kyrkogården ej kan begagnas till begrafningsplats, hwadan moderförsamlingen i Fredsberg måst upplåta plats å sin kyrkogård till begrafwande af lik från kapellet.”

Bäcks kyrka

Socknen nämns första gången 1397 och skrevs då Bæk (BSH 2 nr 21, s 48).

Den nuvarande kyrkan är en enkel salkyrka med tresidigt kor och ett lågt torn i väster uppförd av sten 1749.

Denna kyrka föregicks av en träkyrka, avbildad i Peringskiölds Monumenta (fig 64). Teckningen visar en liten kyrka med medeltida planform, ett rektangulärt långhus samt ett lägre och smalare kor. På långhusets södra sida framför kyrkans enda ingång står ett vapenhus. Tre fönster är synliga på teckningen, ett relativt stort, rektangulärt i långhusets södra vägg nära östväggen, samt två mindre, långsmala i korets södra vägg. Ingången till vapenhuset är rundbågig och stängs med

Denna lilla träkyrka, som en gång var annexkyrka till Fredsberg, revs först omkr 1870.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; RA: ED handl 1866, 19/6; KB: *J Peringskiöld IX*, s 25; *I Lundahl*, s 202.

en dörr med järnbeslag. Både långhuset och koret täcks med liggande bräder (eller spån) medan vapenhuset är täckt med stående bräder. Gavlarna över långhuset och koret kröns med enkla kors. Nordväst om kyrkan stod en öppen klockstapel, täckt med en spånklädd huv.

I den nuvarande kyrkan finns flera medeltida inventarier, som en gång hört till den lilla träkyrkan, en Madonnabild från 1100-talet och en dopfunt av täljsten från 1200-talet.

Källor och litteratur

KB: *J Peringskiöld IX*, s 25; Skara: *S Wilskman 3*, sp 164; – *SA Hallbäck III*, s 259; *I Lundahl*, s 203.

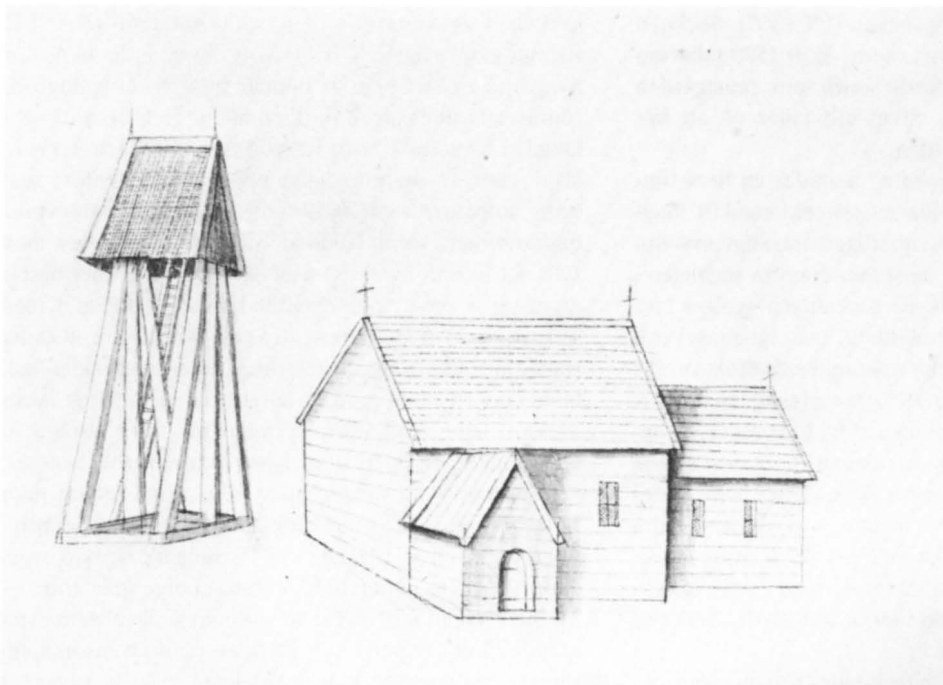

Fig 64. Bäcks gamla kyrka och klockstapel från sydväst. Denna träkyrka revs i samband med den nuvarande kyrkans uppförande 1749. Efter teckning i Peringskiöld IX. KB.

The old church and belfry at Bäck, from the southwest. This timber church was demolished when the present church was built in 1749. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

Fagerlids kyrka

Ingår nu i Hova socken. Socknens namn skrevs 1544 Fagerlijd (Almquist, Lokalförv 3, s 191). Nämnas ej under medeltiden, men upptages som självständig socken i bl a jordeböckerna på 1500-talet. Följande anteckningar om kyrkan finns i Skara stiftsbibliotek: "En kyrka af trä har fordom stått på en högd, ½ mil s.v. från Hofva, hvilken hetat Fagerlid, och synas litet

rudera där Kyrkbalken varit och tomtstenarna efter huset. Den (socknen) bestod af 6¼ hemman och kallas än i Jordeboken: Fagerlids Sockn."

Källor och litteratur

Skara: *Carlmarks* saml nr 37, s 15; – *I Lundahl*, s 205.

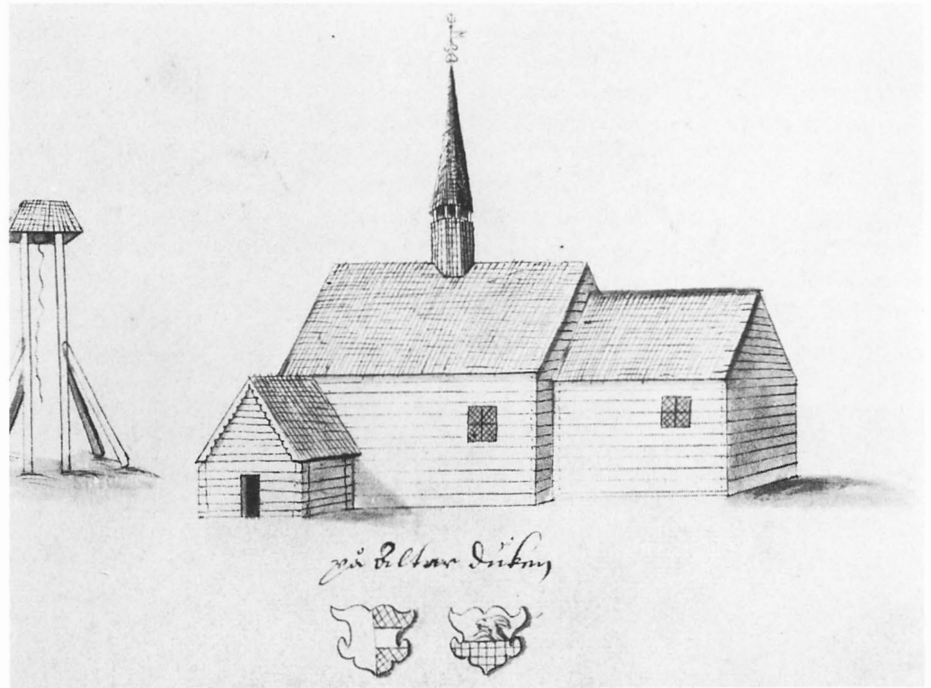

Fig 65. Finnerödja gamla kyrka och klockstapel. Kyrkan nedtogs 1763, då den nuvarande kyrkan av sten uppfördes. Efter teckning i Peringskiöld IX. KB.

The old church and belfry at Finnerödja. The church was taken down in 1763, when the present stone church was built. After a drawing in J Peringskiöld IX. KB.

Finnerödja kyrka

Hova socken var under medeltiden mer än dubbelt så stor och omfattade även nuvarande Finnerödja socken, som först på 1700-talet blev självständig.

Finnerödja nuvarande kyrka är uppförd av sten 1763. Dess föregångare var en liten träkyrka med takryttare, avbildad av Peringskiöld (fig 65). Den hade rektangulärt långhus, ett ovanligt långt, rakt avslutat kor samt ett litet timrat vapenhus framför ingången på långhusets södra sida. Endast två små kvadratiska fönster, ett i korets södra och ett i långhusets södra vägg, hade kyr-

kan enligt teckningen. Väster om kyrkobyggnaden stod en öppen klockstapel.

Troligen hade denna timmerkyrka tillkommit vid 1600-talets början, men den uppvisar stor likhet, i planform och utformning, med den närbelägna, välbevarade medeltida timmerkyrkan i Tångeråsa. Då den nya kyrkan byggdes 1763 skall träkyrkan ha sålts till "en von Döbeln på Bärestad i Nerike, der hon ännu skall vara manbyggnad." (P E Lindskog).

Finnerödja socken, Rörans kapell

I Finnerödja socken, som under medeltiden hörde till Hova, skall ha funnits ett litet träkapell, vars grundstenar delvis bevarats. Detta kapell skall ha föregått den träkyrka, som uppförts i Finnerödja på 1620-talet.

Källor och litteratur

KB: *Peringskiöld IX*, s 9, 10; – *P E Lindskog*, 4, s 146; *S Rönnow*, Finnerödja. En socken i Västergötland. Sthlm 1944.

Halna kyrka

Halna socken skrevs 1440 Halnadha (RA: pg: 14/2).

Den nuvarande kyrkan i Halna är en stor, nygotisk anläggning från 1895. Den föregicks av en liten träkyrka, som var belägen några hundra meter väster om den nuvarande. Den gamla kyrkogården finns kvar (se nedan).

I Peringskiölds Monumenta finns en teckning av den gamla träkyrkan. Den visar kyrkan från sydväst vid tiden omkr 1670 (fig 66). Av teckningen framgår att träkyrkan har en normal medeltida planform; ett rektangulärt långhus samt i öster ett troligen nästan kvadratisk, något smalare, men nästan lika högt kor. På södra sidan framför kyrkans huvudingång finns ett timrat vapenhus. Kyrkan är både till tak och väggar spånklädd, med undantag för vapenhuset, vars timrade väggar står bara. Endast två fönster är synliga på teckningen, ett spetsbågigt i långhuset nära västra väggen och ett rektangulärt, något mindre, i koret. Långhuset bör dock ha haft ännu ett fönster, troligen placerat strax

öster om vapenhuset. Ingången till vapenhuset är rundbågig och stängs med en järnbeslagen dörr. Sydost om kyrkan låg en hög, öppen klockstapel, täckt med en spånklädd huv, krönt med en liten spira. – Placeringen av kyrkans ingång med vapenhus mitt på södra långhusväggen är ovanlig, men förekommer t ex i Älgårås, som daterats till 1460-talet. En dopfont av täljsten från 1100-talet tyder på att socknen hade en kyrka, kanske en stavkyrka, redan vid denna tid.

P E Lindskog skriver vid 1800-talets början: ”Halna kyrka vid Halna By, en åttandedels mil från sjön Wiken, är byggd av moget furutimmer med korbyggnad eller så kallad flygel på norra sidan. – Åt denna kyrka har Biskop Brynolf Gerlaksson år 1487 gifvit särdeles friheter eller frihetsbref.”

Av fotografier (fig 67–70) tagna strax före rivningen 1895 framgår även att kyrkan genomgått betydande förändringar sedan 1600-talet. En korsarm har tillfogats på norra sidan, varigenom kyrkorummet utvidgats betyd-

Fig 66. Halna gamla kyrka och klockstapel från sydväst. Efter teckning i Peringskiöld IX. KB.

The old church and belfry of Halna, from the southwest. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

Fig 67. Halna gamla kyrka från sydväst, riven 1895. Foto i Skaraborgs länsmuseum 1894.

The old church at Halna, demolished in 1895, from the southwest. Photograph in the Skaraborg County Museum, 1894.

Fig 68. Halna gamla kyrka från sydost 1894. Foto i Skaraborgs länsmuseum.

The old church at Halna from the southeast, 1894. Photograph in the Skaraborg County Museum.

Fig 69. Halna gamla kyrka från norr 1894. Foto i Skaraborgs länsmuseum.

The old church at Halna from the north, 1894. Photograph in the Skaraborg County Museum.

Fig 70. Halna gamla kyrka, interiör mot öster 1894. Foto i Skaraborgs länsmuseum.

The old church at Halna, interior looking east, 1894. Photograph in the Skaraborg County Museum.

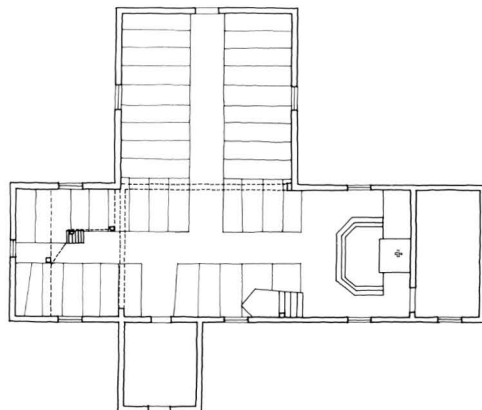
Fig 71. Takbräder från Halna gamla kyrka infogade i laduvägg i torpet Nyängen i socknen. Foto L Hasselberg 1984.

Roof planks from the old church of Halna incorporated in the wall of a barn at Nyängen Farm in the same parish.

Fig 72. Halna. Den gamla kyrkans plan. Uppm S Velin 1894.

Halna. The old church, plan 1894.

ligt. Vidare har fönstren förstörats och klockstapeln byggts in.

Kyrkogården är väl bevarad med mur på alla sidor (fig 67). Träkyrkans plan har markerats med resta stenar (fig 73), vilka anger följande mått: Längd 20 m, bredd 5 m, norra korsarmen 7×7 m, vapenhuset 3×3 m (fig 72).

Källor och litteratur

KB: *Peringskiöld IX*, s 34; Skara: *S Wilskman*, 3, sp 608; – *P E Lindskog 4*, s 102; *P A Säve 1862*, s 162; *SA Hallbäck III*, s 279; *I Lundahl*, s 208.

Fig 73. Halna ödekyrkogård. De resta stenarna markerar träkyrkans plan. Foto L Hasselberg 1984.

Halna deserted churchyard. The standing stones mark the layout of the timber church.

Hundakulla kyrka

(nu Beateberg)

Sockennamnet skrevs 1399 som nu Hundakulla (RA: pg 25/3) och 1540 Hunnakolla (Skjb).

En teckning i Peringskiölds Monumenta visar en ej namngiven träkyrka med senare påteckning ”Beateberg el Tiberg” (fig 74). Beatebergs socken hette före 1889

Hundakulla. Det är osäkert vilken sockenkyrka som avses, men den bör ha varit belägen i Vadsbo härad, eftersom de kyrkor, som finns avtecknade bredvid denna, är från detta härad.

Teckningen visar en kyrka med klockstapel från syd-

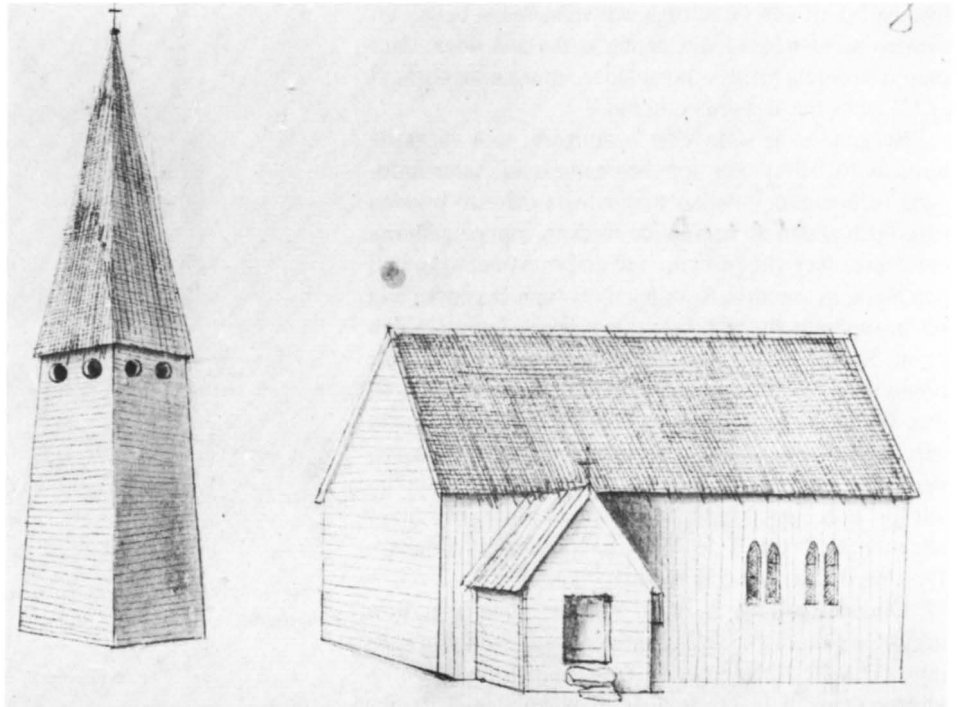

Fig 74. Hundakulla (Beateberg) gamla kyrka och klockstapel från sydväst. Efter teckning i *Peringskiöld IX*. KB.

Hundakulla (Beateberg), the old church and belfry from the southwest. After a drawing in J Peringskiöld IX, KB.

väst. Det är en liten träkyrka utan särskild markerad kordel, således en salkyrka. Märkligt nog har den enligt teckningen stående bräder eller väggplankor på södra sidan, medan de återges liggande på västra sidan. På sedvanlig plats framför ingången i långhusets sydvägg nära västra hörnet finns ett timrat vapenhus med rektangulär, låg dörröppning. I kyrkans sydväggs östra del två till synes spetsbågiga, dubbla, smala fönster, som skulle kunna ha tillkommit under senmedeltiden. Kyrkan täcks av ett spåntak.

Skaga kapell

I Udenäs församling fanns fram till 1825 ett medeltida träkapell, uppfört i stavteknik. Kapellet återuppfördes 1957–58 på initiativ av landsantikvarien Erik Salvén och professorn Erik Lundberg (fig 78).

Om den ursprungliga kyrkan, en betydelsefull offerkyrka, kan hämtas rikliga upplysningar i prosten Ådahls beskrivning av Udenäs församling, daterad den 8 juli 1786.

”Skagens Capell: 1 mil från Udenäs i nordnordost ej långt från sjön Uden, på frälsehemmanet Skagens egor belägen, är ett urgammalt Capell och förmenas blifvit byggt i Kristendomens första början; dess ovanliga byggnad samt den synnerliga och vidskepliga helgd, uti hvilken menigheten hållit denna kyrka alla tider, lärer utan tvifvel tala för dess höga ålder, ehuru man eljest ej är till bevis häraf dokumenterad.”

”Byggnaden är så mycket ovanligare, som väggarna bestå av (oläsligt) eller upp- och nedstående sammanfogade furuplankor, hvilkas ändar hvila och äro bundna ofvan och nedan uti urgropade stockar, som på gaflarna och tvärs öfver vid koret äro vid ändarne nedhuggna uti och binda hvarandra. Resningen ofvanpå är ganska hög till kroppåsen, hvarför ock taket är mycket stört och brant. Sjelfva kyrkan innehåller uti längd $9\frac{1}{2}$ aln samt i bredd $9\frac{1}{4}$ d:o; koret utgör i längden $5\frac{1}{8}$ aln, i bredd $4\frac{3}{8}$ d:o. Intill kyrkan är byggt ett litet vapenhus mot vestra gafveln på södra sidan, tvenne små fönstergluggar, deraf den ena i kyrkan, den andra i koret, gifva kyrkan allt ljus hon eger. Med brädfodring har hon varit öfver allt utantill förvarad och inuti på väggarna hvitmålad. Dess prydnader äro annars obetydliga.” –

”Omkring altaret är ingen stängsel eller disk. Predikstolen ganska gammal af bräder hopfogad, utan målning och alla ornament.” – – ”Stapel med en liten klocka utan all inskription är nybyggd straxt utanför

Den inbyggda klockstapeln täcks av en spetsig, spånbeklädd huv, samt har nära takfallet små, runda ljudgluggar, parvis ställda.

Källor och litteratur

RA: ED konseljakter 1877 2/3; ATA: P A Säve 1862; KB: Peringskiöld IX, s 22; I Lundahl, s 210.

vapenhuset. I norr straxt utanför kyrkan är en källa, hvilken med sitt vatten skolat gjort många och synnerliga kurer, hvarföre ock vatten blifvit därifrån långväga hemtadt. Dess vatten smakar annars som annat godt och friskt källvatten, som det ock i sig sjelft är. Uti denna källa hafva ock penningar blifvit offrade. Urminnes har en synnerlig, men vidskeplig vördnad blifvit visad för denna kyrka, hvarföre ock, äfven från lång-

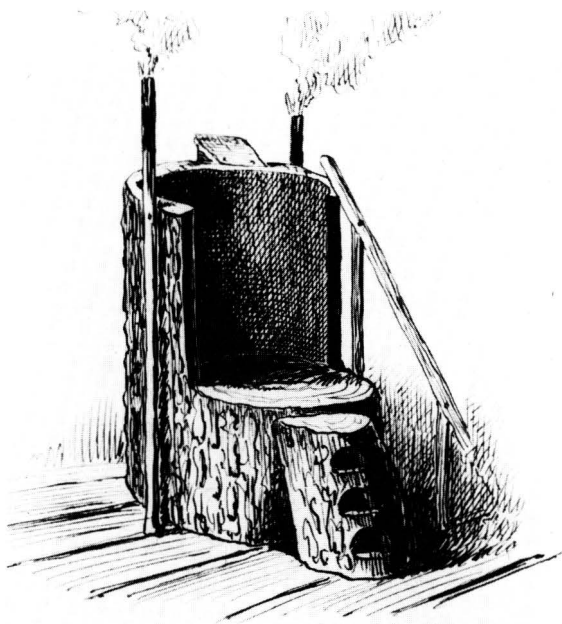

Fig 75. Skaga kapell. Den ursprungliga predikstolen rekonstruerad av P A Säve 1862. ATA.

Skaga Chapel. The original pulpit, reconstructed by P A Säve in 1862.

Fig 76. Skaga kapell (?) från sydost. Efter teckning av okänd konstnär troligen på 1700-talet. Foto i ATA.

Skaga Chapel (?) from the southeast. After a drawing by an unknown artist, probably 18th century.

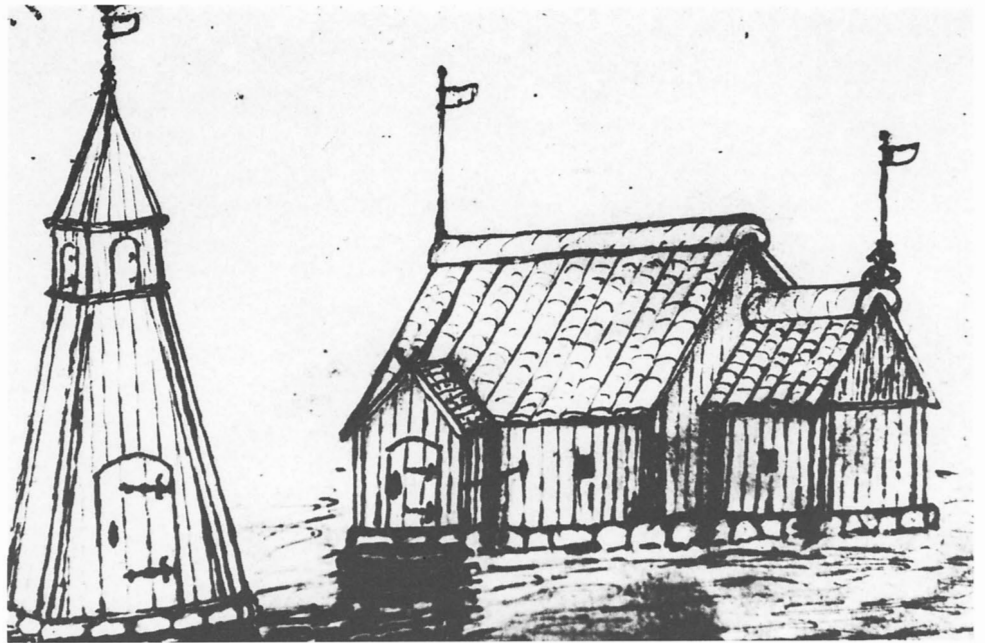

Fig 77. Skaga kapell, rivet 1825. Rekonstruktionsteckning av P A Säve 1862. ATA.

Skaga Chapel, demolished in 1825. Reconstruction drawing by P A Säve, 1862.

Fig 78. Skaga. Den nuvarande stavkyrkan och klockstapelns uppfördes 1957–58. Foto T Elgäsen.

The existing stave church and belfry were erected in 1957-58.

väga, liksom från närmaste orter blifvit hitskickade eller gifvits offer af sådana, som varit sjuka eller ock varit stadde i andra omständigheter. Dessa offer hafva ej alltid överlåtits i penningar, utan ock oftast i persedlar af hvarjehanda slag. Detta sednare har nu likvisst upphört, ehuru det förra, fast i mycket mindre mån än förr, continuerar, och äro nu många menskor som, utan alla afsigter, skänka pengar till denna liksom till en annan kyrka.”

Den beskrivning av Skaga kapell, som prosten Ådahl lämnar 1786, kompletteras av P A Säve (fig 77) i hans berättelse till Vitterhetsakademien 1862 (ATA). Han fick sina uppgifter om det 1825 rivna kapellet av komminister A Nordlander i Ullervad. Av dessa framgår att den äldsta kyrkan på platsen skall ha varit uppförd av ek, medan den som revs 1825 skulle ha byggts av ”svår kärnfuru och bestod af fyra ’klostolpar’, resta i hörnen, flera korsbjelkar mellan dem och fyra ’fotträd’ eller ’svillar’ undertill. Väggarna utgjordes af på ända stående plankor och det spånlagda taket var, utom några tvärbjelkar, invändigt öppet till kroppåsen. Golf-

vet bestod af grofva plankstockar, äfvensom bänkarna, hvilka voro utan allt ryggstöd. Blott tre små fönster funnos, det ena på kapellets östra sida (16 tum långt, 5 tum högt), de andra, också ganska små, på södra väggen, långt åt öster.” –

Av dessa beskrivningar framgår tydligt att kapellet i Skagen varit en liten stavkyrka med ett nästan kvadratisk långhus (5,70 × 5,50 m) och ett smalare och lägre kor (3,00 × 2,90 m), allt av furu (fig 76). Den var försedd med öppen takstol och hade endast några få, små fönster som ljusinsläpp. Vägglankorna stod på sammanskurna syllar och i hörnen fanns stora hörnstolpar (”klostolpar”). Vi vet däremot ej hur vägglankorna var sammanfogade. Av beskrivningen framgår vidare att kyrkan, liksom den ännu stående stavkyrkan i Hedared, en tid varit brädfodrad utvändigt. Bredvid kyrkan, strax utanför ingången, stod en klockstapel.

P A Säves beskrivning avslutas med följande skildring av kapellet och dess betydelse.

”Det lilla skogskapellet omgafs af en liten kyrkogård, omgifven af vanligt stängsel, hvilken var fullvuxen af

granar, som voro afqvistade jemt med kyrkotaket, samt prydd af en klockstapel med en liten klocka. Endast en gångstig ledde till kapellet, på hvilken kyrkfolket (till julottan med bloss i händerna) klöfjade sig fram eller gick till gudstjensterna, hvilka högtidligast höllos på Marie bebådelse-, Christi himmelfärds-, Midsommar- och Michaelisdagarne, då det alltid var skriftermål. Sjelfva nattvarden begicks icke i kapellet, utan i Stommen i Skagaby, uti en gäststuga, der ett bord stod främst såsom altare och rummet afdelades af disken, som utgjordes af tvenne bräder med duk på. I avseende till kyrkstigens ofarbarhet brukade man aldrig jorda lik på Skagens kyrkogård, utan dessa fördes till Udenäs och buros dervid mellan tvenne "likstänger" med en häst före och en annan efter kistan. När sorgetåget hunnit till Udenäs fattigstuga, sönderslogos alltid likstängerna och likkistan sattes på bår. Barndop och

brudvigsel förrättades i kapellet. Då så mycken vidskepelse och vantro alltjemt der bedrefs, blef kapellet år 1825 alldeles nedrifvet. Klockan såldes till "matklocka" på Sätra i Udenäs."

Ett foto av en teckning, som uppges skall avbilda Skaga kapell och klockstapel, troligen utförd på 1700-talet, har framkommit under bokens tryckning (fig 76). Då det är ovisst om den verkligen avbildar Skaga kapell, har den ej använts vid beskrivningen.

Källor och litteratur

ATA: *P A Säve* 1862, s 00; UUB: S 40 i, s 62; *Palmskiöldska Saml* nr 297, p 715; – *R Magnusson*, Skaga kapell. Jul Sk 1930; *K Bäckgren*, Skaga offerkyrka i Tiveden. KÅ 1933; *Den samme*, Stavkyrkan i Skagen. Några anteckningar. Fornvännen 1945.

Udenäs kyrka

Udenäs socken skrevs 1346: "de Wndede" (SD 5, s 587) och 1540 "Undenes Stomps" (Skjb, s 53).

Den nuvarande kyrkan, en stor nygotisk kyrka, uppförd av tegel 1891, föregicks av en troligen till sina äldsta delar medeltida träkyrka, som utvidgats 1690. Denna träkyrka, som brann ned 1890, var belägen strax

norr om den nuvarande.

En teckning i Peringskiölds Monumenta från omkr 1670, ger en god bild av den då väl bevarade medeltida träkyrkan (fig 79). Den visar kyrkan från sydost. Av teckningen framgår att kyrkan hade normal, medeltida planform, dvs med ett rektangulärt långhus samt ett

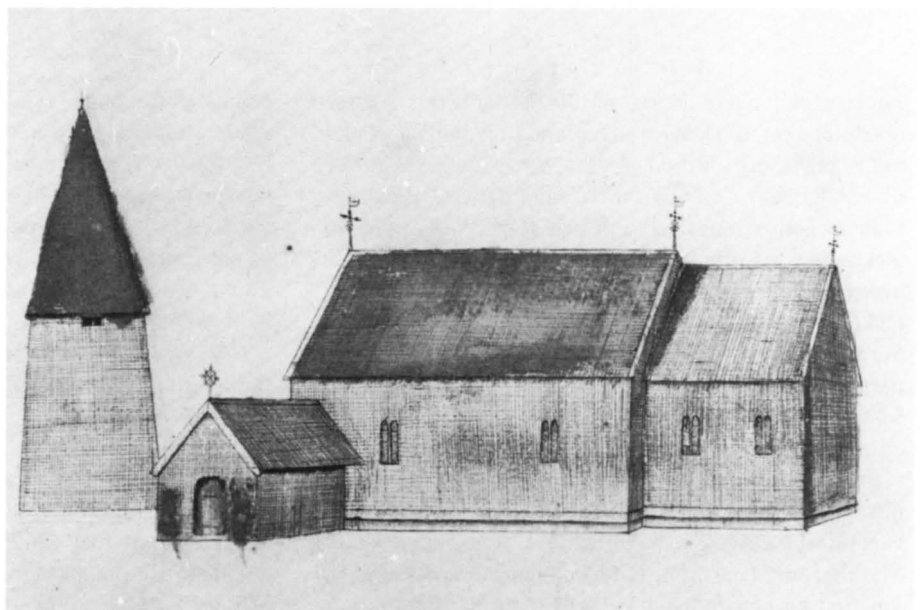

Fig 79. Udenäs gamla kyrka och klockstapel från sydost. Efter teckning i Peringskiöld IX. KB.

The old church and belfry of Udenäs from the southeast. After a drawing in Peringskiöld IX. KB.

Fig 80. Udenäs gamla kyrka strax före branden 1890. Foto i Skaraborgs länsmuseum.

The old church of Udenäs shortly before the fire in 1890. Photograph in the Skaraborg County Museum.

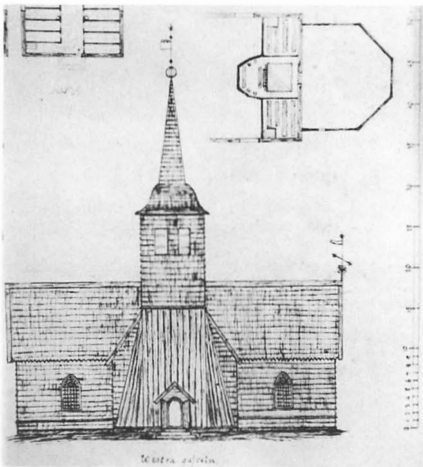
smalare och något lägre, nästan kvadratisk, i öster rakslutet kor. Kyrkans troligen enda ingång var placerad i långhusets södra vägg nära västväggen, vilket hör till vanligheten. Ovanlig var däremot det tydligt markerade sockelpartiet i långhuset och koret. Det utgörs av teckningen att döma av två eller tre, någon decimeter utskjutande bjälkvarv, som synbarligen ej var spåntäckta. Den bevarade medeltida timmerkyrkan i Älgårås, ej långt från Udenäs, har dock ett liknande sockelparti, vilket där (se nedan), liksom på andra håll, har en från den övriga väggen avvikande hopfogning i hörnen, en speciell hak- och laxknutning, som var stabilare.

Framför ingången fanns enligt teckningen ett vapenhus med korgbågig dörröppning. Hela kyrkan med vapenhuset var till väggar och tak klädd med spån. Märkligt nog tycks, enligt teckningen, de ursprungliga fönstren ha bevarats och ej ens förstörats. Både koret

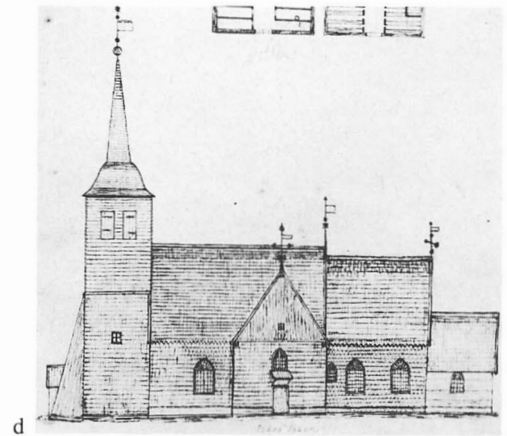
och långhuset hade i sydväggen två dubbelkopplade, till synes rundbågiga, smala fönsteröppningar. Samtliga fyra fönster är av samma storlek och utformning, vilket bör innebära, att de tillkommit samtidigt, troligen redan vid kyrkans uppförande. Över korets och långhusets gavlar finns vimplar på kors, troligen av metall. Vapenhusets sydgavel kröns av ett ringkors, vilket synes ha varit utfört i trä.

Nordväst om kyrkobyggnaden stod enligt Peringskiöld en inbyggd, spånklädd klockstapel, täckt med en pyramidformad huv.

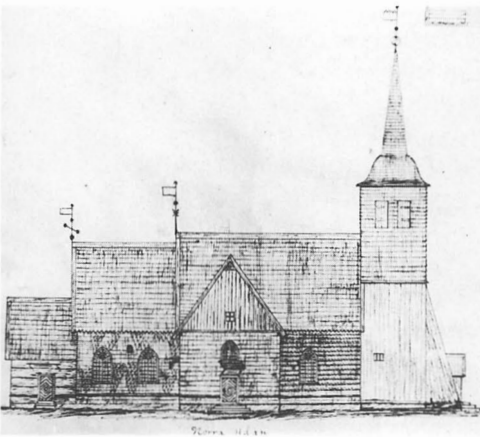
P E Lindskog skriver om träkyrkan 1812: "Moderkyrkan Udenäs, som af Allmogen kallas Unne, är belägen vid stora vägen, som löper genom Församlingen, på en torr sandplats och bygd af moget och behållet furutimmer med 2^{ne} så kallade flyglar, en i norr och en i söder, tillbyggde 1690. Här är en år 1731

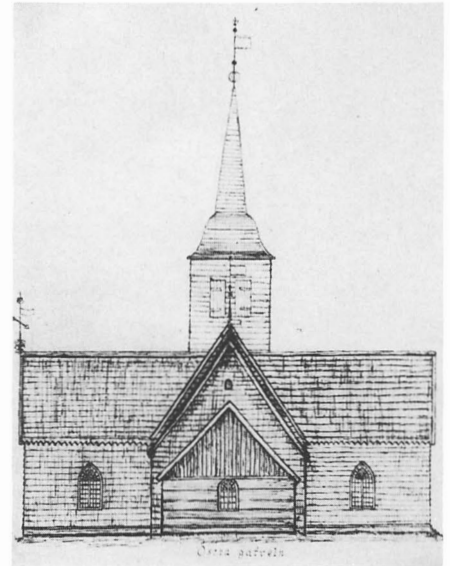
a

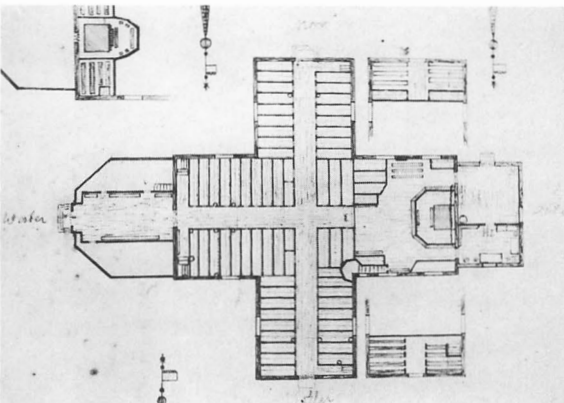
d

b

e

c

Fig 81. Udenäs gamla kyrka. Uppmätningar troligen från 1880-talet. – a. Västra fasaden, – b. Norra fasaden, – c. Plan, – d. Södra fasaden, – e. Östra fasaden. Efter foto i Skaraborgs länsmuseum.

The old church of Udenäs. Scale drawings, probably from the 1880s. – a. The west front, – b. The north front. – c. Layout, – d. The south front. – e. The east front. After photographs in the Skaraborg Country Museum.

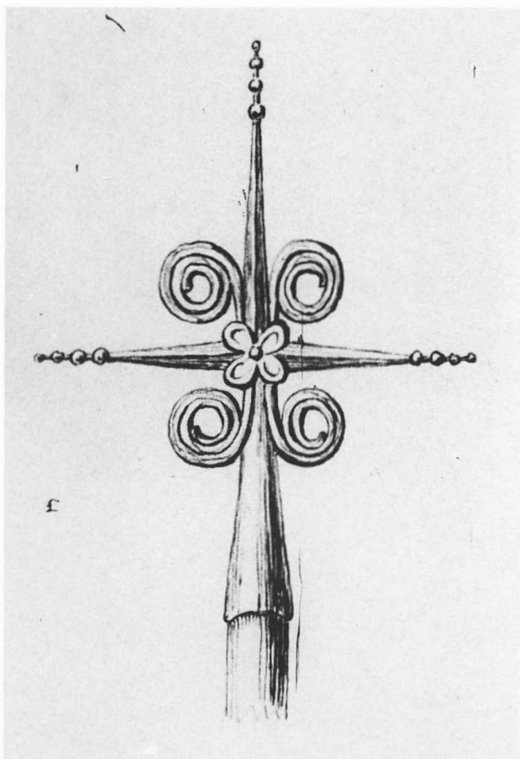

Fig 82. Udenäs gamla kyrka, takprydnad. Efter teckning av P A Säve 1862. ATA.

The old church of Udenäs, roof ornament. After a drawing by P A Säve, 1862.

upbyggd Stapel, hwars understa del tjenat till ett fullkomligt vapenhus. Om kyrkans gamla målning, som mäst varit borta då hon ommålades 1731, berättar Bisk. Spegel i sin Kyrkohistoria 1 del. sid 27. Det hafwer jag sett uti Westergötland (förmodligen då Han som Biskop i Skara höll visitation i Udenäs den 9 Aug. 1688) att Hm Drottning Margareta, hafwer låtit måla Hofwa och Udenäs kyrka, det ock Hennes namn på ett eller annat ställe synas kan."

I ett syneprotokoll 15/7 1867 antecknades följande om kyrkan, som man vid denna tid planerade ersätta med en större kyrka: "Udenäs kyrka är en korskyrka (fig 80, 81), som är byggd av moget och väl bibehållet furutimmer, är spånbelagd till väggar och tak, samt är försedd med en klockstapel, hvilken är sammanfogad tätt intill Kyrkans vestra gafvel, och hvaruti finnes 2^{ne} Klockor. — Den ursprungliga kyrkans ålder kan icke annorlunda bestämmas, än att den säkerligen är aldraminast 600 år gammal. — Sjelfva Koret eller Norra och

Södra Flyglarne till kyrkan lära dock vara tillbyggda år 1690, och sjelfva klockstapeln är uppbyggd år 1731; Kyrkan är uti sitt närvarande skick försvarligt underhållet. — Såsom numera varande socknens enda Kyrka, är den dock alldeles otillräcklig, för att kunna inrymma denna folkrika socknens kyrkobesökande folkmängd. Några andra antiqvariska märkvärdigheter finns icke uti Kyrkan, än några gamla uti Kyrkan upphängda Epitafier öfver under olika tider aflidna personer.

Den gamla kyrkans längd invändigt (från öster till vester) utgör 39, bredd 15½ och höjd 9 alnar. Bänkarnas antal äro här 26, och uti choret finnes 6 bänkar.

Korets eller Flyglarnes längd (från norr till söder) utgör 40, bredd 11, och höjd 8 alnar. Bänkarnas antal är här 35.

På kyrkans södra, vestra och norra sidor finnes läktare med bänkar.

Kyrkan uti gamla kyrkan, flyglarne, Choret och på läktarne beräknas lemna utrymme för omkring 600 sittande personer.

Udenäs gamla kyrka har man under tidernas lopp sökt på bästa sätt vårda och underhålla. Mindre reparationer på kyrkan och orgelverk hafva under de sednaste 35 åren nästan årligen förekommit.

År 1841 skedde spånbeläggning, brädfodring och rödfärgning af kyrkan och tornet samt ommurning af det så kallade Kyrkoherberget. — År 1842 blefvo till Kyrkans nymålning och reparation invändigt utgifna contant 351 Rd 56 öre."

Vid en utgrävning, som företogs på den gamla träkyrkans plats 1948 av landsantikvarie Gunnar Ullenius, fann man, att den haft en låg grund av gråsten. Altarfundamentet, som också återfanns, var även det av gråsten. Vid altaret påträffades några mynt från 1300-talet, vilket kan tyda på att kyrkan uppförts vid denna tid, troligen under 1300-talets senare hälft.

Bland fynden från utgrävningen 1948 fanns också delar av ett s k Limogekrucifix från tiden omkr 1200, vilket kan innebära, att timmerkyrkan föregåtts av en äldre träkyrka, troligen en stavkyrka.

Källor och litteratur

KB: *Peringskiöld* IX, s 34; RA: ED Konseljakter 1868, 23/10; — *G Carshult*, Utgrävningen på platsen för Udenäs gamla kyrka. Vadsbobygden 8. 1949; *P E Lindskog* 4, s 101; *I Lundahl*, s 216; *F Ådahl*, Beskrifning öfver Udenäs församling (1770-talet). 1950; *A Öman*, Några sägner och uppgifter om Udenäs kyrkor. Jul Sk 1922.

Fig 83. Älgårås kyrka från söder. Foto R Hintze 1981.

Älgårås Church from the south.

Älgårås kyrka

Elgharaas sokn omtalas år 1389 (29/8 RA: pg). År 1205 i november månad stod i socknen ett slag mellan Kung Sverker d y Karlsson och Erik Knutsson, som vid denna tid var tronpretendent. Denne besegrades och flydde till Norge.

Älgårås kyrka är en rödmålad spåntäckt timmerbyggnad i öster tresidigt avslutad (fig 83, 84). Den har takryttare över västgaveln, vapenhus i både söder och väster samt tillbyggd sakristia på norra sidan.

Västra delen av kyrkan är medeltida. Den förlängdes åt öster 1684 och takryttaren tillkom 1735.

Interiören präglas av en rik målningsskrud, främst på innertaket, som täcker hela kyrkorummet. Målningarna tillkom 1757.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Kyrkans västra del, således hela långhuset är medeltida, med ursprunglig planform (fig 87). Det medeltida koret revs 1684 och i dess ställe förlängdes långhuset med samma höjd och bredd österut och fick en tresidig avslutning. Den gamla triumfbågväggen revs dock först 1705. Vapenhuset på södra sidan tillkom 1707 och 1735 byggdes takryttaren över långhusets västra del.

Mellan det medeltida långhuset och det senare tillbyggda tresidiga koret finns tydliga byggnadsskarvar både på norra och södra sidan. Vid skarvningen har använts resta stolpar som sammanfogar de liggande väggbjälkarna i de två byggnadsdelarna.

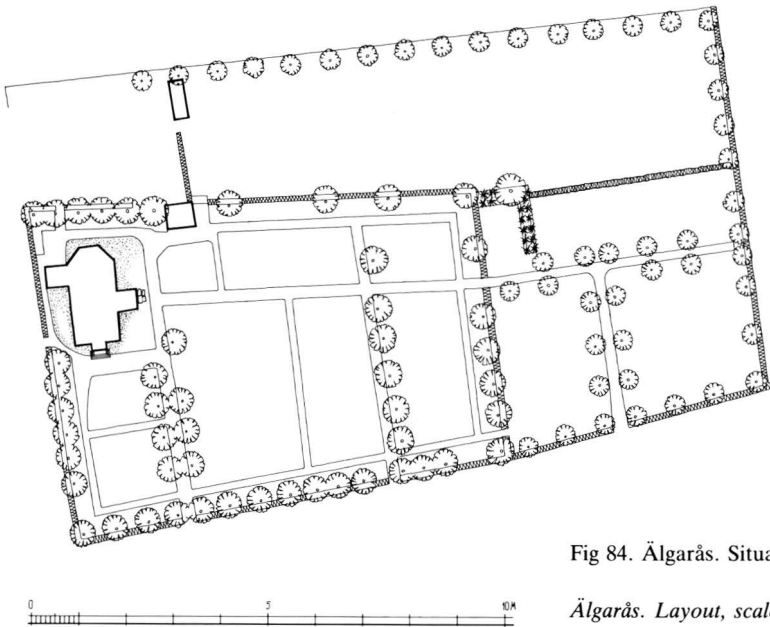

Fig 84. Älgårås. Situationsplan, skala 1:2000. Uppm G Wirén 1981.

Älgårås. Layout, scale 1:2000.

Material och teknik

Väggarna i hela kyrkobyggnaden är uppförda av lig-gande bilat furutimmer. Kyrkans grund utgörs av en låg kallmur av kluven gråsten med större hörnstenar. De tre nedersta bjälkarna som tjänstgör som sockelparti har något grövre dimensioner än det övriga vägg-timret (ca 20 × 30 cm). Sammanfogningen i hörnen har i den västra, äldre delen skett genom hakknutning (fig 92–94), i sockelpartiet dock genom laxknutning. Till-byggnaden i öster från 1600-talet har ordinär laxknut-nung (fig 93). Översta bjälkarna (hammarbanden) på norra och södra sidan i långhusets västra del skjuter ut ca 40 cm utanför vägglivet samt har sågtandsdekor. Detta gäller också vapenhuset på södra sidan där östra och västra översta bjälken skjuter ut och har liknande profilering.

Försträvningen av väggarna har troligen ursprungli-gen ej funnits. Vid ombyggnaden på 1600-talet, då långhuset förlängdes åt öster, tillkom de nuvarande för-strävningarna på långhusets norra och södra väggar för att stabilisera de olika byggnadsdelarna. De utgörs utvändigt av kraftiga, spånklädda bjälkar med kvadra-tisk genomskärning, som invändigt motsvaras av tun-nare fyrkantsvirken i liv med innerväggen. De båda försträvningens virkena förenas med kraftiga järnbultar.

Gavelröstena är byggda av liggande bjälkar stagade på insidan.

Samtliga takfall och ytterväggar är klädda med spån som tjärats. Väggarna är rödtjärade. De omtäcktes vid en restaurering 1964. Det är tveksamt om de slåthuggna väggarna ursprungligen var spåntäckta. De kan ha varit rödtjärade under medeltiden och senare spånslagits (jfr Södra Råda).

Ingångar

Kyrkan har nu tre ingångar, en i långhusets södra vägg med vapenhus, en i väster med ett vindfång samt en i sakristians östra vägg.

Ingången till vapenhuset i söder är uppåt korgbågigt avslutad och har omfattning av bräder (fig 100). Den stängs med en inåtgående dörr av två stående breda furubräder sammanhållna av fyra gångjärnsband och har dörring och nyckelskylt i rikt utformat järnsmide (fig 99). På dörren finns spår av senmedeltida målad ornamentik och inskurna bomärken. Dörren är tjärad, vilket senast utfördes 1981.

Ingången från vapenhuset till långhuset har uppåt rak avslutning och är försedd med profilerad omfattning. Denna ingång tjänstgör nu som kyrkans huvudingång (fig 101).

Den sent tillkomna ingången i långhusets västra vägg med dess vindfång har rektangulär omfattning och nya målade dörrar. Ingången från koret till sakristian är

Fig 85. Älgårds kyrka från nordväst. Foto R Hintze 1981.

Älgårds Church from the northwest.

raktäckt med profilerad omfattning. Den stängs med äldre dörr försedd med stocklås. Ingången i sakristians östra vägg är uppåt raktäckt med ny dörr.

Fönster

Kyrkan har nu sex stora fönster, fyra i långhuset – två i norra och två i södra väggen – samt två i koret – ett på vardera sidan. I långhusets västra vägg finns två mindre fönster, det nedre i höjd med läktaren, det övre för vinden. Sakristian har två mindre fönster, ett i öster och ett i norr.

De sex större fönstren fick sin nuvarande utformning 1817 då de förstörades nedåt ca 45 cm ($\frac{3}{4}$ aln) "til mera ljus och bättre utseende för kyrkan" (st prot). De härrör eljest från ombyggnaden 1684. Hur de medeltida fönsteröppningarna var utformade är svårt att avgöra, eftersom dessa haft sin plats på samma ställe som de

nya, större. Någon vägledning i frågan ger dock vindsfönstret i västra gaveln med spår av rundbågig övre avslutning (fig 102).

Interiör

Invändigt står de bilade och delvis hyvlade timmerväggarna utan panel, målade i ljusgrått med marmorering samt gardiner kring fönstren (fig 103, 104). Taket, som täcker hela kyrkorummet, försågs 1757 med figurmålningar av "Broddesson från Fredsberg". Långhusets väggar har en finare ytbehandling än korets där man kan iaktta spåren efter bilningen.

Inredningen härrör till största delen från 1600- och 1700-talen, men här finns också några märkliga medeltida inventarier, ett Mariaskåp från 1200-talets mitt och ett triumfkrucifix och en dopfont, också de från 1200-talet.

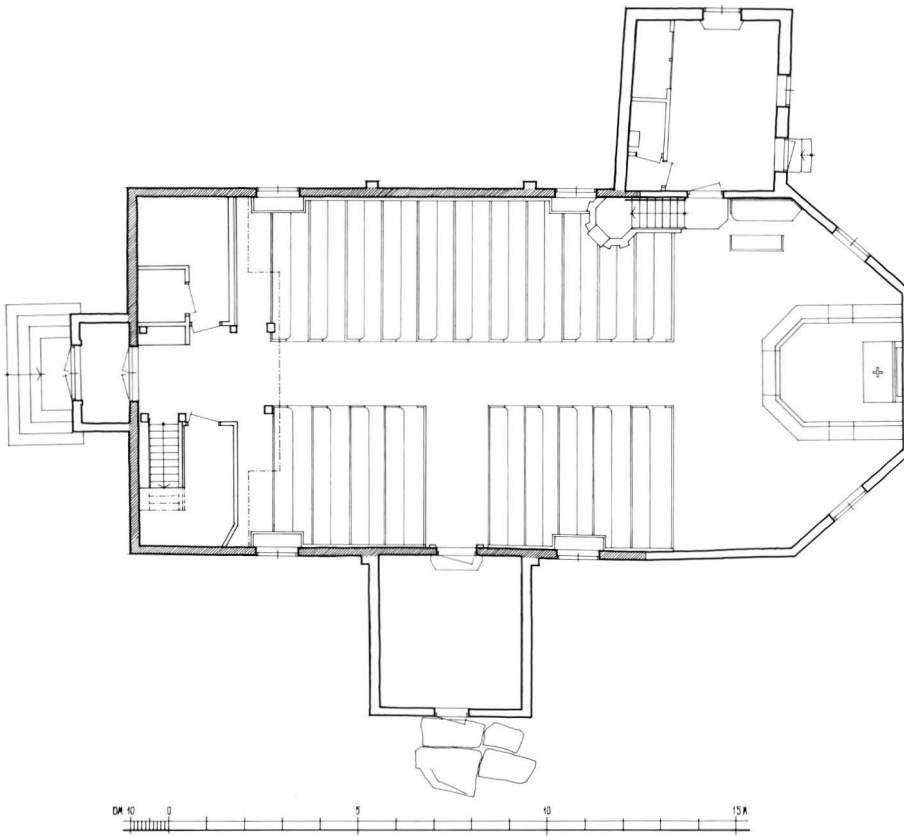
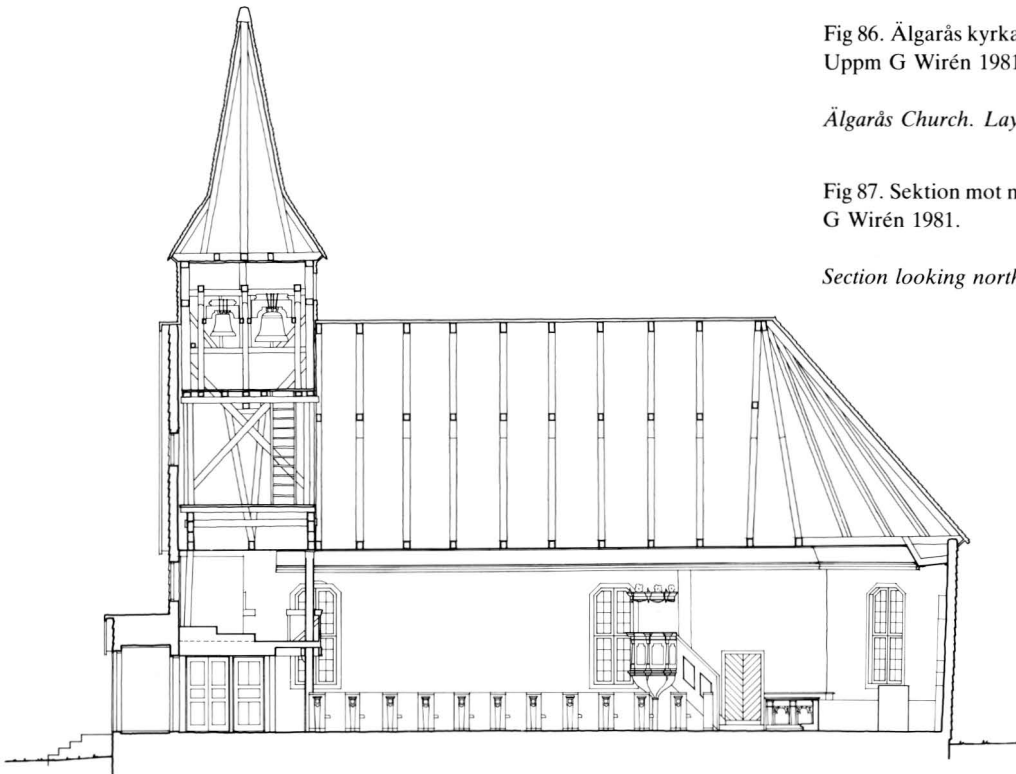

Fig 86. Älgårds kyrka. Plan, 1:200.
Uppm G Wirén 1981.

Älgårds Church. Layout, 1:200.

Fig 87. Sektion mot norr, 1:200. Uppm
G Wirén 1981.

Section looking north, 1:200.

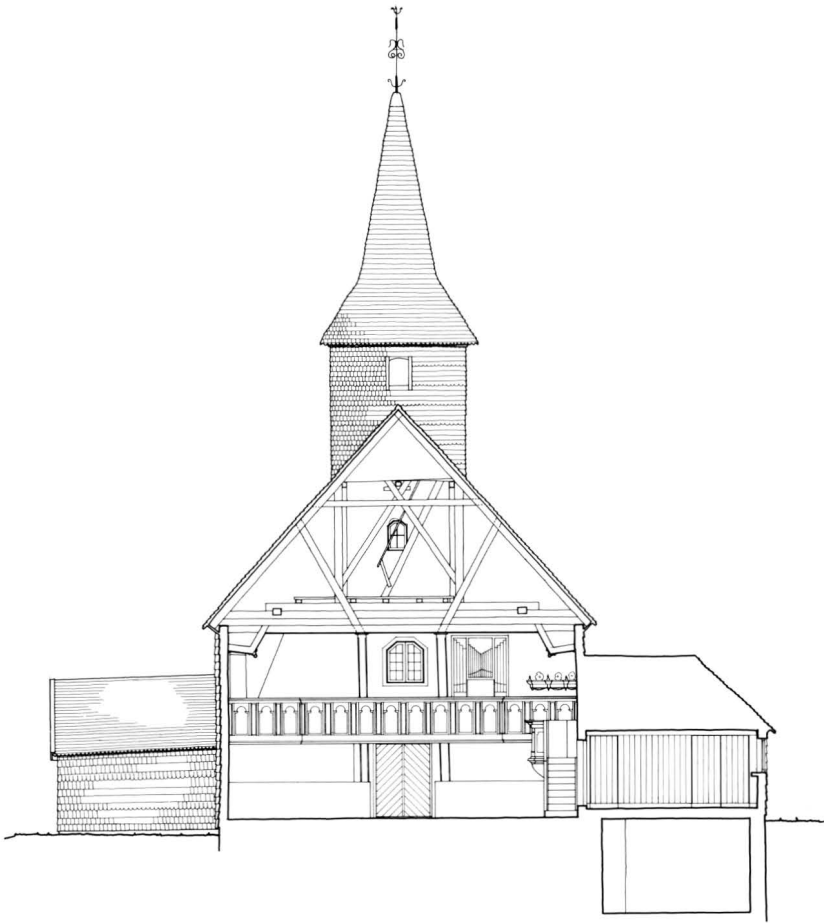
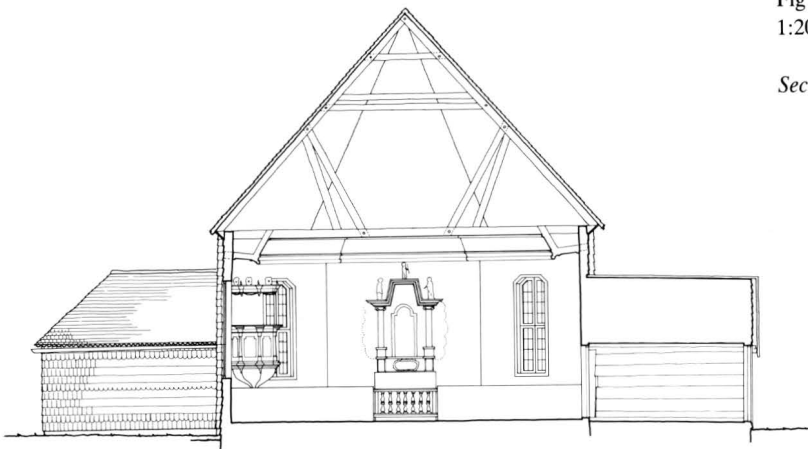

Fig 88. Sektioner mot väster och öster,
1:200. Uppm G Wirén 1981.

Sections looking west and east, 1:200.

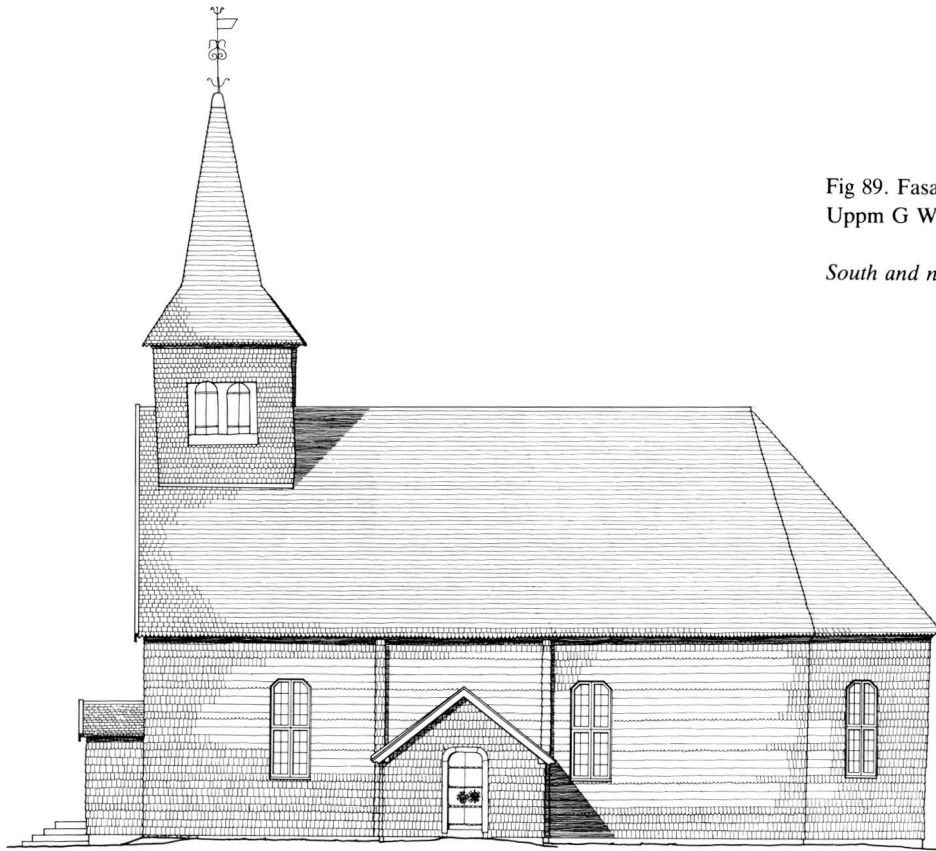
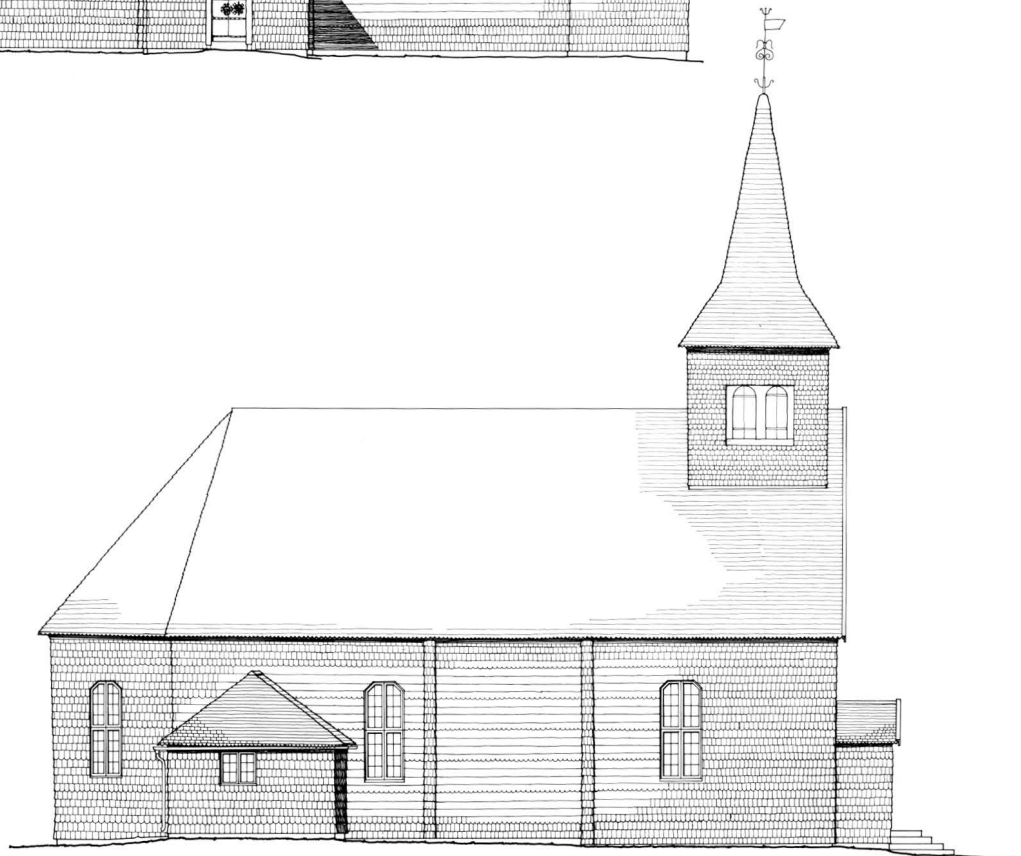

Fig 89. Fasader, söder och norr, 1:200.
Uppm G Wirén 1981.

South and north fronts, 1:200.

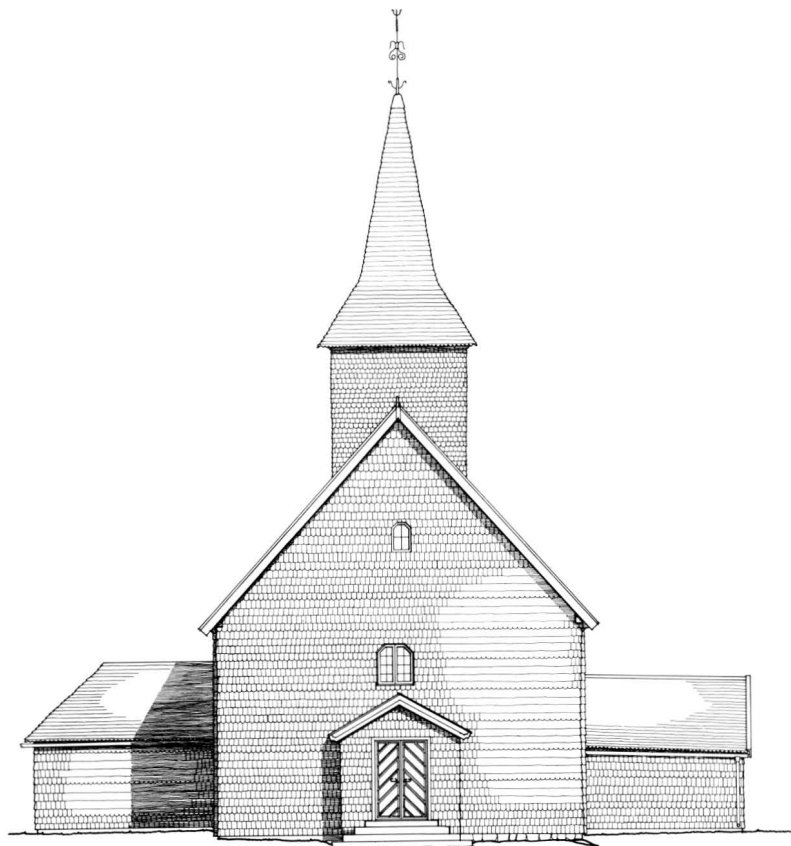

Fig 90. Fasad mot väster, 1:200.
Uppm G Wirén 1981.

West front, 1:200.

Tillstånd och restaureringar

Kyrkan befinner sig i gott skick och har, sedan man vid 1800-talets början beslutat behålla den, kontinuerligt underhållits.

En tid, från 1800-talets mitt, umgicks man i församlingen med planer på att riva den gamla träkyrkan och uppföra en ny. I ett visitationsprotokoll 1866 anfördes följande: "Älgårås kyrka något liten i förhållande till folkmängden och i sämre skick (än moderkyrkan Hova). Både prästerskapet och sockenmännen öfverensstämde i den åsikten att ej något bör göras för denna kyrka, förrän nybyggnad sker."

Det är först 1907 som planerna på rivning av kyrkan helt skrinläggs. I ett visitationsprotokoll från detta år står följande: "Biskop Hj. Danell anser att kyrkan är vacker och i ett värdigt skick och till församlingens behof fullt tillräcklig hvarför församlingen nu bör sakna anledning att tänka på nybyggnad."

En omfattande restaurering efter förslag av arkitekten Knut Nordenskiöld genomfördes 1929, varvid kyr-

kan fick sitt nuvarande utseende och målningarna konserverades. 1964 försågs ytterväggarna med ny spåntäckning.

Vid en restaurering 1980–81 omlades och isolerades golvet i kyrkan. För att få bättre luftning under golvet utschaktades delar av det fyllnadslager, som täckte större delen av kyrkan. Vid dessa schaktningsarbeten påträffades rester av grunden till en äldre träkyrka, som dokumenterades genom uppmätning och fotografering. En arkeologisk undersökning utfördes av antikvarie Marianne Johnson, riksantikvarieämbetet (se nedan).

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Trots att ganska stora ingrepp gjorts i den medeltida träkyrkan kan dess ursprungliga utseende med ganska stor säkerhet rekonstrueras (fig 91). Långhuset är som nämnts oförändrat både till längd och bredd, medan det medeltida koret bortrevs vid kyrkans ombyggnad 1684.

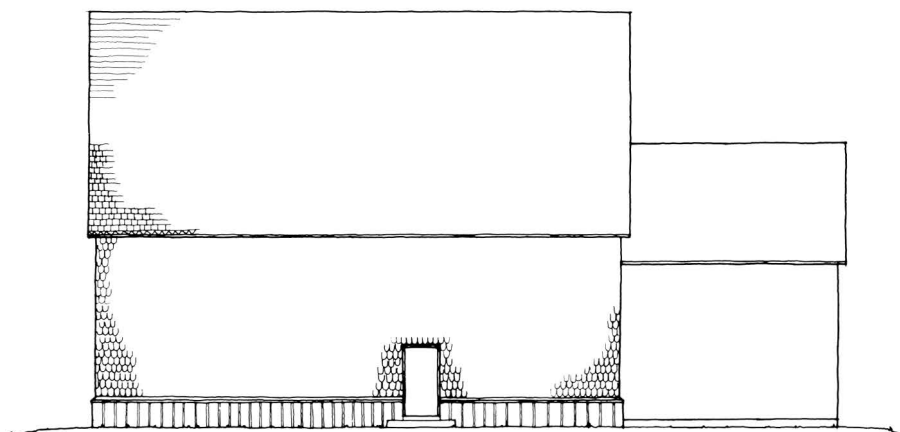
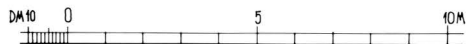
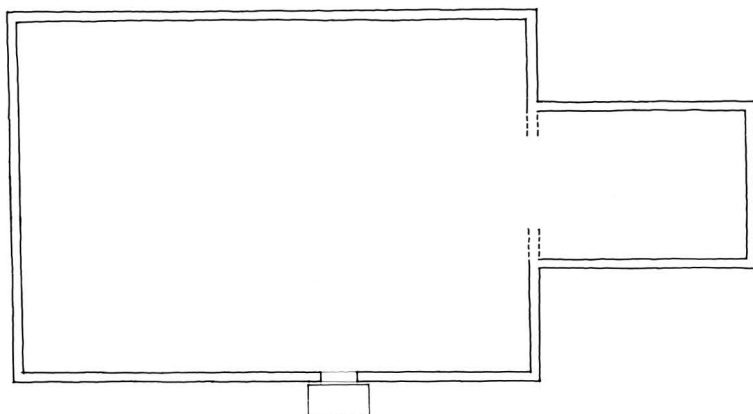

Fig 91. Rekonstruktion av den medeltida timrade kyrkan. E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Reconstruction of the medieval timbered church.

Någon klarhet i dess exakta planform erhöles ej vid den arkeologiska undersökningen 1980. Långhusväggarnas höjd samt takstolen över västra delen synes vara oförändrad och därmed även gavlarnas vinkel.

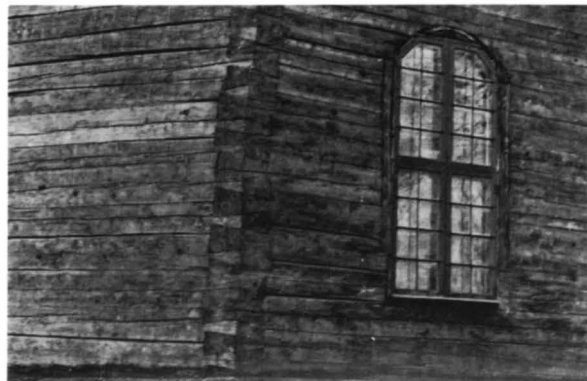
Ingång fanns ursprungligen endast i södra långhusväggen, den ännu bevarade. Några spår efter ingång längre åt väster kunde ej upptäckas då kyrkans väggtimmer stod blottat vid omspånningen 1964. Möjligen hade det medeltida koret också en liten ingång. De ursprungliga mindre fönstren var troligen placerade i de partier där de nuvarande finns eftersom man ej kunnat iakttå några spår efter dessa.

Interiören präglades ursprungligen av sin tvådelning, det relativt stora och breda långhuset och det smalare koret. De båda byggnadsdelarna förenades genom en triumfbågsöppning. Väggen mellan koret och långhuset kvarstod även efter ombyggnaden 1684 och borttogs ej förrän 1705.

En bjälke, nu sekundärt placerad i norra korväggen, har rester av medeltida figurmåleri synligt från sakristians vind. Man kan bl a urskilja ett kvinnohuvud (fig 105). Målningens rester visar att det medeltida kyrkorummet var prytt med målningar, som stilmässigt kan dateras till 1400-talet.

92

93

94

95

96

97

Fig 92 –97. Älgårås kyrka. Väggaras spånbeklädnad avlägsnad 1964. Foto A Andersson 1964, Älgårås. – 92. Långhusets sydvästra hörn. – 93. Knutningen mellan kor och långhus, södra sidan. – 94. Sydvästra hörnet. – 95. Långhusets nordvästra hörn. – 96. Långhusets södra vägg samt vapenhuset. – 97. Vapenhuset.

Älgårås Church. Shingling removed from the walls, 1964. Älgårås – 92. Southwest corner of the nave. – 93. Corner jointing between the chancel and nave, south side – 94. Southwest corner. – 95. Northwest corner of the nave. – 96. South wall of the nave and porch. – 97. Porch.

Fig 98. Älgårås. Vapenhuset med medeltida dörr. Foto L Hasselberg 1979.

Älgårås. Porch and medieval door.

Fig 100. Älgårås. Vapenhusets dörr med ursprungliga järnbe-
slag. Foto R Hintze 1981.

Älgårås. Porch door with original iron fittings.

Fig 99. Älgårås. Detalj av dörren. Foto L Hasselbeg 1979.

Älgårås. Detail of door.

Fig 101. Älgårås. Ingången i långhusets södra vägg. Foto R
Hintze 1981.

Älgårås. Entrance in the south wall of nave.

Inredning och inventarier

Flera föremål från den medeltida kyrkan har bevarats. Främst märks ett välbevarat Mariaskåp från 1200-talets mitt. Detta var ursprungligen placerat i den äldre träkyrka, som skall beskrivas nedan. Där, liksom senare i 1400-talskyrkan, bör skåpet ha varit placerat på ett sid-altare i långhusets nordöstra hörn, Maria-altarets traditionella plats. Även triumfkrucifixet är bevarat samt en Mariabild, som hört samman med detta i en Kalvariegrupp. Johannesbilden, som ingått i gruppen, saknas. Ursprungligen var triumfkrucifixet uppställt i öppningen mellan kor och långhus i den äldsta träkyrkan. Till denna hörde även dopfunten, daterad till 1200-talet. Den bör ha stått i långhusets västra del, nära ingången. Den klocka, som nu förvaras i vapenhuset, hör också samman med den äldsta kyrkan. Också den dateras till 1200-talet och är därmed en av landskapets äldsta kyrkklockor. Den är försedd med runinskrift.

Datering

Den kvarstående medeltida delen av kyrkan i Älgårås, nämligen långhuset, har tidigare daterats till 1200-talet. Detta har främst kunnat ske genom de ovan nämnda inventarierna, som alla tillkommit under detta århundrade. Man har också förmodat, att denna kyrka var den första på platsen. Att det inte förhöll sig så kunde man dock konstatera vid den utgrävning i kyrkan, som företogs 1980. Man påträffade då, som nämnts, grunden till en mindre föregångare till den nuvarande kyrkan, troligen från 1200-talet.

Detta innebär, att den större, delvis ännu bevarade, medeltida träkyrkan, är av yngre datum. En dendrokronologisk undersökning har nyligen företagits av kyrkan. På grund av trädens ogynnsamma växtbetingelser var analysen svår att genomföra trots att ett stort antal prover tagits. Det förefaller dock som om man med relativt stor säkerhet kan tolka resultatet så, att denna träkyrka uppförts under 1400-talets tredje fjärdedel, med största sannolikhet åren efter 1463–64, då de flesta träden, som användes vid bygget, avverkats (jfr nedan Dendrokronologiska dateringar).

Den äldre träkyrkan

I samband med omläggning av kyrkans golv hösten 1980 företogs, som tidigare nämnts, en arkeologisk undersökning närmast för att om möjligt klargöra kyrkans äldsta historia (fig 107). Utgrävningen utfördes av Marianne Johnson, riksantikvarieämbetet, i samarbete med

Fig 102. Älgårås. Fönster i långhusets västra gavelröste; märk spåren efter äldre fönsteromfattningar. Foto L Hasselberg 1979.

Älgårås. Window in the western gable of the nave; notice the traces of earlier window surrounds.

Skaraborgs länsmuseum samt intresserade församlingsbor.

Undersökningen omfattade hela kyrkorummet, eftersom man för att få en godtagbar luftning under det nya golvet måste schakta ut delar av ett fyllningslager, som täckte större delen av ytan under trägolvet. Flera schakt, både i långhuset och koret, togs upp, för att om möjligt påvisa resterna av en äldre träkyrka på platsen. De äldre inventarierna, från 1200-talet, tydde på att den nuvarande kyrkan haft en föregångare.

Mycket snart påträffades också stenfyllda nedgrävningar, som kunde tolkas som grunder till en äldre träkyrka. Dessa låg i söder 1,7–3,0 m och i norr 1,5–1,8 m innanför nuvarande långhusets väggar. I norr var grunden skadad av ett värmeledningsschakt, som togs upp 1952. I ett schakt i kyrkans mittaxel påträffades grunden till den äldre kyrkans västvägg. Härmed hade det äldre långhusets plan kunnat påvisas. Fortsatta grävningar i kyrkans östra del visade sig vara svårare att genomföra på grund av att lagren förstörts genom sentida ingrepp, bl a hade en grav eller en källare grävts och stensatts under det nuvarande koret.

Fig 103. Älgårås. Interiör mot öster. Foto R Hintze 1981.

Älgårås. Interior looking east.

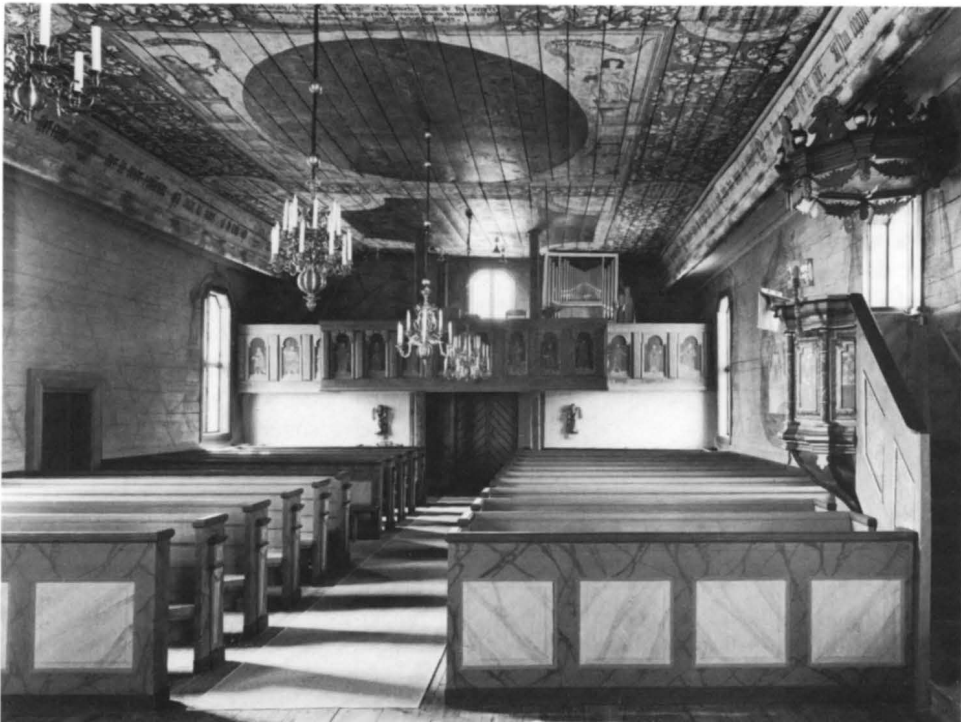

Fig 104. Älgårås. Interiör mot väster. Foto R Hintze 1981.

Älgårås. Interior looking west.

Fig 105. Älgårås. Medeltida målningsrest på sekundärt infogad bjälke synlig från sakristians vind. Foto L Hasselberg 1979.

Älgårås. Traces of medieval painting on a re-used beam, visible from the vestry attic.

Resultatet av utgrävningen blev dock att en stor del av grunden till en liten, äldre träkyrka, sannolikt Älgårås äldsta kyrka, kunde påvisas. Vid en rekonstruktion finner man att långhuset varit 8 m långt och 6 m brett, medan koret troligen varit 6 m långt och 4 m brett (fig 107). Vid rekonstruktionen har väggarna placerats på stengrundens mitt.

Det mest påfallande i rekonstruktionen är det långa koret, 6 m. I allmänhet är de äldre träkyrkornas kor nästan kvadratiska. Från denna regel finns dock flera undantag. Koret i den ännu bevarade, medeltida träkyrkan i Tångeråsa (se nedan), ej långt från Älgårås, är ett exempel på detta.

Den äldre kyrkans utformning och konstruktion har ej kunnat fastställas genom utgrävningen. Det kan ha varit en stavkyrka, vars syll placerats på den nu påträffade grunden, men några spår, som kunde styrka detta, har ej påträffats. Det kan också ha varit en timmerkyrka så som dess efterträdare på platsen, den nuvarande kyrkobyggnaden. Genom dendrokronologisk datering vet vi, att timmerkyrkor uppfördes vid 1200-talets början (Tångeråsa, Nä, Granhult, Sm). Det är ej otänkbart att de båda byggnadsteknikerna använts i landet samtidigt redan på 1100-talet.

Vad dateringen av den äldsta kyrkan beträffar, har vi ej mycket att stödja oss på, eftersom endast grunden bevarats. Intet av trämaterialen var kvar för dendrokronologisk analys. De ovan beskrivna inventarierna (dopfont, Mariaskåp, klocka) ger dock en ledtråd. De har tillkommit på 1200-talet, troligen under dess förra hälft. Ett av de 30 mynt, som påträffades vid utgrävningen, ett danskt borgarkrigsmynt, som präglades mellan 1241 och 1377, kan också tyda på att den första kyrkan tillkommit på 1200-talet.

Sammanfattning

Älgårås första kyrka var en liten träkyrka med rektangulärt långhus och ett ovanligt långt kor (fig 107). Den uppfördes säkerligen på 1200-talet och försågs med ännu bevarade inventarier, dopfont, klocka, Mariaskåp. Möjligen var det en stavkyrka.

Under 1400-talets senare hälft revs denna kyrkas långhus och ett bredare och större uppfördes i dess ställe, det nuvarande. Det förefaller som om det äldre koret fått stå kvar intill det nya långhuset. Inga grunder, som skulle tyda på en ny korbyggnad, påträffades vid utgrävningen 1980.

Fig 106. Älgårås kyrka under restaurering och arkeologisk undersökning. Foto L Hasselberg 1979.

Älgårås Church during restoration and archaeological investigation.

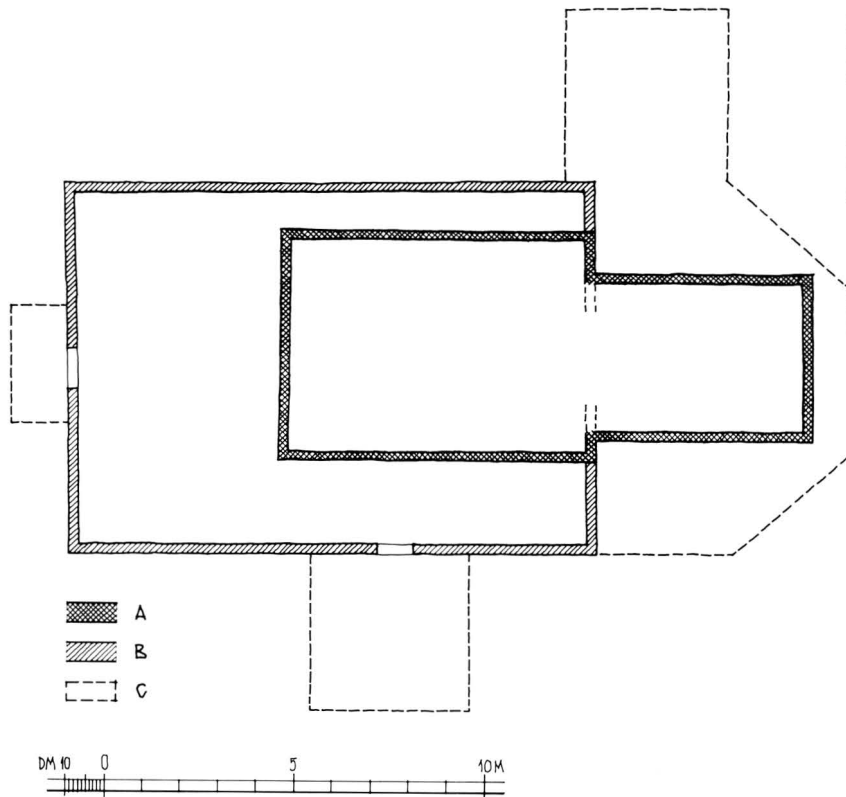

Fig 107. Älgårås, den äldre träkyrkans plan. Rekonstruktion av M Johnson och G Wirén 1983.

Älgårås, layout of the earlier timber church. Reconstruction by M Johnson and G Wirén, 1983.

Nästa viktiga byggnadsfas inträffar 1684, då långhuset från 1400-talet förlängs åt öster och får en ny, tresidig koravslutning i öster, det nuvarande. År 1705 rivs den äldre triumfbågsväggen och en sakristia byggs på norra sidan. 1735 uppförs slutligen takryttaren över långhusets västra del. Efter dessa stora förändringar av kyrkan har den endast varit föremål för underhålls- och restaureringsarbeten.

Källor och litteratur

RA: Kungl brev 1739 i 9/10. Riksreg; ATA: *P A Säve* 1862, s 182; UUB: S 40 h, s 151, anteckn; – *L Fridén*, Älgårås kyrka. Jul Sk 1932; *S A Hallbäck* III, s 355; Hova – Älgårås. Gränsbygd i No Skaraborgs län. Hova 1973; *M Johnson*. Utgrävningen i Älgårås – en äldre kyrka funnen. VgFT 1981–82; *E Lagerlöf*, Medeltida träkyrkor i Västergötland. VgFT 1981–82; *E Nordin*, Svenska träkyrkor. Sthlm 1967; *M Åmark*, s 258; *I Lundahl*, s 218.

Vartofta härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet Wartopta (1225 SD 1, s 246).

Vartofta härad, som är beläget vid Vättern söder om Vadsbo härad, var under medeltiden något större än

nu, eftersom socknarna Södra och Norra Fågelås, som nu hör till Kåkindis härad, hörde hit.

Enligt äldre västgöotalagen fanns det 47 kyrkor i häradet. De tillhörde Valstads prosteri, som var uppdelat på

14 prästgäll (PT 1546): Acklinga, Daretorp, Dimbo, Falköping, Fröjered, Habo, Hångsdala, Sandhem, Slöta, Valstad, Varv, Yllestad, Åsaka och Åsle.

Fyra medeltida träkyrkor är kända från Vartofta härad. Alla har de ännu stående och i bruk varande efterföljare av trä, nämligen kyrkorna i Brandstorp, Habo, Korsberga och Vättak.

Brandstorps kyrka

Orten Brandstorp nämns första gången 1241 och skrevs då Branzthorp. Det blev dock egen socken först 1783. Den ingick tidigare i både Daretorps och Velinga socknar.

Nuvarande kyrkan i Brandstorp, en korsformad träkyrka, spånad och rödfärgad, uppfördes 1697. Den hade föregåtts av en liten träkyrka, eller ett gårdskapell, vid Häldeholms gård. Detta kapell, som nämns 1529, var vid 1600-talets slut ”så förfallet och förderfvat att

Litteratur

C J Ljungström, Wartyfta härad och staden Falköping. Lund 1877; *I Lundahl*, Falbygdens by- och gårdsnamn; *Densamme*, a a, s 229; Ortnamnen i Skaraborgs län (SOSk) 13.

thet intet annorlunda står til att reparera”, vilket tyder på att det var av hög ålder, troligen från medeltiden. På 1930-talet, då man uppförde en ladugårdsbyggnad vid gården, skall man ha borttagit kapellets stengrund.

Källor och litteratur

B Jespersson, Brandstorps kyrka. SvK vol 164. Sthlm 1975 (och där anförd litteratur); *I Lundahl*, s 271.

Habo kyrka

Sockennamnet skrevs 1287 Bodhom (?) och 1333 Haghabodhum (SD). Under medeltiden och fram till slutet av 1700-talet omfattade socknen även nuvarande Gustaf Adolfs socken.

Den nuvarande kyrkan, en av landets största träkyrkor, har till större delen tillkommit på 1600-talet. Den ombyggdes 1680 från korskyrka till långhuskyrka. På ett sockensigill från 1622 avbildas kyrkan med ett mittorn, flankerat av takryttare. Det är möjligt att denna kyrka delvis är medeltida (fig 108).

Några medeltida inventarier har bevarats; en bild (träskulptur) av Johannes Döparen från 1200-talet samt ett stort antal skulpturer från ett nordtyskt altarskåp tillkommet på 1400-talet samt en dopfont av sandsten från omkr 1300.

Källor och litteratur

L D och N Cnattingius, Habo kyrka, SvK, vol 135 (och där anförd litteratur).

Fig 108. Habo kyrkas sigill 1622 med bild av träkyrkans äldre utformning. Foto N Lagergren 1967.

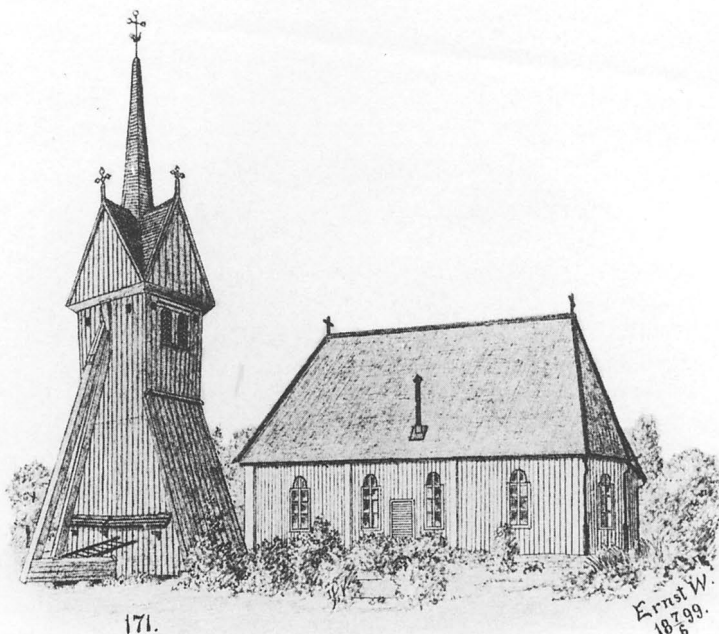
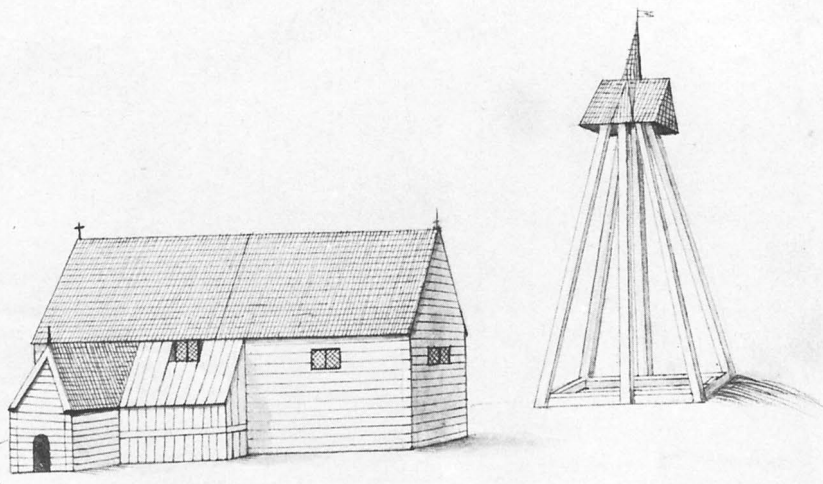
Seal of Habo Church, 1622, showing the previous appearance of the timber church.

Korsberga.

Fig 109. Korsberga kyrka och klockstapel från sydost. Efter teckning i Peringskiöld IX. KB.

Korsberga Church and the belfry from the southeast. After a drawing in Peringskiöld IX. KB.

171.

Ernst W.
1879.

Fig 110. Korsberga kyrka och klockstapel. Efter teckning av E Wennerblad 1899.

Korsberga Church and belfry. After a drawing by E Wennerblad, 1899.

Korsberga.

Korsberga kyrka

Socknens namn skrevs 1380 Kassberga och Kasberga (RA: B 16 fol).

Korsberga nuvarande kyrka är en timmerkyrka med stensakristia. Den uppfördes troligen vid 1600-talets slut, medan sakristian är medeltida. Den genomgick omfattande tillbyggnader på 1700-talet.

I Inv 1830 ges följande upplysningar om kyrkobyggnaden: ”Korsberga Sokenekyrka, belägen i östra delen af Församlingen, är byggd på en kulle. Huset är timradt af kärnfullt träd och brädfordrat året 1696, som numror fästade på Västra gavlén, tyckas tillkännagifva. Ett vapenhus på södra sidan borttogs 1808, jemte en der inför i kyrkan warande såkallad Herrskaps Läcktare, och ett bättre vapenhus uppfördes på västra gavlén, till förmon för kyrkans utseende. — — — Sacristian, murad af sten, är tillbyggd wid Norra sidan, och sannolikt äldre än nuvarande träkyrkan, hwilket styrkes af de flere, större och mindre rosenkransar med J. Mariæ bilder midt uti, målade i det hwälfda taket. — Vidare upplysning om kyrkans ålder saknas.”

En bevarad madonnabild från 1100-talet tyder på att en träkyrka fanns redan vid denna tid. Vidare har ett triumfkrucifix från 1200-talet och en apostlabild från 1400-talet bevarats.

En teckning av den äldre kyrkan i Peringskiölds ”Monumenta” (fig 109) visar en timrad träkyrka med ett kor, som är lika brett och högt som långhuset. Framför sydingången i västra delen ett likaså timrat vapenhus samt invid detta en tillbyggnad av stående väggplankor, täckt av ett pulpettak av bräder. Tre fönster är synliga

på teckningen. Ett i långhusets södra vägg högt placerat ovanför utbyggnaden, ett i korets södra vägg och ett i korets östra vägg, samtliga rektangulära, ganska små. Vapenhuset har en rundbågig, låg ingång. Samtliga tak är täckta med spån med undantag för utbyggnaden, vars tak täcks med bräder. Gavlarna kröns med kors över långhus och kor samt med en liten spira över vapenhuset.

Det är ovisst vad utbyggnaden på södra sidan kan ha tjänat för ändamål. Eftersom den inte har någon synlig ingång, bör den ha varit en del av kyrkorummet och kan ha tjänstgjort som ett litet kapell.

Nordost om kyrkan var, enligt teckningen, en öppen klockstapel belägen. Den var täckt med en spånklädd huv med spira och vindflöjel av metall.

I Palmskiöldska saml (UUB) finns följande antecknat om Korsberga kyrka: ”. . . war icke allenast alldeles förfallen, utan ock så lijten att minsta delen af församlingen derutinnan kunde fåå rum. För den skuld nödgades församlingens ledamöter att taga den neder, såsom ock skedde 1696, men som de af Egne och Socknens medel intet förmåtte een annan nyy uti stället upsättia, bewilliades dem af KMt år 1696 d. 4 Augusti een Collect uti Stiftet, till samma företage wärcks fullbordan.”

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; KB: *Peringskiöld IX*, s 95; UUB: *Palmskiöldska saml 297*, s 119; — *I Lundahl*, s 232, 244; *T Persson*, Uppgifter om Korsberga socken 1863–1951. Hjo 1976.

Vättaks kyrka

Socknens namn skrevs på 1300-talet Wætægh (1386 LUB: Lorins ny kopiebok, s 1) och på 1400-talet Wætæx Sochn (1423 RA: B 16 fol 86).

Den nuvarande kyrkan i Vättak är uppförd av timmer med stående ytterpanel. Enligt en inskrift skall den ha byggts 1718. Det är en korsformig anläggning med centraltorn och tresidigt kor. Den försågs med målningar av Johan Risberg 1755–56.

Denna kyrka föregicks av en troligen medeltida träkyrka, till vilken den bevarade sandstensfunten med skulpterade huvuden har hört.

Källor och litteratur

E Wennerblad, nr 128; *S A Hallböck III*, s 353.

Vedens härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet: Vidunhæræd (sluttet av 1200-talet, SGL 1, s 69).

Häradet, som under medeltiden hade samma omfattning som nu, är beläget i landskapets sydvästra del mellan Gäsene härad i norr och Mark i söder.

Häradet hade enligt äldre västgöotalagen endast åtta kyrkor, vilket innebär att det var ett av de minsta häradena i landskapet.

Det tillhörde Vings prosteri, som även omfattade Ås härad. Socknarna ingick i två prästgäll: Fristad och Bre-

dared. Flera medeltida träkyrkor är kända från häradet. Här finns landets enda bevarade stavkyrka, Hedared, som numera ingår i Sandhults socken. Från Vänga har åtskilligt material till en tidig medeltida stavkyrka bevarats.

Litteratur

C J Ljungström, Åhs och Wedens häraders samt staden Borås. 1865; *Ortnamnen i Älvsborgs län (SOÄ)* 11; *I Lundahl*, s 255.

Hedareds kyrka

Inledning

I Hedared finns Sveriges enda bevarade medeltida stavkyrka. Socknen nämns första gången 1288 (SD 2, s 68: Hædærydh). Den var länge annexförsamling till Bredared och blev senare förenad med Sandhults socken, vilket innebär att Hedaredsborna använde denna kyrka och även fick hjälpa till med underhållet av denna.

Trots detta har den gamla stavkyrkan hållits i stånd och prästerskapet i Sandhult har någon eller några gånger per år gudstjänst här. Begravningar äger fortfarande rum på kyrkogården. Hedaredsborna är mycket angelägna om sin kyrkas bestånd och har under århundradenas lopp reparerat och underhållit kyrkobyggnaden på

Fig 111. Hedareds stavkyrka och klockstapel från sydost. Foto R Hintze 1981.

The stave church and belfry at Hedared, from the southeast.

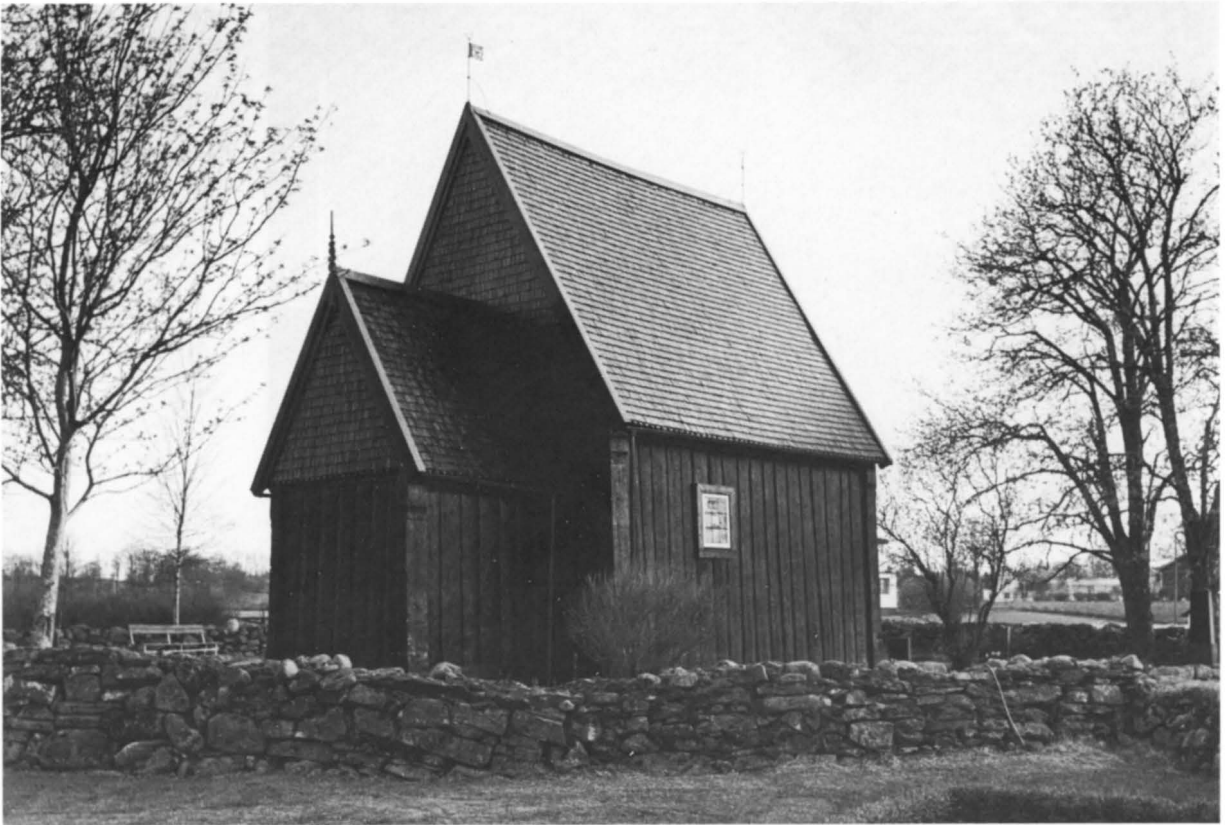

Fig 112. Hedareds stavkyrka från nordost. Foto R Hintze 1981.

Hedared stave church from the northeast.

bästa sätt. Vid en restaurering av kyrkan vid senaste sekelskiftet föreslogs t o m ”från ledande håll bland sockenmännen” att kyrkan skulle täckas med koppar för att bättre bevaras.

Plan

Stavkyrkan i Hedared består av ett rektangulärt långhus – $7,2 \times 5,8$ m – samt ett nästan kvadratisk kor – $3,1 \times 3,0$ m – i öster (fig 116). Detta har rak altarvägg. Koret är ungefär hälften så brett som långhuset, vilket innebär att det är litet och trångt. Kyrkans dimensioner är således mycket små, avpassade för en liten socken med få gårdar. Kyrkan har endast en ingång, placerad i långhusets södra vägg. Utanför denna ligger en nött trapphäll och några golvstenar som hört till ett nu rivet vapenhus. Korgolvet ligger nu något högre än långhusgolvet (ca 20 cm). Kyrkans plan är ovanligt nog oförändrad sedan byggnadstiden, vilket troligen mest får

tillskrivas det faktum att kyrkan upphörde att tjänstgöra som sockenkyrka redan vid 1840-talets början.

Material och teknik

Kyrkan är till största delen uppförd av ek, dock med stark inblandning av furu. Så är t ex två av hörnstolparna, långhusets nordöstra och korets nordöstra, av furu samt hela norra korväggen och bl a de åtta södra plankorna i långhusets västra vägg. Tätningsribbor som insatts senare vid reparationer är också av furu liksom hela takstolen och väggen över triumfbågen. Med tanke på arbetssätt och teknik förefaller det som om hörnstolparna och väggplankorna av furu är samtida med ek materialet och således ursprungliga, medan takstol och rösten tillkommit senare. Blandningen av material gjordes alltså redan vid byggnadstiden, vilket ej var ovanligt. Bevarat material från nu rivna stavkyrkor visar samma blandning av ek och furu. Så t ex bestod

Fig 113. Hedareds stavkyrka. Långhusets södra fasad. Foto R Hintze 1981.

*Hedared stove church.
South front of the nave.*

Eke stavkyrka på Gotland av bl a 70 väggplankor av vilka 26 var av ek, de övriga av furu.

Allt material, både av ek och furu har behandlats med yxa. Såg har synbarligen ej förekommit vid uppförandet.

Samtliga sju syllar är av ek, vilket är naturligt med tanke på deras utsatta läge och viktiga funktion. De har varit tjärstrukna utvändigt. Översidans nåt är 4–5 cm bred och ungefär lika djup. De är i hörnen sammanfogade halvt i halvt och infogade i urtagningarna i hörnstolparnas baser. Hopfogningen av syllar och stolpar förstärks genom grova dymlingar av ek med stora huvuden (fig 120). Tre av syllarna har dropphål från nåtens botten ut till yttersidan, ca 1 cm i diameter, och placerade 5–7 cm från överkanten. De är godtyckligt fördelade och synes ej ha varit särskilt verkningsfulla.

Hörnstolparna, fyra i långhuset och två i koret, har nedtill och upptill stora urtagningar för syllar och hammarband samt nåt för väggplankornas anslutning. Urtagningarna för syllar går ej tvärs igenom stolpen, medan de för hammarbanden är genomgående och bildar i stolpänden ett kors i vilket de sammanskurna hammarbanden infogats. Hörnstolparna har både upptill och nedtill på yttersidorna kapital och baser, nu

endast svagt framspringande, vilket beror på att de avbilats när en yttre brädbeklädnad anbringats.

Hammarbanden har i underkanten nåt för väggplankornas övre ände samt på norra och södra sidan både i kor och långhus en nåt nära överkanten avsedd för takfotsbrädan. Dessutom har de i överkanten grunda nedskärningar för takstolarnas bindbjälkar – på långhusbanden åtta, på korets fyra. Gavlarnas hammarband är snedskurna i ändarna i vinkel med takfallen och saknar nedskärningar för takstolarna och nåt för takfotsbrädan.

Vägg

Väggplankorna är konvexa på båda sidor, dock något mindre på insidan. Deras bredd växlar starkt, från 25 cm till 50 cm, medan tjockleken är ganska jämn. Korets plankor är i allmänhet bredast. Plankorna är ej heller lika breda i båda ändar, vilket utjämnats i väggen genom att de placerats så att en del är bredast upptill, andra nedtill. Nedre änden har tapp för syllens nåt, medan plankorna upptill är enkelt avbladade både ut- och invändigt för att kunna inpassas i hammarbandets nåt. Samtliga plankor har i ena kanten nåt, i den andra

fjäder (fig 121). En planka i varje vägg har vardera kanten tillspetsad till fjäder.

Tak

Taket är ej ursprungligt. Hela takstolen liksom gavelrösterna är ersatta. Allt virke är furu. Troligen har taket förnyats flera gånger. Det är osäkert hur taket ursprungligen varit konstruerat. Man kan dock konstatera med ledning av kvarvarande spår i hammarbanden att takstolarnas antal varit lika stort som nu, således tio över långhuset och fem över koret. Någon större förändring av takstolen eller takets lutningsvinkel synes ej ha företagits. Taket täcks nu av tjärad spån, vilket säkerligen även var det ursprungliga taktäckningsmaterialet.

Ingång

Kyrkan har som nämnts endast en ingång, placerad i långhusets södra vägg nära det sydvästra hörnet. Den rundbågiga öppningen bildas genom urtagningar i två väggplankor samt avsågning nedtill av en mellersta tredje planka (fig 123). Tröskeln, som bildar syllen, har på insidan ett anslag för den inåtgående dörren. Dörren består av två grova furuplankor, utvändigt sammanhållna av två gångjärn samt ett långt beslag av järn och invändigt av två bommar av ek, fästade med ekdym-

Fig 114. Hedareds stavkyrka. Koret från nordost. Foto R Hintze 1981.

Hedared stove church. Chancel from the northeast.

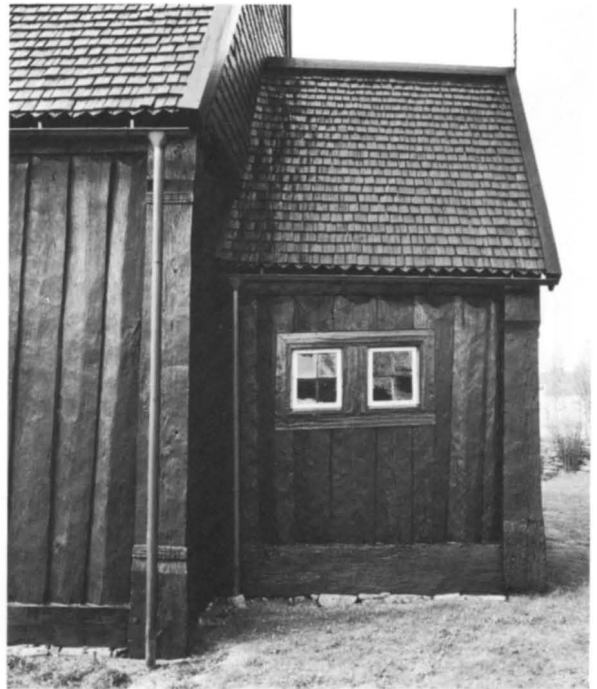

Fig 115. Hedareds stavkyrka. Koret och del av långhuset från söder. Foto R Hintze 1981.

Hedared stove church. The chancel and part of the nave from the south.

lingar (fig 122). Dörren, som har väl bevarad nyckelskylt och dörring av järn, synes vara ursprunglig, medan stocklåset någon gång förnyats. Framför denna ingång fanns en tid ett vapenhus (fig 125). Det var uppfört av furubräder och hade troligen tillkommit på 1700-talet, möjligen 1735, då kyrkan genomgick en större reparation. Det revs vid den omfattande restaureringen 1901, då även en yttre panel borttogs.

Fönster

Kyrkans fem fönster; – ett i långhusets södra vägg, två i korets södra vägg, ett i långhusets norra vägg och ett i långhusets västra vägg, är alla sekundära. De tillkom 1781 enligt kyrkans räkenskaper och har alla ramar av profilerade och målade furubräder fastspikade på väggplankorna.

De ursprungliga fönstren var säkerligen mindre och färre. Några spår efter dessa har ej stått att finna, beroende på att dessa fönster tydligen förstörats vid de nya fönstrens tillkomst 1781. Troligen var de placerade i långhusets och korets södra väggar.

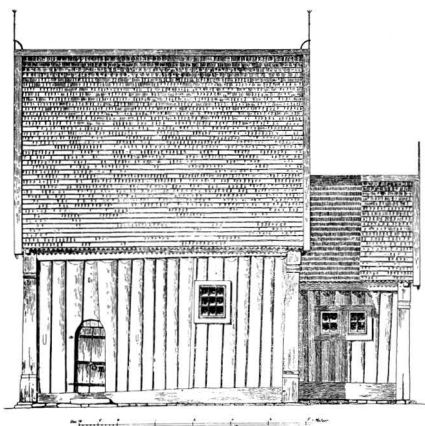

Fig 116. Hedareds stavkyrka, södra fasaden, 1:200 efter E Ekhoﬀ.

Hedared stave church, south front, 1:200.

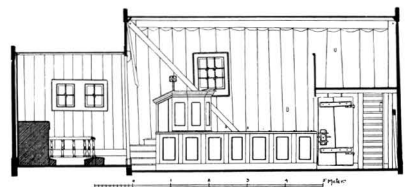
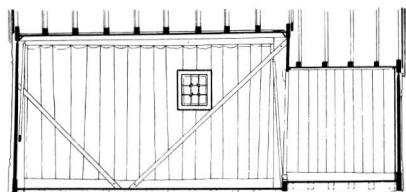
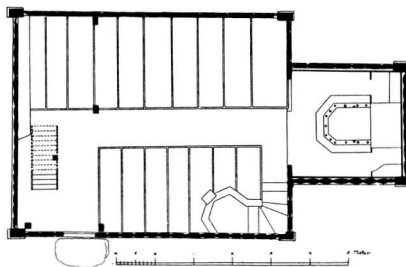

Fig 117. Hedareds stavkyrka, plan samt längdsektioner. Efter E Ekhoﬀ.

Hedared stave church, layout and longitudinal sections.

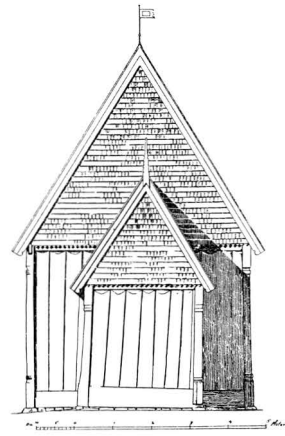
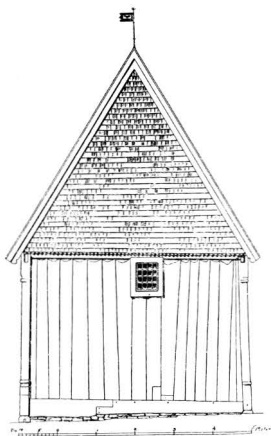
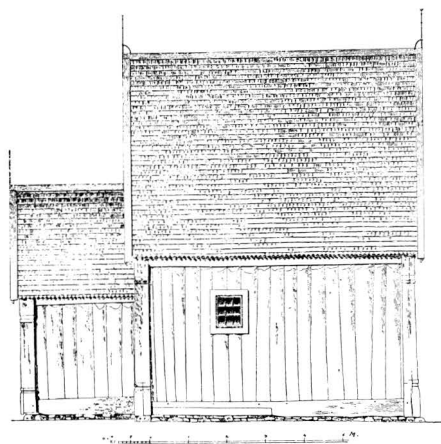

Fig 118. Hedareds stavkyrka, fasader norr, väster och öster. Efter E Ekhoﬀ.

Hedared stave church: north, west and east fronts.

Fig 119. Hedareds stavkyrka, sektion genom långhuset mot öster samt sektion genom koret mot väster.

Hedared stove church, section of nave looking east and section of chancel looking west.

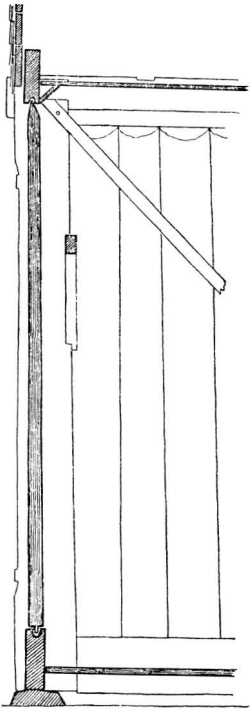
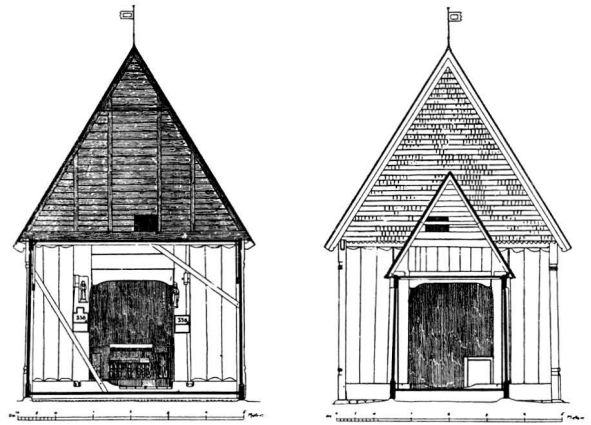

Fig 120. Hedareds stavkyrka, långhusets sydöstra hörn samt sektion genom södra väggen. Efter E Ek-hoff.

Hedared stove church, southeast corner of the nave and section of south wall.

Fig 121. Hedareds stavkyrka. Väg-garnas konstruktion, långhusets syd-västra hörn. Efter E Ek-hoff.

Hedared stove church. Wall structure, southwest corner of the nave.

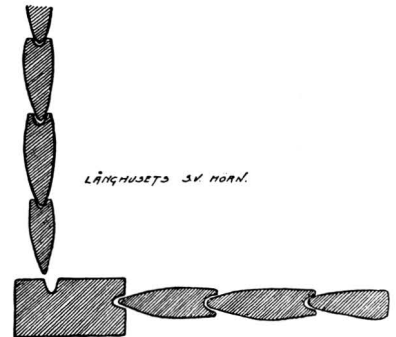
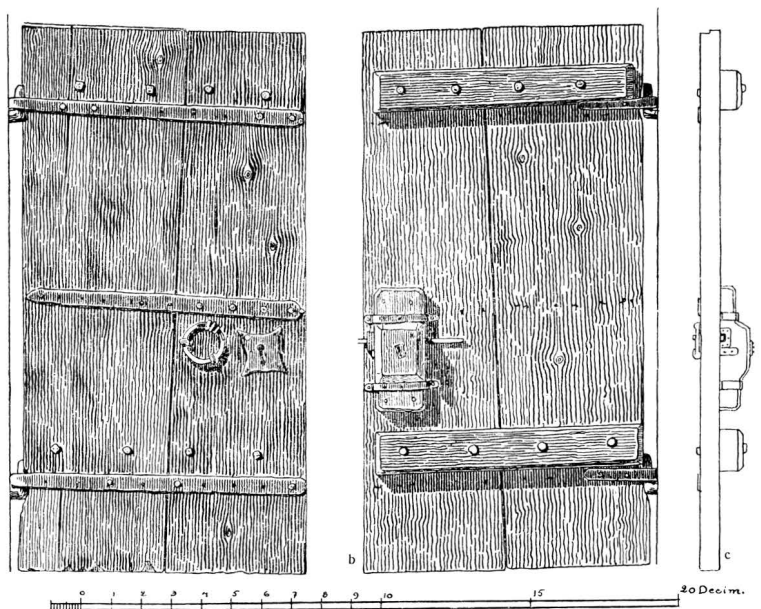

Fig 122. Hedareds stavkyrka, dörren i långhusets södra vägg. Efter E Ek-hoff.

Hedared stove church, door in the south wall of the nave.

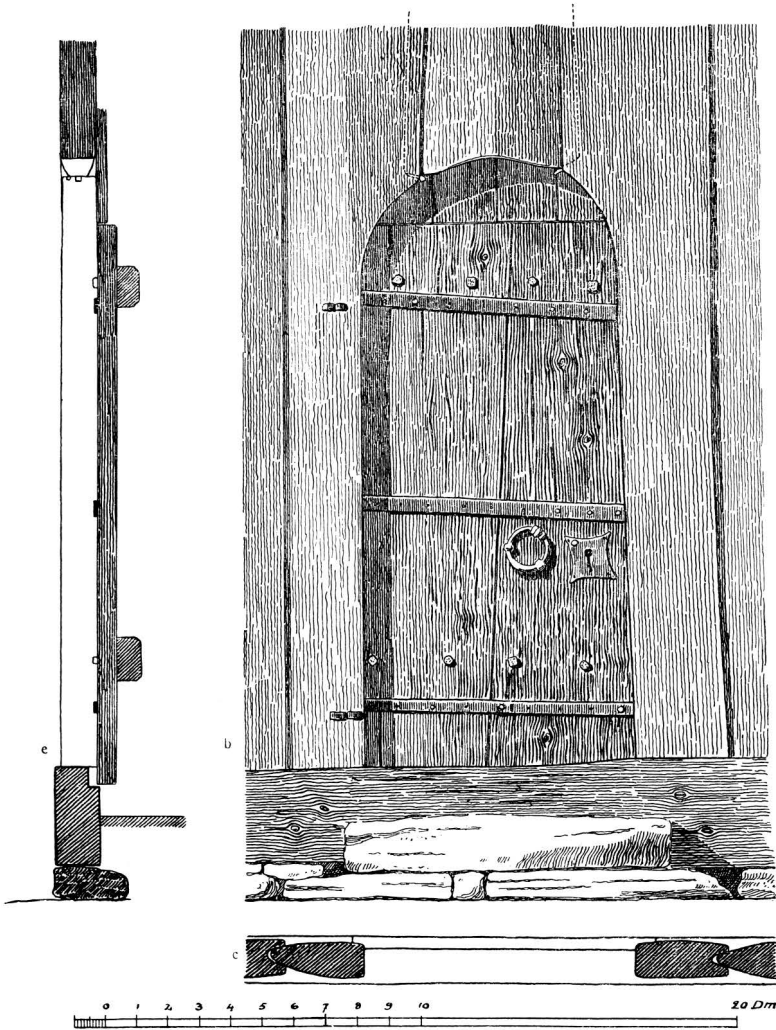

Fig 123. Hedareds stavkyrka, dörröppningen i långhusets södra vägg. Efter E Ekhoff.

Hedared stave church, doorway in the south wall of the nave.

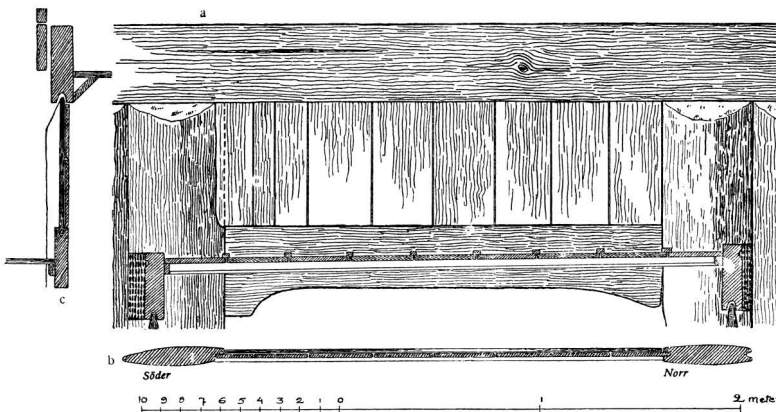

Fig 124. Hedareds stavkyrka, långhusets östra vägg ovanför triumfbågen. Efter E Ekhoff.

Hedared stave church, east wall of nave above chancel arch.

Interiör

Den lilla stavkyrkans interiör är väl bevarad och har genomgått få förändringar (fig 126, 127), vilket innebär att man tämligen lätt kan rekonstruera det medeltida kyrkorummet. Det kännetecknas av sin tvådelning, ett litet kor, ursprungligen endast tillgängligt för prästerskapet, och det större långhuset, som var församlingens gudstjänstrum. De båda rummen åtskildes med ett genombrutet korskränk av trä. I övrigt var det säkerligen torftigt inrett. I koret står fortfarande altaret; ett enkelt bord av furubräder, som säkerligen ursprungligen täcktes av en stenskiva, eller med en liten infälld stenplatta (obligatorisk under medeltiden). Även i långhuset fanns åtminstone två altaren, ett i det nordöstra hörnet, vigt åt Jungfru Maria, ett i det sydöstra hörnet för kyrkans skyddshelgon. En dopfont var placerad i väster nära ingången. Den är ännu bevarad, en enkel sandstensfont, som är uppställd på en nygjord granitsockel i närheten av predikstolen. Möjligen fanns ursprungligen utmed väggarna låga bänkar i långhuset.

Det var således ett enkelt kyrkorum, som var sparsamt belyst genom små fönster samt vid mässans firande av vaxljus på altarna.

Målningar

Korets väggar har figurmålningar som troligen tillkommit vid kyrkans uppförande. De är nu mycket fragmentariska, men några scener kan urskiljas. På östra väggen Kristus på korset omgiven av Moses med lagens tavlor samt Aron i översteprästdräkt med bjällror. På norra väggen Kristus i Örtagården och på södra Kristi gravläggning.

Övriga målningar både i kortaket och i långhuset torde enligt följande målade inskrift över triumfbågen ha tillkommit 1735: "Guds Heliga Namne til (ähra) / – och församlingens fägnad är / thenna Kyrka til alla sina delar / inwärt med målning bepydd / thå warande Kyrkoherde Herr / Magister Andre Guers årh 1735 / af Pictor Joh. Ehrenfrid E.S.E. son."

Datering

Meningarna har gått starkt isär om Hedareds stavkyrkas datering. De flesta har ansett den vara från tidig medeltid, eftersom den företräder en äldre, "primitivare" byggnadskonstruktion, stavbyggandet. Emil Ekhoff, som vid seklets början var den främste kännaren i landet vad träkyrkor beträffar, var dock av en annan mening. Han skriver bl a: "Kan ej i ålder jämföras med t.ex. Hemse och ej heller med de något yngre Vänga, Blomskog m.fl. Den torde tvärtom vara kanske

den yngsta av de nu till vår kännedom komna. Vårt nuvarande jämförelsematerial är visserligen allt för litet för att tillåta några fullt bestämda slutsatser, men de fyrsidiga hörnstolparna och systemet nåt och fjäder (på varje plank) synas (åtminstone tillsvidare) vara hos oss sena karaktärsdrag. – Kyrkan tillhör därför ganska visst medeltidens senare del, 1300- eller 1400-talen och kanske närmast det förstnämnda." Ekhoff antog således 1916 att Hedared tillkommit under senmedeltiden.

En nyligen utförd dendrokronologisk undersökning av virket gav ett ganska sensationellt resultat. Prover togs i hammarbanden, hörnstolpar, väggstavar, långhusets östra syll och korets norra vägg, sammanlagt 11 provborrningar, alla i byggnadsdelar från samma period. Savved från ett av hammarbanden gav tiden för trädens fällning till 1498–1503, med 1501 som förmodat fällningsår. Kyrkan i Hedared skulle alltså ha uppförts betydligt senare än man tidigare förmodat.

Ett biskopsbrev rörande Hedareds kyrka, daterat 1506, har förbryllat forskningen. Där står bl a följande (översatt från latin): "Alla och envar som besöker sockenkyrkan Hedaryd i vårt stift för att förrätta sin andakt, göra en vallfart eller bedja, vare sig de här höra, förrätta eller låta förrätta mässor eller andra högtidliga gudstjänster, följa efter Herrens lekamen eller den heliga oljan, då de bäras till eller från sjuka, under böner för alla troende avlidna själar gå omkring dess kyrkogård eller i sagda kyrka på sina knän bedjande för

Fig 125. Hedareds kyrka och klockstapel före panelens borttagande och rivningen av vapenhuset 1901. Foto i ATA.

The church and belfry at Hedared prior to the removal of panelling and demolition of the porch in 1901.

Fig 126. Hedareds stavkyrka, interiör mot öster. Foto R Hintze 1981.

Hedared stave church, interior looking east.

levande och döda andäktigt läsa Herrans bön, änglahälsningen eller andra andäktiga böner, vilka de vara må; ja, även de som i denna kyrka fromt bedja om ett gott tillstånd i rikets kyrkor och hela kristenheten eller vid aftonringningen till Ave Maria eller när som helst annars tre gånger läsa änglahälsningen; och de som till själva kyrkans uppbyggande, gudstjänsternas uppehållande, underhållet av prydnadsföremål, kärl, böcker och övriga förnödenheter därstädes testamentera, offra eller skänka några ägodelar i eller utom sina testamenten . . . . . bevilja vi genom Guds, den allsmäktiges förbarmande och i förtröstan på hans heliga apostlars, Petri och Pauli bemyndigande av barmhärtighet fyrtio dagars indulgens och befrielse från dem ålagd botgöring. Givet i Bredaryd året efter Herrens börd 1506 den tjuugoåttonde dagen i november månad under vårt sigill, vidhängt föreliggande brev, i första året av vårt episkopat.”

Med orden ”själva kyrkans uppbyggande” kan avses att kyrkan vid denna tid höll på att uppföras, eller nyligen var färdigbyggd. Brevet styrker alltså den dendrokronologiska dateringen, som entydigt visar att stavkyrkan i Hedared uppförts strax efter 1501, som är det förmodade fällningsåret för byggnadsvirket.

Säkerligen har det i Hedared funnits en stavkyrka redan i tidig medeltid, 1100- eller 1200-talet. Sockenens nämns, som ovan angivits, 1288. Detta styrks även av de romanska inventarierna, dopfont och träskulptur. En återanvänd bjälke i den nuvarande takstolen har troligen hört samman med denna äldre stavkyrka. Den har ej kunnat exakt tidsbestämmas dendrokronologiskt, eftersom yttersta årsringen består av kärnved, men det förefaller troligt att trädet fällts vid 1100-talets början.

Den äldre stavkyrkan måste omkr 1500 ersättas med en ny, troligen på grund av rötskador. Sockenborna tycks då ha bestämt sig för att uppföra den nya kyrkan i

Fig 127. Hedareds stavkyrka, interiör mot väster. Foto R Hintze 1981.

Hedared stave church, interior looking west.

Fig 128. Hedareds stavkyrka, interiör av koret mot öster. Foto R Hintze 1981.

Hedared stave church, interior of chancel looking east.

samma teknik som den gamla. Församlingens litenhet och bristen på medel var sannolikt anledningen till att man fick nöja sig med att uppföra den nya kyrkan på samma sätt som den äldre.

Källor och litteratur

RA: ÖIÄ skr 1840 (förslag till ny kyrka); ATA: CG Brunius

saml XXXIV, s 88; *N M Mandelgren* 1848, s 92; *Djurklou* 1869, s 274; – *E Ekhoff*, s 179 ff (och där anförd litt); *A O Johansson*, Sandhults socken med Hedared. Gbg 1927; *E Nordin*, Svenska träkyrkor. Sthlm 1967; *G Ewald*, Hedareds stavkyrka. Stavkyrkor i Västergötland. 1958; *I Lundahl*, s 257; *G Markving*, s 107.

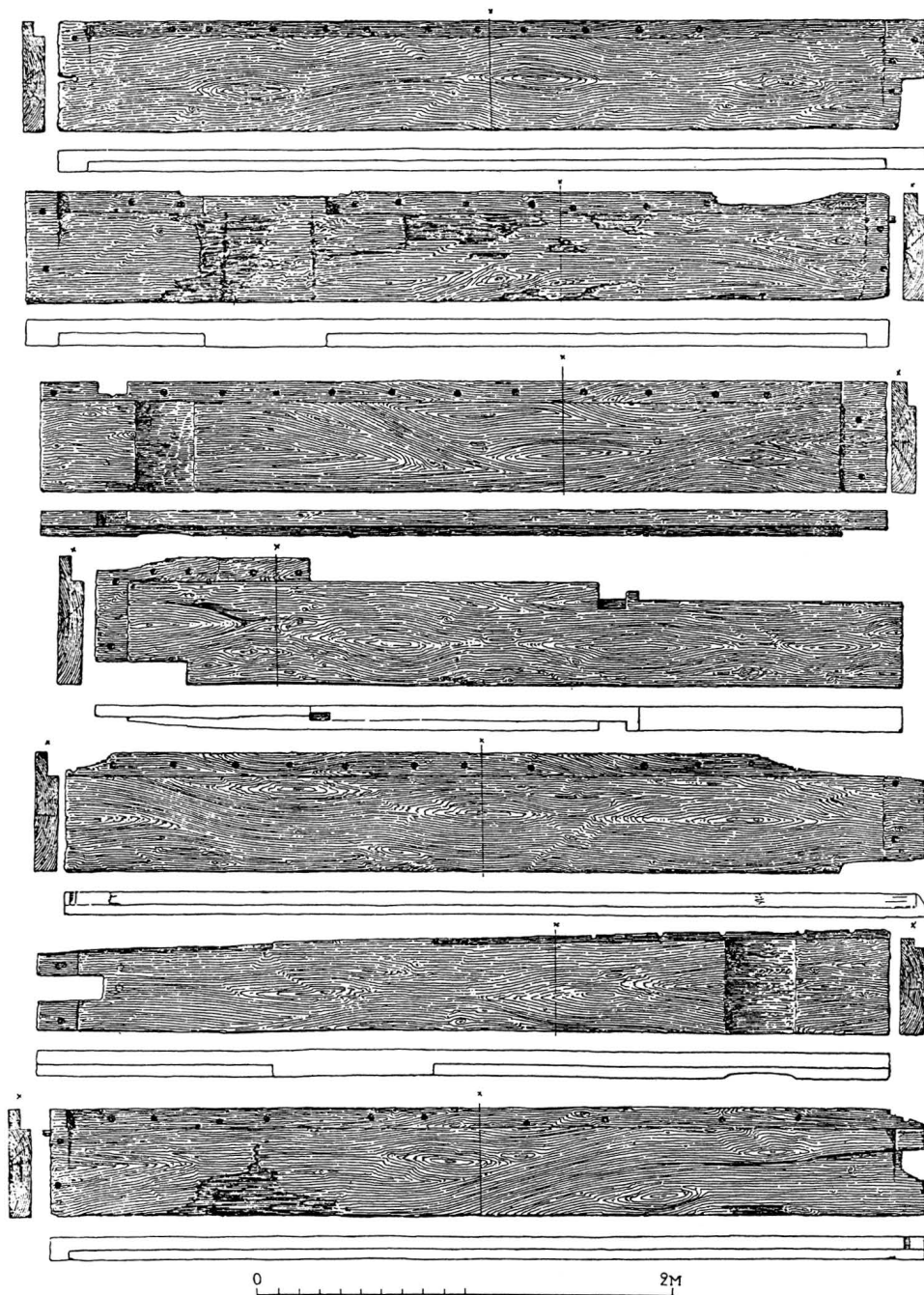

Fig 129. Vänga stavkyrka. Material tillvarataget vid den medeltida stenkyrkans rivning 1905, syllar, nu i SHM. Efter E Ekhoff.

Vänga stave church. Material salvaged when the medieval stone church was demolished in 1905. Ground-plates, now in SHM.

Vänga kyrka

Socknen är belägen norr om Borås, ej långt från Hedared med dess ännu stående stavkyrka. Fågelvägen är det bara någon mil mellan dessa båda kyrkor. Socknen är annex till Bredared. Sockennamnet skrevs på 1400-talet

Vänga (UUB:pg 1485 10/10). Trots att socknen till stora delar ej är uppodlad, utan utgörs av skogsbevuxen bergstrakt, har här länge funnits bebyggelse, att döma av de förhistoriska lämningarna, främst gravfält.

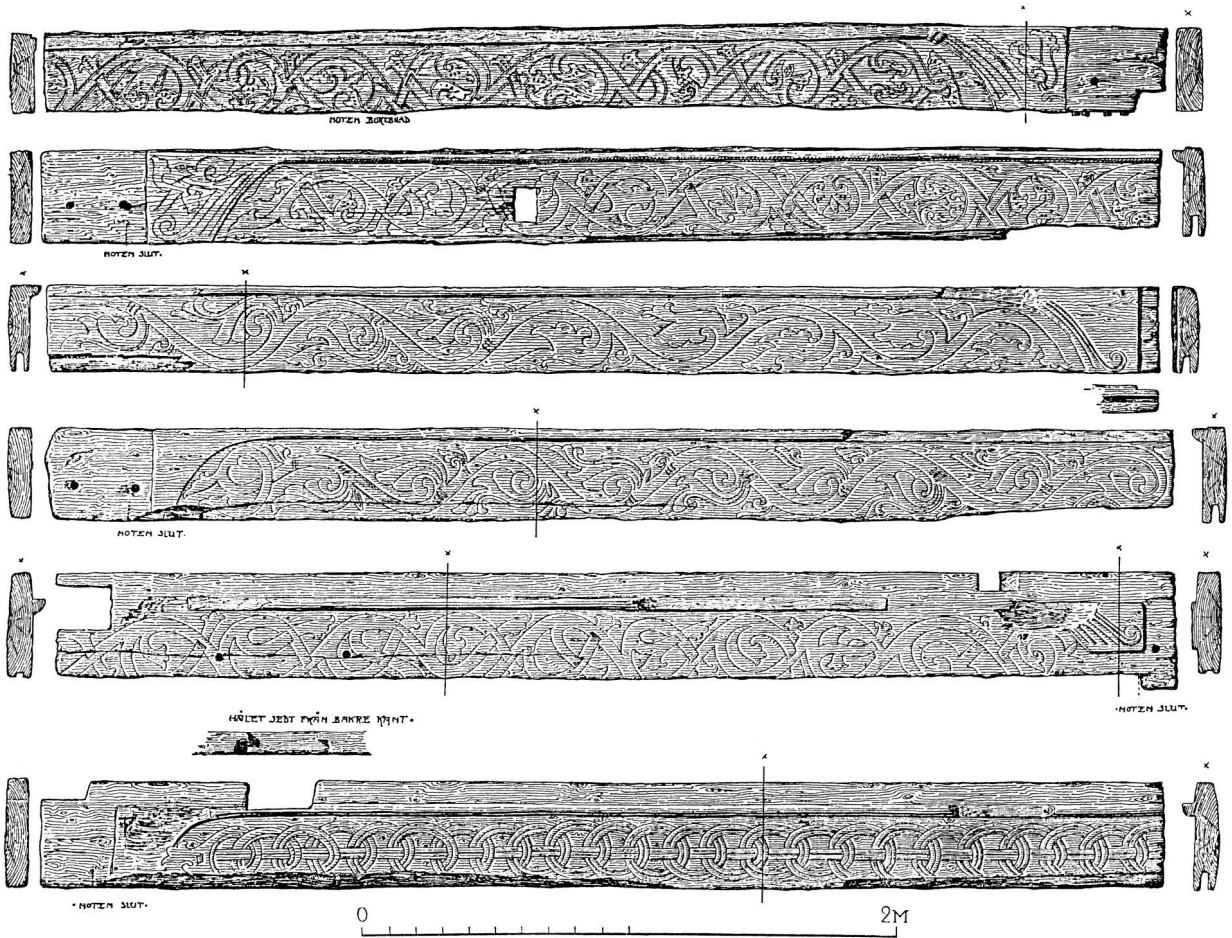

Fig 130. Vänga stavkyrka, hammarband med inskuren ornering. Efter E Ekhoff.

Vänga stave church. Top plates with carved ornamentation.

Den nuvarande kyrkan i Vänga uppfördes 1905, sedan den gamla stenkyrkan, troligen från senmedeltiden, rivits. Det var vid rivningen av denna kyrka, som man påträffade virke från en äldre träkyrka, vilket sekundärt tjänat som golv i stenkyrkan. Det var ett mycket stort material som kunde tillvaratagas; syllar, hammarband, väggplankor av ek. Allt material från en stavkyrka, nu förvarat i Statens historiska museum (inv nr 12 441).

Syllarna

En stor del av syllarna (fig 129), 9 nära nog lika långa längder samt 1 kortare, har bevarats och utgör viktiga delar när det gäller att rekonstruera stavkyrkans plan och konstruktion. Av de 10 delarna är det bara 3 längder som har lämnats orörda i båda ändar (4,2–4,1–3,9

m), de övriga är avsågade i någon ände eller i båda. De har dessutom nedbilats på sidorna för att tjänstgöra som golvtilljor och är nu endast 11–13 cm tjocka. Vad höjden beträffar har de däremot knappast undergått någon förändring; de är mellan 50 och 60 cm höga. Samtliga syllar har vid övre kanten en vinkelformig, långsgående nedskärning i vilken det finns en serie genomgående hål på oregelbundet avstånd från varandra. De sylländar, som bevarats intakta, visar att syllarna varit infästade i stående stolpar. Tre av syllarna visar tydligt att ingångar funnits över dem; den vinkelformiga nedskärningen upphör på dessa ställen och syllan har här bildat tröskel.

Hammarbanden

Hammarbanden finns bevarade i nio längder (fig 130); sex av dem är ornerade. De har alla varit ca 40 cm breda

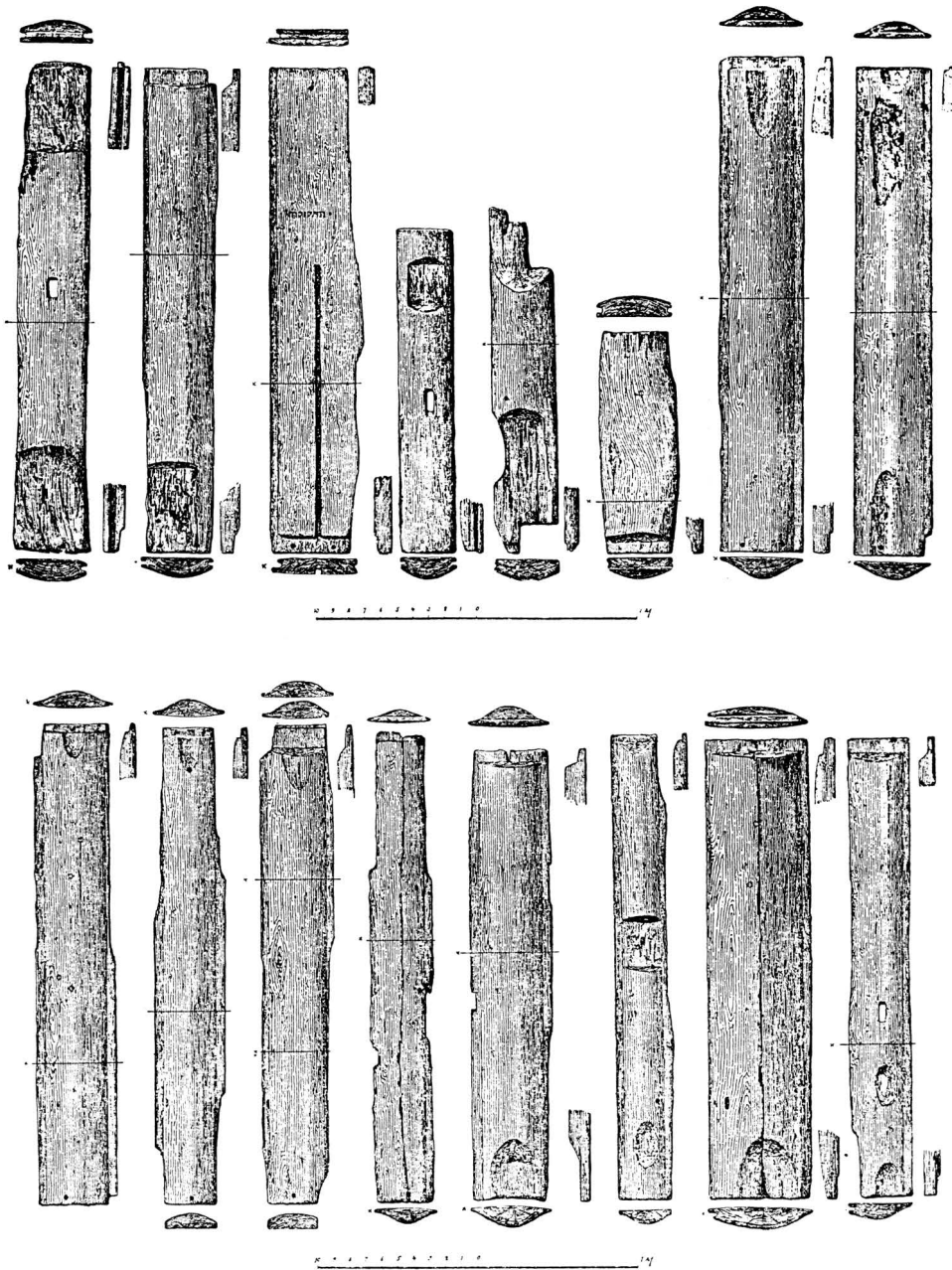

Fig 131. Vänga stavkyrka, väggplankor med nåtar resp fjäder i kanten. Efter E Ekhoﬀ.

Vänga stave church, wall planks with tongue-and-grooved edges.

och 8–10 cm tjocka. De ornerade är alla ca 4 m långa. Samtliga hammarband har nåt i nedre kanten avsedd för väggplankornas infästning. Flera har hål, vilket tyder på att de med dymlingar varit hopfogade med stolparna.

De ornerade hammarbanden har snidade och ristade växtslingsor på den yta, som var vänd utåt.

Ett av hammarbanden har en snidad ringflätning (fig

130), som eljest är ganska ovanlig, men som även förekommer på bl a portalplankorna från Hemse på Gotland, och på en krucifixstock i Stånga kyrka, likaså på Gotland samt på några romanska dopfuntar i Västergötland. De övriga hammarbanden har en mera ofta förekommande växtornamentik, växtslingsor, vågformiga bladrankor med treflikiga blad (fig 130).

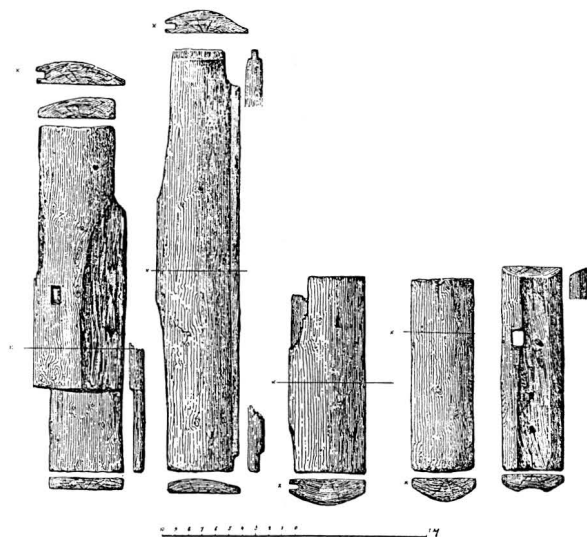

Fig 132. Vänga stavkyrka, väggplankor. Efter E Ekhoff.

Vänga stave church, wall planks.

Väggplankor

21 st väggplankor är bevarade, några (6 st) avsågade till mindre än halva den ursprungliga längden (fig 131). 6 st av hela antalet plankor har nåt i båda kanterna, medan 8 har båda kanterna nedbilade till fjäder. Flera av dessa plankor synes vara bevarade till hela sin längd, vilket innebär att vi kan utläsa väggarnas konstruktion. Överst finns en tapp för infästning i hammarbandets nåt, nedtill dymlingshål för sammanfogningen med syllarna. Vidare har flera (6 st) väggplankor upptill avbladning som t ex i Hemse, vilket troligen varit betingat av att man på detta sätt skulle få en naturligare övergång från väggplanka till hammarband.

Golvbräder

Golvbräderna som tillvaratogs vid rivningen av stenkyrkan och som då förmodades ha tillhört stavkyrkan (Ekhoff s 244) visade sig vid en dendrokronologisk undersökning vara från 1600-talet och tillhör alltså ej stavkyrkomaterialet.

Stavkyrkans konstruktion

Genom att stavkyrkans syllar och hammarband till stora delar bevarats kan man med ganska stor säkerhet rekonstruera kyrkans plan (fig 135). Kyrkan har således haft en för träkyrkor vid denna tid sedvanlig planform med ett rektangulärt långhus och ett nära nog kvadra-

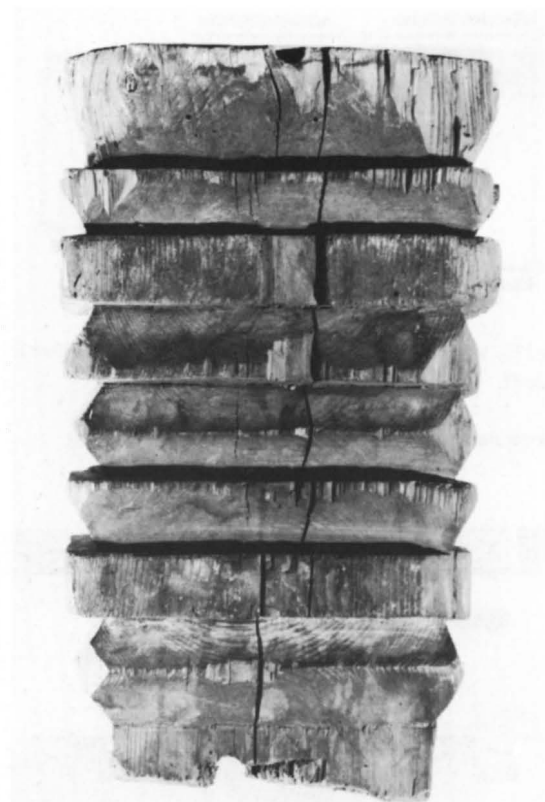

Fig 133. Vänga stavkyrka, kapitäl (?) av furu. Foto i ATA.

Vänga stave church, pine capital (?).

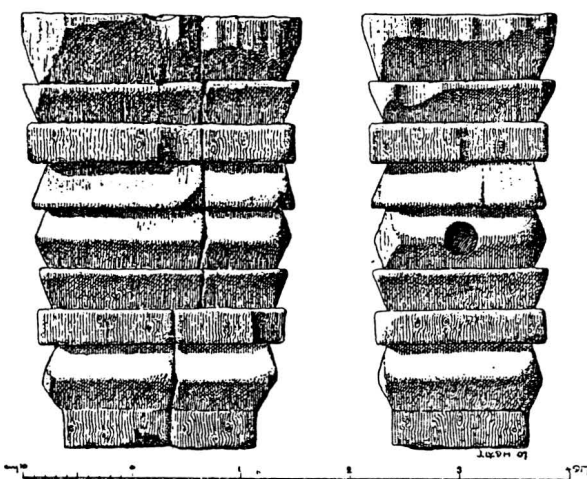

Fig 134. Vänga stavkyrka, kolonnkapitäl (?) av furu. Efter E Ekhoff.

Vänga stave church, pine pillar capital (?).

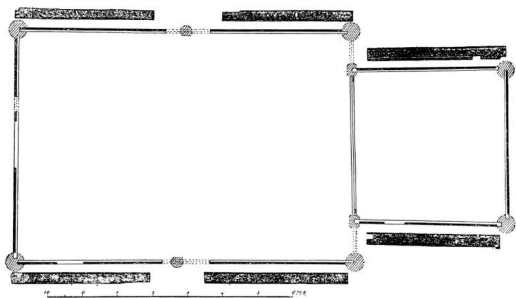

Fig 135. Vänga stavkyrka, rekonstruktion av planen. Efter E Ekhoﬀ.

Vänga stave church, reconstruction of layout.

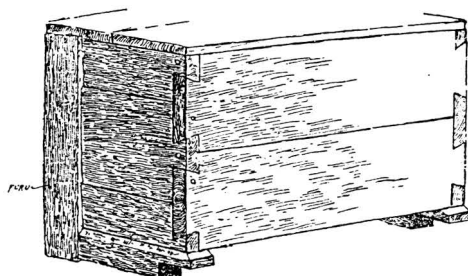

Fig 136. Vänga stavkyrka, altarbord av furu. Efter E Ekhoﬀ.

Vänga stave church, altar table of pine.

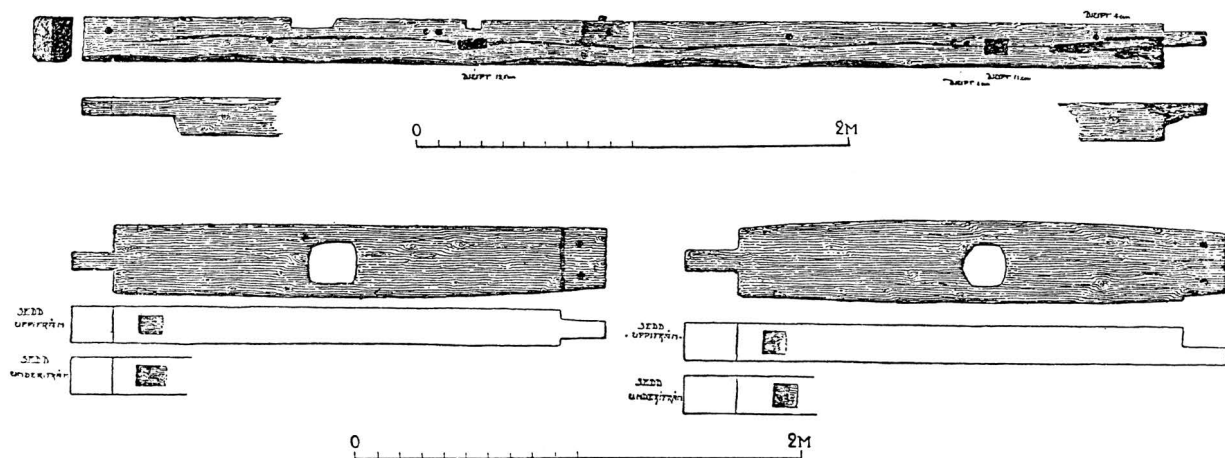

Fig 137. Vänga stavkyrka. Bjälke av furu (överst) samt bjälke av ek. Efter E Ekhoﬀ.

Vänga stave church. Pine beam (top) and oak beam.

tiskt kor (Mått: långhusets längd 9,4 m, bredd 6,6 m, korets längd 4,3 m, bredd 4,3 m (således kvadratisk). Vägghöjden i långhuset var ca 4,1 m.)

Med hjälp av spår i det bevarade materialet kan man vidare konstatera att stavkyrkan haft stolpar inte endast i hörnen utan även på mitten av långhusets väggar. Vi kan också fastställa dörröppningarnas läge och bredd. Den bredaste öppningen, 130 cm, bör ha funnits i långhusets västra vägg, medan den andra, mycket smala öppningen (60 cm) bör ha varit korportal. Ytterligare en dörröppning synes ha funnits i långhusets södra vägg nära västgaveln. Av spåren att döma torde denna öppning ha varit endast 78 cm bred. Man kan också fastställa väggarnas höjd genom att några väggplankor, syl-

lar och hammarband helt bevarats. Långhusets väggar var ca 4 m höga (väggplanka 3,10, syll 47 cm, hammarband ca 43 cm). Som jämförelse kan nämnas att vägghöjden i Hemse långhus var ca 4,15 m och i Hedared ca 4,20 m.

Bland det bevarade materialet från stavkyrkan i Vänga fanns också ett föremål, ett kapitälliknande, rikt profilerat stycke av furu (fig 134). Det är osäkert om detta ursprungligen tillhört stavkyrkan eller om det tillfogats senare i samband med någon reparation.

Stavkyrkan i Vänga var belägen på samma plats som den senare uppförda stenkyrkan. Detta kunde konstateras när golvet hade brutits upp och man påträffat rester av stavkyrkan. Härvid blottades delvis grunden till den

äldsta kyrkan på platsen, stavkyrkan. Parallellt med stenkyrkans norra mur låg stora naturstenar i en rad, ca 10 m lång, uppenbarligen grunden till stavkyrkans norra vägg.

Några inventarier från stavkyrkan har bevarats, nämligen en dopfunt från 1100-talet med lock (fig 138), två svårt skadade Kristusbilder av trä (från triumfkrucifix), delar av ett altarskåp, en bokpärm av ek med runinskrift, delar av ljusstakar. Det är däremot osäkert om det altarbord av breda ekplankor, som bevarats, tillhört stavkyrkan (fig 136).

Datering

Med hänvisning till den välbevarade, snidade ornamentiken på hammarbanden (fig 130) har stavkyrkan i Vänga daterats till 1100-talets förra hälft.

Den dendrokronologiska undersökning, som utförts av Alf Bråthen på delar av det material från stavkyrkan i Vänga, som nu förvaras i Statens historiska museum, har visat att stavkyrkan uppförts efter 1059, som angetts som det tidigast möjliga fällningsåret. Därmed är Vänga den äldsta daterade träkyrkan i Västergötland.

Källor och litteratur

RA: E D Konseljakter 1868 21/8 (1177), 1903 22/5 (2295:02), 1903 27/11 (1930); – *E Ekhoff*, s 235 ff (och där anförd litt); *H Wideen*, Vänga stavkyrka rekonstruerad. Från Borås och de sju häraderna 1955.

Fig 138. Vänga kyrka, dopfuntslock med medeltida krön. Foto i ATA.

Vänga Church, font lid with medieval cover.

Viste härad

Häradets namn skrevs vid slutet av 1200-talet: Viste hæräd (SGL 1, s 70).

Häradet är beläget i landskapets västra del mellan Åse härad i nordväst och Barne härad i sydost. Det är i sin västra del genomflutet av Nossan. Häradet hade under medeltiden ej samma omfattning som i nutid. Slädene socken, som nu räknas hit, hörde under medeltiden till Kållands härad.

Enligt äldre västgötalagen hade Viste härad 10 socknar och var därmed ett av de minsta häraderna i land-

skapet. I kyrkligt hänseende ingick socknarna i Skarstads prosteri, som också omfattade Barne och Laske härad.

Två medeltida träkyrkor är kända från häradet, nämligen Slädene och Trökörna.

Litteratur

R Hjort, Beskrifning öfver Viste härad i Skarborgs län, 1902; *I Lundahl*, s 265.

Fig 139. Slädene gamla kyrka med kor byggt av stående väggplankor. Riven på 1830-talet. Efter teckning i Peringskiöld IX. KB.

The old church at Slädene with its chancel of upright wall planks. Demolished in the 1830s. After a drawing in Peringskiöld IX. KB.

Slädene kyrka

Socknens namn skrevs 1298 Slædhini (SD 2, s 277) och 1540 Sledene (Skjb s 160).

Den nuvarande kyrkobyggnaden i Slädene är ett litet kapell, uppfört efter ritningar av arkitekt Anders Roland 1924. Det utformades med hänsyn till den träkyrka, som revs på 1830-talet, ett tornlöst långhus med rakt avslutat kor.

Den föregående kyrkan var placerad i närheten av den nuvarande. Dess kyrkogård är bevarad. Enligt Peringskiöld skall det ha varit en träkyrka, som bestod av ett spånklätt långhus och ett rakslutet kor, uppfört i stavkonstruktion (fig 139). Av teckningen framgår vidare att vapenhuset framför kyrkans troligen enda ingång var uppförd av liggande timmer och täcktes med

bräder, medan långhusets och korets tak täcktes med spån. Endast två fönster, båda relativt stora och kvadratiska, är synliga på teckningen, ett i långhusets och ett i korets sydvägg. Både på långhusets och korets gavlar fanns krönprydnader i form av träspiror uppbyggda av kulor.

Som nämnts visar teckningen att koret var uppfört av stående väggplankor i syll och hammarband, således i gängse stavkyrkoteknik. Det är ovisst, om långhuset var byggt på samma sätt, eftersom detta var spånklätt. Troligen var det uppfört av liggande timmer, som oftare spånslogs till skydd för de rötkänsliga fogarna.

Hadorph skriver omkr 1670: "Släne är annexa till Levene gäld, allena belägen i grefveskapet af den för-

Fig 140. Slädene kyrkogård med klockstapel och medeltida dopfunt. Foto i Skaraborgs länsmuseum.

Slädene churchyard with belfry and medieval font. Photograph in Skaraborg County Museum.

Fig 141. Slädene kyrkogård, gravkors av sten. Foto L Hasselberg 1984.

Slädene churchyard, stone burial cross.

samblingen, ähr en träkyrkia uthan till spänt, monumenta finnas dher inga.”

P E Lindskog skriver följande om träkyrkan 1812: ”Slädene kyrka, som är af trä och säges vara uphuggen i Wermeland, ligger på en vacker kulle bredevid Stockholmsvägen. Klockorne i Tornet äro 2:ne.”

P A Säve antecknade följande 1862: ”Kyrkan är alldeles försvunnen, men kyrkogårdsmuren, planterade träd, grafvårdar, kyrkomagasin och ny klockstapel finnas qvar, samt deruti en klocka, gammal, utan inskrift” (fig 140).

Den gamla kyrkogårdsmuren är fortfarande väl beva-

rad (fig 141), men förlängd i väster i samband med kapellets uppförande 1924. Framför ingången till det nya kapellet ligger en trappsten (153 × 87 cm), som hört till den gamla träkyrkan. I en bod intill kapellet förvaras tre bjälkar, som tillvaratogs när träkyrkan revs på 1830-talet.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; P A Säve, s 135; KB: J Hadorph, s 74; J Peringskiöld IX, s 112; P E Lindskog 1, s 105; T Levenstam, Levenebygden 1976, s 279; C O Friberg, Slädene kapell. Jul Sk 1924; I Lundahl, s 143.

Trökörna kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Thrækyrne (1330–34 AC 1, s 348).

Den nuvarande kyrkan i Trökörna är en långsträckt och låg stenkyrka, troligen uppförd på 1600-talet, möjligen med delar från medeltiden. Tornet tillkom 1894.

Enligt inventarier över kyrkorna i Skara stift 1583 (VgF, 3:3–4, bil s 43) var vid denna tid ”then större kyrkan (långhuset) aff trä och Sånghusett (koret) aff steen”. Troligen var hela denna anläggning medeltida. Det förekom ej sällan att man lät någon del av en äldre

träkyrka stå kvar tillsammans med nyuppförda delar av sten i tanke att så småningom ersätta hela träkyrkan med en stenbyggnad. Jfr Hjo kyrka, avbildad hos Peringskiöld 1671 (fig 46).

Källor och litteratur

Skara: *S Wilskman*, 3, sp 555; – *I Lundahl*, s 271.

Fig 142. Väne Ryr's träkyrka från sydöst 1890. Efter E Wennerblad.

The timber church at Väne Ryr from the southeast, 1890.

Väne härad

Häradet skrevs på 1200-talet Vinæhæræd (slutet av 1200-talet, SGL 1, s 70).

Väne härad är beläget i landskapets västra del vid Vänern på båda sidorna om Göta älvs mynning. Det hade under medeltiden samma omfattning som nu. Den vid denna tid vanligast använda vägen till Norge söderifrån gick över detta härad.

Enligt äldre västgöotalagen fanns det 40 kyrkor i häradet. De ingick tillsammans med socknarna i Flundre

härad i Tunhems prosteri och var fördelade på två prästgäll: Tunhem och Vassända.

Endast en medeltida träkyrka är känd från häradet, nämligen Väne-Ryr.

Litteratur

C J Ljungström, Väne härad samt staden Wenersborg. Vänersborg 1884; Ortnamnen i Älvsborgs län (SOÄ) 12; *I Lundahl*, s 271.

Väne-Ryr's kyrka

Väne-Ryr's socken var 1546 annex till Tunhem. Socknens namn skrevs 1486 "Swderrydher" (DN 16, s 314) (Södra Ryr).

Väne-Ryr's nuvarande kyrka, en liten timmerkyrka, troligen byggd vid 1700-talets början (fig 142), har före-

gått av en träkyrka, som var medeltida.

I ett inventarium över kyrkorna i Skara stift, upprättat 1583, nämns denna träkyrka. "Sielfva Kyrkan är aff trä och är hoffligha behållen." (Vg FT 3:3–4).

Den äldre kyrkan var belägen ca 3 km nordväst om

Fig 143. Väne Ryr, den gamla kyrkplatsen med minneskors.
Foto L Hasselberg 1984.

Väne Ryr, the site of the old church with commemorative cross.

den nuvarande vid Kyrksjön. Både sjöns namn och gården Kyrkbyn påminner om den kyrka, som en gång var belägen här. På kyrkans plats har rests ett enkelt, högt träkors. Någon gång varje år firas friluftsgudstjänst på den gamla kyrkplatsen (fig 143, 144).

Vättle härad

Häradets namn skrevs på 1200-talet: Vetlohærad (1286, SD 2, s 11).

Häradet, som under medeltiden hade samma omfattning som nu, är ett av de mindre i Västergötland. Det är beläget i landskapets västra del invid Göta älv, söder om Ale härad.

Inom häradet fanns enligt äldre västgöotalagen fem kyrkor, som tillsammans med Ale, Askims och Sävedals häradar tillhörde Starrkärrs prosteri. De fem socknarna

Lerums kyrka

Socknens namn skrevs 1338 Lereem (SD 4, s 626).

Lerums kyrka uppfördes 1681–89, men fick sin nuvarande utformning 1900, då den ombyggdes till korskyrka.

Fram till 1680-talet stod på den nuvarande kyrkans

Fig 144. Väne Ryr, den gamla kyrkplatsen vid Kyrksjön. Foto L Hasselberg 1984.

Väne Ryr, the site of the old church by Kyrksjön Lake.

Källor och litteratur

S Lampa, s 45; *E Wennerblad* nr 35; *I Lundahl*, s 274.

bildade ett enda prästgäll: Lundby gäll.

Endast en medeltida träkyrka är känd från detta lilla härad, nämligen Lerum.

Litteratur

F E Edgren, Vättle härad 1887. 2 uppl. 1928; Ortnamnen i Älvsborgs län (SOÄ) 13; *I Lundahl*, s 277.

plats en gammal, troligen medeltida träkyrka. Till denna uppfördes 1672 ett gravkor av sten, det Lillieska gravkoret, som senare kom att användas som kor i 1600-talskyrkan.

Bexell skriver 1835: "Innan denna Kyrka på 1600-

talet uppfördes av sten, har den utgjorts av träbyggnad. – Choret uppfördes först af sten 1671, då den gamla trädkyrkan, af brist på penningar till arbetets fortsättande, några år ännu bibehölls.”

Ås härad

Häradet skrevs på 1200-talet: As hæræd (slutet av 1200-talet SGL 1, s 69).

Ås härad utgörs av ett smalt och bergigt område i landskapets södra del på mitten genomflutet av Viskan. Det hade under medeltiden i stort sett samma omfattning som i våra dagar.

Häradet hade enligt äldre västgöotalagen 18 kyrkor. Socknarna var enligt PT 1546 uppdelade på Vings prosteri, dit 16 socknar hörde och Åsarps prosteri som inräknade de två övriga socknarna. Häradets socknar var fördelade på fem prästgäll: Fristad, Hällstad, Rångedala, Ving och Åsarp.

Brämhults kyrka

Två medeltida pergamentsbrev, som rör Brämhults kyrka, är kända; det ena är utfärdat i Skara på S Henriks dag (den 19 augusti) 1458 av ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstierna, det andra är undertecknat 1479 i Rångedala av biskop Brynolf i Skara. Båda breven dokumenterar ”S Maria Magdalena kapell i Bremholt”, den träkyrka i Brämhults socken, som fortfarande delvis är bevarad och i bruk.

Eftersom sådana konfirmationsbrev är relativt sällsynta i vårt land är det desto märkligare att två är kända för Brämhult. Då inget av breven är bevarat (se nedan) – de tillhörde socknen – kan det exakta innehållet nu ej presenteras, men det viktigaste, nämligen årtalen, som kan ange kyrkans tillkomst, är dock angivna: 1458 och 1479.

Vid en utgrävning i kyrkan 1951 påträffades några grundstenar samt aska, kol och brandskadade metallbitar, vilket visar att på samma plats funnits en äldre träkyrka – möjligen en stavkyrka – som brunnit ned. Några mynt, de äldsta från den danske kungen Erik Menveds tid (1286–1319), tyder på att kyrkan fanns här vid denna tid.

Källor och litteratur

Bexell I, s 133; *S Ström*, Beskrifning om Vädtele härad (1758); *F Wildte*, Lerums kyrka, Västergötlands kyrkor, Göteborgs stift 5, Gbg 1955; *I Lundahl*, s 278.

Endast tre medeltida träkyrkor är kända från häradet, nämligen Brämhult, vars västra del härrör från 1400. Denna kyrka är ännu i bruk. I Fänneslunda påträffades 1883 snidade plankor, troligen från en stavkyrka. I Kärråkra socken skall det ha funnits en äldre träkyrka på en plats som kallas Högen.

Litteratur

C J Ljungström, Åhs och Wedens härader samt staden Borås. 1865; Ortnamnen i Älvsborgs län (SOÄ) 14; *I Lundahl*, s 279.

Av den senmedeltida träkyrkan i Brämhult återstår nu långhusets västra del. Kyrkan var på 1600-talet förfallen, men iståndsattes på 1660-talet och fick samtidigt vapenhus och sakristia. Åren 1796–98 höjdes långhusväggarna med några bjälkvarv och kyrkan förlängdes åt öster, vilket innebar att den fick den storlek och utformning den ännu har.

Kyrkogården har utvidgats vid flera tillfällen, främst åt öster och väster (fig 146). Klockstapeln norr om kyrkobyggnaden är inbyggd (fig 147). Den uppfördes 1745 och ersatte då en äldre klockstapel, som omtalas 1706. I kyrkogårdens nordöstra hörn är en liten träbyggnad belägen, nu förvaringsbod, tidigare bårhus. I kyrkans räkenskaper kallas den 1716 ”Habberet” (härbäret).

Kyrkan i Brämhult var långt in i nyare tid ”offerkyrka”, liksom stavkyrkan i Hedared och Skaga kapell och flera andra träkyrkor i Västergötland. En källa, kallad ”Sancta Marias källa” finns fortfarande strax öster om kyrkan. Den har använts som offerkälla.

Fig 145. Brämhults kyrka från sydväst. Efter E Wennerblad 1897.

Brämhult Church from the southwest.

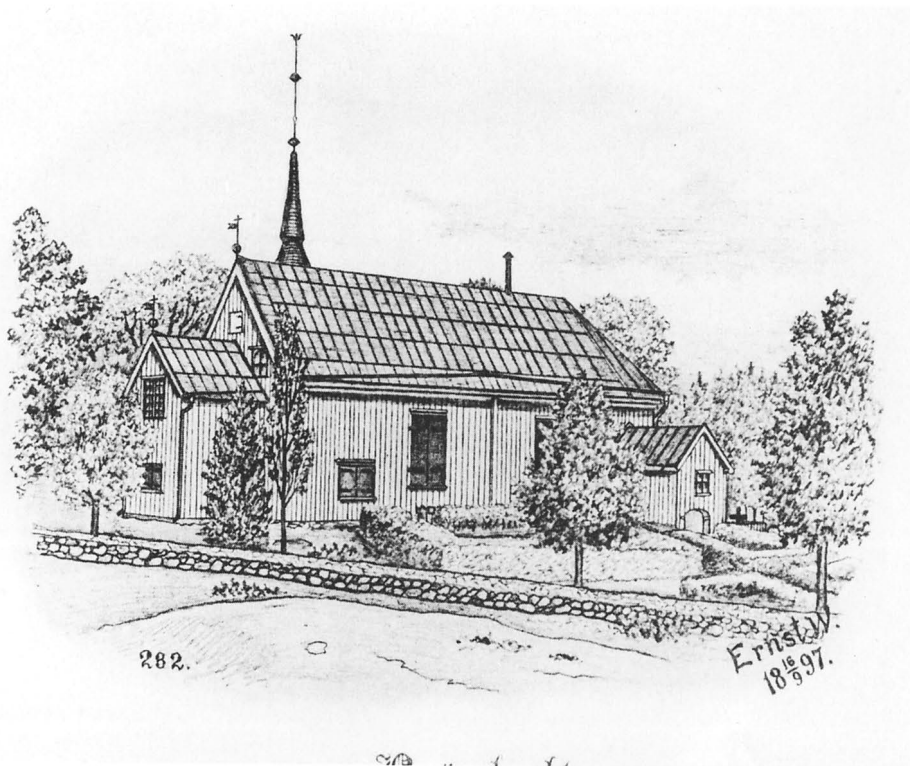

Fig 146. Brämhults kyrkogård. Situationsplan 1:2000. Uppm G Wirén 1980.

Brämhult churchyard. Layout 1:2000.

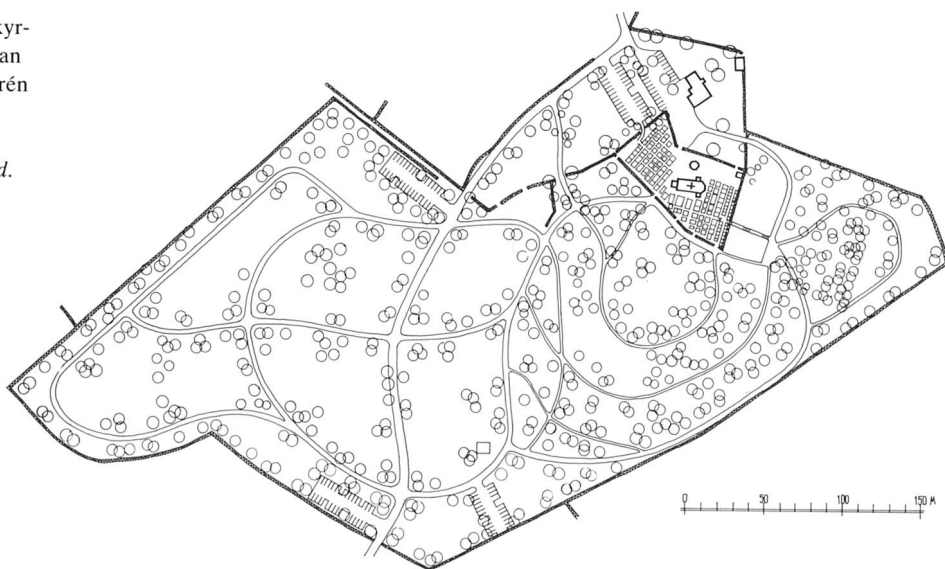

Fig 147. Brämhults kyrka och klockstapel från nordväst. Foto R Hintze 1981.

Brämhult Church and belfry from the northwest.

Fig 148. Brämhults kyrka från sydväst. Foto R Hintze 1981.

Brämhult Church from the southwest.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Den nuvarande kyrkobyggnaden i Brämhult är en enskeppig, i öster tresidigt avslutad salkyrka utan särskilt markerat korparti (fig 151). Äldst är kyrkans västra del, från 1400-talet, medan östra delen med den tresidiga avslutningen i öster tillkom 1796–98. Sakristian på södra sidan och vapenhuset i väster uppfördes på 1660-talet. Vapenhuset på norra sidan härrör från 1800-talet (före 1879). Det har närmast karaktären av ett vindfång med väggar av stående plank.

Material och teknik

Hela kyrkobyggnaden är uppförd av liggande timmer med laxade knutar. Västra delen är till halva höjden byggd av ek liksom delar av västra vapenhuset. Övriga partier är av furutimmer. Bjälkarna är både in- och utvändigt slätbilade. Väggarna är utvändigt klädda med stående panel med lister över fogarna. Denna panelning är vitmålad. På långsidorna i norr och söder stabiliseras väggarna av tre par stående bjälkar, som förbindes invändigt genom tvärgående liggande bjälkar.

Kyrkobyggnaden vilar på en grund av natursten och betong, som tillkom vid en omfattande restaurering 1951. Härvid lyftes hela kyrkan omkr 50 cm. Den äldre grunden var mycket låg och bestod endast av marksten i kallmur.

Väggarnas översta bjälkar fungerar som hammarband och uppbär takstolarna (fig 150). Gavelröstet i väster är liksom övriga väggar uppfört av timmer samt klätt med locklistpanel.

Samtliga tak är täckta med rött tegel. Taket över det tresidiga koret är valmat och över takbrytningen har lagts vitmålad plåt. Samtliga gavlar har försetts med vindskivor. Taken var en tid – 1879–1921 – täckta med svartmålad plåt. Innan dess hade de varit täckta med spån, vilket troligen också var det ursprungliga taktäckningsmaterialet.

Ingångar

Kyrkan har nu tre ingångar. Två genom vapenhuset på norra och västra sidorna samt en genom sakristian på

Fig 149. Brämhults kyrka och klockstapel från nordost. Foto R Hintze 1981.

Brämhult Church and belfry from the northeast.

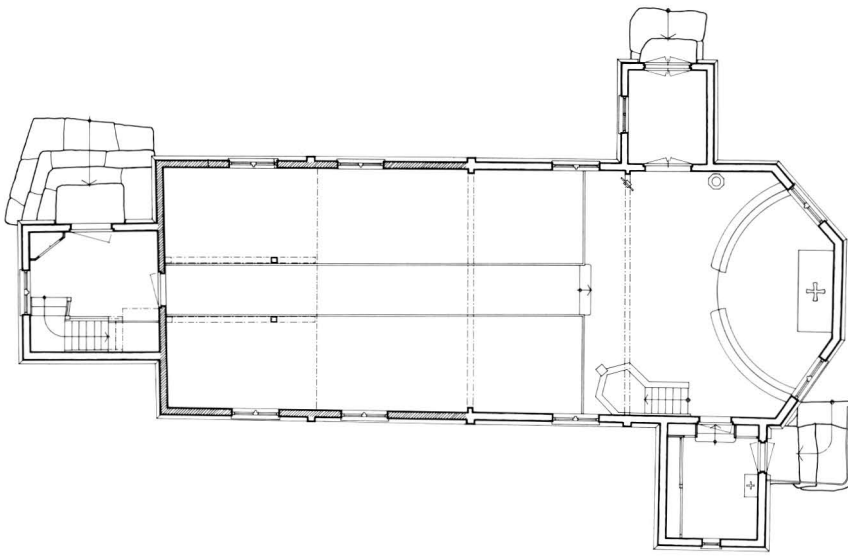

Fig 150. Brämhults kyrka, plan och längdsektion, 1:200. Uppm G Wirén 1980.

Brämhult Church, layout and longitudinal section, 1:200.

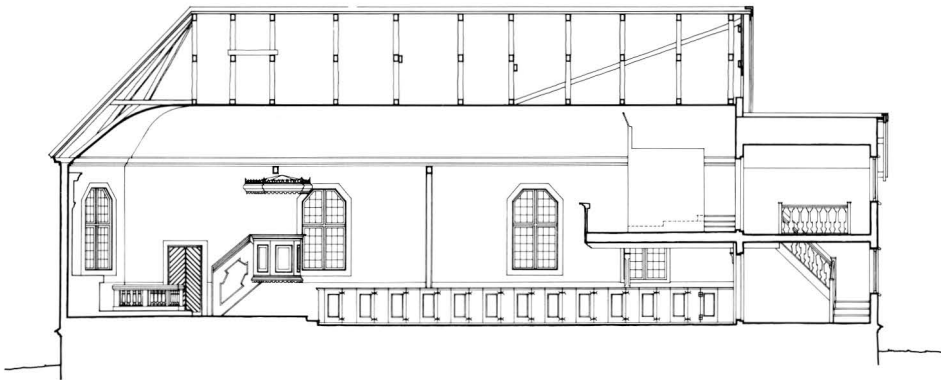

Fig 151. Brämhults kyrka, fasader mot öster och väster 1:200. Uppm G Wirén 1980.

Brämhult Church, east and west fronts, 1:200.

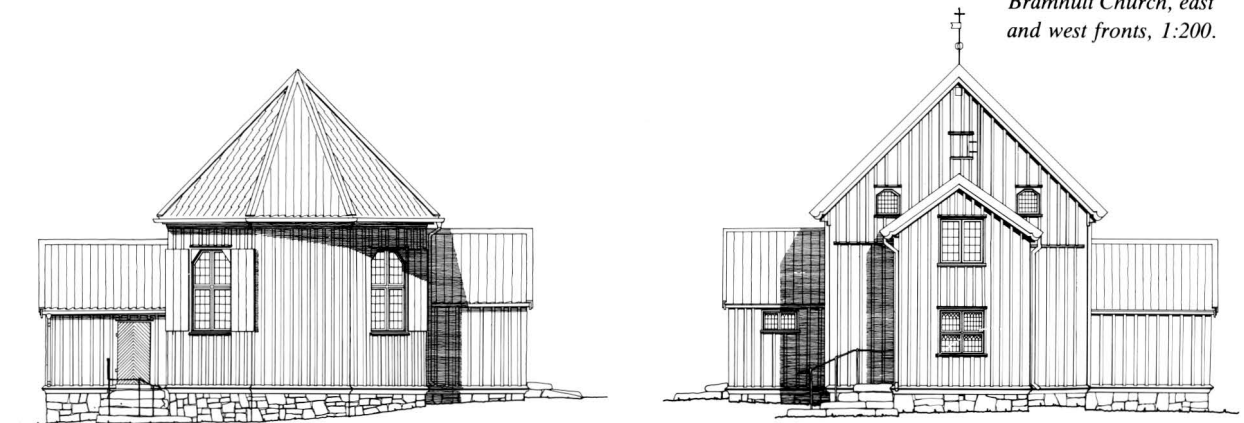

Fig 152–153. Bräm-
hults kyrka, syd- och
nordfasader, 1:200.
Uppm G Wirén 1980.

*Brämhult church, south
and north fronts, 1:200.*

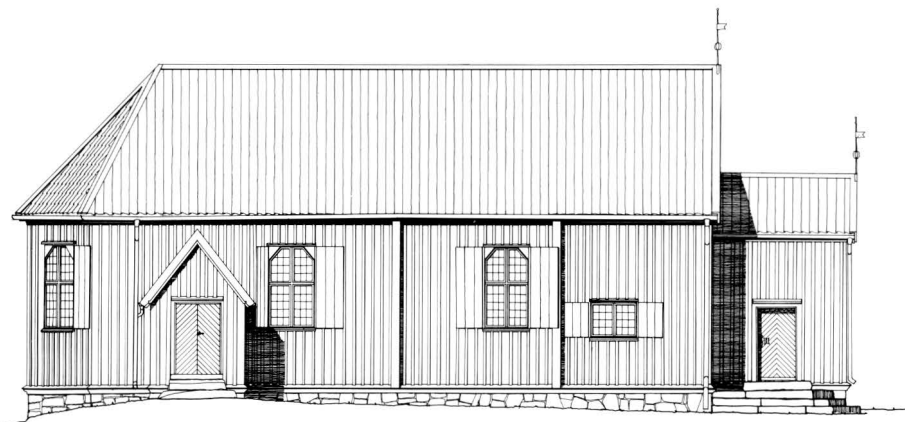
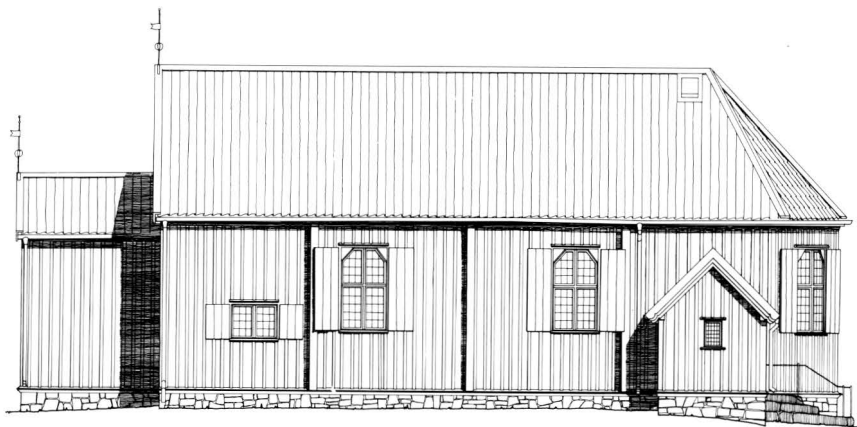

Fig 154–155. Bräm-
hults kyrka, sektioner
genom långhuset mot
öster och väster, 1:200.
Uppm G Wirén 1980.

*Brämhult Church, sec-
tions of nave looking
east and west, 1:200.*

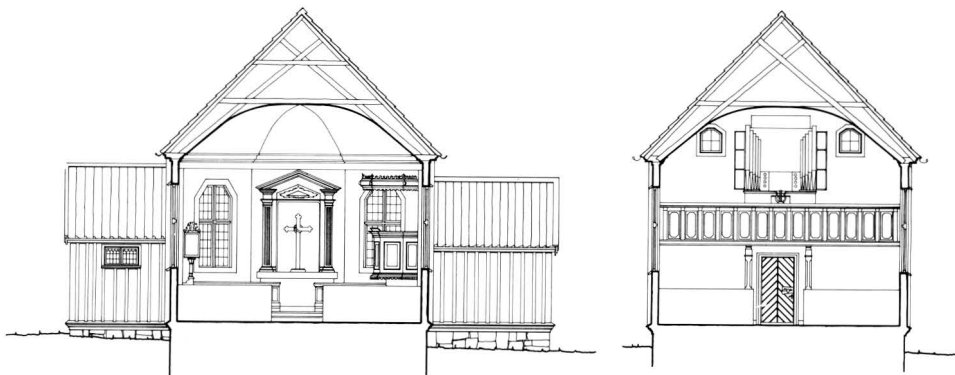

Fig 156–158. Brämhults kyrka under renovering 1951, brädpanelen borttagen. Foto i Borås kyrkoarkiv.

Brämhult Church during renovation 1951, panelling removed. Photograph in Borås Ecclesiastical Archives.

södra sidan. Alla tre har enkla, rakslutna öppningar, som stängs med dörrar målade i rödbrunt.

En äldre, troligen medeltida dörröppning blev synlig i långhusets norra vägg, då fasadernas bräddpanel borttagits vid restaureringen 1951 (fig 157). Den var igensatt

varför man endast kunde avgöra hur bred och hög den en gång varit och dess läge i väggen (fig 158). Det visade sig ha varit en för medeltida förhållanden osedvanligt bred portalöppning och samtidigt mycket låg. Framför denna ingång låg enligt uppgifter i kyrkans arkivalier ett vapenhus, som var så lågt att man ej kunde stå rak i det. Det är ovisst om det fanns någon ingång på västra sidan från samma tid.

Fönster

Kyrkorummet har nu nio fönsteröppningar av vilka 6 är stora, breda och rektangulära med de övre hörnen avfasade. Två mindre, lägre sittande fönster är upptagna i långhusets västra del under läktaren. Alla dessa fönster är försedda med luckor. Samtliga fönsterbågar är indelade i små rutor med träspröjsverk. I långhusets västra gavel finns dessutom två mindre, högt sittande fönster, som avses ge ljus åt läktaren.

Det är ovisst hur den medeltida kyrkans fönster var utformade. Några äldre fönster kunde nämligen ej observeras då panelen var avlägsnad 1951. Detta beror troligen på att de större, nyare fönstren upptagits där de äldre varit belägna, vilket är vanligt.

Interiör

Kyrkans interiör (fig 159, 160) präglas av sin enhetliga utformning, där korpartiet endast markeras av ett lägre platt innertak, medan långhuset täcks av ett tunnvalv. Hela taken och en stor del av väggarna är försedda med målningar, utförda av Dittlef Ross 1736–37. De målade dekorationerna kring fönstren tillkom 1816. Predikstol, läktare och bänkinredning tillkom på 1700-talet.

Restaureringar

Efter den omfattande ombyggnaden 1796–98, då östra delen tillkom, har kyrkan endast varit föremål för smärre förändringar. Den reparerades 1879, då man tog upp två fönster i koret och samtidigt satte igen det ursprungliga korfönstret. Nu tillkom också ny altarring och nytt ramverk kring altartavlan.

Nästa restaurering genomfördes 1951–52, då kyrkans grund höjdes och nylades och interiörens målningar, som varit dolda under 1800-talet, framtog.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Endast delar av den medeltida byggnadskroppen återstår, nämligen nedre delen av långhusets västra del (fig

Fig 159. Brämhults kyrka, interiör mot öster. Foto R Hintze 1981.

Brämhult Church, interior looking east.

156). Genom byggnadshistoriska undersökningar och utgrävningar kan vi ändå bilda oss en tämligen säker uppfattning om den senmedeltida timmerkyrkans utformning.

Denna kyrka bestod av ett rektangulärt långhus, ett mindre, nästan kvadratisk kor samt troligen ett litet vapenhus på långhusets södra sida framför kyrkans huvudingång. Byggmästaren, som svarade för kyrkans förlängning åt öster 1796, lämnade uppgifter om kyrkans ursprungliga mått, nämligen: långhuset 14 alnar långt och 12 alnar brett samt $5\frac{1}{4}$ alnar högt. Koret $5\frac{1}{4}$ alnar långt och $6\frac{1}{4}$ alnar brett. Eftersom vi vet, hur brett långhuset är, måste det alnmått han använt ha varit 53 cm (eller 52,5), vilket motsvarar den medeltida stockholmsalnen. Detta innebär att långhuset var ca 7,5 m långt och ca 6,40 m brett (som nu), medan koret var ca 3,40 långt och ca 3,90 brett. Detta ger en relativt

normal planform för en senmedeltida timmerkyrka (fig 161).

Vid utgrävningen i kyrkan i samband med restaureringen 1951 påträffades en samling stenar i kyrkans södra del i trakten mellan långhus och kor. Denna stenanhopning, som inte hade någon motsvarighet på norra sidan, tolkades som grundstenar till korets södra vägg. Dess sträckning i nordostlig riktning är dock förvånande. De medeltida träkyrkorna har nästan utan undantag raka kor- och långhusväggar. Möjligen kan man på 1500- eller 1600-talet ha byggt om kyrkan och vid detta tillfälle givit den denna utformning.

Kyrkan var uppförd av liggande timmer av ek, som i hörnen var sammanfogade genom laxade knutar. När man vid restaureringen 1951 tagit bort den sentida brädofodringen kunde man både iaktta knutningstekniken och gränsen mellan den äldre, av ek uppförda kyrkan

Fig 160. Brämhults kyrka, interiör mot väster. Foto R Hintze 1981.

Brämhult Church, interior looking west.

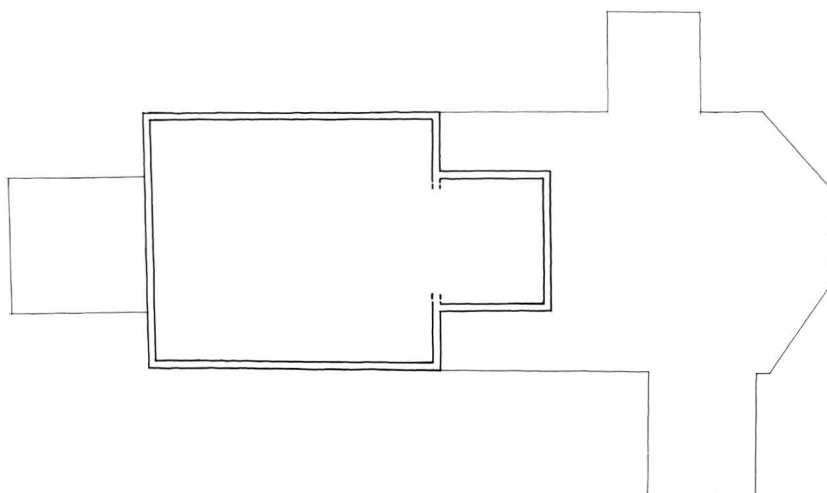

Fig 161. Brämhults kyrka, rekonstruktion av den medeltida kyrkans plan. E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Brämhult Church, reconstruction of the layout of the medieval church.

och den tillbyggnad med furutimmer, som utfördes på 1790-talet (fig 156). Spår efter en öppning i nordväggens västra del tyder på att här ursprungligen funnits en låg ingång. Enligt kyrkans arkivalier skall här också ha funnits ett litet vapenhus. Det förefaller troligt att kyrkan haft ingång också på södra sidan, den under hela medeltiden traditionella ingångssidan. Detta kunde dock ej fastställas.

Den ganska lilla och låga kyrkobyggnaden hade spånklädda väggar, tjärade och rödfärgade. Taken var också klädda med spån. Torn saknades, varför klockorna hängde i en fristående stapel på kyrkogården liksom nu.

Hur fönstren var utformade vet vi ej, men troligen hade kyrkan ursprungligen små fönsteröppningar, vilka senare förstörades.

Interiören var enkel och kännetecknades av att både kor och långhus hade öppen takstol. Väggarna var troligen vitlimmade. Målningar från medeltiden har ej påträffats. – Utom altaren i både koret och långhuset fanns i kyrkorummet säkerligen låga bänkar utmed väggarna. Några medeltida inventarier har ej bevarats.

Fänneslunda kyrka

Sockennamnet skrevs på 1300-talet: ”in . . . Ffænislundum” (1327 SD 4, s 37).

Den nuvarande sockenkyrkan i Fänneslunda uppfördes 1874, då en medeltida stenkyrka, belägen 2 km sydväst om den nya kyrkan, övergavs.

Några år senare, 1883, påträffades under golvet i den

Datering

De äldsta delarna, långhusets västra hälft, av den ännu i bruk varande timmerkyrkan i Brämhult har daterats till 1400-talets slut (Karling s 393). Man har härvid bl a stött sig på de två ovan nämnda pergamentsbreven. Det ena daterat 1458, det andra 1479, båda ”konfirmationsbrev” för S:a Maria kapell i Brämhult. Även om breven ej är bevarade – de registrerades i Stockholm av Johan Hadorph 1668 – har vi all anledning att sätta tilltro till dem. De kan alltså ange viktiga data i kyrkans tillkomst.

Den dendrokronologiska undersökning som nyligen utförts har visat att de båda breven bör ha samband med kyrkans uppförande. De prover som tagits i ekstokarna på både norra och södra sidan, visar att träden bör ha fällts på 1490-talet. Det skulle således innebära att kyrkan byggts omkr 1495.

Källor och litteratur

S Karling, Kyrkorna i Borås och Brämhult, Borås 1955 (och där anförd litteratur).

medeltida kyrkan snidade plankor, som man antog kunde härröra från en stavkyrka. Plankorna är ej bevarade.

Källor och litteratur

I Lundahl, s 280; *G Markving*, s 60.

Kärråkra kyrka

Socknens namn skrevs på 1400-talet: Kydrwke (1420 SD, ns 3, s 608).

Kärråkra kyrkas äldsta delar, av sandsten, är medeltida. Den till- och ombyggdes 1822 och fick 1910 ett högt torn av huggen granit.

Enligt traditionen skall det ha funnits en träkyrka på annan plats i socknen, möjligen en stavkyrka. Den skall

ha varit belägen på en plats, som kallas Högen. Material (ekbjälkar) från denna kyrka förmodas ingå i den nuvarande kyrkan.

Källor och litteratur

I Lundahl, s 282; *G Markving*, s 68.

VÄRMLAND

INLEDNING

Landskapet Värmland

Landskapet Värmland hade under medeltiden i stort sett samma omfattning som i våra dagar. Nordmarks härad i sydväst (utom Sillerud) synes dock i vissa avseenden ha räknats till Dalsland och Västergötland. Vidare saknas Visnums härad i sydost i den värmländska skatteboken från 1503. Det kan vid denna tid ha räknats till Västergötland.

I jämförelse med de sydligare landskapen, t ex Västergötland, var Värmland vid denna tid glest befolkat med undantag för trakterna kring Vänern och i några av dalgångarna. Efter lagsagoindelningens genomförande på 1200-talet bildade Värmland egen lagsaga med lagman. Men kungens Eriksgata gick inte genom landskapet. Han avlade i stället i Skara en ed inför ”alla västgötar och värmar”, vilket ytterligare betonar landskapets karaktär av yttre gränsområde.

I administrativt avseende torde Värmland till en början ha utgjort ett förvaltningsområde tillsammans med Västergötland eller delar därav. Vid ett s k hövdaskifte år 1315 mellan hertigarna Erik och Valdemar talas nämligen om Axevalls slott med Västergötland och Värmland. Senare, omkr 1400, var dock landskapet en förvaltningsenhet under ledning av fogden på Edsholms slott (Slottsbron). Landskapet var en tid indelat i två sysslor, Västersysslan och Östersysslan, vilket möjligen kan ha inneburit att här fanns två underordnade förvaltningsdistrikt med underfogdar.

Viktigare i detta sammanhang är den ännu existerande, men något förändrade häradsindelningen, som tillkom redan på medeltiden. De flesta av de ännu existerande häradena nämns i den äldre Västgötalagen. Följande häraden är medeltida: Fryksdal, Gillberg, Grums, Jösse, Kil, Nordmark (Västgöta lagsaga), Näs, Visnum, Väse, Älvdalen. Härtill kommer några häraden, som upphört eller bytt namn: Eluahärad (motsva-

rande nuvarande Karlstads härad), Sunds härad vid Byälven (nu ingående i Näs härad), Slottbo härad (med Edsholms slott vid Grumsfjorden) samt Ölme härad (nu ingående i Väse härad).

I sitt kända verk Skandinavien under unionstiden uppger C G Styffe socknarnas antal i de värmländska häradena. I Jösse härad skall ha funnits sju socknar, i Gillbergs sju, i Sunds tre, i Näs fyra, i Slottbo fyra, i Grums en, i Fryka fyra, i Fryksdals fyra, i Elua fem, i Ekes fyra, i Vaes fem samt i Visnums härad fyra. Han anger dessutom att det funnits kyrka vid Färnebo (Värmlandsberg) och att Nordmarks härad vid denna tid (senmedeltiden) haft tio socknar. Sammanlagt blir detta 63 socknar. Helge Kjellin, som i senare tid mest ägnat sig åt de värmländska kyrkorna och deras inventarier, räknar med minst 60 socknar med egna kyrkor under medeltiden samt 10 i Nordmarks härad, således ca 70 socknar.

För närvarande har landskapet 103 kyrkor och fem kapell. Åtskilliga socknar och kyrkor tillkom under 1600-talet, då bl a järnbruk inrättades på många håll, vilket innebar stora förändringar i befolkningsstrukturen. Enligt Landshövdingeberättelsen från 1692 fanns vid denna tid 80 kyrkobyggnader i Värmland, varav 9 var kapell, de flesta brukskapell.

Stiftet

Under hela medeltiden tillhörde Värmland Skara stift, vilket innebar att stiftets medelpunkt och biskopens säte var förlagt till Västergötland. Värmland hörde alltså till stiftets utkanter och man har rätt att förmoda, att det därför tog tid, innan dessa avlägsna trakter kristnades. En viktig faktor i detta sammanhang är dock att flera pilgrimsvägar till S Olofs grav i Nidaros gick genom

landskapet, vilket utan tvivel hade stor betydelse för kristnandet.

En pilgrimsväg gick från Kållandsö över Lurö i Vänern till Värmlandsnäs och genom Gillbergadalen in till Norge. En annan över Kållandsö – Hammarö invid Karlstad (dåtida Tingvalla) och upp genom Klarälvsdalen. En tredje väg gick öster om Vänern förbi Amne härad – Södra Råda – Varnum (Kristinehamn) till Tingvalla och fortsatte sedan upp genom Klarälvsdalen. Detta synes ha varit de viktigaste pilgrimslederna, men det finns också andra vallfärdsvägar genom landskapet, som haft betydelse.

Utefter dessa pilgrimsvägar byggde man kyrkor och kapell med härbärgen för de vandrande. I flera fall synes dessa kyrkor senare ha blivit sockenkyrkor. Det är naturligt att pilgrimerna, som för sin tros skull vandrade dessa långa vägar, kom att påverka befolkningen i de trakter, som de på detta sätt kom att besöka.

Adam av Bremen ger i sin historiska skildring av de nordiska länderna redan vid 1000-talets slut upplysningar om Trondhem som vallfartsort och att människor sökte sig dit från när och fjärran. Näst jungfru Maria var S Olof det mest populära helgonet i Sverige, vilket förklarar pilgrimsvägarnas betydelse under större delen av medeltiden. Dessa tidiga vallfärder bör ha haft en avgörande betydelse för Värmlands kristnande.

Vi vet också att Värmland var föremål för missionsverksamhet i mera traditionell mening. De äldsta kända missionärerna i området var Adalvard och Thorger. Adalvard, den mest kände av de två, var verksam i Västergötland och Östergötland efter 1059. Han lydte under ärkebiskopen av Bremen och kom att få avgörande betydelse för Västsveriges kristnande. Om Thorger vet vi mindre. Han skall främst ha varit verksam i västra Värmland, där hans grav vid gården Strand i Älgå socken visades för konung Håkan Håkansson år 1225. Exakt när Thorger var verksam vet vi inte, men troligen var det redan på 1000-talet.

Ett stort antal av de medeltida dopfuntarna har bevarats, nämligen 49, av vilka 44 finns kvar i kyrkorna medan 5 överförts till Statens historiska museum. Detta innebär att ca 80 % av dopfuntarna (några i fragmentariskt skick) finns kvar, en överraskande hög siffra. Samtliga dessa dopfuntar har daterats till tidig medeltid, 1100-talets slut och 1200-talets förra hälft (Hallbäck). Detta har naturligtvis stor betydelse, när det gäller att fastställa träkyrkornas tillkomst.

Dessutom har man förmodat, att funtarna kan ge viss ledning beträffande landskapets tidiga förbindelseleder, vilket har betydelse för missionshistorien. De tio bevarade funtarna av västgötsk sandsten grupperar sig alla

kring två av pilgrimslederna genom landskapet, sju kring Edskogsleden (genom Gillbergadalen) och tre kring Klarälvsdalsleden (fig 164). Täljstensfuntarna, som är betydligt fler, återfinns huvudsakligen i de västra och sydvästra delarna av landskapet, således i närheten av täljstensbrotten i Norge och norra Dalsland. Impulserna har således huvudsakligen kommit från söder och väster, vilket också bekräftas av t ex den bevarade träskulpturen.

Ända fram till 1580 tillhörde Värmland Skara stift, således långt efter medeltidens slut. Tillsammans med delar av Västergötland bildades då ett eget stift med superintendent i Mariestad. Först 1647 flyttade superintendenten och stiftsledningen till Karlstad och 1772 fick stiftet egen biskop. För närvarande omfattar Karlstads stift Värmland och Dalsland samt den västligaste delen av Närke.

Kyrkorna

Det medeltida Värmland omfattade, som nämnts, ca 60 socknar. Flertalet av sockenkyrkorna var uppförda av trä. Endast på Värmlandsnäs, som säkerligen genom sitt läge och sin bördighet hörde till de tidigast bebodda och även först kristnade delarna av landskapet, var de flesta kyrkorna uppförda av sten. Några enstaka socknar i de övriga, södra delarna av landskapet, främst de invid Vänern, fick även tidigt stenkyrkor. Sammanlagt fanns endast ca 15 stenkyrkor i Värmland vid medeltidens slut, medan de övriga ca 40, således den övervägande delen, var uppförda av trä. Av stenkyrkorna återstår sex i någorlunda ursprungligt skick, medan endast två träkyrkor finns kvar, av vilka den ena, Hammarö, har genomgått omfattande tillbyggnader. Endast den vid 1300-talets början upptimrade kyrkan i Södra Råda, nu ödekyrka, förvaltdad och vårdad av Riksantikvarieämbetet, har bevarats nästan orörd till våra dagar.

Kyrktätheten var inte så stor i Värmland som i Västergötland där man redan på 1200-talet förordade sammanslagning av socknarna och rivning av överflödiga kyrkor. I Värmland, som till stora delar bestod av ej uppodlade skogsområden, var det långt mellan kyrkorna, ofta flera mil. Åtskilliga socknar har i stället bildats efter reformationen, särskilt på 1600-talet, då de många järnbrukens tillkomst gav landskapet en annan befolkningsstruktur.

Att så få medeltida kyrkor bevarats i Värmland kan främst tillskrivas nybyggarivern på 1600-talet och 1800-talet samt de många kyrkbränderna. Även befolkningsökningen under 1700-talets slut och 1800-talets början kom att få betydande konsekvenser för de värmländska

Detta kom lyckligtvis ej till utförande. Man nöjde sig med att modernisera den gamla träkyrkan genom att förstora fönstren, vilket utfördes 1851.

Även den andra av de två bevarade medeltida träkyrkorna i Värmland, Södra Råda, landets nu märkligaste träkyrka, var vid denna tid starkt hotad av förstörelse. Här uppfördes år 1859 på annan plats i socknen en stenkyrka som ersättning för träkyrkan, som ansågs för liten och bristfällig. Genom ett rådigt ingripande av den numera mycket uppskattade fornforskaren Nils Månsson Mandelgren, som insåg kyrkans och de medeltida målningarnas värde, kunde kyrkan räddas. Den gamla träkyrkan, som lämnats öde, inköptes av staten och förvaltas nu av Riksantikvarieämbetet.

Av de relativt många värmländska medeltida träkyrkorna återstår således endast de två nyssnämnda. Ändå kan vi med stor säkerhet fastställa förekomsten av 46 träkyrkor och kapell från medeltiden. Det har kunnat göras genom bevarat material (stavkyrkor i Blomskog och Hammarö) samt arkeologiska undersökningar och genom studiet av arkivaliskt material.

Under 1940- och 1950-talen företogs genom Värmlands museum ett tiotal arkeologiska undersökningar på ödekyrkogårdar, främst för att fastställa den försvunna kyrkans läge och planform. I de flesta fall påträffades härvid grundstenarna till en träkyrka med ordinär medeltida plan: ett rektangulärt långhus samt ett smalare kvadratisk kor. Vid en utgrävning 1946 på den gamla kyrkplatsen i Värmskog, ca 100 m söder om den nuvarande kyrkan, påträffades grundstenarna till två träkyrkor, dels en medeltida med ordinär grundplan, dels en salkyrka med torn, uppförd på 1600-talet. På den gamla kyrkplatsen i Fors i Glava framgrävdes 1941 grundstenar till en medeltida träkyrka, som utvidgats på 1600-talet, samt grunden till en kvadratisk byggnad strax söder om kyrkan, en klockstapel eller möjligen ett pilgrimshärbärge. En av de viktigaste vallfärdsvägarna till Trondheim gick genom Gillbergadalen förbi Glava.

Flera av ödekyrkogårdarna har dock ej ännu blivit föremål för arkeologiska undersökningar. Det är angeläget att detta sker, så att en större kunskap om de medeltida träkyrkorna i Värmland erhålles.

Genom dendrokronologiska undersökningar både av de ännu stående träkyrkorna och av de bevarade resterna av stavkyrkorna i Blomskog och Hammarö är det nu möjligt att fastställa dessa tidiga träkyrkors tillkomsttid (se nedan under resp kyrka samt i kapitlet av Alf Bråthen, Dendrokronologiska dateringar av träkyrkor i västsverige i del III).

Källor och litteratur

De medeltida träkyrkorna i Värmland har som grupp betraktade ej tidigare varit föremål för undersökningar. De ännu bevarade kyrkorna i Hammarö och Södra Råda har beskrivits i monografiform och i arkitektur- och konsthistoriska samlingsverk. I sitt omfattande arbete "Svenska stavkyrkor" (1914–16) har Emil Ekhoff behandlat det då kända materialet från Värmland, den snidade portalen från en stavkyrka i Blomskog samt omnämnt förmodade stavkyrkor i Kila och Lysvik. I ett kapitel om landets medeltida timrade kyrkor nämner han också de båda bevarade värmländska kyrkorna.

Helge Kjellin har i flera översiktliga arbeten behandlat Karlstads stifts medeltida kyrkor och kyrkliga konst och där också berört de medeltida träkyrkorna. I sina beskrivningar av kyrkorna i Grums härad för verket Sveriges Kyrkor har Kjellin också i monografiform omnämnt några av de försvunna äldre träkyrkorna.

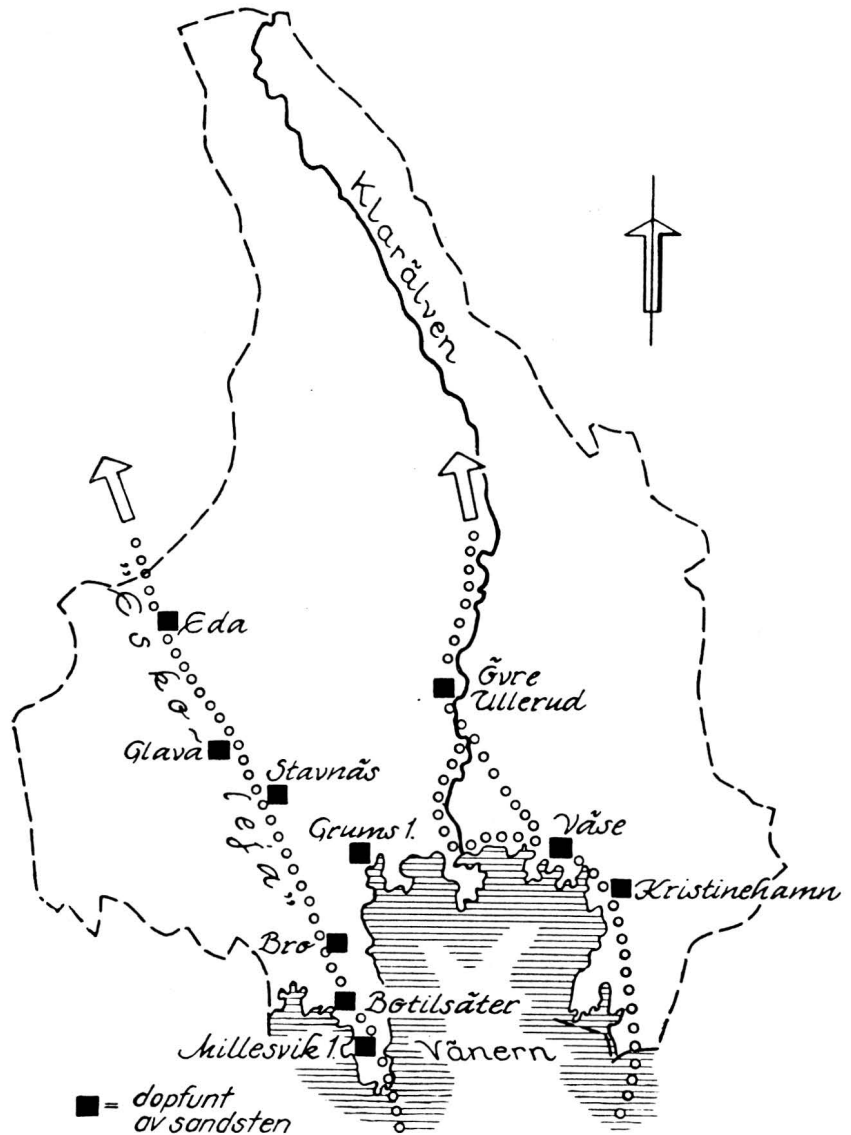
Den viktigaste källan för uppgifter om vilka socknar, som haft träkyrkor under medeltiden och hur de varit utformade, har varit (otryckt och tryckt) material i äldre topografisk litteratur. En kortfattad men nära nog heltäckande samling uppgifter om kyrkorna i Värmland ger en Landshövdingeberättelse från 1692 (tr i Värmland förr och nu 1916). Här anges av vilket material kyrkan var uppförd och om den var gammal eller nyligen tillkommen. Om Stavnäs kyrka i Gillbergs härad står t ex följande att läsa: "Stafwenäs Sochn een gammal trä kyrckia med ett stoort och 4 små torn, något utbygder för een tijd sedan."

Liknande, men något utförligare, uppgifter om kyrkorna och deras inventarier lämnas i Erik Fernows "Beskrifning öfver Wermeland" från 1773 (Ny uppl utg av H O Norstedt 1898). Om köla kyrka lämnas här följande intressanta uppgifter: "Då den gamla träkyrkan stod qvar, egde den många öfverlefvor af påfvedömet, och är till vår tid förvaradt ett offerbord, som suttit på norra väggen, der man vid kyrkogångar, barndop och brudvigsel offrat icke allenast penningar utan ock efter gamla norska viset allehanda slags mat."

Eftersom många av de medeltida träkyrkorna ännu fanns kvar långt in på 1800-talet, ger inventariet 1830 (ATA) många viktiga uppgifter. Dessa inventeringsprotokoll, som tillkom genom en kunglig förordning 17/4 1828 och utfördes av församlingsprästerna, innehåller uppgifter om kyrkobyggnaden och dess inventarier. Uppgifterna i detta inventarium varierar i fråga om utförlighet och innehåll, beroende på författarens intresse för saken, men synes i allmänhet lämna vederhäftiga uppgifter om kyrkobyggnaderna.

Fig 164. Karta över Värmland med markerade pilgrimsvägar samt förekomsten av dopfuntar av sandsten i anslutning till dessa. Efter S A Hallbäck.

Map of Värmland, showing pilgrimage routes and the occurrence of sandstone fonts in connection with the same.

En annan viktig källa från 1800-talet är Nils Gabriel Djurklous reseberättelse från 1860-talet: "Bidrag till Wermlands Antiquariska topografi" 1866–67. Sommaren 1866 besöktes östra delen av landskapet (del I) och 1867 den västra (del II). Manuskriptet, som illustreras med teckningar av fornminnen och kyrkor, förvaras i ATA. Det har utgivits med kommentarer i Värmland förr och nu 1954 (del I) och 1956 (del II) av Gösta von Schoultz och Gilbert Svensson. I detta viktiga arbete, som är den första systematiskt genomarbetade översikten av Värmlands historiska minnen, har stor vikt lagts vid kyrkorna och deras äldre inventarier. Här nämns även föregångare till den dåvarande kyrkan, vilka ofta var träkyrkor.

Mera kortfattade, men ofta betydelsefulla uppgifter om kyrkorna i Karlstads stift lämnar Johan Hammarin i sitt Herdaminne I–III, 1846–49. Även här lämnas ofta upplysningar om de äldre, försvunna kyrkorna.

I den sk "snabbinventeringen" av kyrkornas inventarier (ATA), utarbetad på 1920-talet, behandlas ej kyrkobyggnaderna. Däremot har man i allmänhet beskrivit ödekyrkogårdarna, vilket varit till nytta i detta sammanhang, eftersom den övergivna och rivna kyrkan oftast var en äldre träkyrka. Detta gäller även Fornminnesinventeringen (raä), som ofta utförligt och med planskisser beskriver ödekyrkogårdarna.

Av tryckt material från senare tid har främst Karlstads stift i ord och bild (1952) utnyttjats. Samtliga

kyrkor i stiftet är här avbildade och kortfattat beskrivna. Betydligt utförligare beskrivningar av kyrkorna finns i serien Värmlands kyrkor, utgiven av Värmlands Museum. I dessa har man även utnyttjat kyrkornas arkivalier, vilket innebär att kyrkornas byggnadshistoria fått en utförligare behandling. Ett trettiotal av landskapets kyrkor har utgivits i denna serie.

Beskrivningar av kyrkorna i sockenböcker och annan topografisk litteratur har också kommit till användning, för vilket redovisas i katalogen i samband med respektive kyrka.

Det historiska underlaget för den översiktliga framställningen om landskapets och stiftets historia har hämtats ur skilda översiktliga verk från senare tid, till vilka hänvisas i nedanstående litteraturlista. Här nämns endast Erland Rosells bok *Värmländsk medeltid i ortnamnsperspektiv* (1981), som flitigt använts som källa för sockennamnens och häradenas förekomst och skrivning på medeltiden.

Litteratur

- Ahrens, C*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburg-Altona 1981.
- Alsterlind, F*, Den gamla kyrkplatsen. Händelser och gestalter ur Stora Kils kyrkas och sockens historia. Karlstad 1955.
- Björkman, P*, Beskrifning öfver Wermeland. Förra delen, Karlstad 1842. Senare delen, utg *D Toijer*, Kristinehamn 1945.
- Borgström, F L*, Berättelse öfver en resa i Wermeland, anställd sommaren 1845, utg *E Nygren*. Värmland förr och nu, 1915.
- Djurklou, N G*, Bidrag till Östra/resp. Westra/Wermlands antiqvariska topografi. Reseberättelser från 1866/resp 1867. Utg *G von Schoultz, G Svenson*. Värmland förr och nu, 1954, resp 1956.
- E Ekhoff*, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16.
- Ekman, E S*, Wärmelan i sitt ämne och i sin uppodling. Upps 1765. Facs uppl Sthlm 1972.
- Ernvik, A*, Olof den helige och Eskoleia. Studier i Värmlands medeltidshistoria. Ystad 1955.
- Fernow, E*, Beskrifning öfver Wärmeland. (1773–79). Citerad eft ny uppl, utg *H O Norstedt*. Karlstad 1898.
- Hallbäck, S A*, Medeltida dopfuntar i Värmland. Skr utg av Värmlands Museum. 7. Karlstad 1965. – *Densamme*, Gränsproblem i värmländsk kyrkokonst. Värmland förr och nu 1974.
- Hammarin, J*, Carlstads Stifts Herdaminne I–III. Karlstad 1846.
- Hofsten, E*, Beskrifning öfver Wermeland, I. Utg *E Nygren*. Värmland förr och nu, 1917.
- Jansson, S B F*, Värmlands runinskrifter. Sthlm 1978.
- Jb 1540 = Jordebok för Värmland 1540, utg *R Broberg*. NoH VI.
- Jul K = Karlstads stifts julbok.
- Karlström, N*, Stiftets tillblivelse. Karlstads stift i ord och bild. Sthlm 1952.
- Kjellin, H*, Kyrkliga minnesmärken i Värmland. En bok om Värmland av värmlänningar. Del 1. Uppsala 1917. – *Densamme*, Värmlands och Dalslands kyrkor och kyrkliga konst. Karlstads stift i ord och bild. Sthlm 1952.
- KLNM = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Malmö 1956–.
- Lagerlöf, E*, Mittelalterliche Holzkirchen in West-Schweden. Darstellung eines Forschungsprojektes. *C Ahrens*, a a. Landshövdingeberättelse 1692 = *H Kjellin*, En landshövdingeberättelse om Värmland från 1600-talets slut. Värmland förr och nu 1916.
- Ljungberg, H*, Den nordiska religionen och kristendomen. Uppsala 1938.
- Lundahl, I*, Det medeltida Västergötland. Lund 1961.
- Lönroth, E*, Från svensk medeltid. Sthlm 1959.
- Moberg, L*, Värmland. NoB 1966.
- Mörner, A*, Kort økonomisk Beskrifning öfver Wermeland Åhr 1762. Värmland förr och nu, 1952.
- Nilsson, H*, Det medeltida Värmland – ett landskap mellan Norge och Sverige. Värmland förr och nu, 1970.
- Nordin, E*, Svenska träkyrkor, guide. Utg av Sveriges Arkitekturmuseum och Tidskriften Arkitektur. Sthlm 1967.
- Noreen, A*, Värmlands ortnamn. En bok om Värmland av värmlänningar I. Uppsala 1917.
- Noreen, E*, Ett hedniskt kulturcentrum i Värmland? NoB 1920. – *Densamme*, Några värmländska härads- och sockennamn. NoB. 1922.
- Odenius, O*, Sankt Olof och pilgrimsvägarna genom stiftet. Karlstads stift i ord och bild. Sthlm 1952.
- Palme, S-U*, Kristendomens genombrott i Sverige. Sthlm 1959.
- Rosell, E*, Värmländsk medeltid i ortnamnsperspektiv. Karlstad 1981.
- Sahlgren, J*, Nysunds sockens gårdnamn. Nysund. En minneskrift. Örebro 1938. – *Densamme*, Ortnamnen i Hammarö socken. Hammarö. En hembygdsbok. 1957.
- Samuelsson, S*, Värmlands historia. En bok om Värmland av värmlänningar I. Uppsala 1917.
- sb = En värmländsk skattebok från 1503, utg av *S Samuelsson*. NoB II.
- Schmid, T*, När Värmland och Dal kristnades. Karlstads stift i ord och bild. Sthlm 1952.
- SD = Diplomatarium suecanum. Svenskt diplomatarium. Sthlm 1829–.
- Skjb = Skara stifts kyrkliga jordebok 1540, utg av Västergötlands Fornminnesförening. 1899–1902.
- Sjöbeck, M*, Värmland. Färdevägar och vandringsleder. Sthlm 1934.
- Styffe, C G*, Skandinavien under unionstiden. 3. uppl. Sthlm 1911.
- Säve, T*, Den kyrkliga utvecklingen i Värmland i äldre tider. En bok om Värmland av värmlänningar. I. Uppsala 1917.
- Ullén, M*, medeltida träkyrkor, del 1, Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland. SvK vol 192. Sthlm 1983.
- Åmark, M*, Sveriges medeltida kyrkklockor. Sthlm 1960.

Österberg, E, Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600. Lund 1977. – *Densamma*, Värmland som gränslandskap omkring 1200–1600. Några synpunkter och problem. Värmland förr och nu 1974.

Otryckta källor

ATA, Stockholm

Inv 1830; *N G Djurklou*, Bidrag till Wermlands antiqvariska topografi. Handskr dat 1866 och 1867. I och II.

KB, Stockholm

Ransakningar efter Antiquiteter 1 1667–84 (F 19:1).

RA, Stockholm

Saml Topographika vol 204.

Raä, Stockholm

Fornminnesinventeringen.

Sveriges Kyrkors arkiv raä, Stockholm

Handlingar och äldre foton fr Värmlands kyrkor.

Karlstads stifts- och läroverksbibliotek

A O Rhyzelius, Wermelandia Ecclesiastica & Literata.

Handskr dat Linköping 1738.

Folklivsarkivet, Lunds universitet

Mandelgrenska samlingen.

Värmlands museum, Karlstad

Topografiska arkivet.

Fryksdals härad

Häradets namn skrevs på medeltiden Frixdal–Frixdalin (1397) senare även Friisdaala (1452).

Häradet, som är beläget i den nordvästliga delen av landskapet, omfattar huvudsakligen området kring Frykensjöarna. Häradet hade under medeltiden endast fyra socknar: Fryksände, Lysvik, Sunne och Ämtervik.

Samtliga dessa har haft kyrkor av trä. Dessutom synes nuvarande Vitsands socken ha haft ett pilgrimskapell.

Litteratur

E Rosell, s 28; Ortnamnen i Värmlands län II:1.

Fryksände kyrka

Socknens namn skrevs under senmedeltiden Froxende (sb) och 1540 Frixende (Skjb).

Den nuvarande stora kyrkan av tegel i nygotik är byggd 1896–98 efter ritningar av Adrian Peterson; ombyggd 1926–27 av arkitekt Bror Almqvist. Den föregicks av en träkyrka från 1745 med korsarmar och torn i väster, belägen ca 100 m sydost om den nuvarande kyrkan (fig 165). Denna träkyrka hade i sin tur föregåtts av en träkyrka som haft sin plats vid Prästbol.

Erik Fernow skrev (1773–79) följande om Fryksände första kyrkor: ”Denna ortens widd och folkrikhet har alltid, från Christendomens början, giort Kyrkan här nödvändig, hwilket och lärer så warit, emedan hon 3 gånger blifwet flyttad, och wid hwarje gång af ålder obrukbar. Först stod hon inwid Frykens norra ända, där Thorsby älf infaller, på Thorsby Åga, därifrån flyttades hon et stycke i N.O. up til en hög kulle på Prestebohls ägor, och stod qwar til nästa Tidehwarf.”

Fig 165. Fryksände träkyrka, på 1890-talet ersatt med nuvarande kyrka av tegel i nygotik. Foto från omkr 1895 i ATA.

Fryksände timber church, replaced during the 1890s with the existing Neogothic church of brick. Photograph c. 1895, ATA.

Den första kyrkan, som i likhet med de två följande var av trä, bör ha tillkommit på 1200-talet om den var samtidig med den dopfunt av täljsten, som bevarats.

Enligt Fernow, som fick sina uppgifter av socknens dåvarande komminister G Karlström, skall kyrkan ha varit belägen vid Röjdans utlopp i Fryken. Ytterligare uppgifter om denna tidiga träkyrka har ej stått att finna. Någon utgrävning på den förmodade ursprungliga kyrkplatsen har ej gjorts. Utom den nyss nämnda dopfunten, som daterats till 1200-talets mitt, har ett litet altar-

skåp bevarats till våra dagar. Det torde ha tillkommit vid 1400-talets slut eller omkring 1500. Här framställs bl a de nordiska helgonen St Erik och St Olof, en målad bild av den helige Brynolf av Skara samt Nådastolen, d v s en framställning av Treenigheten.

Källor och litteratur

E Fernow, s 187; *N G Djurklou II*, s 50; *S A Hallbäck*, s 104; *Å Nisbeth*, Fryksände kyrka. Vägledning Ystad 1971 (och där anförd litt), *E Rosell*, s 29; *Tidn art*: NWT 4/1 1944, 28/10 1965.

Lysviks kyrka

Socknens namn skrevs under senmedeltiden Lisswig (sb 1503).

Den nuvarande kyrkan i Lysvik är uppförd av sten 1753–62; invigdes den 27 oktober 1762. Byggmästare var Christian Haller från Karlstad, som även uppfört Karlstads domkyrka.

Denna kyrka föregicks av en timmerkyrka från 1500-talet, en rödmålade, spånklädd "långhuskyrka", vars

grundstenar finns kvar i gången mellan den nuvarande kyrkan och gravkapellet.

Denna träkyrka hade i sin tur föregåtts av en mindre, möjligen en stavkyrka, som varit belägen vid Lysa älv. *Djurklou* skriver på 1860-talet härom: "Ehuru Lysviks socken icke finnes nämnd i någon handling under medeltiden har dock här före reformationen och troligtvis redan i 14:de seklets början funnits ett kapell, som

varit ett af de 4 kyrkorna i Fryksdalen vid denna tid. Enligt Fernow skall detta hafva varit en stafkyrka, som efterträds av en annan i vanlig trädstil 16 alnar i fyrkant, utom det utbyggda choret. Efter reformationen blef denna så småningom förbättrad först med ett förhus i vester och sedermera med ett å detta uppfördt torn med hög spetsig spira men utbyttes 1762, såsom varande ytterst bofällig, mot den nuvarande stenkyrkan. Från Katolska tiden skall här hafva förvarats en s.k. processionsfana, som dock för länge sedan förkommit”.

Sunne kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Sundy (1363). En stenkyrka, uppförd 1641, brann 1699 men återuppfördes och utvidgades på 1790-talet. Även denna eldhärjades 1886, varefter den 1887–88 ombyggdes till nuvarande utformning. Den första kyrkan i Sunne skall ha varit en liten medeltida träkyrka.

Djurklou skriver härom: ”När kyrka här först bygdes är ovisst likasom dess äldsta tomt. Man vill påstå att denna varit vid Rottneros harest man vid torpet Rudsgropen straxt söder om vägen trott sig igenfinna den gamla kyrkogården. Detta kan visserligen vara möjligt, men ifrån den tid, kyrkan kallats Sunds, torde man väl böra söka henne vid Fryksundet. Den äldsta trädkyrkan derstädes låg något i sydvest från den nuvarande år 1640 uppförda . . .”

En bevarad dopfunt av täljsten från 1200-talet tyder på att det fanns en kyrka i Lysvik redan vid denna tid; utan tvivel en träkyrka.

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 49; *E Ekhoff*, Svenska stavkyrkor. Stockholm 1914–16; *L Brodin o N Hedin*, Lysviks kyrka 1753–1953. Kristinehamn 1953; *S A Hallbäck*, s 124; *K Landahl*, Lysviks kyrka. Vägledning. Ystad 1982 (och där anförd litt).

Enligt Fernow skall den första kyrkan på platsen ha varit ”liten och bygd af träd”. Hammarin skriver om samma kyrka: ”Hon var i förstone af träd och har flera gånger blifvit ombyggd”.

Sunne var under hela medeltiden Fryksdalens tingsort och kyrkan var moderkyrka för hela Fryksdalen, vilket bör innebära att den redan uppförts i tidig medeltid. En bevarad dopfunt av täljsten från 1200-talet tyder också på detta. Kyrkan har haft ett altarskåp från omkr 1500 (en tid i Gräsmarks kyrka), nu förvarat i SHM.

Källor och litteratur

E Fernow, s 184; *N G Djurklou* II, s 45; *J Hammarin* II, s 93; *V Svensson*, Sunne kyrka genom tiderna. Sunne 1959; *S A Hallbäck*, s 150.

Vitsands kyrka

Den nuvarande kyrkan i Vitsand är en träkyrka, byggd 1822–23. Tidigare hörde Vitsand till Fryksände socken.

I socknen skall ha funnits en medeltida träkyrka (kapell), möjligen ett pilgrimskapell. Fernow anger att det skall ha legat på en udde i sjön Brocken på Åsteby gårds ägor. Denna udde skall ännu på 1700-talet ha kallats ”Kyrkoudden”. Enligt Fernow var kyrkans grundstenar då ännu synliga och utvisade att kyrkan varit liten. Han ansåg också att den övergivits redan vid reformationen.

Kyrknäs beläget ca 1 km söder om den nuvarande kyrkan kan vara platsen för den äldsta kyrkan i Vitsand. Någon arkeologisk undersökning har ej företagits här.

Källor och litteratur

E Fernow, s 187; *L Tham*, Vitsands kyrka. Vägledning. Ystad 1973 (och där anförd litt).

Östra Ämterviks kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Emptervik (1397) och Æmtavik sokn (1479). Först på 1600-talet skildes Västra Ämtervik ut som särskild socken.

Den nuvarande kyrkan i Östra Ämtervik byggdes av sten 1797–98. Den hade föregåtts av en träkyrka, som troligen var medeltida. Den omnämns i Landshövdingeberättelsen 1692: ”Empsterwijk trääkyrckia med wackert torn.”

Djurklou har en utförligare beskrivning av socknens kyrkor: ”Sägen vill veta att kyrka här funnits förr än i Sunne, hvilket ej heller synes otroligt, då man besinnar att Christendomens första utbredning måste antagas hafva gått i riktningen från söder emot norr. Socknens förnämsta bygd synes hafva varit kring Emtåns utloppswik, och ända intill år 1672 voro både de nuvarande Emterviks socknarne förenade under en kyrka, den östra, hvars ålder redan är antydd – På Fernows tid

syntes lemningen efter äldsta kyrkan, utvisande att denna, som varit af träd, hållit i längd choret inbegripet 56 fot (ca 16,8 m). Efter denna följde en annan likaledes af träd, men som af åskan antändes och nedbrann 1781.”

Den kortfattade beskrivningen av den äldsta kyrkan ger vid handen att det kan röra sig om en medeltida kyrka med ordinär planform, alltså ett rektangulärt långhus (ca 13 × 8,6 m) och ett smalare och förmodligen lägre kor (ca 4 × 4,2 m). Denna kyrka var belägen något öster om den nuvarande kyrkan (Hammarin).

Källor och litteratur

Landshövdingeberättelse 1692; *E Fernow*, s 186; *N G Djurklou* II, s 38; *J Hammarin* II, s 95; *E Rosell*, s 28.

Färnebo härad

Häradets och socknens namn är eftermedeltida. Området som är beläget i den östra delen av landskapet (Bergslagen) omnämnes som ”Jernberghet i Værme-lande (1413) och som Wermelandz berg (Skjb).

Endast en socken, nämligen Färnebo är känd från

medeltiden. Den hade en troligen medeltida träkyrka vid Kalhyttan väster om nuvarande Filipstad.

Litteratur

E Rosell, s 29.

Filipstads kyrka

År 1611 fick Filipstad stadsrättigheter, sedan orten tidigare tjänstgjort som handelsplats för den omgivande bergslagen. Staden avsöndrades från Färnebo socken, vars kyrka låg vid Kalhyttan väster om staden. Sedan år 1941 finns på dess plats en minnessten.

Kyrkan var av trä och ganska liten. Fernow anger storleken till 26 × 13 alnar (ca 15,6 × 7,8 m). Det bör innebära att långhuset var ca 10 m långt och 7,8 m brett medan koret kan ha varit ca 5 × 5 m. Denna träkyrka, som säkerligen var medeltida, övergavs när handelsplatsen fick egen kyrka. Möjligen togs den ned och flyttades eller användes delvis vid uppförandet av den nya kyrkan

i Filipstad med placering vid ”Övre torget”. Redan under 1600-talets förra hälft byggdes en ny kyrka av trä på den nuvarande kyrkans plats på en udde vid Daglösen. Kyrkan vid Övre torget fick stå kvar och kallades Lillkyrkan. Troligen förstördes den vid stadsbranden 1694.

Källor och litteratur

E Hofsten, s 93; *E Fernow*, s 218; *G Kallstenius*, Filipstad med omgifningar. Filipstad 1896; *Å Nisbeth*, Filipstads kyrka. Karlstad 1959 (och där anförd litt).

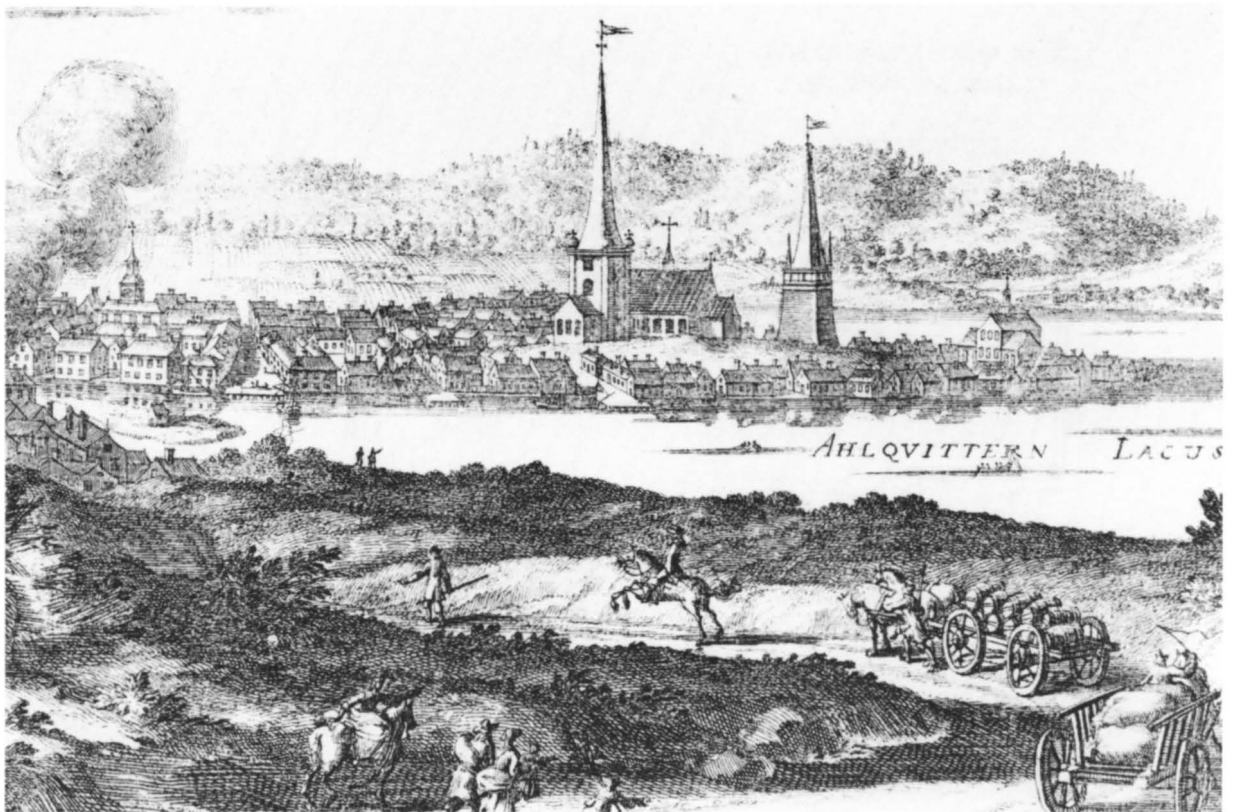

Fig 166. Utsikt över Filipstad med kyrkan och klockstapel, 1702. Efter E Dahlberg.

View of Filipstad, showing the church and belfry, 1702.

Gillbergs härad

Häradet, som är beläget i landskapets sydvästra del, skrevs på medeltiden Gilbærghs hærede. Det gränsar i väster till Nordmarks härad, i norr till Jösse härad och i söder till Dalsland. Det hade under medeltiden sex socknar: Glava, Kila, Långserud, Stavnäs, Svanskog

och Värmskog, alla med arkivaliskt eller arkeologiskt belagda medeltida träkyrkor.

Litteratur

E Rosell, s 30 (och där anförd litt).

Glava kyrka

Under senmedeltiden skrevs socknens namn Gladevol (sb 1503) och 1540 Gladewäll (Skjb).

Sockennamnet sammandrogs senast på 1600-talet till

det nuvarande Glafwa (Glava). E Fernow skriver följande om kyrkan 1773: "Gladevalls kyrka skall i ett gammalt permbref varit nämnd för Värmlands moder-

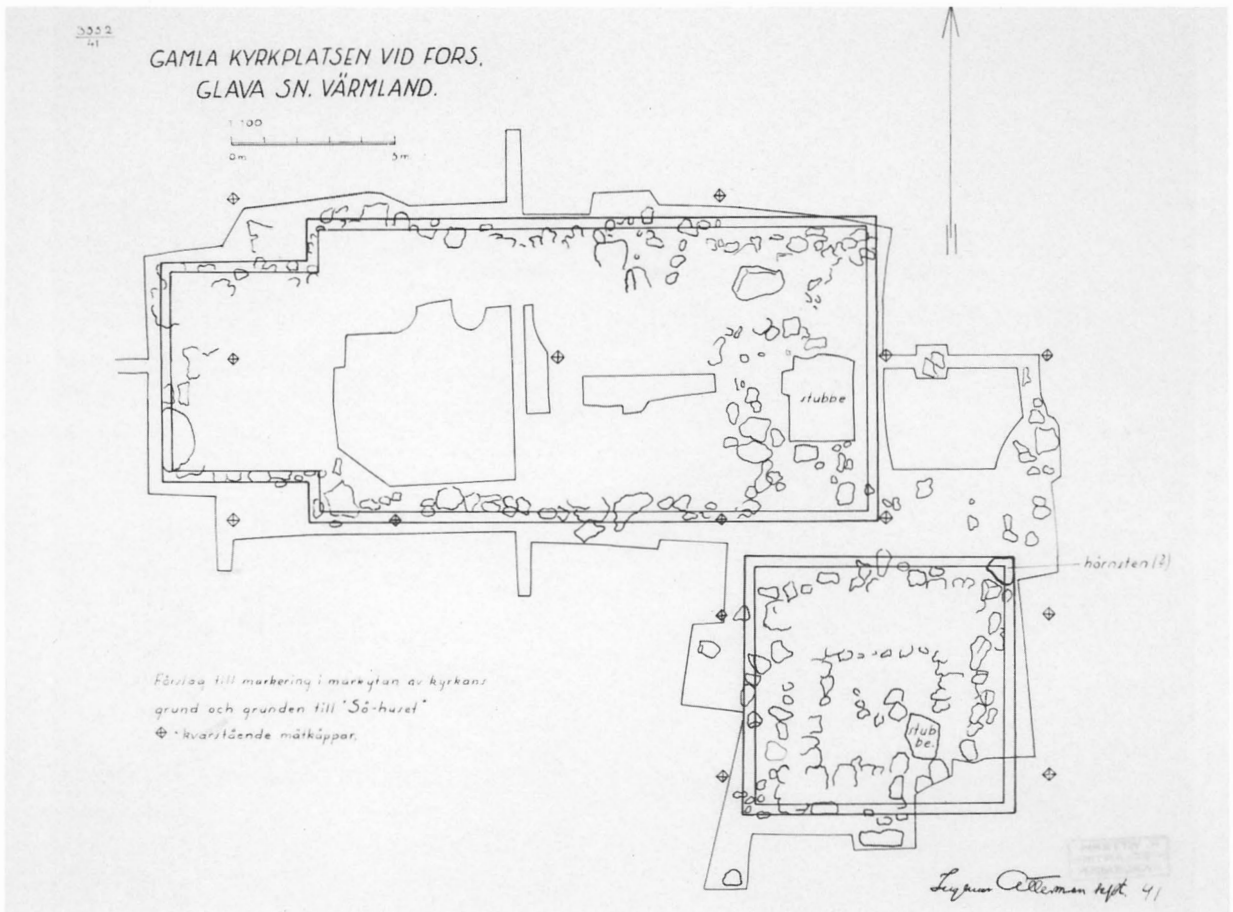

Fig 167. Glava, den gamla kyrkplatsen vid Fors (Gladisvall). Uppmätning vid utgrävning av träkyrkans och härbärgets (el klockstapelns) grund 1941.

Glava, the old church site at Fors (Gladisvall). Scale drawing prepared when the foundations of the timber church and hostelry (or belfry) were excavated in 1941.

kyrka, visst är hon mycket gammal, men av den allmänna berättelse, som än i dag der är om kloster och munkar, har jag fått en tanke, som jag förmodar framdeles icke så alldeles blir min egen."

Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1735–38 av Christian Haller, Karlstads domkyrkas murmästare. Denna kyrka ersatte en liten träkyrka belägen vid Glasälven på gården Fors ägor ca 7 km söder om den nuvarande kyrkan. På denna plats gjordes 1941 en utgrävning, varvid man påträffade dels grunden till den äldre kyrkan och dels grunden till en kvadratisk byggnad omedelbart sydost om kyrkan. Kyrkobyggnaden har varit ca 22 m lång och omkr 10 m bred medan den mindre byggnaden hade måtten 8 × 8 m (fig 167).

Kyrkan tillbyggdes på 1680-talet med ett torn och

troligen med en förlängning av långhuset åt väster. Detta framgår av Landshövdingeberättelsen från år 1692: "Kyrckian af trä, med ett torn, är för någon tid widbygd och tillökt." I kyrkans arkivalier nämns att byggmästare Bengdt i Giöbol fått betalt för "Een Nybygd 1/2 Kiörka". Detta bör innebära att kyrkan förstörades avsevärt vid detta tillfälle. Utgrävningen 1941 gav tyvärr ej svar på frågan hur stor den medeltida träkyrkan varit. Det är dock troligt att den haft den sedvanliga medeltida utformningen, således ett rektangulärt långhus och ett smalare, i öster rakt avslutat kor.

Om byggnaden sydost om kyrkan med kvadratisk grundplan har vi inte heller några säkra upplysningar. Man har förmodat att den skulle ha tjänstgjort som

Fig 168. Glava, kyrkplatsen vid Fors, med minnessten i bakgrunden. Foto i ATA.

Glava, the church site at Fors, showing commemorative stone in the background.

pilgrimshärbärge, eftersom en av de viktigaste pilgrimsvägarna till Nidaros genom Värmland via Gillbergadalen gick förbi Glava. En annan tänkbar möjlighet är att den påträffade anläggningen kan ha tjänstgjort som grunden till en medeltida klockstapel, som bör ha funnits här innan tornet byggdes på 1680-talet.

Flera inventarier från den medeltida träkyrkan har bevarats, bl a en madonnabild av trä och en dopfont av sandsten från 1200-talet samt två stora ljuskronor (eller lyktor) av järn, troligen från senmedeltiden.

På den gamla kyrkplatsen vid Fors restes omkring 1827 en minnessten med följande inskrift: "Här stod Templet i Gladiswall. Snart har ett Århundrade framgått öfwer dess Ruiner. Stenen uprestes åt minnet af den fordna Helgedomen J G C (Johan Gustaf Carlsten) och M M S (Maria Margareta Schröder) År 1827." På stenens andra sida står: "Gladewalls Munke Kyrka Bygdes År 1131. Trotsat 600 Secler." (felskr för 6).

Varifrån årtalet 1131 hämtats vet vi ej. De inventarier

Fig 169. Glava, kyrkplatsen vid Fors, under utgrävning 1941. I förgrunden grundstenar till härbärgets och kyrkans. Foto i ATA.

Glava, the church site at Fors, during excavations in 1941. Foundation stones of the hostelry and church can be seen in the foreground.

Fig 170. Glava, kyrkplatsen vid Fors, med framgrävda grundstenar till träkyrkan. Foto i ATA.

Glava, the church site at Fors, with foundation stones of the timber church uncovered.

som bevarats från den gamla kyrkan tyder på att en kyrka funnits i Glava åtminstone från 1200-talet. Med tanke på den viktiga pilgrimsleden finns det dock ingenting som motsäger att kyrka eller kapell funnits här redan på 1100-talet, även om det exakta årtalet 1131 ej kan styrkas.

Källor och litteratur

E Fernow, s 136; *N G Djurklou II*, s 80; *H Kjellin*, Glava kyrkas historia och gamla minnen. Glava socken i forntid och nutid. Arvika 1936; *K Lagerlöf*, Ett rastställe vid pilgrimsvägen. Jul K 1943; *Å Nisbeth*, Glava kyrka. Vägledning. Ystad 1974.

Kila kyrka

Sockennamnet skrevs på medeltiden Kyla (de Kylæ 1348) samt Killæ (sb 1503).

Den nuvarande kyrkan i Kila är en stenkyrka uppförd på 1650-talet, invigd 1654. Tornet tillkom under åren 1769–1776. Den föregicks av en liten träkyrka, troligen en stavkyrka, belägen ca 80 m söder om den nuvarande kyrkan (Ekhoff, s 339). Djurklou skriver om denna kyrka: ”Om också ej runorna på Kyrkans klocka skulle kunna visa så långt tillbaka som Hammarin efter Lignell yrkat, så är dock Kila såsom socken sannolikt äldre och var uti 14:de seklet en af de 3 som då utgjorde det sedermera försvunna Sunds härad. Den äldsta kyrkan skall hafva varit mörk, liten och bygd af starka, sam-

manhuggna ekplankor, Hon måste hafva stått i århundraden, då hon år 1650 var omöjlig att reparera.”

Några medeltida inventarier har bevarats; dopfont av täljsten från 1200-talet och en klocka med runinskrift: ”Petrus curatus” (Petrus kyrkoherde), daterad till 1300-talets mitt.

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 146; *J Hammarin* II, s 210; *E Ekhoff*, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16, s 339. *S A Hallbäck*, s 118; *E Rosell*, s 38.

Långseruds kyrkor

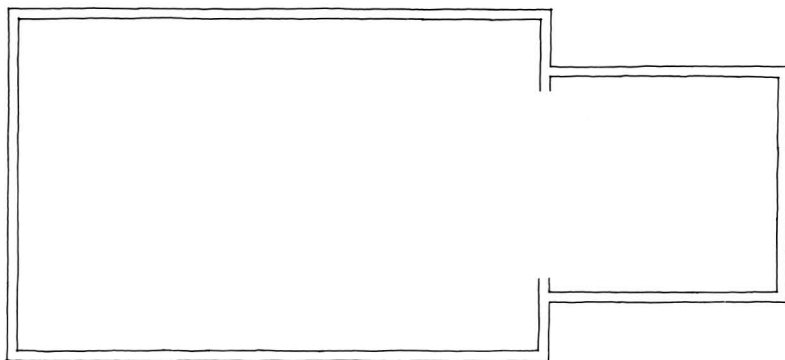
Under senmedeltiden skrevs socknens namn Langzret (sb 1503) och 1560 Långerydh.

Inom den nuvarande socknens gränser fanns under medeltiden tre kyrkor och kapell, nämligen Långseruds kyrka, Åstenskogs kapell och Lönskogs kapell.

Hammarin skriver härom: ”Kyrkan omnämnes här redan under Catholska tiden. Den kallades Långerydh Redkyrka, och har, som den ännu är, alltid varit byggd af träd. Då den gamla kyrkan af ålder var förfallen, upptimrades den nuvarande korskyrkan 1723. Längsta kyrkoväg 2 mil. I denna socken 3/4 mil vester från Långseruds kyrka, var fordom äfven kyrka invid hemmanet Åstenskog. Den omnämnes under Catholska tiden och utgjorde en särskild församling, som, då 1560-

kyrkan utdömdes, lades till Långseruds socken. En berättelse är, att den blifvit utdömd för det att ett mord blifvit i den under Gudstjensten föröfvadt. Kyrkan kvarstod ännu 1643, men obrukad och förfallen. Äfven invid hemmanet Lönskog skall en Capellkyrka varit byggd. Den omnämnes icke efter reformationen. Platsen, der den på en höjd stått, är nu öfvervuxen med skog, men hålles, säger Fernow, i mycken helgd. Till denna Capellförsamling skall äfven en del af Silleruds socken legat.”

Den medeltida sockenkyrkan i Långserud låg säkerligen på samma plats som den nuvarande och var uppförd av trä. Bevarade inventarier tyder på att den kan ha uppförts på 1200-talet.

0 5 10M

Fig 171. Långseruds sn, Åstenskogs kapell, rekonstruktion av kapellets plan. E Lagerlöf och G Wirén 1984 efter uppm av G Svenson 1959, ATA.

Parish of Långserud, Åstenskog Chapel, reconstruction of chapel layout. E Lagerlöf and G Wirén, 1984, after a scale drawing by G Svenson, 1959, ATA.

Fig 172. Processions- eller altarkrucifix av brons med emaljinfärgning, från omkr 1200, påträffat vid Åstenskog, Långseruds sn. Foto i ATA.

Procession cross or altar crucifix of bronze with enamel inlay, c. 1200, found at Åstenskog, Parish of Långserud.

Fig 174. Lönnskogs kapell, rekonstruktion av kapellets plan på grundval av G Svensons uppmätning. E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Lönnskog Chapel, reconstruction of the chapel layout based on G Svenson's scale drawing.

Åstenskog

Kyrkplatserna vid Åstenskog och Lönnskog i Långseruds socken blev år 1959 föremål för arkeologiska undersökningar. Det gällde främst att fastställa var de båda kyrkorna legat och vilken planform de haft. Undersökningen utfördes av Värmlands museum under ledning av antikvarie Gilbert Svenson.

I Åstenskog påträffades en grundsten till kyrkobyggnaden vid provschaktens upptagande och man kunde sedan blottlägga större delen av kyrkans grund. Det

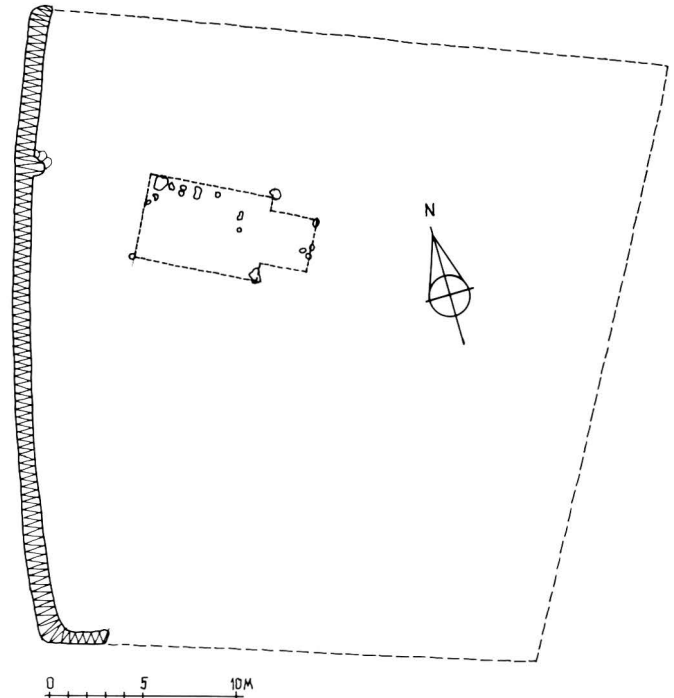
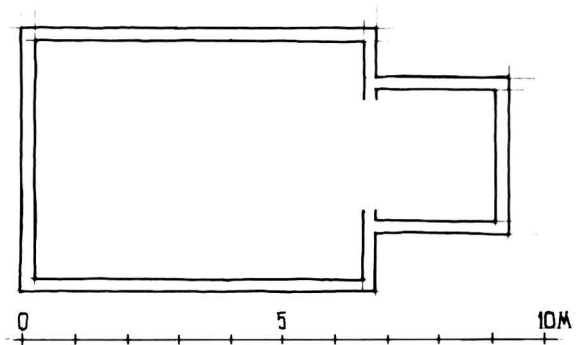

Fig 173. Långseruds sn, Lönnskogs kapell, uppmätning av den framgrävda stengrunden, G Svenson 1959.

Parish of Långserud, Lönnskog Chapel, scale drawing of the uncovered stone foundations.

visade sig att kyrkan varit relativt stor (fig 171). Den hade en totallängd av ca 20 m och en bredd i långhuset av ca 9 m. Koret var ca 5 m i fyrkant. Man kunde också konstatera att kyrkan i Åstenskog haft en koringgång och utanför denna ett vapenhus, eller vindfång. Några säkert daterade fynd gjordes ej vid utgrävningen, men tidigare har man på platsen påträffat ett väl bevarat processions- eller altarkrucifix från tiden omkring 1200, nu i SHM (fig 172).

Lönnskog (gården Gärdet).

Kyrkogårdsområdet vid Lönnskog är markerat på hemmanskartan över laga skiftet av år 1844–45, vilken bygger på en karta över inägorna av år 1778, och som ligger till grund för avstyckningen. I väster synes en del av den gamla kyrkogårdsmuren vara bevarad.

Grävningsundersökningen 1959, utförd av Gilbert Svenson, visade att grunden till den medeltida träkyrkan var belägen i områdets nordvästra del. Här påträffades vid provschaktning kapellgrundens nordvästra hörn, med hörnstenen strax under markytan (fig 173). Hela kyrkgrunden kunde sedan framtagas, varvid det visade sig att den östra delen låg upptill $\frac{1}{2}$ m under den nuvarande markytan, vilket berodde på att marken

utplanerats för odling. Härvid hade en del av grundstenarna avlägsnats eller rubbats ur sitt ursprungliga läge. Det var en mycket liten kyrka man påtåffat grunden till. Långhuset synes ha varit 7 m långt och 5 m brett, medan koret endast varit 2,5 m långt och 3 m brett (fig 174). Möjligen kan den ha tjänstgjort som pilgrimskapell.

Källor och litteratur

ATA: Utgrävningsrapport av *G Svenson* 1959. *J Hammarin II*, s 199; *N G Djurklou II*, s 99; *S A Hallbäck*, s 126; *Å Nisbeth*, Långseruds kyrka. Vägledning. Ystad 1972 (och där anförd litt); *E Rosell*, s 27.

Stavnäs kyrka

Socknens namn skrevs under medeltiden Stauanæs (1353). Den nuvarande kyrkan i Stavnäs uppfördes av sten mellan åren 1699 och 1705, varefter sakristian fullbordades 1723 och tornspiran tillkom 1726.

Den föregicks av en liten träkyrka på samma plats. Hammarin skriver (1846) härom: "Den äldsta kyrkan var mörk och liten. På väggarna högt upp emot taket voro hål eller gluggar $\frac{1}{2}$ aln långa och $\frac{1}{4}$ aln breda (ca 30×15 cm), genom hvilka kyrkan upplystes men så sparsamt, att man här städse måste betjena sig af ljus i stora jernlyktor. Ett par af dessa lyktor hafva intill sednare tider varit här förvarade. Kyrkan vidbyggdes 1655 och voro på den, jemte det större tornet, flera smärre torn."

År 1692 (Landshövdingeberätt) beskrivs kyrkan på följande sätt: "een gammal träkyrckia med ett stoort och 4 små torn, något utbygder för een tijd sedan."

Djurklou har bl a följande uppgifter om den gamla träkyrkan i Stavnäs: "År 1631 lades nya syllar och tillbyggdes tornet och 1672 hade kyrkan flere små torn utom detta. Denna beskrifning förer tanken på de norska stafkyrkorna och möjligtvis har den gamla kyrkan här varit en snarlik byggnad."

De enda nu bevarade inventarierna från den medeltida träkyrkan är ett triumfkrucifix daterat till 1200-talets senare del och en dopfont av sandsten, troligen från 1200-talets förra hälft.

Källor och litteratur

Landshövdingeberättelse 1692, s 22; *E Fernow*, s 178; *J Hammarin II*, s 226; *N G Djurklou II*, s 85; *L Brodin*, Stavnäs socken i Värmland. Karlstad 1934; *Å Nisbeth*, Stavnäs kyrka. Vägledning. Ystad 1959; *E Rosell*, s 30.

Svanskogs kyrka

Socknens namn skrevs 1503 Swanskog (sb). "Ämbekoghs kapell" beläget på den s k kyrkudden vid Emnekogssjön (300 m V om andra E i namnet Emnekogssjön).

Den nuvarande kyrkan är en spånklädd korskyrka uppförd 1733 av Philip Eckel från Karlstad. Tornet från 1738 är av samme byggmästare.

I inv 1830 står följande: "Wid Reformationens början fanns här i Socknen äfwen en Kyrka på Hemmanet N^o Hedanes ägor, och den idag ännu så kallade Kyrkudden, efter hvilken Kyrko tomten ännu synes; men när den raserades eller förföll samt uphörde att begagnas är fullkomligen okänt. I jorden der Kyrkan stått, funnos några Silfvermynt för flera år sedan, hvilka woro präg-

Fig 175. Svanskogs sn, Ämbeskogs kapell (Hedane), den framgrävda stengrunden. Foto G Svenson 1954.

Parish of Svanskog, Ämbeskog Chapel (Hedane), the stone foundations uncovered.

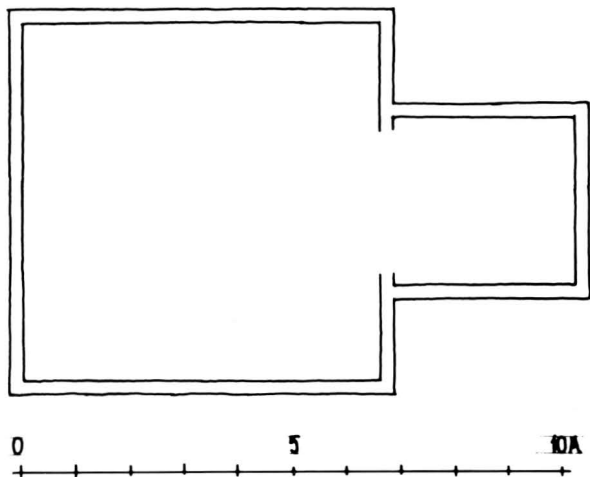

Fig 176. Ämbeskogs kapell, rekonstruktion av planen på grundval av G Svensons uppmätning. E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Ämbeskog Chapel, reconstruction of chapel layout based on G Svenson's scale drawing. E Lagerlöf and G Wirén, 1984.

Fig 177. Ämbeskogs kapell, mynt och järnbeslag påträffade vid kapellets utgrävning 1954. Foto i ATA.

Ämbeskog Chapel, coins and iron mountings discovered when the chapel was excavated in 1954.

lade i Konung Christian den 2^s tid.” (1513–1523).

På den gamla kyrkplatsen genomfördes år 1954 en utgrävning, för att klarlägga den gamla kyrkans läge och storlek. Undersökningen utfördes genom Värmlands museum med Gilbert Svenson som grävningsledare.

Härvid frilades grunden till en liten träkyrka, som bestått av ett rektangulärt långhus och ett nästan kvadratisk i öster rakt avslutat kor (Mått: koret ca 4 × 4 m. Långhuset 8 m långt och 7,5 m brett). Grunden var omsorgsfullt lagd av natursten i kallmur (fig 175, 176). Vid utgrävningen kunde man också konstatera att kyrkan troligen förlängts åt väster, troligen i samband med att den från att möjligen ha varit ett pilgrimskapell blev sockenkyrka. Några grundstenar i kyrkans västra del tyder på att kyrkans huvudingång, som av allt att döma varit belägen här, haft ett enkelt vapenhus, likaså av trä.

Kyrkan har troligen varit uppförd av timmer med

knutade hörn samt spånklädd. På detta senare tyder bl a fynd av spik över hela området. Det är svårt att avgöra när kyrkan uppförts, men några medeltida mynt kan ge en viss ledning (fig 177). I trakten av kyrkans förmodade norra sidoaltare, Mariaaltaret, påträffades 4 mynt av vilka 2 var s k ”svarta gutar” från 1300-talet. På södra sidan i samma del av långhuset (möjligen vid ett Olofsaltare) påträffades ytterligare 7 mynt, det äldsta präglat för Kung Erik II Magnus (av Norge), som regerade 1268–99, Kyrkan kan ha uppförts på 1200-talet. På detta tyder även den bevarade dopfunten, som daterats till 1200-talet.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; G Svenson, grävningsrapport 28/6 1954; N G Djurklou II, s 105; S A Hallböck, s 152; E Rosell, s 40.

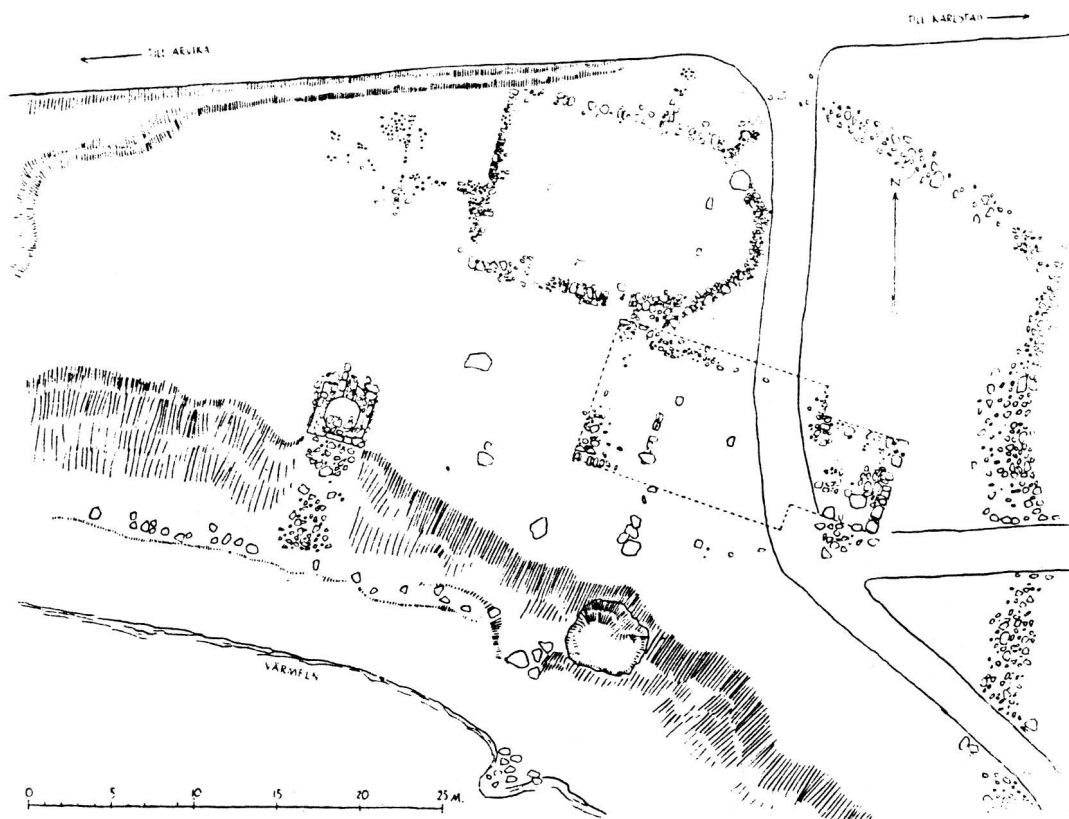

Fig 178. Värmskog, den gamla kyrkplatsen söder om den nuvarande kyrkan, med framgrävda stengrunder till den medeltida träkyrkan (närmast stranden) och 1600-talskyrkan. Uppm A Tuulse 1946.

Värmskog, the site of the old church south of the present-day church, with the stone foundations of the medieval timber church (nearest the shore) and the 17th century church uncovered.

Fig 179. Värmskog, den gamla kyrkplatsen sedd från kyrktornet. Foto i ATA.

Värmskog, the site of the old church, viewed from the church tower.

Värmskogs kyrka

Under medeltiden skrevs socknens namn Wirmilskogh (Vgl I) samt Wermeskog (sb 1503).

Den nuvarande kyrkan av sten grundlades på 1760-talet och ombyggdes delvis efter en eldsvåda år 1799. Den ersatte en kyrka av trä från 1689, belägen ca 100 m söder om den nuvarande kyrkan på andra sidan landsvägen Karlstad–Arvika. Grunden till denna kyrka frilades 1947 (fig 178). Den hade i sin tur en föregångare från medeltiden, en liten träkyrka belägen omedelbart söder om 1600-talskyrkan, endast ca 15 m från sjön Värmelns strand.

Utgrävningen 1947, som leddes av Armin Tuulse, omfattade hela det gamla kyrkoområdet söder om landsvägen. Man påträffade först grunden till 1600-talskyrkan, som varit en enkel anläggning utan torn och med tresidig koravslutning i öster. I kyrkans arkivalier

sågs om denna kyrka att den "blev strax intill den gamla på ett något bättre ställe uppförd utan Torn". I ett besiktningsinstrument från 1756 sägs vidare om denna kyrka: "28 alnar med koret i längden, 18 alnar bred, 7 alnar hög, ganska liten och trång. 14 stolrum å vardera sidan, samt något låg, och nu så förfallen att den nödvändigt bör ånyo uppbyggas."

Grunden till den medeltida träkyrkan var svårt skadad delvis genom ett vägbygge rakt igenom långhuset. Trots detta kunde man fastställa kyrkans plan (fig 178), vilken visade sig utgöras av ett nästan kvadratisk, rakslutet kor med en längd av 5,6 m samt ett rektangulärt långhus, som varit 9 m brett och 13 m långt. Kyrkans hela längd var således 18,6 m. Den var ej orienterad exakt i väster–öster utan något mera åt sydost, vilket dock ej är ovanligt.

Fig 180. Värmskog, den medeltida träkyrkans grund från öster under utgrävning. Foto i ATA.

Värmskog, the foundations of the medieval timber church, viewed from the east during excavation.

I västra delen av långhuset frilades en tvärmur (fig 178), som kan tyda på att kyrkans västra vägg ursprungligen var placerad här och att långhuset således förlängts åt väster. Detta kan ha skett redan under senmedeltiden.

Denna Värmskogs säkerligen första kyrka uppfördes troligen redan i tidig medeltid. Man vet att altarskåpet i den gamla kyrkan bar årtal 1353, vilket bör innebära att kyrkan fanns vid denna tid. Enligt traditionen skall den ha varit den äldsta i Värmland, vilket dock knappast kan bevisas. Socknens centrala läge vid sjön Värmeån kan dock innebära att den kan ha varit en av de första i landskapet. Några förhistoriska gravar i kyrkplatsens omedelbara närhet tyder på ortens tidiga betydelse.

Grums härad

Häradet skrevs på medeltiden: Gremheret (1330–34), de Gromshæret (1331), Grumsheret (1439). Det är centralt beläget i landskapets södra del invid Väneren och gränisar i väster till Gillbergs härad, i norr till Kils härad och i öster till Karlstads (Tingvalla) härad. Det omfattade under medeltiden fyra socknar: Ed, Grums, Nor och Segerstad.

Fig 181. Värmskog, de båda framgrävda stengrunderna från sydost. I förgrunden några gravstenar. Foto i ATA.

Värmskog, both sets of stone foundations after excavation, viewed from the southeast. In the foreground a number of gravestones.

delse. Den troligen ursprungliga planen med ett nästan kvadratisk långhus har motsvarigheter bl a i romanska kapell i Norge. Man har således rätt att förmoda att den första kyrkan i Värmskog uppfördes på 1200-talet och utvidgats åt väster under senmedeltiden.

På en kulle ca 50 m nordväst om kyrkplatsen stod en tid en klockstapel uppförd 1689. Det är sannolikt att även medeltidskyrkan haft en klockstapel på denna plats utanför kyrkogårdens gräns, vilket ej var ovanligt.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *I Stake*, Värmskogs socken i äldre och nyare tider. Arvika 1916; *A Tuulse*, Två utgrävningar i Värmland sommaren 1947. Fornvännen 1948; *E Rosell*, s 40.

Medeltida träkyrkor är kända från Eds och Segerstads socknar.

Litteratur

H Kjellin, Sveriges Kyrkor, Vr Bd I, Sthlm 1924; *E Rosell*, s 26 f; *L Elmevik*, Grums. Ett värmländskt namnproblem. Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift 1963.

Eds kyrka

Eds socken, nämns första gången på 1300-talet, då socknen hörde under Slotboo härad, och skrevs Eedh (1354)

Den nuvarande kyrkan av sten, är uppförd 1783–85 och invigdes 1788. Den föregicks av en kyrka av trä troligen från 1500-talet på gården Kyrkebyns ägor. Grunden till denna träkyrka framgrävdes 1946. I dess närhet fanns intill år 1704 en medeltida träkyrka, som då enligt uppgift länge stått öde.

En minnessten med följande inskrift restes på den gamla kyrkplatsen 1947: ”På denna plats/stod intill 1787/Eds forna kyrka / Varom dess 1946 fram/grävda kyrkogrund och kyrkogårdsmurar/ bä/ra vittne. När

denna träkyrka först till/kom är icke fullt / klarlagt. En ännu / äldre medeltida / träkyrka nedtogs / år 1704 och hade då / länge stått som / ödekyrka.”

Några inventarier har bevarats från den medeltida träkyrkan; två dopfuntsbaser av täljsten, båda troligen från 1200-talets mitt samt ett romanskt rökelsekar.

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 191; *H Kjellin*, Sveriges Kyrkor, Vr, Bd I. Sthlm 1924 (och där anförd litt); *S A Hallbäck*, s 94; Karlstads Tidningen 31/10 1946; *E Rosell*, s 31.

Segerstads kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden: Sigarstad, 1287, DS; Searstad, 1298, DS; Sigarstad 1308, DS.

Den nuvarande stenkyrkan i Segerstad är uppförd på 1700-talet; 1738–47 tillkom långhus och kor med sakristia samt 1750–66 torn i väster och slutligen 1780–81 tornhuv.

Den föregicks av en träkyrka belägen ca 2 1/2 km norr om nuvarande kyrka mitt i Segerstad-byn, väster om landsvägen. Den gamla kyrkogården är delvis bevarad och utgörs av en inhägnad ängsmark samt har en år 1829 rest minnessten med följande inskrift: ”Här har Segerstads första helgedom stått intill år 1745. Vandrare, tänk på dina förfäder de första christna, som i denna kyrkogård legat nu snart 1000 år. Stenen uprestes A:no MDCCCXXIX af G. Lindberger och E. Kamph från Algustad.” På baksidan: ”Kyrkans första grundläggning oviss. Hennes tillvarelse nämnes först efter digerdöden år 1350 under namn af Redkyrka och bygd af Träd. Såsom liten, mörk och gamal nedtogs hon då P. Ekman var kyrkoherde och I. Rudelius från Ranviken sockne präst.”

Uppgifterna om den medeltida träkyrkan är sparsamma. Den nämns 1692 (Palmskiöld nr 299, s 190) som

en ”gamal träkyrckia”. Djurklou skriver om den: ”Socknens äldsta kyrka var belägen i Segersta by, der den gamla kyrkogården ännu synes, ock af träd, 24 alnar lång (ca 14,3 m) och 17 alnar bred (ca 10,1 m) med förhus i vester.” Den uppges vidare ha haft ”små Gluggar till fenster”. Invändigt skall det ha funnits ”en liten Läcktare under lågt tak”.

Enligt kyrkans arkivalier skall den också ha haft en fristående klockstapel.

Träkyrkan nedrevs 1747 och det gamla timret såldes för 2 Dlr Smt.

Eftersom denna kyrka nämns som gammal vid 1600-talets slut är det troligt att den var medeltida. Det är dock osäkert om den kan vara samtidig med de äldsta bevarade inventarierna, en dopfunt av täljsten från 1200-talets förra hälft och en madonnabild från omkr 1300.

Källor och litteratur

Palmskiöld, s 190; *N G Djurklou* II, s 200; *H Kjellin*, Sveriges Kyrkor, Vr Bd I. Sthlm 1924 (och där anförd litt); *S A Hallbäck*, s 138; *M Åmark*, s 268.

Jösse härad

Häradet, som under medeltiden skrevs Jusedhzherad (1355), är beläget i landskapets västra del med gräns mot Norge i nordväst, mot Nordmarks härad i väster, mot Gillbergs härad i söder samt mot Fryksdals och Kils härad i öster. Det omfattade under medeltiden sju socknar: Arvika, Brunskog, Eda, Gunnarskog, Köla, Ny och Älgå.

Arvika kyrka (Arvika västra)

Arvika socken nämns redan 1225 i Håkon Håkonssons saga och 1340 i Bengt Laurentssons morgongåvebrev, där biskop Laurentius i Skara sägs skall ha hållit visitation år 1355 (in Aruikum, Aruikae sokn).

Den nuvarande kyrkan, en stor salkyrka av sten, uppfördes omkr 1650 (beslut 1642). Tornet tillkom på 1780-talet efter ritningar av C F Adelcrantz. Denna kyrka föregicks av en medeltida träkyrka, som var helgad åt S Mikael. Djurklou skriver härom: ”På grund deraf att allmogen härstädes fordom vid Michaelsmesotiden plägat hålla kalaser som kallats kyrkmessor, samt att i kyrkan funnits en bild trampande en drake under sina fötter, antager Prosten Hofsten att kyrkan varit helgad åt S:t Michael.”

Fig 182. Eda sn, ödekyrkogården vid Nolby ca 600 m söder om den nuvarande kyrkan. Foto i ATA.

Parish of Eda, the deserted churchyard at Nolby, about 600m. south of the present church.

Medeltida träkyrkor är kända från fem av socknarna i häradet: Arvika, Eda, Gunnarskog, Köla och Älgå.

Litteratur

E Rosell, s 31 f.

En sägen berättar att kyrkan först stått på gården Dotteviks mark, men sedan (redan under medeltiden) flyttats till den nuvarande kyrkans plats.

En liljegravsten och en dopfont av täljsten, båda från 1200-talet, bör ursprungligen ha funnits i den medeltida träkyrkan. Dopfonten förvaras nu i SHM.

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 60; Karlstads stift i ord och bild, s 603; L Tham, Mikaelkyrkan, Arvika västra kyrka, vägledning Ystad 1977 (och där anförd litt).

Fig 183. Eda, kyrkogården vid Nolby med minneskors av gjutjärn. Foto i ATA.

Eda, the churchyard at Nolby, with a commemorative cross of cast iron.

Fig 184. Eda, minneskors med följande inskrift: "Eda kyrka stod här omkring 400 år till 1840." Foto i ATA.

Eda, commemorative cross bearing the following inscription: "Eda Church stood here for about 400 years until 1840".

Eda kyrka

Socknen nämns första gången 1225 i samband med den norske kungen Håkon Håkonsons krigståg i Värmland och skrevs på 1300-talet Eedha (in parochia Eedha, 1355).

Den nuvarande kyrkan, uppfördes 1835–39 och invigdes 1841. Församlingen hade länge sökt tillstånd att bygga en kyrka av sten, men fått avslag av följande skäl: "Så länge Norge hade varit danskt var det icke rådigt att här vid gränsen ha en kyrka av sten, och då denna därtill låg farligt nära Eda skans ville icke den militära ledningen ha ett stenhus här som vid krigstillfällen kunde bli en stödjepunkt för fienden."

En äldre kyrka, troligen medeltida, stod fram till 1840 på den "gamla kyrkogården" på Nolby marks ägor (fig

182), som är belägen ca 600 m söder om den nuvarande kyrkan. På kyrkogården har rests ett kors av järn (fig 184) med följande inskription: "Eda kyrka stod här omkring 400 år till 1840."

Av de på kyrkogården kvarliggande gravstenarna är den äldsta från 1477.

I den nuvarande kyrkan finns en dopfunt från 1200-talet.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *N G Djurklou* II, s 72; *S A Hallbäck*, s 96; *E Rosell*, s 32; Tidningsartiklar: NWT 8/1 1935; Arvika T 31/8 1948.

Gunnarskogs kyrka

Sockennamnet skrevs på medeltiden Gwnnascogh (1376) samt Gwnderskog (sb 1503).

Den nuvarande kyrkan, en korskyrka av sten med absidkor, uppfördes 1726–27. Den föregicks av en träkyrka, som tillbyggdes med kor och torn 1684.

Säkerligen fanns här en kyrka, troligen en knuttimrad träkyrka, redan på 1300-talet. Djurklou skriver: ”Att emellertid i 14:de seklet kyrka äfwen här funnits är troligt i följd af uppgiften om 7 kyrkor i Jösse härad och

från denna äldre kyrka förvarades ännu på Fernows tid tvenne bilder af S:a Katarina och S:a Margaretha, hvilka anses hafva varit dess skyddspatronessor.”

De medeltida helgonbilderna är numera förkomna.

Källor och litteratur

E Fernow, s 181; *N G Djurklou II*, s 63; *L Brodin*, Gunnarskogs kyrka. Karlstad 1927; *K R André*, Gunnarskogs kyrka. Ystad 1961; *E Rosell*, s 40.

Köla kyrka

Socknens namn skrevs under medeltiden Kyøl (1379) och 1540 Kööle (Skjb).

Den nuvarande kyrkan i Köla är en stenkyrka uppförd 1700–01 ”på en äldre träkyrkas plats”. I Landshövdingeberättelsen från 1692 antecknades om Köla kyrka: ”gammal träkyrckia med ett torn”.

N G Djurklou anför följande: ”Finge man sätta tro till en gammal inventarielängd skulle Köla kyrka vara samtidig med Konung Olof den helige i Norge och årtalet 1024 inristadt i äldsta kyrkans vägg utvisa byggnadsåret, men då alla bevis härför saknas, derfore måste uppgiften lemnas i sitt värde. Bygden är emedler-

tid en af westra Wermlands äldsta och antingen kristendomen inkommit sunnanifrån eller från Norge, fanns här säkerligen ganska tidigt kyrka, hvilken åtminstone 1379 hade egen kyrkoprest.”

Några medeltida inventarier har bevarats: en dopfunt av täljsten från 1200-talet samt två senmedeltida klockor, den ena med ett pilgrimsmärke, S Birgitta.

Källor och litteratur

RA: Permebrev, Tidösaml N° 1889; – Landshövdingeberättelse 1692, s 24; *N G Djurklou II*, s 68; *M Åmark*, s 267; *S A Hallbäck*, s 122; *E Rosell*, s 43.

Älgå kyrka

Socknen nämns första gången 1340 i Bengt Laurenssons morgongåvebrev. Sockennamnet skrevs 1400 Elgha.

Den nuvarande kyrkan i Älgå är uppförd av sten 1724–26. Denna kyrka föregicks av en träkyrka belägen strax söder om nuvarande kyrkan (Älgå 1^d). På platsen har rests en minnessten med följande inskrift: ”Åt minnet av Älgå gamla kyrka / som stod på denna plats / restes stenen / år 1942 / Guds ord förbliver / evinnerligen.” Någon grund eller andra lämningar av denna träkyrka kan nu ej iakttagas på platsen.

Djurklou skriver om Älgå kyrka: ”De äldsta under rättelser man eger om kyrkan härstädes visa att hon varit af träd och bygd på samma plats, som nu. Man vill veta att hon varit helgad åt S:t Olof, hvars dag ännu i

det 17:de seklet, om ej längre, firats med kalaser bland allmogen och hvars bild i sittande ställning med krona och bila samt trollet Skalle under fötterna ännu år 1700 fanns kvar.”

Flera medeltida inventarier, som ursprungligen haft sin plats i denna äldre kyrka, är bevarade: Dopfunt av täljsten från 1200-talet; Mariabild och krucifix från 1200-talets slut samt en liljegravsten.

Källor och litteratur

Hammarin II, s 131; *N G Djurklou II*, s 75; *L Brodin*, Älgå kyrka 1726–1926; *S A Hallbäck*, s 166; *E Rosell*, s 32.

Karlstads härad

Häradet kallades tidigare "Karlstads tingslag". Det motsvarade troligen det medeltida Eluahärad (byden kring den stora älven). Lagsagans äldsta tingsplats benämndes Tingvalla (de Thingwaldum 1290). Inom häradet låg även Grava och Hammarö socknar. Medeltida träkyrkor är kända från Karlstad och Hammarö. Trä-

kyrkan i Hammarö från 1300-talet är till stor del bevarad. Man har även kunnat konstatera att den föregåtts av en stavkyrka, troligen på samma plats.

Källor och litteratur

E Rosell, s 33.

Hammarö kyrka

Från järnåldern och vikingatiden finns flera fornlämningar i Hammarö socken. Vid Hovlanda står en runsten från 1000-talet och Gunnarskär har järnåldersgravar med en domarring. Vid Hammar finns ett stort gravfält från järnåldern och en domarring.

Flera viktiga pilgrimsvägar till Olof den Heliges grav i Trondheim gick över Värmland. En av dessa kom från

Västergötland över Värnern till Hammarön där man landsteg vid Edsviken nära det nuvarande Skoghall. Sockennamnet skrevs på medeltiden Hammarø (1296).

Socknens första kyrka skall enligt traditionen ha varit belägen vid Hovlanda, en av de äldsta och mest betydande gårdarna i socknen. Även om traditionen inte har kunnat bestyrkas förefaller det rimligt att antaga före-

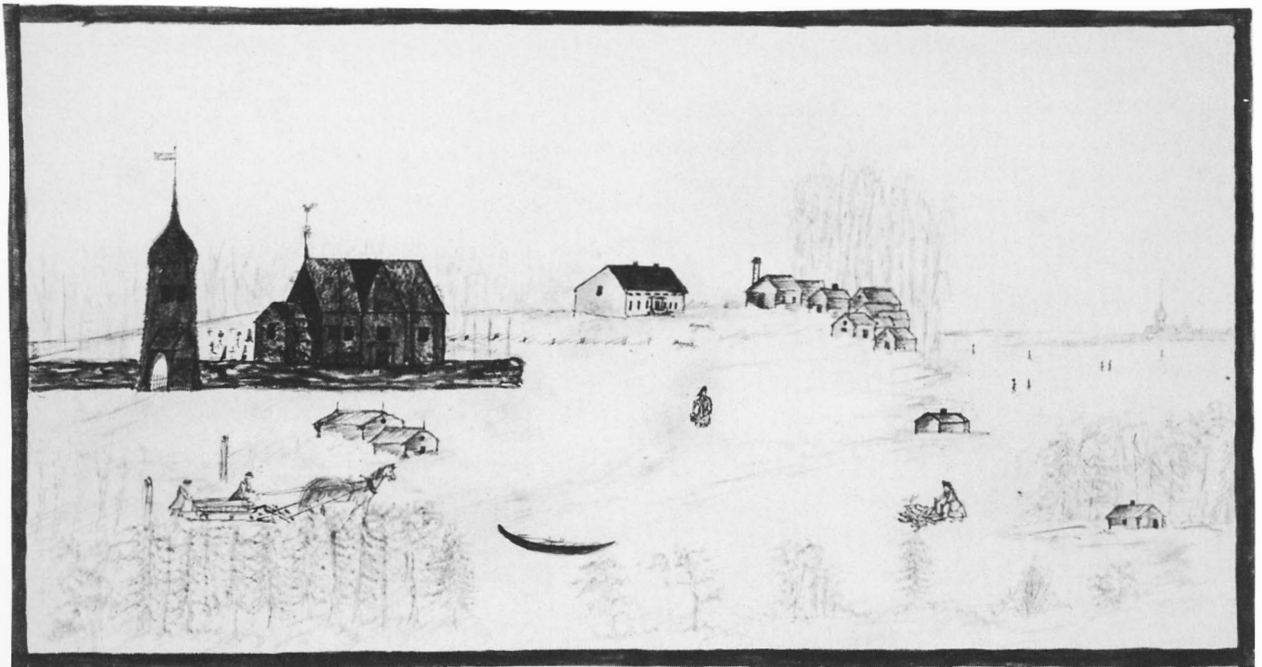

Fig 185. Hammarö kyrka med omgivningar. I bakgrunden till höger Karlstad. Efter teckning i febr 1850 av G H Mellin.

Hammarö Church and surroundings. The city of Karlstad is shown in the background, on the right. After a drawing in February 1850 by G H Mellin.

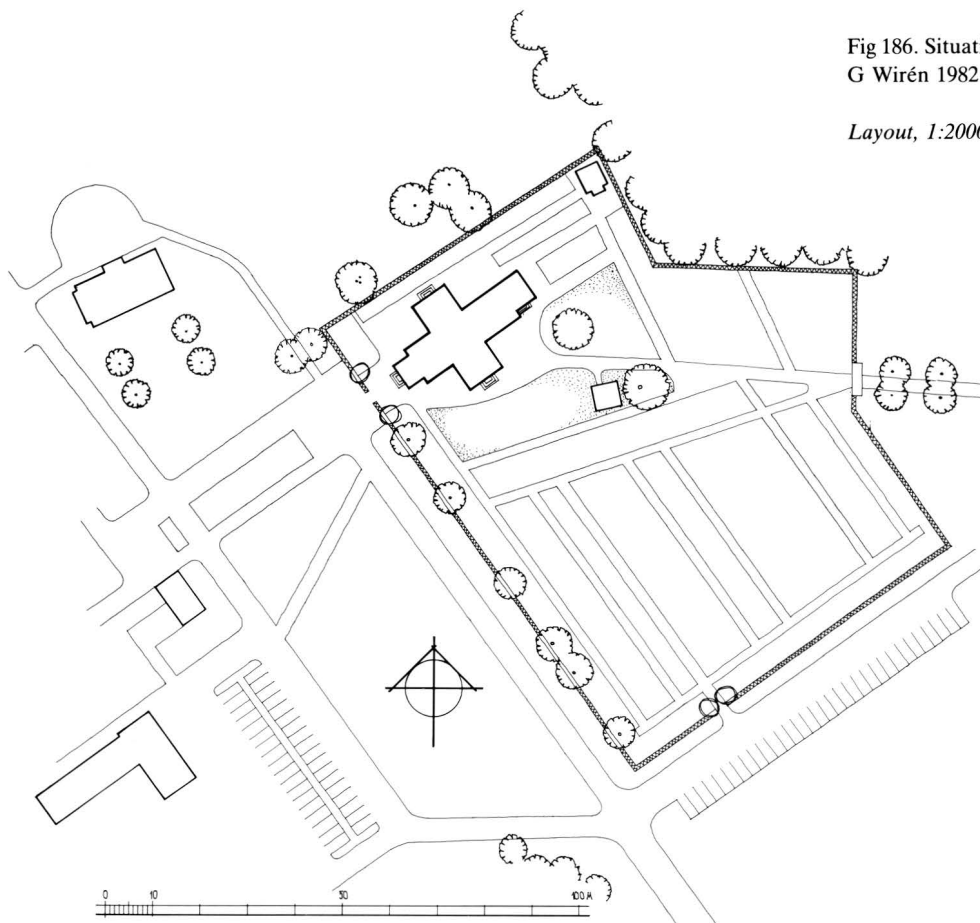

Fig 186. Situationsplan, 1:2000. Uppm G Wirén 1982.

Layout, 1:2000.

komsten av en liten träkyrka under missionstiden på denna plats.

På den nuvarande kyrkans plats stod tidigare en stavkyrka troligen från tiden omkring 1200. Vid en restaurering 1931 påträffades under golvet i den nuvarande sakristian (koret i den medeltida kyrkan) ett antal plankor från en stavkyrka av vilka några var prydda med ristad ornamentik, bl a en stiliserad lilja och en skickligt tecknad häst. Stavkyrkan beskrivs nedan.

Kyrkogården som nu utbreder sig främst söder om kyrkan, har utvidgats vid flera tillfällen (fig 186). Endast norra muren samt en del av den västra har kvar den ursprungliga sträckningen. Av en teckning från 1850 framgår att den östra kyrkogårdsmuren hade en ingång som av allt att döma gick igenom den ännu stående klockstapeln (fig 187). En första utvidgning av den medeltida kyrkogården företogs på 1750-talet. Den äldsta inhägnaden var av trä, troligen av samma typ – en stockhägnad – som den som fortfarande omger

Södra Råda gamla kyrka. Den spånklädda och rödfärgade klockstapeln är försedd med lökformad kupol samt har hjärtstock med flöjel. Enligt kyrkans arkivalier är den uppförd 1731 av Sven Bryngelsson från Karlstad. En äldre klockstapel omnämns 1680, möjligen var den medeltida.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Den nuvarande kyrkan är en korskyrka, till största delen tillkommen på 1740-talet (fig 192). Koret, samt det östligaste partiet, nu använt som sakristia, är den medeltida delen av kyrkobyggnaden. I väster finns ett vapenhus från 1934.

Östra korsarmen är den medeltida timmerkyrkans långhus, medan sakristian tjänstgjorde som kor till

Fig 187. Hammarö kyrka och klockstapel från sydväst. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church and belfry from the southwest.

denna kyrka. Ett litet smalt utrymme norr om detta, vars norra vägg ligger i liv med långhusväggen, tjänstgjorde under medeltiden som sakristia. Det har en liten ursprunglig fönsterglugg i öster (jfr Södra Råda nedan).

Material och teknik

Väggarna i den medeltida delen är uppförda av ligande, bilat furutimmer. Den nuvarande grunden utgörs av huggen, rödaktig granit i jämnhöga block. Väggtimret med dimensionerna $20 \times 25 \times 30$ cm, är i hörnen sammanfogat genom raka blad utan laxar (fig 197). Långhusets mått överstiger ej den för en stock normala maximilängden, varför skarvar ej förekommer. Bjälkarna är både invändigt och utvändigt slätbilade och delvis prydda med vågräta, parallella band i grunda profiler. Denna detalj visar att timret, även utvändigt, skulle vara synligt, vilket bör innebära att ytterväggarna ej ursprungligen haft spånbeklädnad.

Försträvningar av väggarna, som nu förekommer runt

hela kyrkan med ca 150 cm mellanrum (fig 193), har ursprungligen ej funnits. De synes ha tillkommit i samband med den omfattande tillbyggnaden på 1740-talet. De utgörs av kraftiga fyrkantsvirken både in- och utvändigt förenade med järnbultar. Liksom väggarna i övrigt är de utvändigt klädda med spån.

Det översta bjälkvarvet tjänstgör som hammarband och utgör således underlag för takstolarna. Gavelröstena både till koret och långhuset är timrade av bjälkar av samma dimensioner som väggarnas.

Takstolarna har förnyats under senare tid. De är dubbla över hela kyrkorummet och utgörs av dels en äldre (från 1790-talet) till ett brutet tak och dels den som nu bär upp taket tillkommen vid en restaurering 1934.

Både tak och ytterväggar är klädda med spån; taken med kliven, impregnerad spån samt rödfärgade. Som nämnts torde ytterväggarna ursprungligen ej varit spånäckta.

Fig 188. Hammarö kyrka från söder. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church from the south.

Ingångar

Kyrkan har nu fyra ingångar, av vilka en tillhör den medeltida kyrkan, nämligen den ursprungliga korportalen. Övriga portaler tillkom på 1700-talet. Ingången till det ursprungliga koret (nu sakristian) är upptagen i södra väggen nära det västra hörnet. Den är nu helt förändrad både in- och utvändigt med omfattningar av profilerade bräder. Ursprungligen bör den ha varit både smalare och lägre. Den enda nu synliga medeltida ingångsöppningen leder från det medeltida koret till den ursprungliga sakristian på norra sidan (fig 202). Den är uppåt korgbågigt avslutad och markeras i korväggen runt om med en svag hålkäl omgiven av parallella, ristade linjer.

Det medeltida långhuset har haft en ingång på södra sidan nära västra väggen (fig 204). Denna sattes igen när kyrkan förlängdes åt väster 1717, men blottlades vid

restaureringen av kyrkan 1934. Den visade sig ha korgbågigt övre avslutning (jfr sakristieingången) samt upp till skurna ornament i svicklarna. Både som helhet och i detaljer överensstämmer den med Södra Råda kyrkas långhusportal, vilket bl a medfört att man daterat de båda kyrkorna till samma tid.

Fönster

Kyrkans nuvarande stora fönsteröppningar tillkom alla vid de omfattande byggnadsarbeten som utfördes på 1850-talet. Endast en medeltida fönsterglugg har bevarats, nämligen i den ursprungliga sakristians östra vägg. Det är en smal och låg öppning med inåt starkt skrånande smygar (fig 202), endast 14 cm bred och 27 cm hög i dageröppningen.

Fig 189. Hammarö kyrka, den medeltida kyrkans långhus, kor och sakristia från nordost. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church, showing the nave, chancel and vestry of the medieval church from the northeast.

Fig 190. Hammarö kyrka. Det medeltida koret samt del av långhuset från söder. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church. The medieval chancel and part of the nave, viewed from the south.

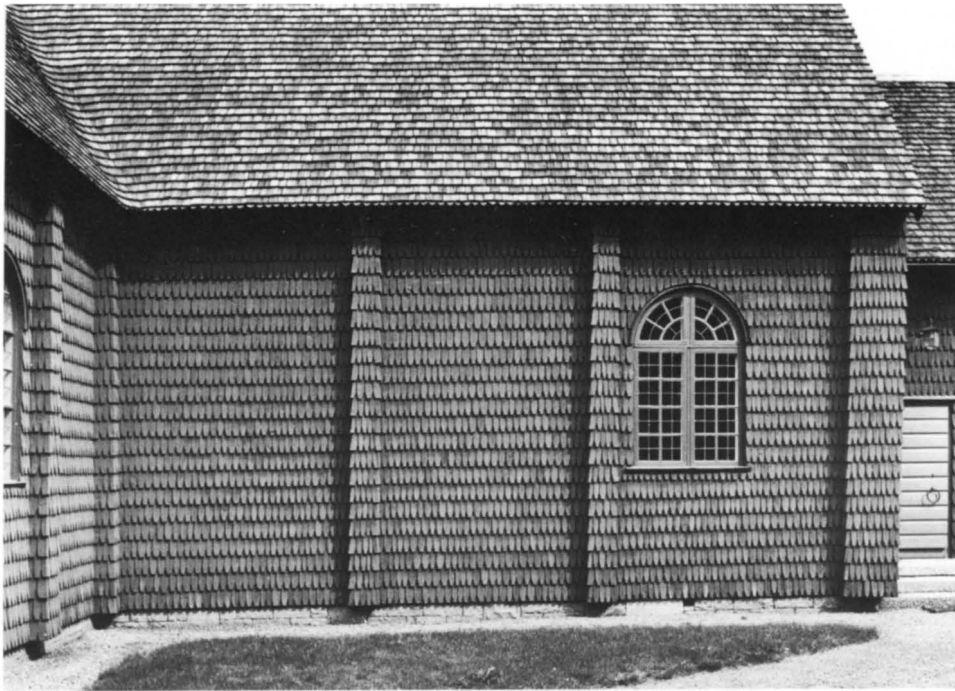

Fig 191. Hammarö kyrka. Det medeltida långhusets södra fasad. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church. The south front of the medieval nave.

I koret fanns under medeltiden ett fönster i öster över altaret, högt sittande, ca 60 cm brett, nu igensatt, samt ett mindre i södra väggen. Långhuset hade troligen endast ett fönster, högt placerat i sydväggen.

Interiör

Kyrkobyggnadens interiör (fig 198) präglas nu av de ombyggnadsarbeten, som företogs på 1700-talet, då den medeltida kyrkan förlängdes åt väster och något senare fick korsarmar åt norr och söder. Den östra korsarmen utgörs således av det medeltida långhuset medan det nu avstängda koret blev sakristia. Det är endast i det ursprungliga koret med dess rekonstruerade trävalv och dess målningar som det medeltida rummet i stort sett är oförändrat, även om det ursprungliga långhusets tre väggar (i söder, öster och norr) står kvar. I koret är väggbjälkarna synliga medan långhusets väggar försetts med vitmålad panel. Dock har långhusets östvägg med dess fragmentariskt bevarade målningar frilagts, vilket ger en antydning om rummets ursprungliga utseende.

Den stora altaruppsatsen från 1748, av Isaac Schullström, predikstolen från 1934 och glasmålningarna av G Torhamn från samma år ger en sentida prägel åt kyrkorummets. Här finns dock några medeltida inventarier; en dopfont och ett litet altarskåp, nu placerade vid södra väggen.

Tillstånd och restaureringar

Kyrkobyggnaden är väl bevarad och har under senare tider varit föremål för ett kontinuerligt underhåll. De medeltida delarna (nuvarande kor och sakristia) med bevarade målningar från 1400-talet är väl skyddade och konserverade

Som redan nämnts tillbyggdes den medeltida timmerkyrkan flera gånger på 1700-talet. Det började med en förlängning åt väster år 1717 och fortsatte med korsarmarnas tillbyggnad 1747–48. År 1840 erhöles från Överintendentsämbetet på församlingens begäran ritningar till en ny kyrka av sten. Detta projekt uppgavs dock av ekonomiska skäl och i stället restaurerades den gamla träkyrkan grundligt på 1850-talet. Härvid ersattes de höga sadeltaken med lägre tak med brutna fall och spånbeklädnaden borttogs samt ersattes med en revertering. Invändigt försågs korsarmarna med trätunnvalv och fönstren gjordes lika stora i hela kyrkan. På 1890-talet tog man bort reveteringen från ytterväggarna och ersatte den med träpanel, som vitmålades (fig 205). Samtidigt kläddes innerväggarna med bräder och papp.

Nästa omfattande restaurering företogs på 1930-talet, då man började inse hur värdefull den medeltida kyrkan var. Man ville nu återställa den till dess tidigare skick. Ytterväggarna återfick sin spånbeklädnad, som rödfärgades, och taken höjdes åter. Sakristian, det ursprung-

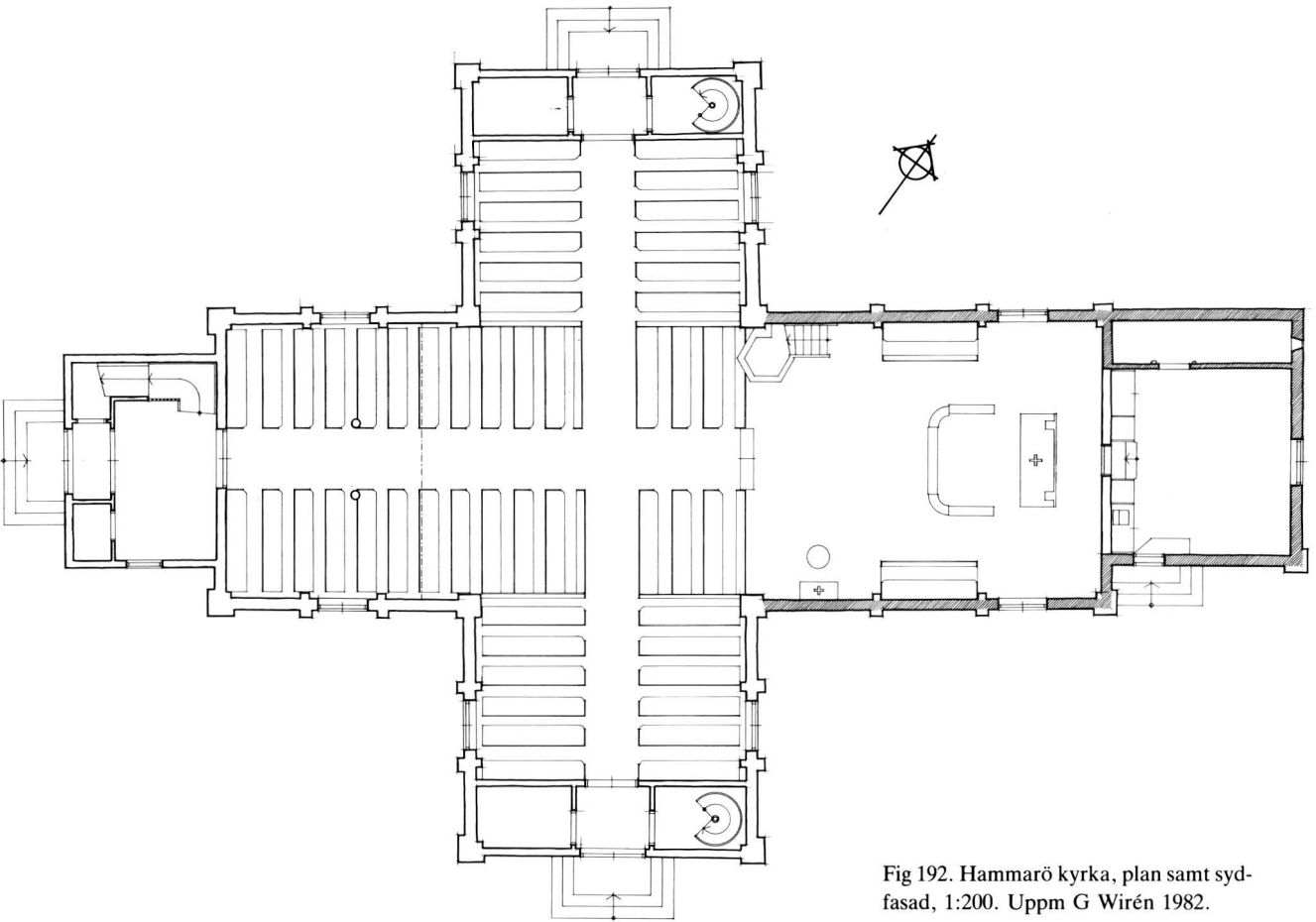
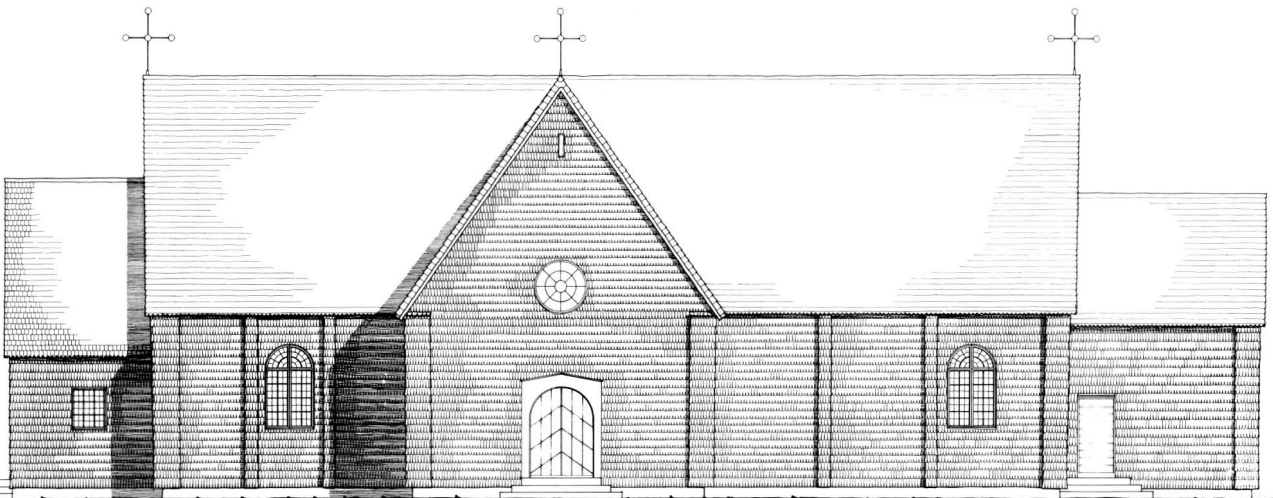

Fig 192. Hammarö kyrka, plan samt syd-
fasad, 1:200. Uppm G Wirén 1982.

*Hammarö Church, layout and south
front, 1:200.*

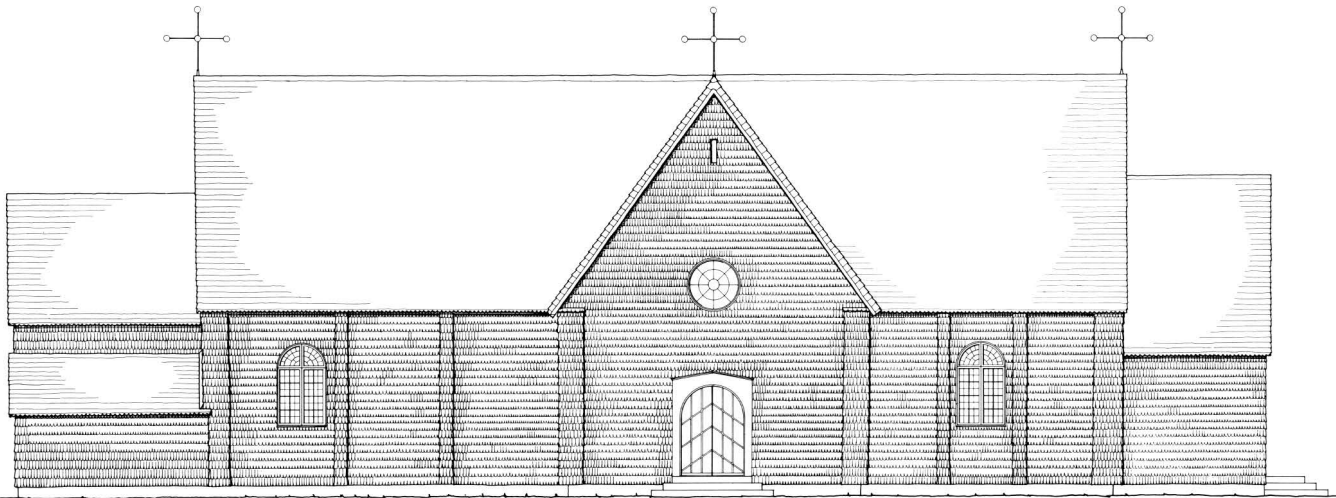
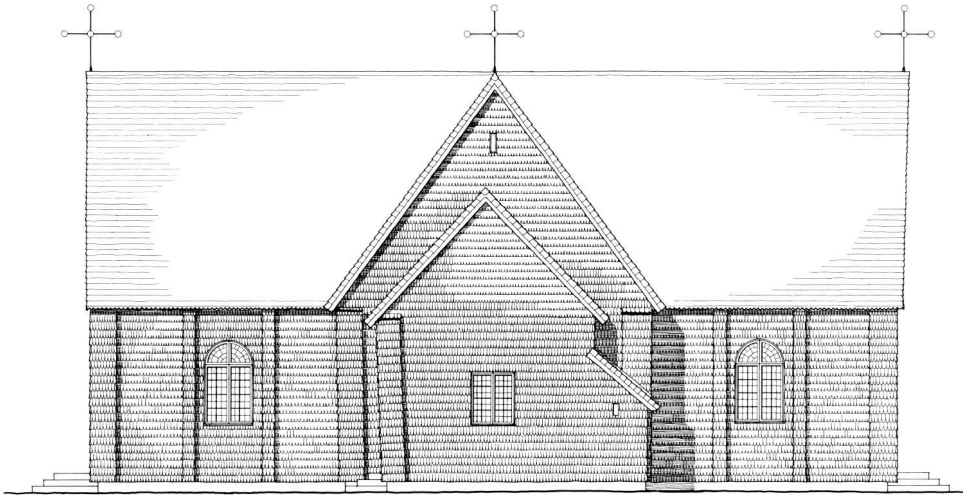

Fig 193. Hammarö kyrka, norra fasaden samt östra fasaden, 1:200. Uppm G Wirén 1982.

Hammarö Church, north and east fronts, 1:200.

liga koret, fick nytt innertak, en rekonstruktion av det ursprungliga trävalvet och samtidigt konserverades de medeltida målningarna. Kyrkan återinvigdes 1934. – Vid den senast genomförda restaureringen, slutförd 1968, ersattes kor- och långhusväggarnas invändiga beklädnad av plattor eller papp med träpanel som vitmålades med undantag för korets östvägg, dvs den ursprungliga triumfbågsväggen, vars väggbjälkar med fragmentariska medeltida målningar frilades. I väster försågs kyrkan med en källarvåning för toaletter och förvaringsutrymmen. – 1980 omtäcktes samtliga yttertak med impregnerad, kliven spån.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Trots att kyrkan, som framgått av ovanstående beskrivning, genomgått omfattande förändringar sedan medeltiden, kan dess ursprungliga utseende med ganska stor säkerhet rekonstrueras (fig 210). Långhusets, korets och sakristians ursprungliga grundplan är oförändrad, liksom väggarnas höjd. Det är endast långhusets västra vägg som nu saknas, sedan den gamla kyrkan förlängdes åt väster 1717. Förändringarna har däremot varit stora vad beträffar ingångar och fönster. Observationer i

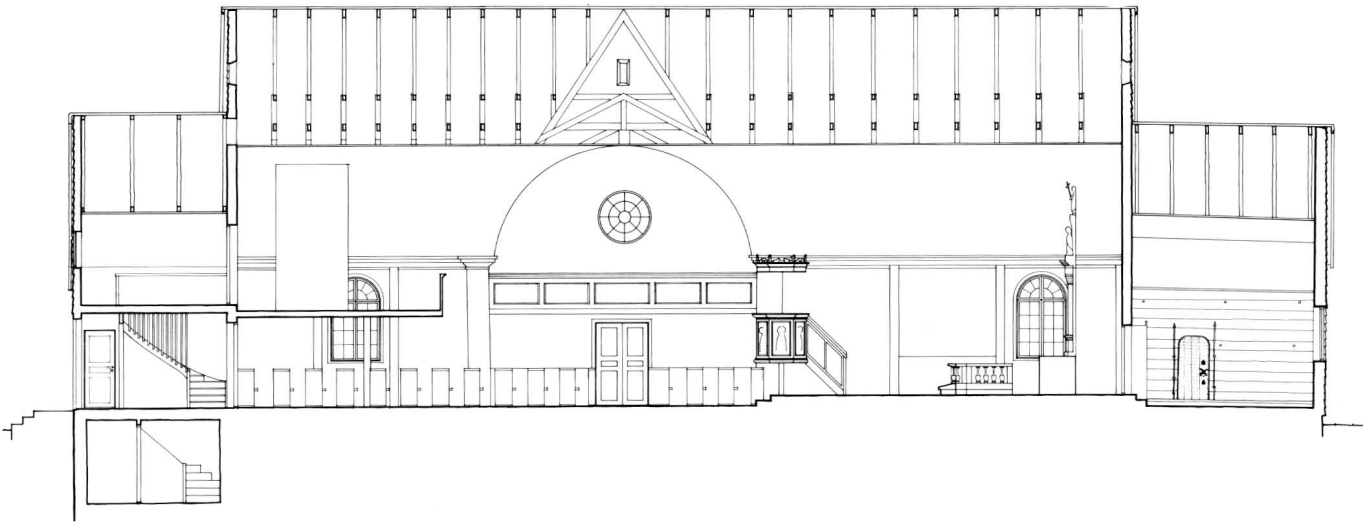

Fig 194. Hammarö kyrka, längdsektion mot norr, 1:200. Uppm G Wirén 1980.

Hammarö Church, longitudinal section looking north, 1:200.

Fig 195. Hammarö kyrka, tvärsektion mot öster genom långhuset, 1:200. Uppm G Wirén 1980.

Hammarö Church, cross section of the nave, looking east, 1:200.

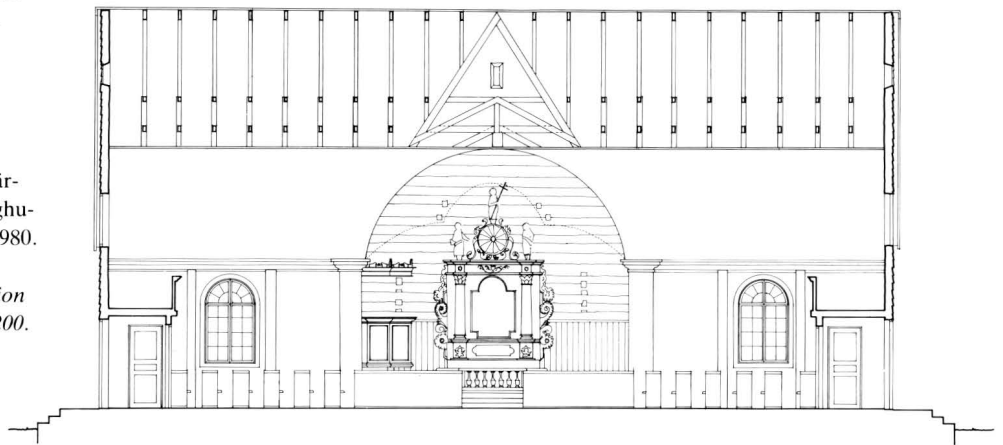
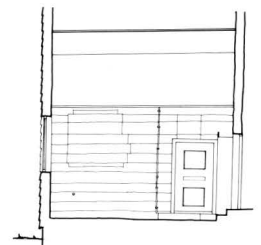
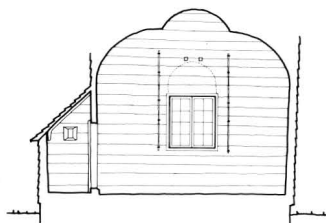
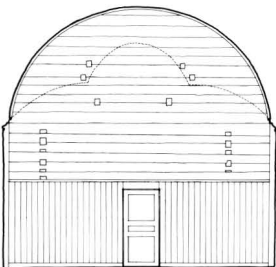

Fig 196. Hammarö kyrka, tvärsektioner genom det nuvarande koret (urspr långhus) mot öster, samt genom sakristian (urspr kor). 1:200. Uppm G Wirén 1980.

Hammarö Church, cross section of the present chancel (originally the nave), looking east, and of the vestry (formerly the chancel), 1:200.

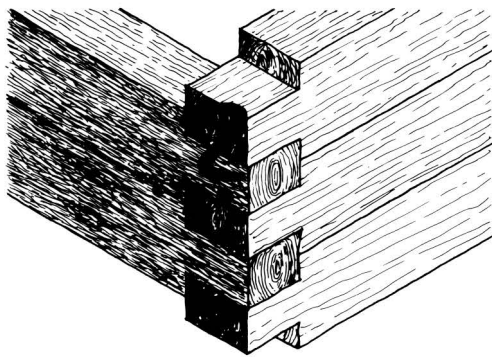

Fig 197. Hammarö kyrka, detalj av knutning. G Wirén 1985.

Hammarö Church, detail of corner jointing.

samband med restaureringar gör det dock möjligt att rekonstruera dessa. Långhuset hade på södra sidan nära västra hörnet en uppåt korgbågigt avslutad dörröppning, kyrkans huvudingång (fig 204). Koringången, även den som vanligt placerad i sydfasaden, vet vi ej mycket om. Den var säkerligen mindre än den nuvarande (på samma plats) och hade troligen samma omfattning som långhusportalen.

Den medeltida kyrkans fönster var små och högt placerade. Det enda fönster som bevarats i sitt ursprungliga skick är sakristians lilla fönsterglugg (fig 201). Långhuset hade troligen endast ett litet fönster i södra väggen, medan koret hade två fönster, ett i östra väggen ovanför altaret och ett i södra väggen, båda relativt små. Södra Råda kyrka, som med rätta brukar jämföras med Hammarö kyrka, var försedd med fönster av liknande storlek och utformning, dock med den skillnaden, att den troligen hade två fönster i långhusets sydvägg. Tångeråsa kyrka i Närke hade däremot en tvåfönstergrupp i korets östra vägg motsvarande den ännu bevarade i långhusets södra vägg (se nedan).

Kyrkans ytterväggar synes ursprungligen ej ha försetts med spånklädsel, vilket framgår av väggbjälkarnas profilerade kanter, som var avsedda att synas. Troligen spånkläddes dock kyrkan redan under senmedeltiden. Taken täcktes av kluven spån som tjärades.

Beträffande kyrkans ursprungliga interiör vet vi att väggbjälkarna var finbilade, profilerade i kanterna samt både i koret och långhuset försedda med målningar, som tillkom på 1400-talet. Vidare vet vi att långhuset förenades med koret genom en triumfbågsöppning, som vidgades betydligt efter reformationen. Både koret och

långhuset hade treklöverbladsformade innertak, vilka troligen båda var försedda med målningar från 1400-talet. I koret (nuvarande sakristian) har taket rekonstruerats, vilket skedde vid den omfattande restaureringen 1933–34. I långhuset kan man på östväggen se tydliga spår efter ett liknande trävalv. Samma typ av innertak återfinns bevarat i Södra Råda gamla kyrka, som ju även i övrigt uppvisar stora överensstämmelser med Hammarö medeltida kyrka.

Kyrkorummet upplystes av små, ganska högtsittande fönster, som släppte in ett svagt dagsljus. Två fönster fanns i koret, i östra och södra väggarna samt troligen endast ett fönster i långhuset, nämligen i södra väggen. Vi vet att de medeltida kyrkorummen var mörka – det gällde även stenkyrkorna, åtminstone de romanska – men Hammarö kyrka tycks ha haft ovanligt få ljusinsläpp.

Målningar

Hela kyrkans interiör, både tak och väggar, synes ha varit prydd med målningar tillkomna på 1400-talet. Bäst bevarade är målningarna på det ursprungliga korets väggar. Västra väggen (fig 199) har överst en stor scen med Marie kröning samt därunder en serie gammaltestamentliga scener inom omramningar: Adam och Eva mottager arbetsredskap från himlen, Adam gräver och Eva spinner, Kain och Abels offer, Kain åser slagsmål mellan två korpar, Brodermordet.

På korets norra vägg skildras, också inom arkadbågar, passionshistorien, vilken börjar med Inridandet i Jerusalem och Nattvarden. Det östligaste partiet av denna vägg upptas av en stor figurmålning, S Olof, tillkommen vid 1500-talets början. Den har således målats ovanpå 1400-talsmålningarna.

Scenerna på korets östra vägg (fig 200) är delvis utplånade, men några kan urskiljas: Törnekröningen, Korsbärandet, Korsfästelsen samt en Pieta. Överst en stor framställning av Nådastolen flankerad av änglar.

På södra väggen, vars målningar skadats bl a genom fönsterupptagningar, fortsätter passionsfrisen med Kristus uppenbarande sig för Maria och apostlarna samt slutligen Pingstundret.

Även långhuset har haft målningar både på väggarna och i taket, men av dessa återstår nu endast rester. En stor Ytterstadomsframställning på östra väggen är svårt skadad, men man kan fortfarande urskilja några figurer: Kristus som domare inom en mandorla samt ärkeängeln Mikael som själavägare omgiven av änglar och flankerad av solen och månen.

Fig 198. Hammarö kyrka, interiör mot öster. Foto R Hintze 1981.

Hammarö church, interior looking east.

Rester av målningar på lösa bräder, sannolikt från innertaket över koret eller långhuset, påträffades på kyrkans vind 1911 och överlämnades samma år till SHM (inv nr 23700) Även dessa målningar är svårt skadade, men några stående figurer inom arkadbågar kan urskiljas: Kristus med korsgloria, ett manligt helgon samt ett kvinnligt helgon med krona och en drake vid sidan (S Margareta).

Samtliga målningar synes vara utförda av samme mästare eller verkstad. De uppvisar stora likheter med målningar i Södra Råda, genom inskrift daterade 1494 och signerade av målaren Amund. De anses dock vara något äldre och troligen utförda av en annan målare (se Nisbeth, aa).

Inredning och inventarier

Bland de bevarade medeltida inventarierna märks främst ett litet altarskåp, nu uppställt vid det nuvarande korets södra vägg. Det är ett Mariaskåp och har troligen ursprungligen stått på Mariaaltaret i långhusets nordöstra hörn. Det har daterats till 1500-talet, men dörrarnas målningar tillkom troligen vid 1600-talets slut, då altarskåpet ommålades.

Ett väl bevarat, stort sakramentskåp (se fig 203), där de heliga kärnen förvarades under medeltiden, hänger nu i sakristian (ursprungligen koret) på den östra väggen. Det är försedd med målningar av samme mästare som utfört väggmålningarna på 1400-talet. På skåpets

Fig 199. Hammarö kyrka, sakristians (gamla korets) västra vägg. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church, west wall of the vestry (formerly the chancel).

Fig 200. Tv. Hammarö kyrka, interiör av sakristian (medeltida koret) mot sydost. Foto R Hintze 1981.

Left. Hammarö Church, interior of the vestry (the medieval chancel), looking southeast.

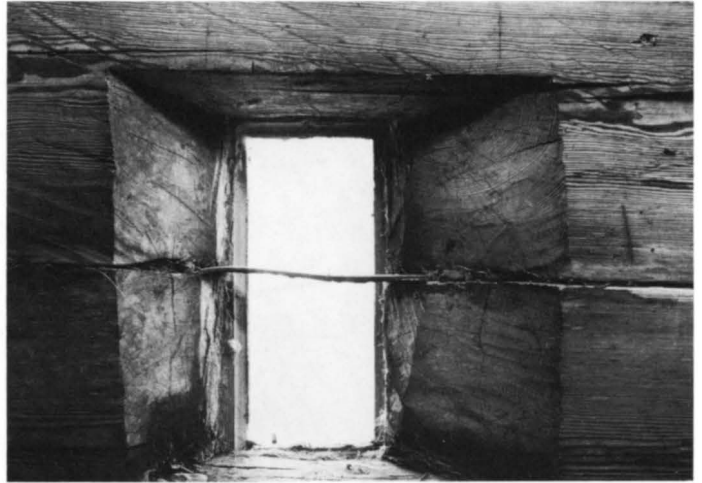

Fig 201. Hammarö kyrka, ursprungligt fönster i den medeltida sakristians östra vägg. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church, original window in the east wall of the medieval vestry.

Fig 202. Hammarö kyrka, ingång till den medeltida sakristian i korets norra vägg. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church, entrance to the medieval vestry in the north wall of the chancel.

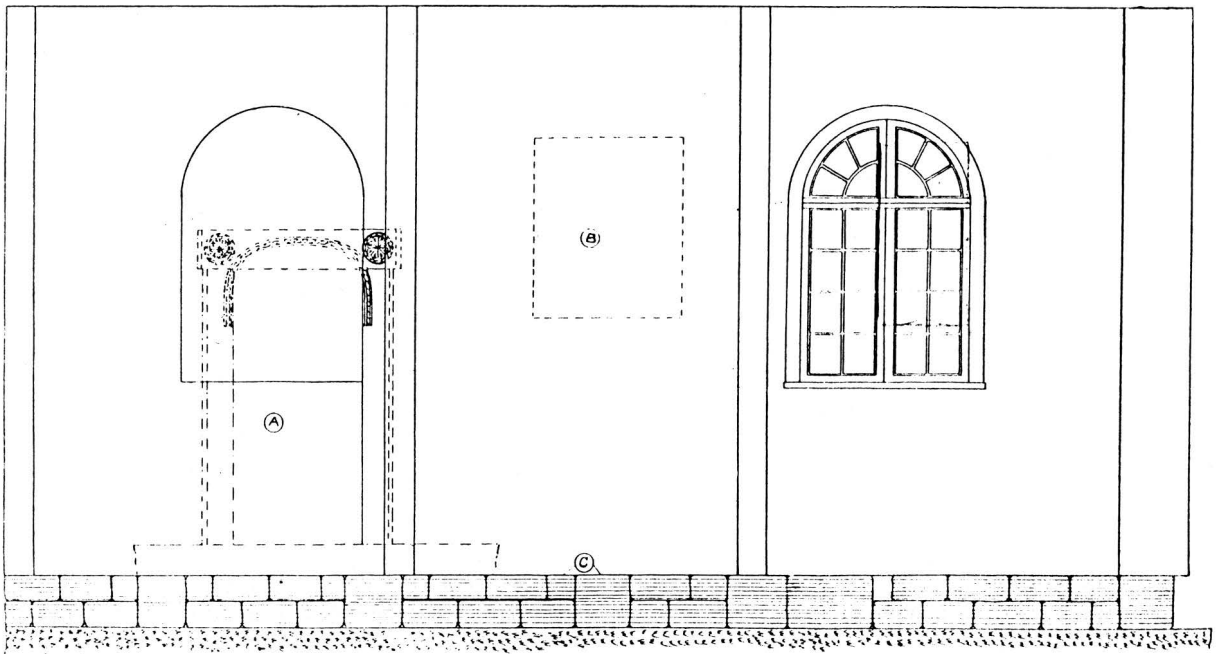

Fig 204. Hammarö kyrka, det ursprungliga långhusets södra fasad med rekonstruktion av medeltida dörröppning och fönster. Uppm av N L Zetterlund 1934.

Hammarö church, south front of the original nave with reconstructed medieval doorway and window.

Fig 205. Hammarö kyrka med vitmålad brädpanel och brutna tak, före restaureringen 1934. Foto i ATA.

Hammarö Church with white-painted planking and hipped roofs, prior to restoration in 1934.

Fig 203. Hammarö kyrka, sakramentsskåp med målningar från 1400-talet, nu på det medeltida korets östra vägg. Foto R Hintze 1981.

Hammarö Church, aumbry with 15th century paintings, now on the east wall of the medieval chancel.

Fig 206. Hammarö kyrka, långhusets östra vägg (norra sidan) vid restaureringen 1968. Foto i Hammarö hembygdsförening.

Hammarö Church, east wall (north side) of the nave during restoration in 1968.

Fig 207. Hammarö kyrka, det ursprungliga långhusets (nu koret) östra vägg (södra sidan) vid restaurering 1968. Foto i Hammarö hembygdsförening.

Hammarö Church, the east wall (south side) of the original nave (now the chancel) during restoration in 1968.

Fig 208. Hammarö kyrka, det ursprungliga långhusets södra, inre vägg under restaureringen 1968. Foto i Hammarö hembygdsförening.

Hammarö Church, the south, inner wall of the original nave during restoration in 1968.

Fig 209. Hammarö kyrka, det ursprungliga långhusets norra vägg vid restaureringen 1968. Foto i Hammarö hembygdsförening.

Hammarö Church, the north wall of the original nave during restoration in 1968.

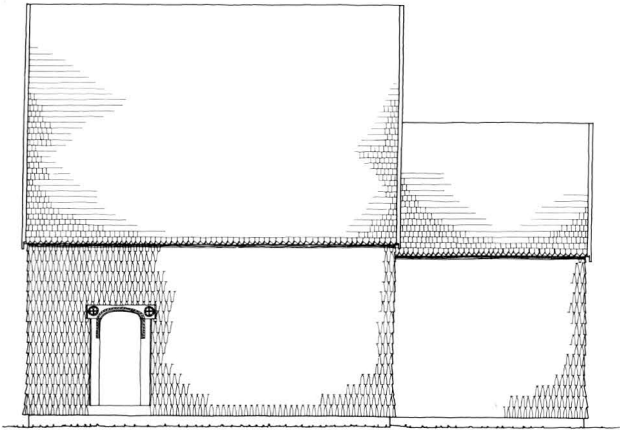

Fig 210. Rekonstruktion av Hammarö medeltida träkyrkas södra fasad. E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Reconstruction of the south front of the medieval timber church at Hammarö.

Fig 211. Hammarö, väggplankor från stavkyrka, påträffade under det ursprungliga koretets golv 1931, 1:20. Uppm av E G Karlgren 1931. Renritning G Wirén 1984.

Hammarö, wall planking from the stave church, discovered beneath the floor of the original chancel in 1931. Scale drawing prepared by E G Karlgren in 1931. Finished drawing by G Wirén, 1984.

dörr framställs en stor monstrans, som bäres av två änglar.

Ett krucifix, nu upphängt i öppningen mot det nuvarande koret, är också medeltida, troligen från 1300-talet. Äldst bland inventarierna är dopfunten av täljsten från 1200-talets mitt, vilket innebär att den ursprungligen anskaffats till den stavkyrka, som föregick timmerkyrkan.

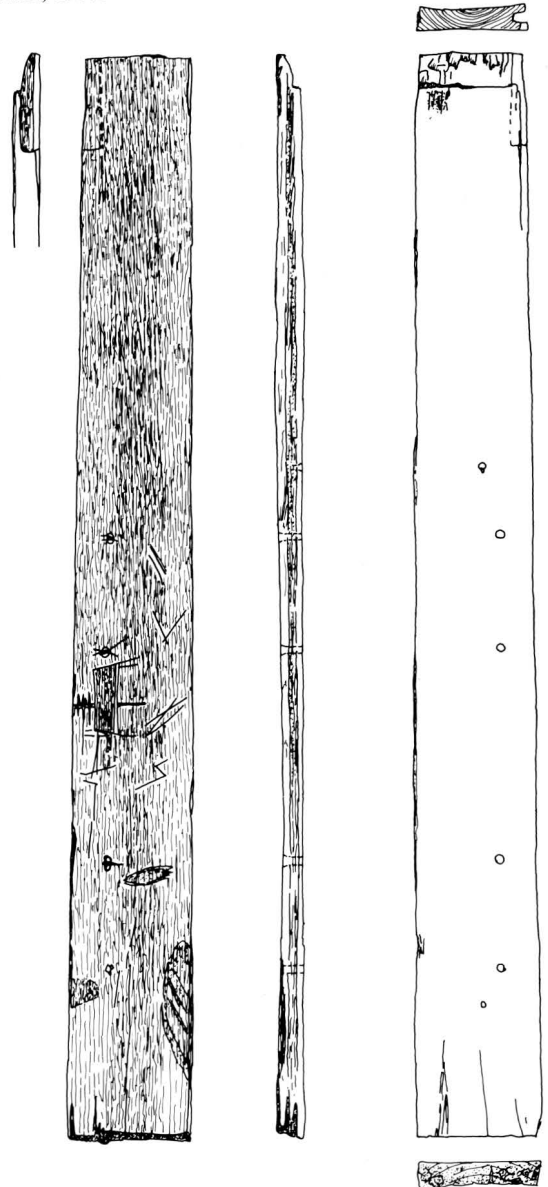
En gravhäll av kalksten med ornamentik i relief, en s k liljesten, troligen tillverkad i Västergötland vid 1200-talets början, är således också från stavkyrko-tiden.

Datering

Den medeltida timmerkyrkan i Hammarö har som nämnts stora överensstämmelser, både i plan och konstruktion, med den bättre bevarade träkyrkan i Södra Råda. Enligt en inskrift erhöll denna sina berömda kormålningar år 1323. Denna viktiga tidsangivelse har naturligtvis varit till stor hjälp, när det gällt att datera de båda timmerkyrkorna. Vid en nu företagen dendrokronologisk analys har prover tagits i koret, främst i dess norra vägg, således den vägg som skiljer det ursprungliga koret från den lilla sakristian. Någon absolut säker tidsangivelse har härvid tyvärr ej erhållits, men det förefaller troligt att timmerkyrkan uppförts omkr 1320.

Stavkyrkan

Vid kyrkans restaurering 1931 bröt man upp sakristians golv, inlagt 1894. Under detta påträffades ett golv, som man vet inlades 1747. Därunder fanns ytterligare ett golv av grova kraftiga furuplankor. När man tog upp dessa fann man att de var försedda med nåt i ena långsi-

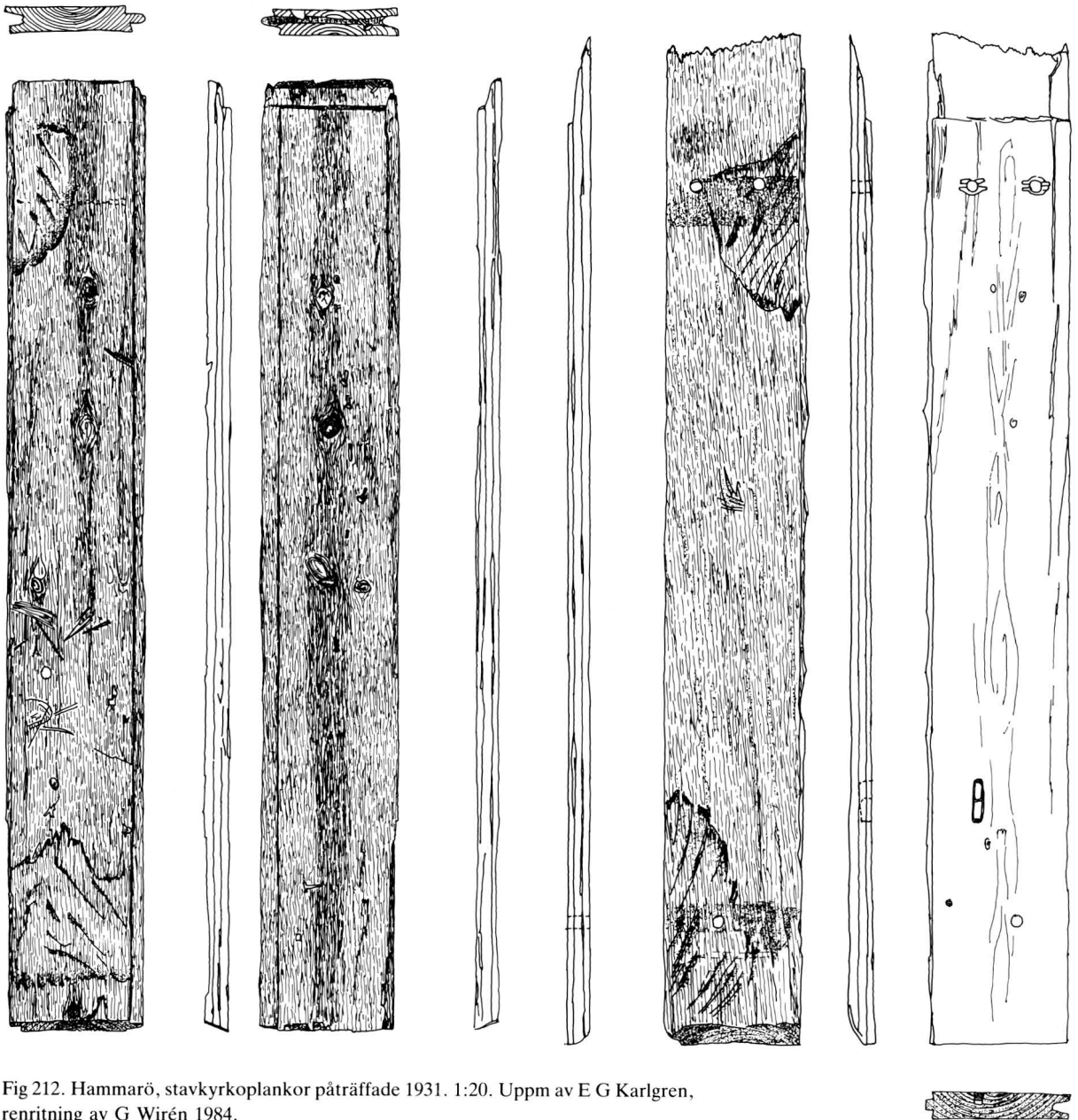

Fig 212. Hammarö, stavkyrkoplankor påträffade 1931. 1:20. Uppm av E G Karlgren, renritning av G Wirén 1984.

Hammarö, stave church planking discovered in 1931. Scale drawing prepared by E G Karlgren in 1931. Finished drawing by G Wirén, 1984.

dan och fjäder i den andra (fig 211). De bör således ha ingått i en vägg med stående plankor där fjädern (den smala kanten) infogats i bredvidstående plankas nåt,

alltså en stavverkskonstruktion. Man hade påträffat resterna av en stavkyrka, förmodligen Hammarös första kyrkobyggnad.

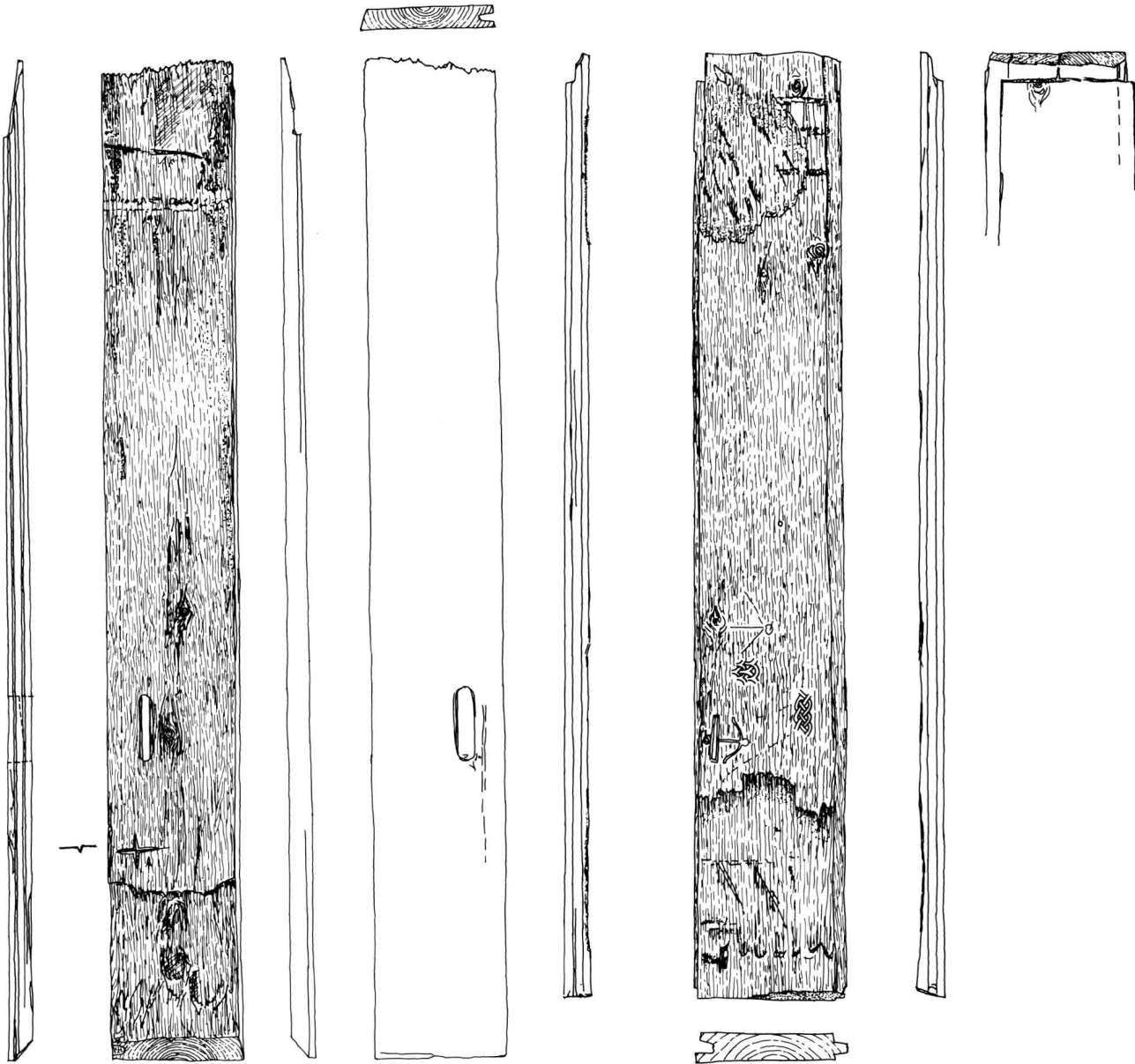

Fig 213. Hammarö, stavkyrkoplankor påträffade 1931, 1:20. Uppm av E G Karlgren 1931, renritning av G Wirén 1984.

Hammarö, stave church planking discovered in 1931. Scale drawing prepared by E G Karlgren in 1931. Finished drawing by G Wirén, 1984.

Material

Det tillvaratagna materialet består av 16 väggplankor av varierande längd och bredd. Åtta av plankorna är längre (282–300 cm) än de övriga (188–199 cm). Varia-

tionen i längd kan bero på att de avsågats för att passa i golvet. Plankornas ytersida visar spår av tjära, medan flera plankors innersida har rester av vit färg. Plankor-

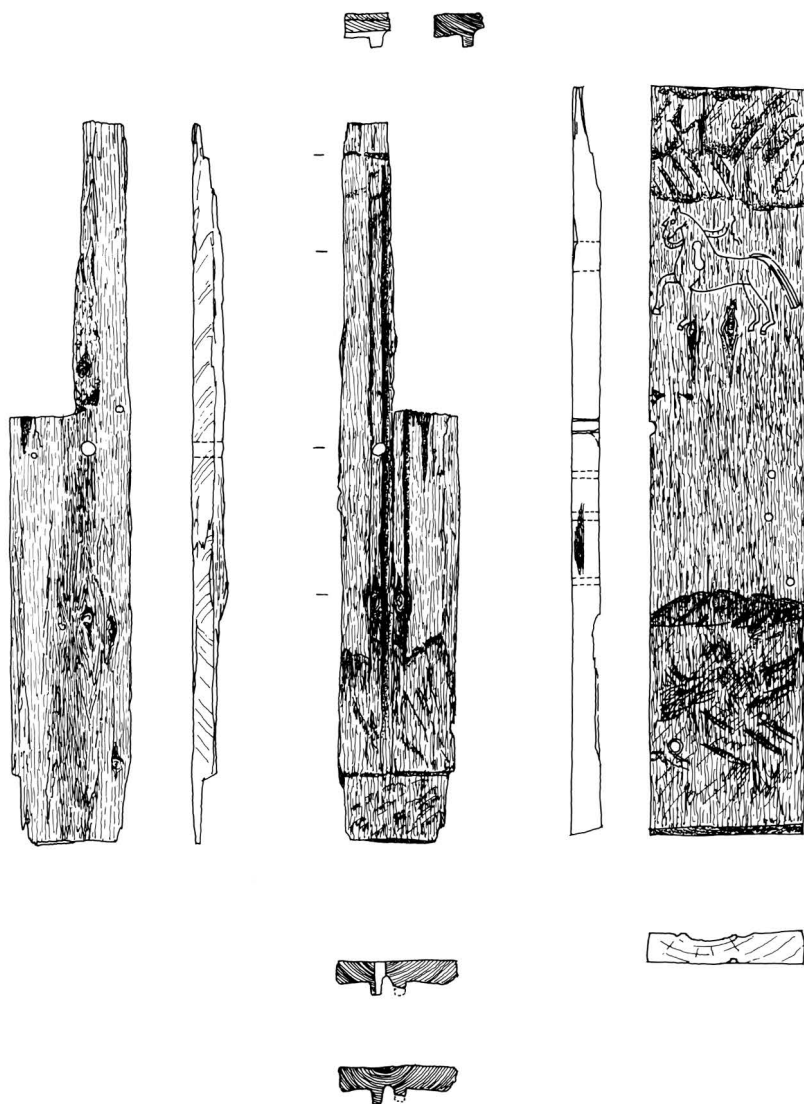

Fig 214. Hammarö, stavkyrko plankor påträffade 1931, 1:20. Uppm av E G Karlgren 1931, renritning av G Wirén 1984.

Hammarö, stave church planking discovered in 1931. Scale drawing prepared by E G Karlgren in 1931. Finished drawing by G Wirén, 1984.

nas bredd varierar mellan 28 och 43 cm och tjockleken mellan 6 och 8 cm. Nåten, som i allmänhet är placerad mitt på plankornas långsida, är 3,8–5,5 cm djup och ca 3,5 cm bred. Fjädern, som sällan är bevarad till hela sin längd, har en bredd av 3–5 cm.

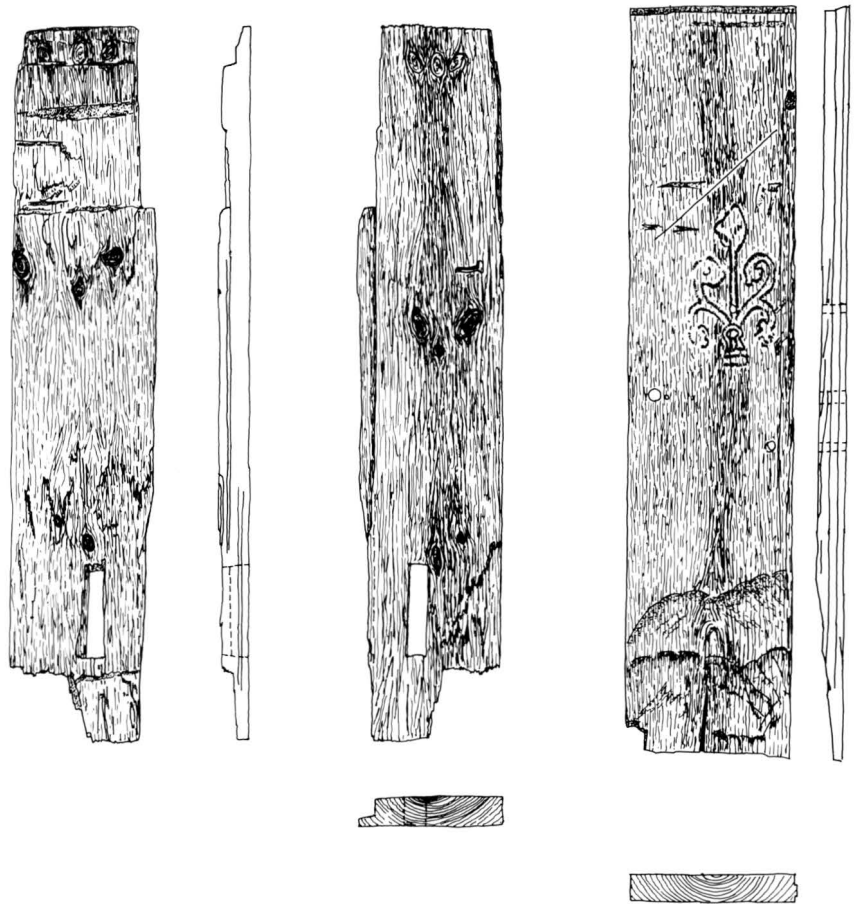
En av de kortare plankorna (nr 8 k) var annorlunda utformad. Den långsgående nåten var här placerad på mitten av plankans innersida (fig 212), således ej i smalkanten. Den ena smalkanten var dock utformad som fjäder. En likartat utformad planka påträffades i materialet från Hemse stavkyrka på Gotland och förmodades där ha tjänstgjort som en hörnplanka (Ekhoff, s

107) eller tillhört en vägg, från vilken en inre avbalkningsvägg utgätt.

En av de längre väggplankorna (nr 7 l) är bredare upptill än nedtill, vilket kan innebära, att den tjänstgjort som mittplanka i en vägg. När man reste en stavkyrkovägg av denna typ med fast fjäder gick man troligen tillväga på följande sätt. I hörnstolparna, som var försedda med nåt, infogades en fjäderförsedd plank och sedan fortsatte man från vardera sidan att foga plank till plank tills man närmade sig mitten. Då endast två plankor fattades, infogades en som var bredast nedtill för att binda väggen och ge den stadga.

Fig 215. Hammarö, stavkyrkoplankor påträffade 1931, 1:20. Uppm av E G Karlgren 1931, renritning av G Wirén 1984.

Hammarö, stave church planking discovered in 1931. Scale drawing prepared by E G Karlgren in 1931. Finished drawing by G Wirén, 1984.

Stavkyrkans konstruktion

Eftersom endast väggplankor återstår av stavkyrkan från Hammarö, är våra möjligheter att fastställa kyrkans övriga konstruktion och dess planform starkt begränsade. Varken syllar eller hammarband har bevarats, vilket gör att man ej ens kan förmoda kyrkans storlek. Det är dock rimligt att med utgångspunkt från den kända konstruktionens detaljer – nåt och fjäder i varje plank – jämföra med stavkyrkor, vars väggar hopfogats enligt samma metod, men som också har syllar och hammarband bevarade.

En sådan stavkyrka är Hedared (ovan) i Västergötland, landets enda nu stående stavkyrka, som visserligen tillkommit sent (1500-talets början), men som uppenbarligen byggts med en äldre kyrka som förebild. På detta tyder även det bevarade materialet från en stavkyrka i Blomskog (nedan), vars väggar uppförts med samma teknik, således nåt och fjäder i varje plank.

Ristningar

Flera av stavkyrkoplankorna från Hammarö har ristade figurer samt ett med kol inbränt växtornament (fig 217). De flesta ristningarna finns på plankornas insidor, men några har också kunnat iakttas på utsidorna. På insidan av en av de korta plankorna (nr 4 k) har tecknats en häst i tunna ristade linjer. Hästens hovar återfinns ca 1,3 m från plankans underkant, alltså i lagom "teckningshöjd". Hästen är 32 cm hög. Även kolteckningen – ett symmetriskt växtornament med blad och blomställning, nederst sammanhållet av en ring – har inbränts på plankans insida (nr 6 k).

En av de längre plankorna (nr 6 l) har på den delvis tjärade yttersidan några ristningar (fig 216), ankaren samt flätmönster. Liknande ristningar på de norska stavkyrkorna bör enligt de undersökningar som gjorts, utförts av stavkyrkobyggarna.

1979 påträffades på ett bjälklag i klockstapelns övre del ytterligare tio breda plankor, flera med nåt i kan-

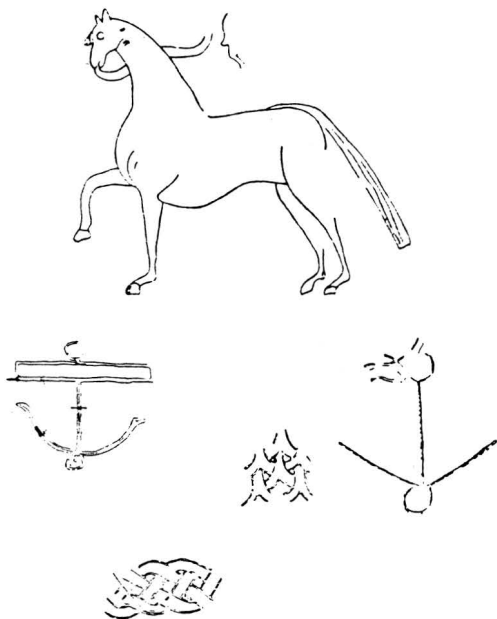

Fig 216. Hammarö, detalj av ristningar på stavkyrkoklankor, Efter Hammarö, en hembygdsbok.

Hammarö, detail of carvings on stave church planks.

terna. Flertalet torde vara väggplankor till samma stavkyrka från vilken det tidigare tillvaratagna materialet härrör.

Sju av de sexton år 1931 framtagna plankorna är nu försvunna, vilket skett i samband med utlåning till Värmlands museum för en utställning 1939.

Datering

Den dendrokronologiska analys som nu företagits på stavkyrkomaterialet har relaterats till den samtidigt utförda undersökningen av timmerkyrkan, varvid det

Karlstad (Tingvalla) kyrka

På den nuvarande stadens plats låg lagsagans äldsta tingsplats Tingvalla, som skrevs "de Thingwaldum" 1290.

Domkyrkan i Karlstad är uppförd 1723–30 av Christian Haller, en murmästare, inflyttad till Karlstad omkr

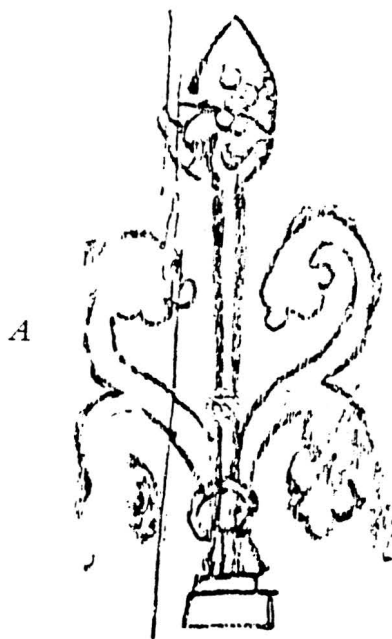

Fig 217. Hammarö, glödritat ornament, lilja, på en av stavkyrkoklankorna. Efter Hammarö, en hembygdsbok.

Hammarö, ornamental lily burned into one of the stave church planks.

visat sig att stavkyrkan uppförts ca 70 år tidigare, således möjligen omkr 1250.

Källor och litteratur

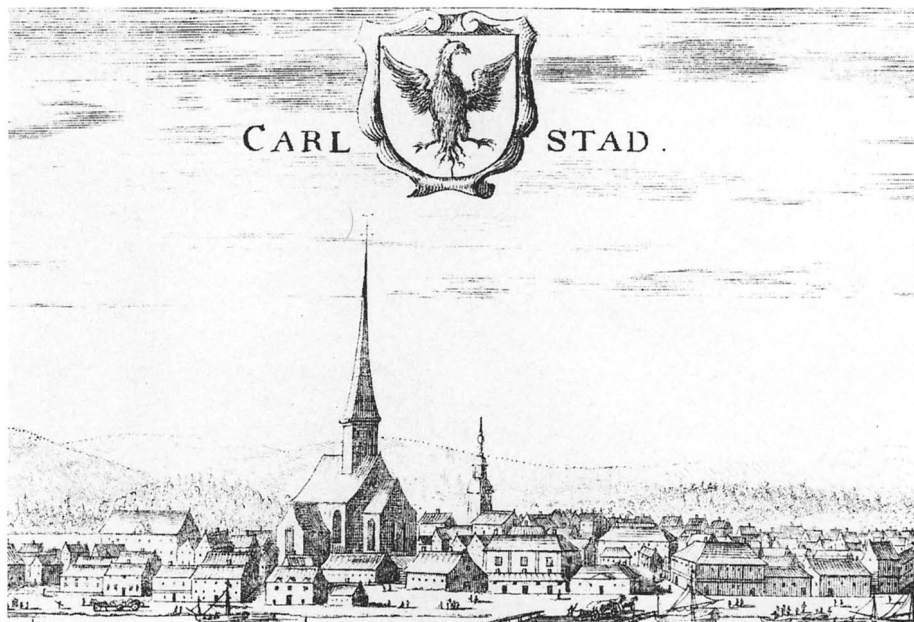
ATA: Inv 1830; Utgrävningsrapport av *A Tuulse* 1947; – *J Börjesson*, Hammarön och Hammaröborna, Karlstad 1921; *H Kjellin*, Nya bidrag till Hammarö kyrkas historia. Hammarö köpings hembygdsbok. Karlstad 1957; *H Ramström*, Hammarö församlings historia. Sunne 1968; *S A Hallböck*, s 112; *Å Nisbeth*, Hammarö kyrka. Vägledning. Ystad 1969; *E Rosell*, s 33.

1720. Den är belägen på Lagbergets krön, även kallat Herrgårdsbacken efter kungsgården Carlsberg, som revs omkr 1660.

Denna kyrka föregicks av en mindre kyrka på Tingvallaön nära älven, där nu Stadshotellet är beläget. Den

Fig 218. Utsikt över Karlstad från älvens västra sida. Efter E Dahlberg 1702.

View of Karlstad from the west bank of the river, 1702.

invigdes 1629 och finns avbildad i E Dahlbergs *Svecia* (fig 218). Denna kyrka förstördes vid en brand 1719, då stora delar av staden ödelades.

Tidigare fanns på samma plats en liten träkyrka, Tingvalla kyrka, troligen samma kyrka som omnämns i en urkund från 1300-talets mitt. Någon arkeologisk undersökning har ej utförts på platsen, varför vår kunskap om denna Karlstads första kyrka är ringa.

Djurklou skriver om denna kyrka: "Den äldsta kyrkan i Tingwalla, hwilken, då byn eller köpingen fick sina stadsprivilegier, upphöjdes till stadskyrka, war ett gammalt och litet medeltidstempel af träd, beläget wid

Westra Elfgrenen nära intill den plats, som rådhuset upptog före branden. Behörigen reparerad och utvidgad kvarstod denna till år 1616, då hon tillika med staden blef lågornas rof."

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 9 ff; *B A Larson*, Anteckningar om Karlstads domkyrka. Karlstad 1916; *C E Nygren*, Om Karlstads stadskyrkor tiden 1584–1737. Värmland förr och nu 1930; *V Lindström*, Karlstads domkyrka. Vägledning. Ystad 1974 (och där anförd litt); *E Rosell*, s 33.

Kils härad

Häradsnamnet skrevs första gången det nämns i de skriftliga källorna "Kiilz hæradz ting"(1426). Socknen Kil nämns dock långt tidigare "de chill" (1315), "de ecclesia kile" (1334). Det i landskapet centralt belägna häradet genomflyts av Klarälven och gränsar i norr till Fryksdals och Älvdals härad, i söder till Grums och Karlstads härad. Det omfattade under medeltiden fyra socknar: Kil, Frykerud samt Övre och Yttre Ulle-

rud. Medeltida träkyrkor är kända från Frykerud, Stora Kil (Kil) och Övre Ullerud.

Litteratur

F Alsterlind, Den gamla kyrkplatsen. Karlstad 1955; *E Rosell*, s 34.

Frykeruds kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Fryka rudhe (1436) och senare Frikerud (Skjb 1540).

Frykerud var redan under medeltiden annexförsamling till Stora Kil. Socknens mest betydande bebyggelse låg i den sydöstra delen intill Norsälven, där den första kända kyrkan uppfördes.

Den nuvarande kyrkan är uppförd av sten efter ritningar av byggmästare Johan Westman 1795–99 (invigd först 1820). Den föregicks av en träkyrka från 1650. Denna liksom en medeltida träkyrka var belägen på Hemmanet Prästbols ägor ca 7 km sydost om den nuvarande kyrkan. Den gamla kyrkplatsen ligger på en hög kulle, ca 100 m sydost om Prästbols gamla gästgivarregård. En minnessten på platsen har följande inskrift: ”Herrens trofasthet varar från släkte till släkte. Under århundraden och intill år 1797 stod på denna plats Frykeruds kyrka. Församlingen reste minnesstenen år 1922.”

Djurklou skriver följande om Frykeruds socken och

kyrkan: ”Kyrkan här var dock en af de fyra, som i äldre tider tillhörde det gamla Fryka härad ehuru Frykarudhe sogn ej omnämnes förrän 1436, då det deruti belägna hemmanet Høfulth (Högvalta) jemte flera andra af Alexander Thorstenssons och hans hustrus Ingeborgs gods försålles.” – ”Äldsta kyrkan, som varit af trä i Wermlands vanliga medeltidsstil . . .” Från den medeltida träkyrkan har följande inventarier bevarats: en dopfunt av täljsten från 1200-talet, ett rökelsekar (nu i Arvika museum) samt en oblatask (pyxis) från 1400-talet med följande inskrift: ”Ave Maria Gra Plena Domin.” En klocka, troligen från 1200-talet, såldes 1727 till Segerstads församling.

Källor och litteratur

N G Djurklou, II, s 35; *S A Hallbäck*, s 102; A L, Frykeruds kyrka. Karlstad u å; *E Rosell*, s 26; Tidningsartikel: NWT 28/5 1946.

Stora Kils kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden *de Chill* 1315; *de ecclesia Kile* 1334.

Den nuvarande kyrkan i Stora Kil är uppförd av sten 1930–32 efter ritningar av arkitekt Elis Kjellin. Den ersatte en 1929 brunnen kyrka på samma plats. En äldre föregångare var belägen vid gården Apertin (Apertin 3¹). På denna kyrkplats som omgärdas av en kyrkogårdsmur, finns en minnessten med följande inskrift: ”Stora Kils gamla kyrkplats / Innanför dessa murar har socknens kyrka legat sedan / århundraden tillbaka, sista kyrkan revs 1864 och kvar står / endast det gravkor, som var tillbyggt kyrkan i öster. / I gravkoret vila medlemmar av de till Apertins gård knutna / släkterna Broman och Löwenhielm. Kalkstenshällarna på / kyrkogården täcka gravkamrar, där biskopar och präster / från denna församling fått sina vilorum. / Under gräsmattan sova sida vid sida de många okända, / som en gång bebodde denna socken och här möttes för att / efter vardagens

möda fira gudstjänst och högtid. / Kyrkorådet lät resa denna minnessten år 1959.”

Den äldsta kyrkan på denna plats synes ha varit en medeltida träkyrka. Djurklou skriver härom: ”Den först bekanta kyrkan i Kihl har varit af trä, men utbyttes mot en år 1673 invigd stenkyrka, af hvilken nu endast återstår f.d. Bromanska eller Löwenhielmska grafchoret.”

En madonnabild av trä samt en dopfunt av täljsten, båda från 1200-talet, vittnar om att kyrka bör ha funnits här i tidig medeltid.

Källor och litteratur

N G Djurklou I, s 31; *J Hammarin* I, s 248; *F Alsterlind*, Den gamla kyrkplatsen. Karlstad 1955.

Övre Ulleruds kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Øffra Wllarø (1440), Øffra Vllerøij (Skjb).

Den nuvarande kyrkan i Övre Ullerud är en korsformad träkyrka uppförd 1725–27. Den har flera medeltida inventarier: en dopfont från 1200-talet, ett relik-skåp fr omkr 1500 samt ett krucifix, som även det kan dateras till senmedeltiden.

Socknen bör alltså ha haft en kyrka redan på 1200-talet. Djurklou har följande att berätta om den äldre kyrkan: ”Kyrkan har så långt tillbaka några underrättelser derom erhållits varit af trä, och den äldsta kända hvilken anses vara från medeltiden skall hafva egt en stor rikedom på skulpterade bilder, hvilka betäckt chorwäggarne. En fanatisk kristen vandal, Komministern

Gunnar Jonae Esbergius rensade, såsom det kallades, kyrkan från dessa Katolska minnen, hvilka kastades i elfven. Sägngen vill dock veta att han funnit ett skäl för detta handlingssätt uti folkets större wörndnad för dessa beläten än med en varm kristendom var förenligt. Emedlertid blefvo några af dessa utkastade helgon uppfiskade, och ännu i mannaminne har man kunnat uppgifva ställen, der dessa såsom penater förvarats.”

Källor och litteratur

N G Djurklou I, s 102; *J Hammarin* I, s 251; *S A Hallbäck*, s 172; *E Rosell*, s 34.

Nordmarks härad

Häradets namn skrevs under 1200-talet Nordmarchæ (1287 SD 2, s 25). Det är beläget i den sydvästligaste delen av landskapet med gränser mot Norge och Dalsland. Enligt ett brev från 1396 (DRA:pg 11/12 1396) tillhörde häradet Dalaborgs län. I vissa hänseenden synes häradet under medeltiden – liksom Dalsland – ha tillhört Västergötland. Från mitten av 1500-talet räknades det dock till Värmland. Till häradet hörde socknarna Järnskog och Skillingmark (nu i Jösse härad), medan Sillerud, som nu räknas hit, hörde till Gillbergs

härad. Häradet omfattade under medeltiden 10 socknar: Blomskog, Fågelvik, Holmedal, Järnskog, Karlanda, Silbodol, Skillingmark, Trankil, Töcksmark och Östervallskog. Samtliga socknar synes ha haft träkyrkor under medeltiden.

Källor och litteratur

Ortnamnen i Värmlands län (SOV) 9; *I Lundahl*, s 297; *E Rosell*, s 35.

Blomskogs kyrka

Socknens namn skrevs 1396 Blomsasckogh (DRA: pg: 11/12) och Blomoscogh (1472).

Blomskogs socken är belägen i södra Värmland i närheten av gränsen till Dalsland och endast 12 km från norska gränsen. Fornminnen tyder på tidig bebyggelse i denna trakt.

Den nuvarande kyrkan är uppförd av tegel 1929. Den ersatte en korskyrka av trä från 1600-talet, vilken brann ned 1923. Enligt kyrkans arkivalier uppfördes först ett enskeppigt långhus, troligen med ett smalare kor. 1695

tillkom en sakristia på norra sidan, varefter kyrkan förlängdes åt öster 1697. Några år senare uppfördes tornet (1701) och 1746 tillbyggdes den södra korsarmen. En omfattande nybyggnad utfördes 1765 då norra korsarmen tillkom och sakristian flyttades till korets östvägg. Samtidigt höjdes väggen ”några timmervarv” och nya större fönster insattes i hela kyrkobyggnaden. Kyrkan fick nu i stort sett det utförande den hade vid branden 1923.

Fig 220. Blomskog, överstycke till dörrömfattning med snidad djuornamentik. Foto i ATA.

Blomskog, doorway lintel showing carved animal decorations.

Fig 219. Blomskog, delar av dörrömfattning till stavkyrkan med snidad ornamentik. Foto i ATA.

Blomskog, parts of the doorway of the stave church, showing carved decorations.

Stavkyrkan

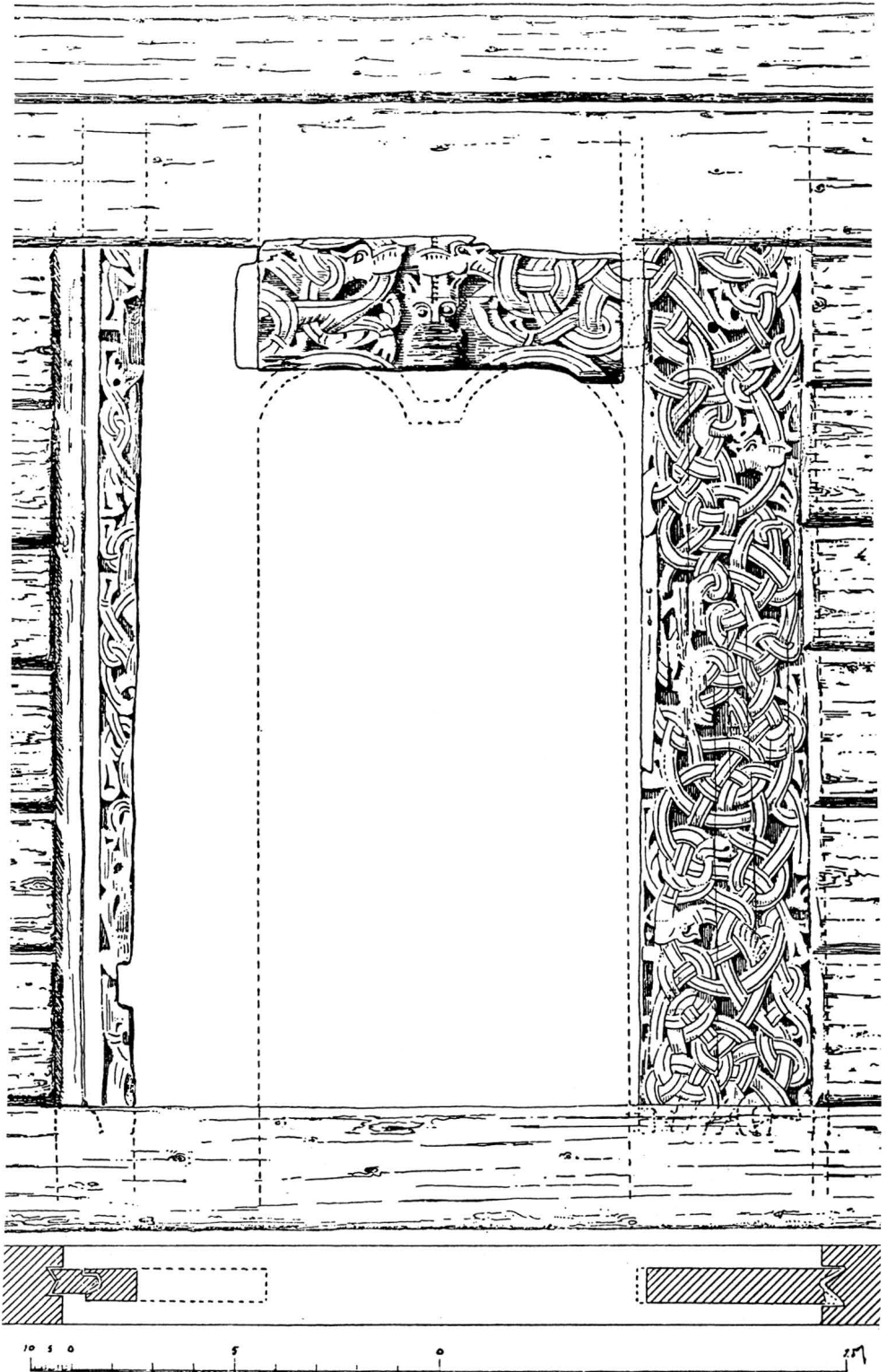
Denna kyrka har i sin tur föregåtts av en mindre kyrka, också den av trä, troligen en stavkyrka. Av denna kyrka har en rikt snidad portalömfattning bevarats. Delar av den påträffades redan 1867 av N G Djurklou, som vid denna tid utförde antikvariska undersökningar i Värmland. Portalens övre del med djuornamentik användes då som huggkubb av kyrkvaktmästaren vid "granris-hackning. Dock lyckligtvis endast den släta baksidan." (Ekhoff s 24). Överstycket införlivades nu med samlingen i SHM (inv nr 11532). Detta var dock endast en del av det fynd som skulle göras. År 1899 fick professor L Dietrichson i Oslo, den kände stavkyrkospecialisten, ett anonymt brev från en svensk "byggnadsritare" av följande lydelse: "Herr Professor! Då jag vet edert intresse för medeltida träkyrkoarkitektur, ville jag meddela Eder en liten upplysning, i den vägen – låt vara en bagatell. En arbetsförmän från Värmland berättar mig,

att han vid en reparation av den gamla träkyrka i Blomskog nära Gustavsfors och norska gränsen, upptäckte, att inuti en resvirkesvägg voro anbragta "såsom spikriglar tjocka plankor (c:a 12×30 cm) av furu, på ena sidan försedda med platt utskurna slingornament. Slingorna voro flätade i varandra. Plankorna stå ännu kvar inuti väggen och sågos endast av några arbetare. Reparationen gjordes för c:r 5 år sedan. Högaktningfullt byggnadsritare." (Ekhoff s 25).

Emil Ekhoff, som fick kändedom om brevet först 1901 tog då omedelbart kontakt med församlingen, som trots att kyrkan var nyreparerad lät borttaga den yttre brädbeklädnaden på kyrkans västra vägg, där man påträffade två plankor med snidad ornamentik. Även dessa plankor införlivades med SHM-samlingen, som numera äger hela den rikt snidade portalen till stavkyrkan.

Fig 221. Blomskog, rekonstruktion av stavkyrkans dörromfattning. Efter E Ekhoff.

Blomskog, reconstruction of the stave church doorway.

Material

Det som bevarats av stavkyrkan i Blomskog är fyra delar, samtliga av furu. De har synbarligen ej varit tjärstrukna. Tre delar hör till en portalomfattning; de är alla rikt utsirade och utgörs av två sidoplankor, av vilka den ena endast delvis bevarats, samt ett överstycke, också det försett med snidad djuornamentik. Den fjärde delen är en ribba av en väggplanka, viktig från den synpunkten att den kunde klarlägga kyrkobyggnadens konstruktion.

Samtliga tillvaratagna delar har förändrats genom senare åtgärder: – 1. Portalomfattningens breda plankor (fig 219) har avtagits både upptill och nedtill och något i båda kanter samt fått urtag genom inbilning på ena sidan på två ställen. – 2. Den smala ribban, även den med bevarad snidad ornamentik är också den avkortad både upptill och nedtill samt har i övre kanten sekundära urtag. – 3. Överstycket (fig 220) är avbilat både i övre och nedre delen. Det har vid kantsidorna tappar som ursprungligen fogats in i omfattningsplankornas nåtar. – 4. Den smala ribban ur en väggplanka är avbilad på alla sidor utom en där den är utformad som fjäder för att infogas i en bredvidställd plank med nåt.

Stavkyrkans konstruktion

Det är omöjligt att med säkerhet uttala sig om stavkyrkans i Blomskog konstruktion, men åtskilligt kan ändå utläsas av de bevarade delarna. Det förefaller som om väggplankorna sammanfogats genom nåt och fjäder med bröst (fig 222). Detta förekommer också i den enda nu stående stavkyrkan, Hedared, med den skillnaden att fjädern här ej är förenad med hak (bröst). Detta är däremot vanligt i de norska stavkyrkorna och kan möjligen förklaras genom Blomskogs närhet till grannlandet (jfr även Hammarö stavkyrka, ovan).

Hur väggplankorna infogats i syll och hammarband vet vi däremot ej, eftersom de bevarade plankorna avtagits både upptill och nedtill.

Ornamentiken

Portalplankornas ornamentik består av drakkroppar omvandlade till bandslingor, som är nära nog helt ytäckande (fig 221). De bandformiga kropparna är helt platta med undantag för områdena intill skärningspunkten, där de undre partierna har försänkts. Endast den översta drakens huvud kan sägas ha utformats till ett drakhuvud (det nedskjutande mellanpartiet) en så kallad "toppdrake". Det skadade överstycket har bestått av dubbla rundbågar med ett nedskjutande mellanparti

Fig 222. Blomskog, rekonstruktion av stavkyrkans vägg. Efter E Ekhoﬀ.

Blomskog, reconstruction of a wall of the stave church.

som, vad grundformen beträﬀar, återfunnits i norska stavkyrkoportaler. Närheten till Norge gör det troligt att stavkyrkan i Blomskog, främst dess portalornamentik, tagit direkta intryck av den rika norska stavkyrkoarkitekturen.

Återanvändning

Stavkyrkan i Blomskog, troligen socknens första kyrka, var i bruk till 1400-talet, då den revs för att lämna plats för en troligen något större timmerkyrka. Den gamla, rikt snidade portalen togs härvid tillvara och återanvändes i den nya kyrkan utan annan förändring än att den gjordes något lägre, samtidigt som de nedskjutande delarna av överstycket bortbilades. Märkligt nog tycks man ha nöjt sig med portalens ringa bredd, ca 90 cm, troligen för att kunna återanvända det rikt utformade överstycket. Det var först 1701, då tornet uppfördes framför portalen i väster, som den kom att förstöras både på höjden och bredden. Den ena portalplankan fick härvid behålla sin ursprungliga bredd medan man avbilade den andra till mer än hälften för att ge öppningen önskad bredd. Detta innebar att överstycket blev överflödigt och avlägsnades för att sedan användas vid "granrishackning".

Att ytterligare en del av stavkyrkan, nämligen den smala väggplankan, kom att sparas till eftervärlden, berodde enligt Ekhoﬀ troligen på en felmätning vid portalens inpassning i timmerkyrkan. Man skulle ha gjort den 25 cm för bred och tvingades då infoga ytterligare en del av den rivna stavkyrkan för att klara portalens infogning i västväggen (se fig 221).

Datering

Emil Ekhoﬀ daterar stavkyrkan i Blomskog till 1100-talet med utgångspunkt från den snidade ornamentiken. Någon dendrokronologisk undersökning har ej företagits på det bräckliga materialet.

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 138; *J Hammarin* II, s 174; *E Ekhoﬀ*, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16, s 298; *L Karlsson*, Romansk träornamentik i Sverige, s 13 f. *E Rosell*, s 40.

Holmedals kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden, Holmadalir, Holmadali, 1220-talet–1300-talet.

Socknen nämns första gången 1225 (Holmadalir) i samband med den norske kungen Håkon Håkonssons härtåg i Värmland. En kyrka skall ha funnits vid denna tid.

Den nuvarande kyrkan är uppförd av sten 1854–57. Den föregicks av en spånklädd korskyrka av trä från 1686. Denna kyrka hade i sin tur en äldre föregångare, också den av trä och uppförd på samma plats. Djurklou skriver härom: ”Den äldsta kyrkan om hvilken någon

kunskap erhållits var af träd liksom den hvilken år 1686 upptimrades och för några år sedan utbyttes mot en ny . . .”

Följande medeltida inventarier har bevarats: dopfunt av täljsten från 1200-talet samt en mässshake av italiensk sammet i granatäpplemönster från senmedeltiden.

Källor och litteratur

E Fernow, s 189; *N G Djurklou II*, s 128; *G Johannesson*, Holmedals kyrka. Årjäng u å; *S A Hallbäck*, s 114, *E Rosell*, s 35.

Järnskogs kyrka

Socknens namn skrevs på 1500-talet Herneskog (1531) samt Hierneskog (Skjb 1540).

Den nuvarande kyrkan i Järnskog av sten, uppfördes 1695–1699, med torn från 1729. Den föregicks av en träkyrka, troligen medeltida.

Järnskogs ödekyrkogård ligger ca 1 km sydväst om kyrkan, tätt invid Kölaälven och ca 100 meter söder om landsvägen till Östervallskog. Den är nu omhägnad av cementpålar och järnkedjor, ditsatta år 1927, då rester av bogårdsmuren avlägsnades. Inga spår av kyrka eller gravar finns. På området står en minnessten med inskrift: ”Jærnskogs / kyrko- och begraf/ningsplats till år / 1699 / Vården restes år / 1878 / Ps 492. 2 / Frid öfver de

döde / N.A.S. Sl.”. (Nils Anders Söderberg i Slörtege).

I socknens hembygdsmuseum förvaras ett par fönster, som skall ha kommit från den medeltida träkyrkan. De påträffades på 1960-talet i en ladugård i socknen.

På området, som ägs av Järnskogs kommun men f n står under vård av Järnskogs fornminnesförening, finns en klockstapel i det sydöstra hörnet samt ett ca 5 m högt träkors i västra delen.

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 120; *J Hammarin II*, s 148; *E Rosell*, s 40; Tidningsartiklar: Karlstads T 1938 22/12 – NWT 1953 25/8 – GP 1961 25/4.

Karlanda kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Kaflandæ (DN 1344) samt på 1500-talet Kalffwalanda (Skjb 1540).

Den nuvarande kyrkan i Karlanda är uppförd av sten 1776–1778 av byggmästaren O Håkansson.

Ca 1 km norr om den nuvarande kyrkan låg en äldre kyrka, troligen en medeltida träkyrka. Ödekyrkogården, som mäter 52 × 44 × 39 × 14 m, är omhägnad av en järnkätting, lagd på stenstolpar. Grunden till kyrkan kan skönjas mitt på kyrkogården. Den är 22 m lång och 8 m bred. En minnessten har rests på kyrkogårdens östra del (fig 223). Den bär följande inskrift: ”Här stod Karlanda kyrka från 1480 till 1777. Dav. 90 Ps.” samt på

baksidan, ”Minnet uppsattes 1872. B. G.S. A.K.A.”

Djurklou skriver om Karlanda socken: ”Då nuvarande bygd först möter oss i Konung Håkan Håkansson's dagar, synes hela den dalgång, hvaruti vattendraget, som drifver Koppoms och Adolfsfors jernbruk framlöper, burit det gemensamma namnet Östra Holmedalen. Till dess bygder eller nuvarande Jærnskogs och Karlanda socknar kom Konungen otifvelagtigt gamla vägen från Sulvik förbi Ränkesed; och som bygdefolket vid de på fjället – sannolikt emellan nuvarande gårdene Skällarby i Köla och Boda i Jærnskog – befintliga passen sökte med våld hindra hans tåg, blef

hela dalen så förhärjad, att icke en enda gård lemnades obränd. Efter denna tid har man ingen kunskap om Östra Holmedalen, hvars namn är alldeles förgäta, då bygder i denna trakt åter efter 300 års tystnad möta i Konung Gustaf den 1:stes registratur och jordeböcker, der Karlanda först nämnes 1531 under dess nu vanliga namn och 1540 kallas Kalffvalanda.

Kyrkan härstädes har intill år 1776 varit af trä, men då så gammal och förfallen att hon måste utbytas mot en ny af sten som 1778 invigdes.”

I den nuvarande kyrkan finns följande medeltida inventarier: Dopfont från 1200-talet med cuppa av täljsten och fot av sandsten samt en klocka från 1200-talet.

Källor och litteratur

Raa: Fornminnesinv. 1964; *N G Djurklou II*, s 117; *M Åmark*, s 265; *S A Hallbäck*, s 116; *G Johannesson*, Karlanda kyrka, Vägledning. Årjäng 1970; *E Rosell*, s 36 f.

Fig 223. Karlanda ödekyrkogård med minnessten: ”Här stod Karlanda kyrka från 1480 till 1777.” Foto i ATA.

The deserted churchyard at Karlanda, with a commemorative stone inscribed: ”Karlanda Church stood here from 1480 until 1777.”

Silbodals kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Silbyrdhædal (1396 11/12 DRA: pg)

Den nuvarande kyrkan är byggd av tegel i nyklassicistisk stil 1858–59. – På en plats ca 200 m sydost om denna kyrka har de äldre kyrkorna i Silbodal varit belägna. På ödekyrkogården finns en minnessten med följande inskrift: ”Silbodals kyrka stod här 1664–1858”.

Enligt Landshövdingeberättelsen 1692 var kyrkan i

Silbodal vid denna tid en ”gammal träkyrckia med torn, berättes, hafwa uti forna tijder lydt till Blomskougz giäld”. – Den bevarade dopfonten från 1200-talet tyder på att här fanns en kyrka redan då, säkerligen en träkyrka.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *N G Djurklou II*, s 116 och anm s 225; *S A Hallbäck*, s 140; *I Lundahl*, s 299; *E Rosell*, s 36.

Silleruds kyrka

Sockennamnet skrevs på medeltiden Sijllaridh (sb 1503) och Sillarud (Skjb 1540).

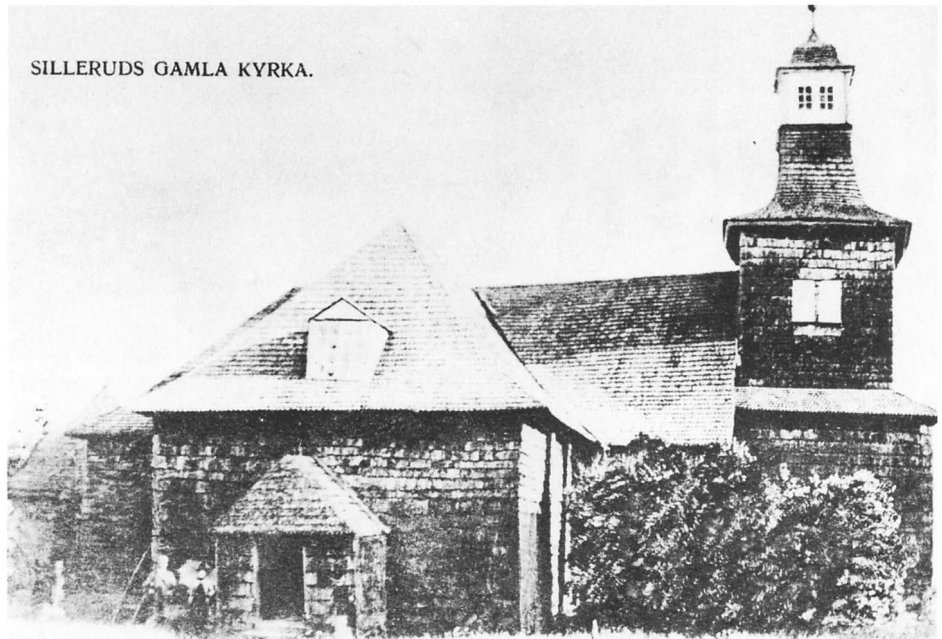
Den nuvarande kyrkan i Sillerud är en stor centralkyrka, uppförd 1887–88 efter ritningar av arkitekt E V Langlet. Den föregicks av en spånklädd korskyrka av

trä med torn i väster från 1662, vilken revs 1891 (fig 224).

Denna träkyrka hade i sin tur föregåtts av en liten medeltida träkyrka om vilken Hammarin skriver: ”Kyrkan fanns här redan långt inuti Catholska tiden. Hon

Fig 224. Silleruds gamla träkyrka, riven 1891. Foto i ATA, troligen från 1880-talet.

The old timber church at Sillerud, demolished in 1891. Photograph probably taken in the 1880s.

har alltid, som hon ännu är, varit af träd byggd. I förstone var hon trång och liten, men blef efter hand mer och mer utvidgad. Hon uppbrann, med alla sina tillhörigheter, 1662. Elden uppkom från en rofåker, den kyrkoherden Erik Bjuréus straxt söder om kyrkan låt svedja.”

De två nämnda träkyrkorna var belägna ca 4 km söder om den nuvarande kyrkan vid sjön Östersilen

invid Signebyns skola.

En bevarad dopfuntscuppa från 1200-talet tyder på att kyrka fanns i socknen redan vid denna tid.

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 109; *J Hammarin II*, s 185; *S A Hallbäck*, s 142; *E Rosell*, s 27 f.

Skillingmarks kyrka

Socknens namn skrevs på 1500-talet Skeringemark (1531) och Skeringha mark (Sjb 1540).

Den nuvarande kyrkan är uppförd 1689–90 av trä, spånklädd (fig 225); ombyggd 1880 då spånklädnaden borttogs och kyrkan panelades samt vitmålades.

I D Wrangels landshövdingeberättelse 1692 står följande : ”Des Kyrckia blef åhr 1689 upbygder af trä 1/2 mihl ifrån det stället, der den förre och nedertagne stådt, bätter in uti sochnen ifrån gräntzen, på skattehemmanetz Boda ägor.”

På 1700-talet fanns fortfarande tydliga spår av den första kyrkan ” af tomtningen, som tillika med grafhögarna ännu tydeligen kunna ses, finnes att hon warer ganska liten, neml. 16 alnar long och 8 Al:r bred.” (G Norén 1789, tr 1924).

På initiativ och bekostnad av Skillingmarks kyrkoråd företogs år 1955 en utgrävning av kyrkplatsen på Klevane udde genom Värmlands Museums försorg. Då grävningsområdet avtorvats blottades grunden till en liten kyrkobyggnad med ett rektangulärt långhus (ca 7 m långt och 5,5 m brett) samt ett kvadratisk kor, ca 3 × 3 m (fig 226). Grundstenarna ligger på en ändmorän, vars högsta krön var beläget 7,10 m över Arkesjöns normalvattenstånd (121 m över havet). Grundmurens bredd var ca 60 cm, dock var den på sina ställen starkt rubbad vilket skett vid befästningsarbeten på platsen både 1905 och 1940–45.

Av grundstenarna kan utläsas att kyrkan troligen haft 2 ingångar, båda på södra sidan. Långhusets ingång, som varit ca 60 cm bred, var belägen i västra delen, ej

Fig 225. Skillingmarks träkyrka före ombyggnaden 1880. Foto i ATA.

Timber church at Skillingmark before it was rebuilt in 1880.

långt från det sydvästra hörnet. Framför denna ingång fanns en tid ett sekundärt uppfört vapenhus av grundstenar att döma. Här påträffades också en stor flat häll, en tröskelsten. En ingång till koret fanns uppenbarligen mitt i korets södra vägg. Här blottades en flat "trapphäll" i liv med grundmuren.

Öppningen mellan långhuset och koret var av grundstenarna att döma ca 75 cm bred och i långhusets nordöstra hörn hade troligen funnits ett sidoaltare (Mariaaltaret). Enligt de observationer, som gjordes vid ut-

grävningen, skall golvet i koret ha varit av stampad lera medan det i långhuset legat ett golv av "kluvna stockar" enligt kvarliggande fragment.

Bland de lösfynd, som gjordes, märks ett danskt silvermynt från senmedeltiden.

En minnessten har rests på platsen med följande inskrift: "På denna plats stod / Skillingmarks kyrka / från 1350 till 1689 / Herrens ord förblifver / evinnerligen / 1 Petr 125." samt på baksidan: "Uppsatt / 1898 / O.O."

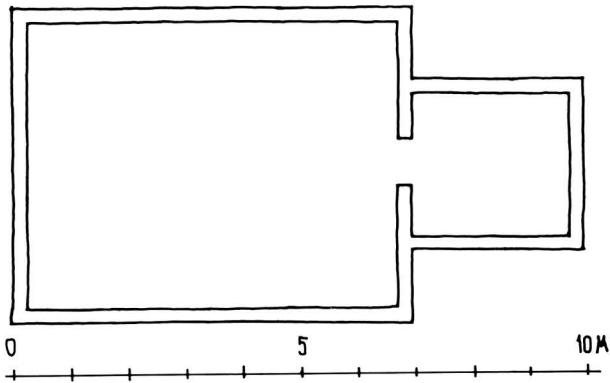

Fig 226. Skillingmark, den medeltida träkyrkans plan, rekonstruktion av E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Skillingmark, layout of the medieval timber church, reconstruction by E Lagerlöf and G Wirén, 1984

En bevarad dopfunt från 1200-talet tyder på att kyrka fanns här redan vid denna tid.

Källor och litteratur

D Wrangel, Landshövdingeberättelse 1692, s 26; *N G Djurklou II*, s 123; *J Hammarin II*, s 149; *S A Hallbäck*, s 144; *I Lundahl*, s 299; *E Rosell*, s 41.

Trankils kyrka

Socknens namn skrevs på 1300-talet Tranukiol (1334) och på 1500-talet Tranekijl (Skjb).

Den nuvarande kyrkan i Trankil, en spåklädd, rödmålad timmerkyrka med korsarmar i norr och söder, uppfördes till största delen på 1600-talet och tillbyggdes på 1730-talet samt 1824. I landshövdingeberättelsen från 1692 omtalas kyrkan som gammal. En dendrokronologisk undersökning företagen 1980 visade, att kyrkans äldsta delar dock härrör från 1600-talet.

N G Djurklou skriver i sin reseberättelse från 1860-talet om kyrkan i Trankil: "Kyrka har funnits här under medeltiden, men om dennas utseende eger man ingen kunskap. Den nuvarande till en del gammal, blef nästan helt och hållet ombyggt 1824 och har sedermera ytterligare reparerats."

Fig 228. Trankils kyrkogård, medeltida gravkors. Foto 1915. ATA.

Trankil Churchyard, medieval burial cross.

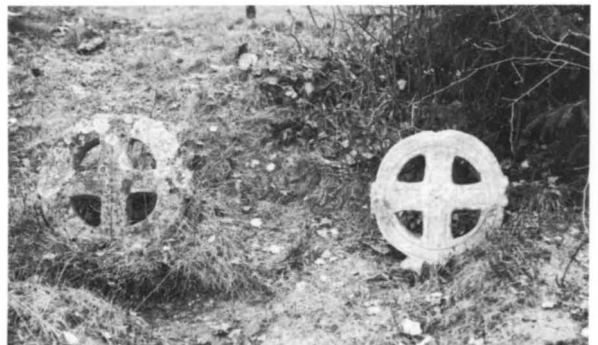
Fig 227. Skillingmark, den medeltida träkyrkans grundstenar. Foto G Svenson 1955.

Skillingmark, foundation stones of the medieval timber church.

Några medeltida inventarier har bevarats: en dopfunt från 1200-talet samt träskulpturer: Maria med barnet och Kristusbild (korslet bort).

Källor och litteratur

Landshövdingeberättelsen 1692; *N G Djurklou II*, s 134; *S A Hallbäck*, s 156 f; *I Lundahl*, s 299; *E Rosell*, s 42.

Töcksmarks kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Tyghs mork (1344 DN 13, s 16).

Den nuvarande kyrkan i Töcksmark, en vitmålad korskyrka av trä med torn i väster, uppfördes 1819. Den föregicks av en möjligen delvis medeltida träkyrka på samma plats, utökad med korsarmar 1764. I en inventarieförteckning från 1730 beskrivs den äldsta kända kyrkan som ”en enkel långkyrka av trä med 17 bänkar för männen och 14 för kvinnorna, 8 fönster, 3 dörrar och ett spetsigt torn klätt med bleckplåt och en järnspira överst.”

En dopfunt av täljsten daterad till 1100-talet och ett

rökelsekar från 1200-talet, vittnar om att kyrka funnits i Töcksmark redan i tidig medeltid. – Djurklou nämner dessutom ”en Madonnabild och en af Den Korsfäste Frälsaren, båda – men i synnerhet den sistnämnde – ytterst illa medfarne.”

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 126; *H Kjellin*, Värmlands och Dalslands kyrkor och kyrkliga konst. Karlstads stift i ord och bild. Sthlm 1952; *S A Hallbäck*, s 160; *G Johannesson*, Töcksmarks kyrka. Vägledning. Ystad 1971 (och där anförd litt); *I Lundahl*, s 300; *E Rosell*, s 41.

Västra Fågelviks kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Fuglwik (1334) och på 1500-talet Ffuglauigh (Skjb 1540). Den kallas Västra Fågelvik till skillnad från Östra Fågelvik i Väse härad.

Den nuvarande kyrkan i Västra Fågelvik är en nyklassicistisk byggnad av sten, uppförd 1856–59.

I Landshövdingeberättelsen från 1692 anges att socknen då hade en ”gammal trääkyrckia med torn”. Enligt Djurklou skall den äldsta kyrkan i socknen ha varit ”af träd och från medeltiden”. Det är osäkert om den låg på samma plats som den nuvarande. En sägen berättar att Västra Fågelviks första kyrka var belägen på Grånäsud-den på hemmanet Tarms ägor (Djurklou).

Några medeltida inventarier har bevarats: en dopfunt av täljsten från 1100-talets slut med lock (fig 229) samt en klocka från 1200-talet.

Källor och litteratur

Landshövdingeberättelsen 1692, s 26; *N G Djurklou II*, s 131; *S A Hallbäck*, s 164; *M Åmark*, s 269; *I Lundahl*, s 298; *E Rosell*, s 37.

Fig 229. Västra Fågelvik. Medeltida dopfuntslock. Foto R Blomqvist 1928. ATA.

Västra Fågelvik. Medieval font cover.

Östervallskogs kyrka

Socknens namn skrevs på 1500-talet Östanudsko (1531) och Östanskogh (Sjb 1551).

En stor träkyrka med torn uppförd efter ritningar av

Johan Hawerman 1862–68 brann ned till grunden 1983.

Den hade föregåtts av en träkyrka, som enligt Inv 1830 var uppförd 1639, men som 1821 hade flyttats ”längre åt söder”.

Landshövdingeberättelsen 1692 omtalar en ”gammal

träkyrckja utan torn med een lijten Kläckehuuk ofwanpå”. Troligen var denna kyrka medeltida. Några bevarade inventarier tyder också på att kyrka fanns här tidigt; en dopfont, daterad till 1200-talet, och ett krucifix från 1300-talet.

Näs härad

Häradets namn skrevs under medeltiden Næshærad (Äldre Västgöotalagen). Det är beläget i landskapets sydvästra del och utgörs av ett i Vänern utskjutande näs (Näset). Häradet omfattade under medeltiden endast den yttre delen av halvön, medan de inre delarna hörde till Slottbo och Sunds härad. Dessa härad indrogs dock redan under senmedeltiden. Påfallande många kyrkor i häradet är uppförda av sten redan under

Huggenäs kyrka

Huggenäs socken uppgick 1842 i Södra Ny socken, till vilken den tidigare var annexförsamling. Kyrkobyggnaden är riven men kyrkogården är fortfarande delvis bevarad (fig 230–232) vid kyrkohemmanet Uggleberg (urspr Byn). Socknen, som under medeltiden tillhörde

Källor och litteratur

Landshövdingeberättelsen 1692; ATA: Inv 1830; *N G Djurklou II*, s 125; *S A Hallbäck*, s 170; *I Lundahl*, s 300; *E Rosell*, s 41.

medeltiden. Två medeltida träkyrkor är dock kända, nämligen från Huggenäs och Tveta.

En av pilgrimsvägarna till Nidaros söderifrån gick över Kållands ö, Lurö i Vänern över Värmlands Näs och Gillbergadalen in i Norge.

Litteratur

O Odenius, s 80; *E Rosell*, s 37.

Slottbo härad, skrevs på 1400-talet Hugganæs sokn (1423) och ”j Hvggenesse sokn” (1446).

I Inv 1830 lämnas följande uppgifter om den nu rivna träkyrkan: ”Huggenäs Kyrka är långkyrka, af träd, rödfärgad utvändigt, under brädtak, med spånklädda väg-

Fig 230. Huggenäs ödekyrkogård med skolhus uppfört på 1850-talet av material från den troligen medeltida träkyrkan. Foto i ATA.

Huggenäs deserted churchyard with school built during the 1850s using materials from the (presumably medieval) timber church.

Fig 231. Huggenäs ödekyrkogård med kvarstående gravsten.
Foto i ATA.

Huggenäs deserted churchyard with a surviving gravestone.

gar; hela längden 22 alnar (ca 13,2 m), bredden 13 (ca 7,8 m) och höjden från flattaket 6 1/2 (ca 3,9 m): Väggarne af ovanligt groft timmer, mycket förfallne: Vatten taket är i sednare tider omröstadt (?), kyrkan är invändigt vitmålad, med Läktare på vestra väggen. – Framför kyrkodörren är ett litet Vapenhus, utan för hvars ingång ligger en från Kyrkogården flyttad sten, af hvars nästan utnötta inskrift blott så mycket kan förstås, att stenen betäckt Skrage-familjens graf.

Klockstapeln står jemte kyrkans norra sida, är af träd och rödfärgad. På östra sidan om kyrkan är ett rödfärgadt Vintergrafhus, af träd. Kyrkogården, omhägnad med trädstaket, är planterad med löfträd.”

Den lilla träkyrkan, som uppenbarligen var i mycket bristfälligt skick 1830, lämnades öde 1842 då socknen uppgick i moderförsamlingen Södra Ny. Härom berättar Djurklou i sina antikvariska reseanteckningar från 1866–67: ”Kyrkan, hvilken varit jemnåldrig med dem i Råda och Hammarö och likasom dessa haft vägg- och takmålningar, blef öde 1842, då socknen förenades med

Fig 232. Huggenäs ödekyrkogård, en tid använd som skolgård.
Foto i ATA.

Huggenäs deserted churchyard, used for some time as a school playground.

Ny och såldes tillika med inventarierna på öppen auktion. Sjelfva kyrkan lærer inköpts af lagman Örtendahl på Bredene, som begagnade henne till magasin intill dess behovet af folkskola föranledde hennes rifvande och användande till ett nytt skolhus (fig 231), som nu blifvit uppfördt på gamla kyrkogården. Der kvarligger ännu några grafstenar, en med välhugget Roosevapen och underskrift ”Här Under Wilar sig Roose Familien af Hielmsäter, Rosenborg och Stömnöo A^o 1720”.

Det av materialet från träkyrkan byggda skolhuset återinvigdes som gudstjänstlokal 1972, sedan det upphört att tjänstgöra som skola.

Ett krucifix, som troligen tjänstgjort som triumfkrucifix i Huggenäs kyrka, finns nu i Södra Ny. Det dateras till 1200-talets slut.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; *N G Djurklou II*, s 173; *P Murgård*, Om Huggenäs kyrka, Jul K 1937; *E Rosell*, s 38.

Tveta kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Twethe (sb 1503).

Den nuvarande sockenkyrkan i Tveta är av trä och uppfördes 1670. Den utökades och restaurerades på 1870-talet. Denna kyrkas föregångare var säkerligen också den av trä och bör ha tillkommit på medeltiden. Enligt en uppgift från 1648 skall den då ha varit en korskyrka.

Några medeltida inventarier har bevarats: dopfont

från 1200-talets mitt samt träskulptur, bl a ett stort triumfkrucifix som daterats till 1300-talet. Detta kan innebära att socknens första kyrka tillkom på 1200-talet.

Källor och litteratur

N G Djurklou II, s 156 samt anm s 232; *R Wallin*, Tveta kyrka, Jul K 1941; *E Rosell*, s 44.

Visnums härad

Häradet, som är beläget i landskapets sydöstra hörn, omfattade under medeltiden endast fyra socknar. Det gränsar i norr till Väse härad, i öster till Närke, i söder till Västergötland och har i väster kust mot Vänern. Häradsnamnet skrevs under medeltiden: Wisnhem (1248).

Flera medeltida träkyrkor är kända från häradet, främst Södra Råda gamla kyrka; landets kanske märkli-

gaste, bäst bevarade medeltida träkyrka med genom inskrifter daterade målningar fr 1300-talets början och 1400-talets slut. De övriga är Nysund, Rudskoga och Visnum.

Litteratur

E Rosell, s 25, 38, 58.

Nysunds kyrka

Den nuvarande kyrkan i Nysund, en spånklädd korskyrka av trä, byggdes 1638–39, och fick torn 1736–38.

Vid Sunds gård i socknen skall ha funnits en liten medeltida träkyrka, Skogsbo kapell. Om detta skriver Djurklou följande: ”Detta var beläget på andra sidan Letelfven, således uti den del av socknen, som tillhör Nerike, och helt nära bron. Sannolikt har detta likasom skogskapellena vid Bodarud och Husbyfjöl varit ett andaktsställe närmast för de vägfarande, kanhända ock såsom det förstnämnda tillika ett hospitum. Enligt Oloff Brobiärgs rapport om fornlemningarne i Westra Nerike fanns det ännu på 1680-talet, ehuru mycket ’förfallnat’.

Ännu 1735 sågos spår efter grunden, men numera vet ingen något närmare derom än att marken der det stått skall wara att söka på hemmanet Sunds gårde.”

Enligt traditionen skall kapellet ha uppförts av Riseberga kloster och haft ett härbärge för resande.

Källor och litteratur

O Brobiärg, Rapport om Fornlemningarne i Westra Nerike; *J Hammarin I*, s 355; *N G Djurklou I*, s 46; *Malmborg*, Svenska slott och herresäten (om Sunds gård); *L Tham*, Nysunds kyrka. Vägledning. Ystad 1972 (och där anförd litt).

Rudskoga kyrka

Sockennamnet skrevs på medeltiden Rudhagskoghæ (1336) och Rudskogh (1405).

Rudskoga nuvarande kyrka är uppförd av sten och invigdes 1777. Byggmästare var Johan Georg Reinicke.

Denna kyrka föregicks av en liten träkyrka, troligen en timmerkyrka från medeltiden, men tillbyggd och utökad 1689. Djurklou skriver härom: ”Rudaskogen, då man först finner den i permebrefven omnämnd, tillhörde Riseberga kloster, som erhållit densamma af fru Helena Pedersdotter, troligtvis i början af 1200-talet. De förträffliga odlingslägenheterna blefvo begärligt eftersökta och befolkningens tillväxt föranledde snart uppbyggandet af egen kyrka.”

Den gamla kyrkan i Rudskoga såges ha varit 18 alnar

lång och haft tak- och väggmålningar som i Södra Råda. Flera medeltida inventarier har bevarats från denna kyrka, bl a Värmlands troligen äldsta madonnabild, tillkommen vid 1100-talets slut, ett krucifix och altarskåp från 1400-talet samt ett rökelsekar och en ljusstav (nu i Kristinehamns läroverks museum).

Djurklou skriver om den medeltida kyrkan: ”Ehuru tillbyggd, utvidgad och genom flera reparationer förändrad, kvarstod denna, af den Heliga Jungfruns särskilda beskydd hugnade kyrka ännu på 1770-talet, då man wid dess nedrivande under kalkstrykningen i choret funnit spår efter rika väggmålningar. Under hela medeltiden har hon haft egen curatus (kyrkoherde), men efter reformationen, då landets nöd fordrade kyr-

kopostens indragning reducerades äfven prestgården, och Rudskoga lades såsom annex till Wisnum, hvarifrån det åter år 1638 tillika med den s.å. bildade Sunds (nu Nysund) socken afskiljdes såsom eget pastorat med Ölsboda Kronohemman till boställe.”

Källor och litteratur

N G Djurklou I, s 37; *B Järliden*, Rudskoga kyrka. Vägledning. Ystad 1972 (och där anförd litt); *E Rosell*, s 43.

Södra Råda kyrka

Råda socken (Rudha sokn) nämns i en handskrift till den äldre Västgötalagen, som kan dateras till omkr 1280. Det är dock oviss om detta gäller Södra Råda, eftersom det rör sig om en förteckning över kyrkor i Västergötland och här finns ytterligare två kyrkor med samma namn.

Trakten vid Gullspångsälvens mynning i vars närhet den väl bevarade medeltida träkyrkan är belägen var

betydelsefull redan under medeltiden både på grund av den handelsplats som fanns här och för den viktiga samfärdsleden längs Vänerns östra strand.

Trots att den var relativt stor och hade en rik målningsskrud ansågs träkyrkan i Södra Råda för liten och bristfällig redan på 1700-talet. Vid en sockenstämma 1740 ”föreställdes sockenmännen kyrkans bofällighet och att hon snart bör ombyggas, åtminstone om sex år,

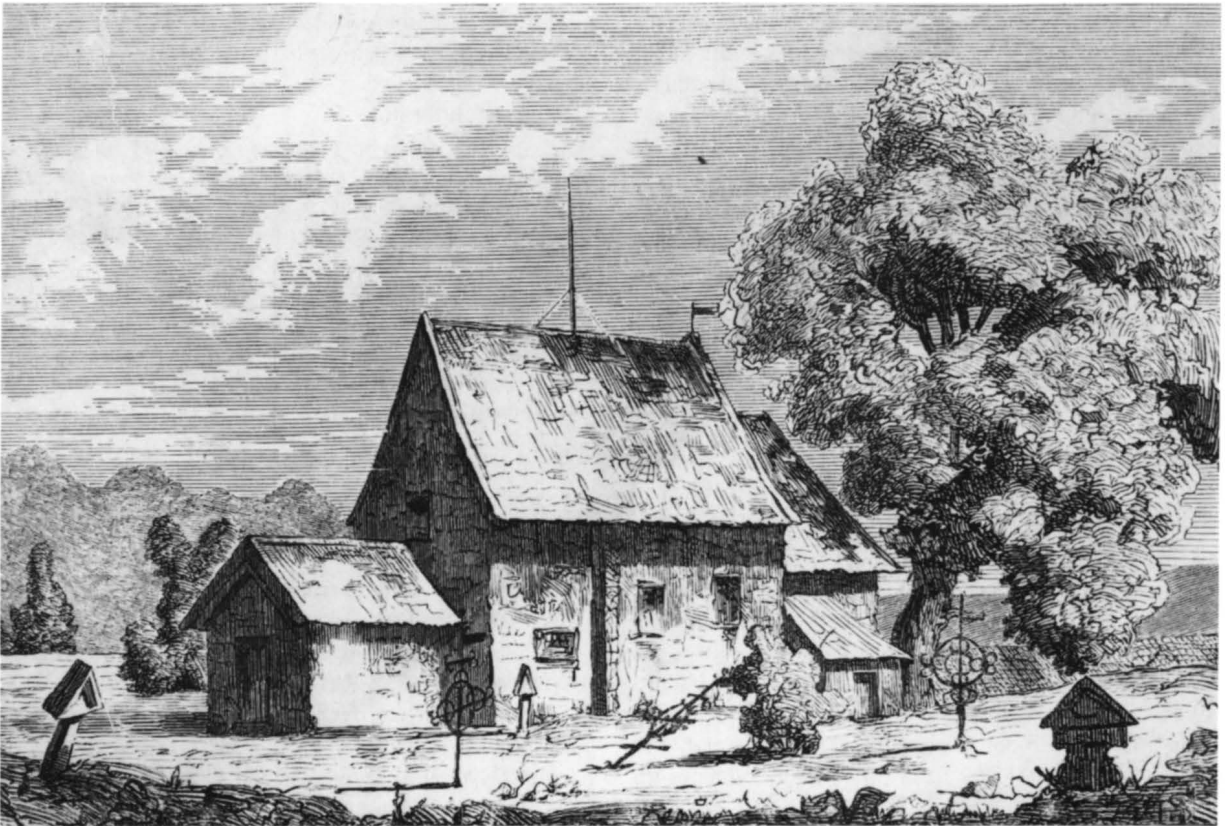
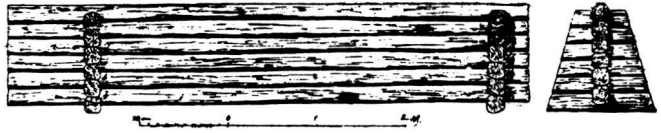

Fig 233. Södra Råda kyrka och kyrkogård. Efter teckning av R Haglund. Trägravyr 1865. Foto i ATA.

Södra Råda Church and churchyard. After a drawing by R Haglund. Xylograph, 1865.

Fig 234. Södra Råda. Detalj av den timrade kyrkbalken. Uppm av HFE.

Södra Råda. Detail of a beam from the church.

kunnandes medlertid sökas kollekt och virke skaffa, antingen trä eller helst sten, vilket utsattes till socknens betänkande.” Det dröjde dock ända till 1770-talets slut innan kyrkan blev föremål för omfattande reparationsarbeten. Man planerade redan nu en ny kyrkobyggnad, men det tog tid innan dessa planer kunde förverkligas. På 1850-talet diskuterades på flera kyrkostämmor platsen för den nya kyrkan och 1854 beslöts att en kyrka av sten skulle uppföras vid gården Backa ca 1 km från den gamla kyrkan. Ritningar hade utförts 1853 av Ludvig Hawerman och 1859 stod den nya kyrkan färdig och invigdes.

Den gamla värdefulla timmerkyrkan med dess märkliga målningar räddades av fornforskaren Nils Månsson Mandelgren, som 1849 hade dokumenterat kyrkan. Som framgår av ett stämmoprotokoll beslöt man på hans begäran att kyrkan ej skulle rivas utan överlämnas ”antingen till regeringen, eller till herr Mandelgren.” 1859 överlämnade församlingen sin gamla kyrka till staten. Nu vårdas och omhänderhas kyrkan av Riksantikvarieämbetet.

Fig 235. Södra Råda kyrka och kyrkogård från nordost. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda Church and churchyard from the northeast.

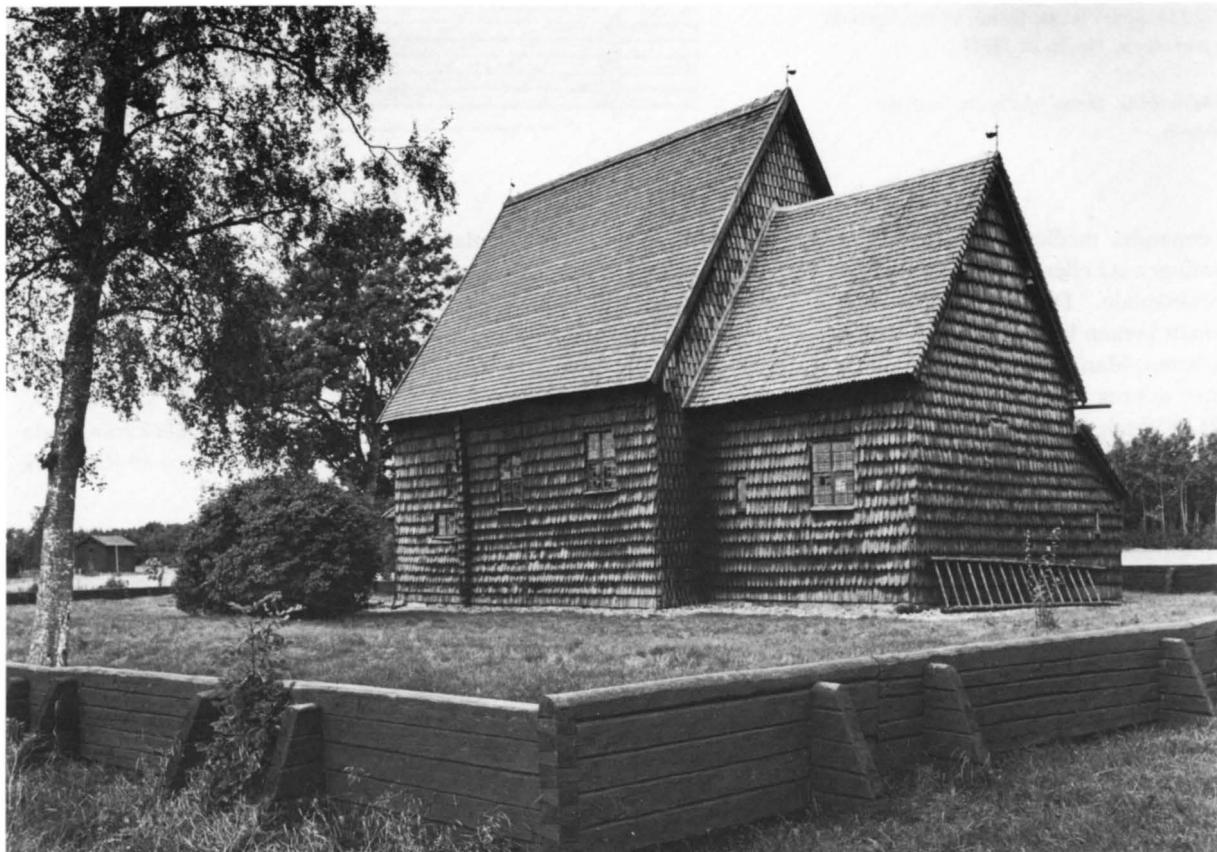

Fig 236. Södra Råda kyrka från sydost. Märk den ålderdomliga inhägnaden. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda Church from the southeast. Note the antiquated inclosure.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Hela kyrkan, d v s långhus, kor och sakristia, har kvar sin medeltida planform (fig 239). Endast vapenhuset i väster har tillfogats senare. Det uppfördes på 1600-talet.

Kyrkan består av ett rektangulärt, relativt brett långhus, ett lägre nästan kvadratisk kor samt en liten sakristia på norra sidan i liv med långhusets nordvägg (jfr Hammarö ka, ovan). En tid har kyrkan haft vapenhus på långhusets södra sida och vid korportalen vid korets södra sida. Mycket få ändringar har således företagits med kyrkan sedan den uppfördes vid 1300-talets början. Långhuset mäter $10 \times 8,75$ m medan koret är $5,4$ m brett och $5,2$ m långt. Vägghöjden är $4,2$ m, respektive $3,2$ m.

Den nuvarande golvnivån ligger något högre än den ursprungliga. Det nuvarande golvet av breda furuplankor tillkom vid en omfattande renovering 1913. Långhuset och koret förenades ursprungligen genom en trång triumfbåge, som vidgades till nuvarande bredd (i höjd med korets innerväggar) troligen redan på 1600-talet.

Material och teknik

Den medeltida träkyrkan i Södra Råda är uppförd av furutimmer som planbilats både in- och utvändigt, så att släta väggytor erhållits. Det liggande timret har i hörnen sammanfogats genom knutning med raka blad utan laxar (fig 197). Den sammanhålls genom vertikalt infogade dymlingar. Detta är en relativt primitiv knutningsteknik, som ej är särskilt vanlig i de medeltida träkyrkorna i landet. Det tillfogade vapenhuset i väster har en annan mera vanlig knutningsteknik, s k hakknut-

Fig 237. Södra Råda kyrka från nordost. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda Church from the northeast.

ning. Samtliga ytterväggar är klädda med spån av olika typer samt tjärade.

Syllarna vilar på en låg stengrund, som tillkom vid en omfattande restaurering av kyrkan 1913.

Väggarnas översta bjälkvarv tjänstgör som hammarband och bildar underlag för gavelrösten och takstolar. Innertaken i koret och långhuset består av s k treklövervalv av furuplankor spikade på takstolar som utformats med klöverbladsliknande genomskärning. Det förefaller som om takstolarna är ursprungliga, dock har några bjälkar blivit utbytta.

Ingångar

Kyrkan har nu endast en ingång. Den är placerad i långhusets västra vägg innanför vapenhuset. Dörröppningen till vapenhuset är rektangulär och har enkel järnbeslagen dörr. Även dörröppningen från vapenhuset till långhuset är rektangulär med rakt överstycke (fig

252). Den har omfattning av profilerade bräder som på överstycket försetts med äggstav och tandsnitt. Det är uppenbart att denna öppning tillkommit samtidigt med vapenhuset på 1600-talet. Dörren är dock äldre. Den är hopfogad av två furubräder med profilerade kanter, av vilka den ena är av ansevärd bredd (67–71 cm). Både dörring och nyckelskylt är av medeltida typ. På dörrrens insida finns målning av samma karaktär som långhusets övriga målningar, således från 1400-talets slut (fig 254). Ett stort stocklås, troligen från 1600-talet, stänger dörren. Uppenbarligen har dörren ursprungligen hört samman med den medeltida långhusingången, som fanns i den södra väggen nära det sydvästra hörnet (fig 249).

Dörröppningen mellan koret och sakristian i korets norra vägg är korgbågig och omges av en nedskuren profilering i fyra parallellt löpande band (fig 255). Dörren av stående bräder är försedd med målningar av samma typ som målningarna på korväggarna från 1323

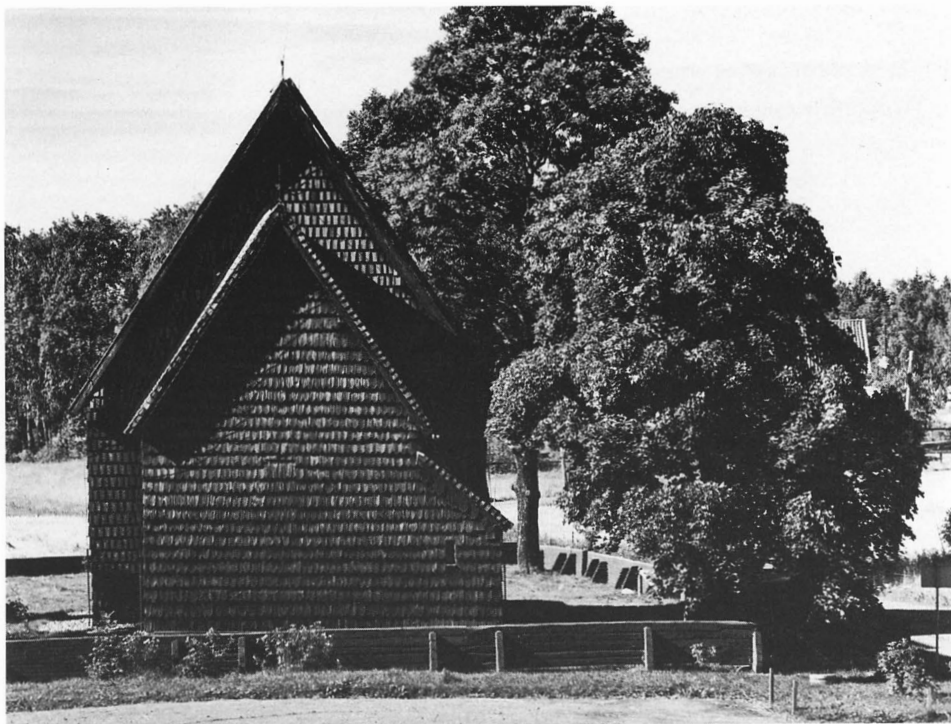

Fig 238. Södra Råda kyrka från öster. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda Church from the east.

och bör således vara ursprunglig. Den har på insidan ett stocklås. För de nu igensatta ingångarna i korets och långhusets södra väggar skall redogöras senare.

Fönster

Kyrkan har nu tio fönsteröppningar av vilka de flesta upptagits i sen tid. De är placerade på följande sätt: ett större och ett mindre i korets sydvägg (fig 240 a), två större och två mindre i långhusets sydvägg, ett större i långhusets västvägg, högt upp (fig 240 b), ett större i långhusets nordvägg, (fig 240 c), samt ett större och ett mindre i sakristian (fig 240 d). Endast ett av dessa fönster är ursprungligt, nämligen det i den ursprungliga sakristians östvägg (fig 255). Samtliga större senare upptagna fönster har karmar och bågar av trä samt blyinfattade rutor, på insidan järngaller och målade foder av trä.

I korets och långhusets södra väggar finns två små fönster av stående rektangulär form. Dessa torde vara de äldsta av de i senare tid insatta fönstren, troligen har de tillkommit på 1600-talet. Enligt kyrkans räkenskaper insattes fönster på kyrkans norra sida 1683. Fönstret i västväggen ovanför vapenhuset tillkom enligt samma källa 1773.

Det enda bevarade ursprungliga fönstret, det i sakris-

tians östvägg, är mycket litet, endast 39,5 cm högt och 13 cm brett. Det är rundbågigt i dageröppningen med inåt starkt skränande smygar, jfr Hammarö.

Ett delvis bevarat, nu igensatt fönster i korets östra vägg, behandlas längre fram (kyrkobyggnadens ursprungliga utseende).

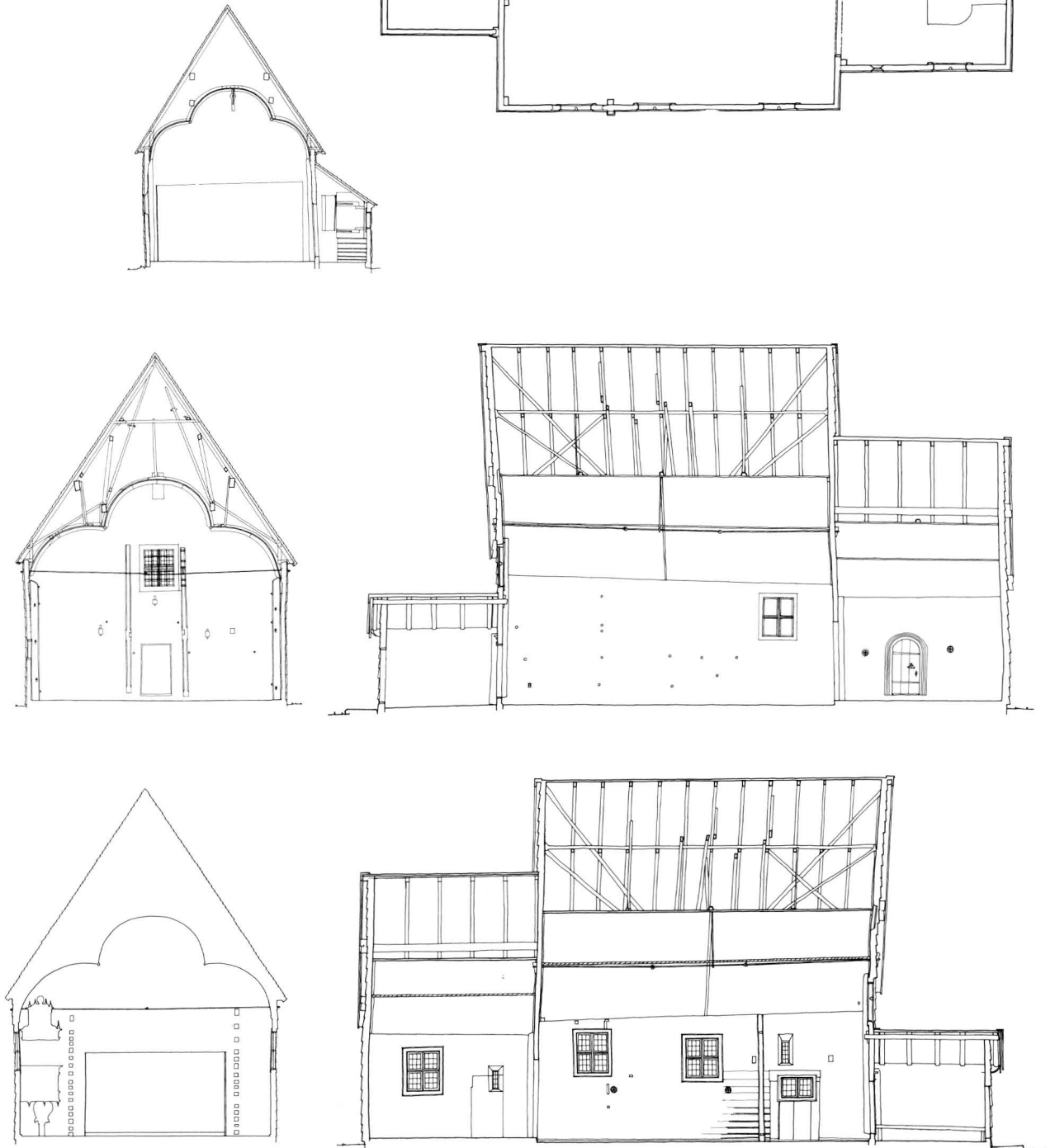
Interiör

Kyrkans medeltida interiör är utomordentligt väl bevarad. Detta beror främst på de aldrig övertäckta målningarna, som helt sätter sin prägel på kyrkorummet (fig 253). Korets målningar är enligt en målad inskrift tillkomna 1323. I översättning från latinet lyder den: ”Herrens år 1323, när biskop Peter regerade, skrevs (målades) detta om den Saliga Jungfru Maria”. Enligt en annan inskrift tillkom målningarna i långhuset 1494, av målaren Amund. Inskriften lyder i översättning: ”Tusen år efter Kristi födelse och därefter nittio och på det fjärde, då Brynolf III var biskop i Skara, målades detta av Amund och skrevs.”

Den största förändringen av kyrkorummet gäller öppningen mellan långhuset och koret, som ovan nämnts. Denna var ursprungligen betydligt smalare. Den fick sin nuvarande bredd (= korets) sannolikt redan på 1600-talet.

Fig 239. Södra Råda kyrka. Plan och sektioner. 1:200. Uppm R Hjort 1908. Kompl G Wirén 1982.

Södra Råda Church. Layout and sections. 1:200.

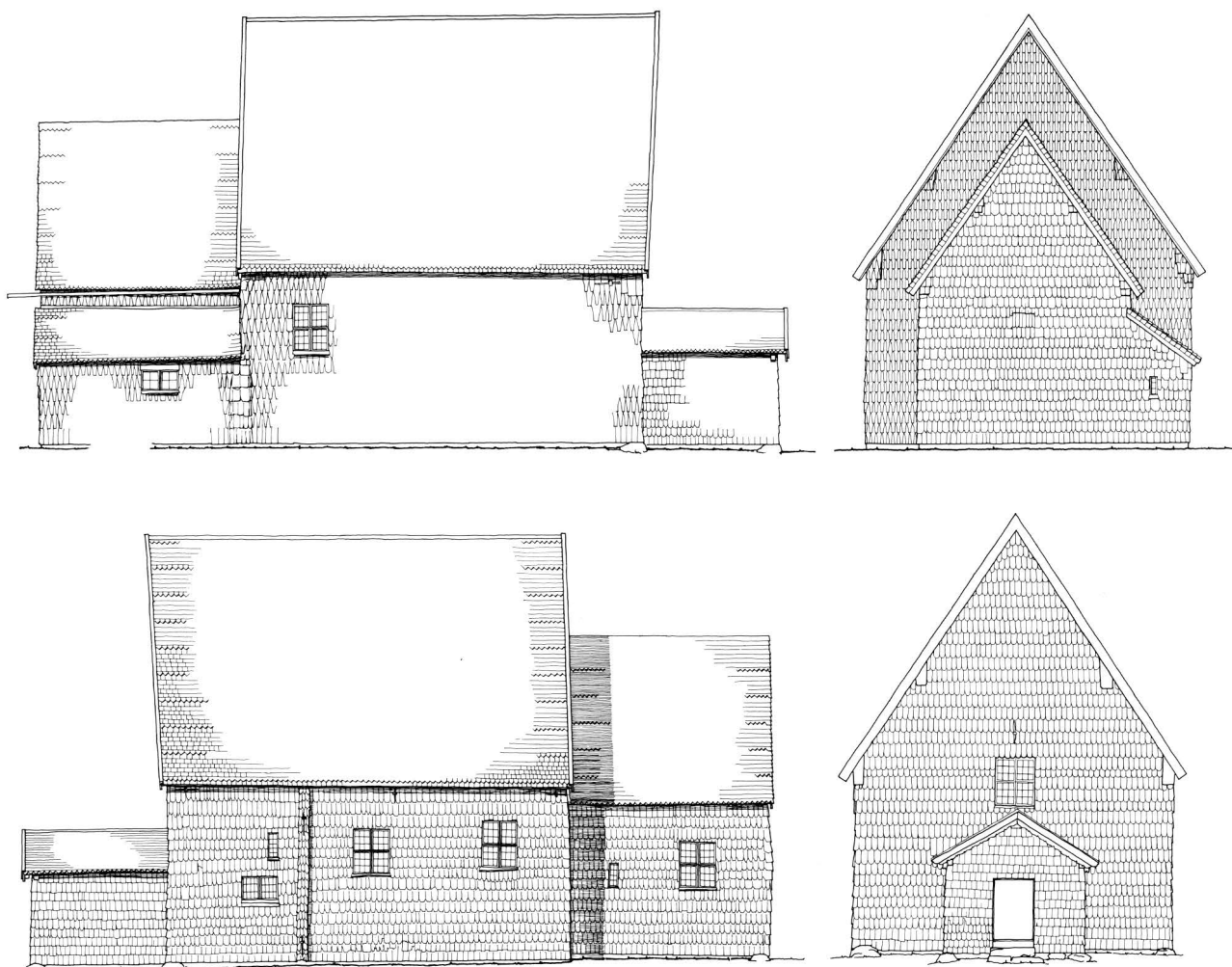

Fig 240. Södra Råda kyrka. Fasader mot norr och söder, öster och väster. 1:200. Uppm G Wirén 1982.

Södra Råda Church. North, south, east and west fronts. 1:200.

En annan betydelsefull förändring gäller ljuset i kyrkan. Under medeltiden fanns, som ovan omtalats, endast några få små fönster som släppte in ett sparsamt ljus i kyrkan. Detta innebar att en stor del av kyrkorummet vilade i mörker, som något skingrades av vaxljusens sken vid mässans firande.

Den Mariabild som nu är uppställd i långhusets sydöstra hörn var ursprungligen placerad på ett sidoaltare i det nordöstra hörnet, Mariaaltaret. Det bevarade triumfkrucifixet hängde även under medeltiden på dess nuvarande plats (fig 253).

I efterreformatorisk tid fick långhuset predikstol, bänkinredning och läktare. Det enda som bevarats till

vår tid är predikstolen, nu uppställd i långhusets nordöstra hörn. Den tillkom 1689 och målades 1693. Den bänkinredning, som omnämns första gången 1716, är nu helt försvunnen. Läktare byggdes i långhusets västra del 1723–24. Någon orgel har aldrig funnits i kyrkan.

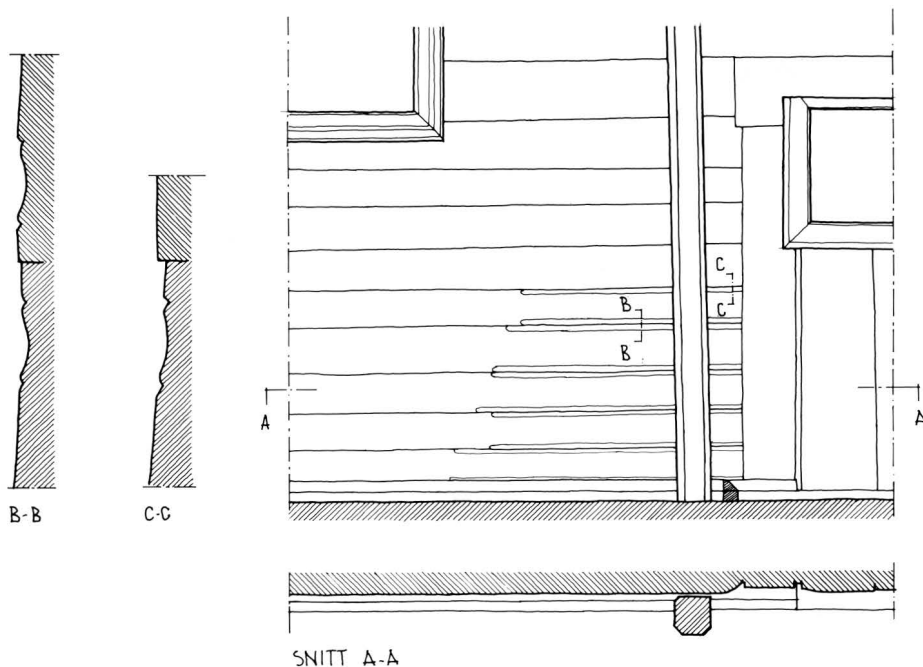
Tillstånd och restaureringar

Kyrkan, som nu förvaltas och vårdas av riksantikvarieämbetet, är i gott skick, men kräver ständigt underhåll främst av tak och spånklädsel på väggarna. 1982–83 konserverades korets berömda målningar från 1323.

En omfattande restaurering av hela kyrkobyggnaden genomfördes 1913 (fig 242–249). Härvid utbyttes röt-

Fig 241. Södra Råda, långhusets inre södra vägg, västra delen. 1:40. Uppm G Wirén och O Storsletten 1982.

Södra Råda, western section of the inside south wall of the nave. 1:40.

skadade bjälkar både i långhuset och koret, ny sten- grund lades under hela kyrkan och nya golv inlades i kyrkorummet.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Kyrkobyggnaden har efter reformationen genomgått mycket få förändringar. Det är därför ej svårt att rekonstruera kyrkans ursprungliga utseende. Hela kyrkans plan med långhus, kor och sakristia är oförändrad, liksom väggarnas höjd. Då även takstolarna och därmed också takfallens vinkel är kvar, kan man med fog säga att den medeltida kyrkan i stort sett är oförändrad. Väggarnas utsidor var dock från början ej täckta med spån, vilket framgår av att väggstockarna utvändigt har vågräta band av grunda profiler, vilka naturligtvis har varit avsedda att ses. Samma förhållande har kunnat konstateras beträffande Hammarö kyrka, som uppvisar många överensstämmelser med Södra Råda. Det är dock troligt att ytterväggarna redan under senmedeltiden täckts med spån.

Ingången i långhusets västra vägg samt vapenhuset har tillkommit senare. Detta skedde troligen på 1600-talet då långhusets ingång flyttades från södra väggen. Sannolikt fanns här, åtminstone från senmedeltiden, ett

vapenhus utanför denna ursprungliga ingång. Södra dörröppningen, som nu är igensatt, blottades delvis vid restaureringen 1913 då spånen avlägsnades (fig 249). Den avslutas uppåt i en tryckt rundbåge urbilad ur en liggande bjälke och har upptill en rik kantprofil samt i svicklarna utskurna rosetter. Dörröppningen flankeras av stående stolpar i vilka väggbjälkarna infogats genom att tillspetsas. Den dörr, som nu är placerad i den sekundära västra ingången, har ursprungligen hört till denna öppning, vilket framgår av de bevarade målningarna på dörrrens insida.

Även koret hade en tid ingång på södra sidan, vilket bl a framgår av en teckning från 1865 (fig 233) samt av spår på korets södra innervägg. Enligt kyrkans arkivalier upptogs denna dörr så sent som 1728 och har alltså ingenting med den medeltida kyrkan att göra. Det är dock möjligt att här ursprungligen funnits en smalare koringång. Framför ingången från 1700-talet fanns ett litet vapenhus. Ingången igensattes och vapenhuset revs 1893.

Kyrkan har som nämnts ett enda fönster bevarat oförändrat sedan medeltiden, nämligen det lilla fönstret i sakristians östra vägg (fig 251). Delar av ytterligare ett ursprungligt fönster finns dock kvar i korets östra vägg (fig 250). Det är dolt utifrån genom spånklädseln, men kan iakttas inifrån. Sidosmygarna har bildats genom avfasning av bjälkarna, medan fönstrets överstycke och bottenstycke har tillkommit genom urbilning av respek-

Fig 242. Södra Råda, kyrkobyggnaden under restaurering 1913, södra sidan. Foto O Hökerberg.

Södra Råda, the church during restoration in 1913, south side.

Fig 244. Södra Råda, kyrkan under restaurering 1913, norra sidan, skarven mellan långhuset och sakristian. Foto O Hökerberg.

Södra Råda, the church during restoration in 1913, north side, the junction between the nave and vestry.

tive bjälkar. Urbilningarna visar att fönstret varit tvådelat och upptill avslutats i rundbågar samt att de två fönsterhalvorna delats av en mittpost. Ett liknande fönster har bevarats i den medeltida träkyrkan i Tångeåsa i Närke, här placerat i långhusets södra vägg och försett med ursprungliga glasmålningar (se nedan).

Kyrkan hade säkerligen ursprungligen flera fönster både i koret och i långhuset (i de södra väggarna), men av dessa finns numera inga spår. De stora fönster som nu finns här har utplånat spåren av de ursprungliga, mindre fönstren.

Fig 243. Södra Råda, kyrkan under restaurering 1913, korets södra och östra vägg. Foto O Hökerberg.

Södra Råda, the church during restoration in 1913, south and east walls of the chancel.

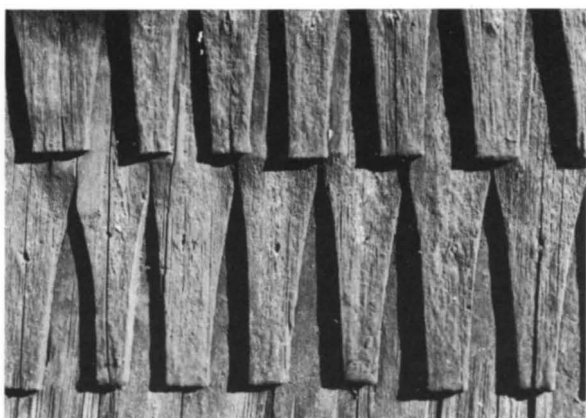

Fig 245. Södra Råda, detalj av spånbeklädnaden. Foto M Bratt-Gustafsson.

Södra Råda, detail of shingling.

Triumfbågsöppningen mellan kor och långhus var som nämnts ursprungligen betydligt smalare och lägre. Detta framgår bl a av att de målade scenerna på långhusets östra vägg delvis bortsågats. Troligen förstörades öppningen relativt snart efter reformationen av liturgiska skäl. Hur bred öppningen ursprungligen varit är nu svårt att avgöra. Vid restaureringen 1913 påträffades en bjälke med målning av samma karaktär som de övriga målningarna i långhuset. Motivet är De visa och de fåvitska jungfrurna. Denna bjälke torde ursprungligen ha varit infogad i långhusets östvägg.

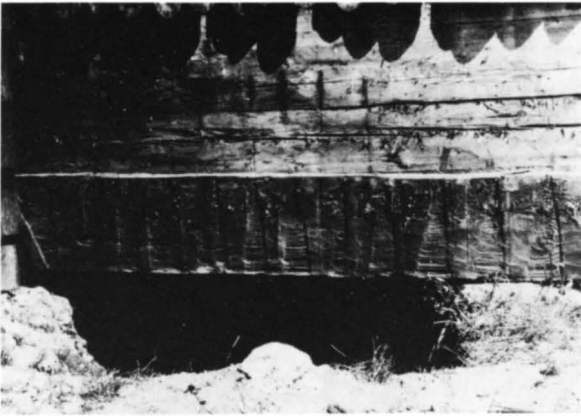

Fig 246. Södra Råda, kyrkan under restaurering 1913, vapenhusets norra vägg. Foto O Hökerberg.

Södra Råda, the church during restoration in 1913, the north wall of the porch.

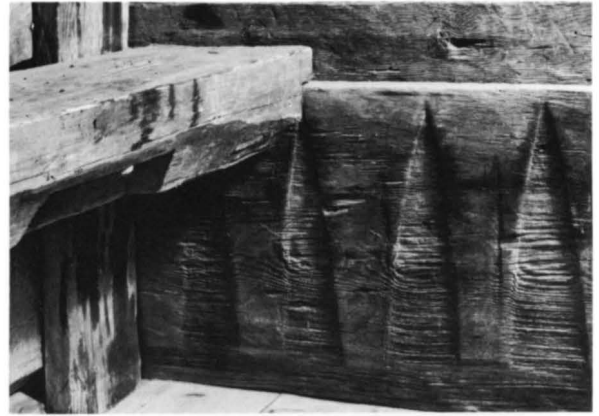

Fig 247. Södra Råda, vapenhusets nordöstra hörn med sekundärt placerad syllstock. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda, northeast corner of the porch with re-used groundplate log.

Fig 248. Södra Råda, kyrkan under restaurering 1913, långhusets sydvästra hörn med ursprunglig ingång upptagen. Foto O Hökerberg.

Södra Råda, the church during restoration in 1913, the south-west corner of the nave with the original entrance re-opened.

Fig 249. Södra Råda, långhusets ursprungliga ingång frilagd vid restaureringen 1913. Foto O Hökerberg.

Södra Råda, the original nave entrance re-opened during the 1913 restoration.

Fig 250. Södra Råda, korets östra fönster. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda, the east window of the chancel.

Målningar

Den medeltida träkyrkan i Södra Råda är främst känd för sina väl bevarade målningar, som aldrig har varit övertäckta. De är märkliga inte minst av det skälet att båda målningssviterna från vitt skilda tider är daterade genom inskrifter, korets 1323 och långhusets 1494. Långhusmålningarna är dessutom signerade av målaren Amund.

Målningarna från 1323 i koret är av ovanligt hög kvalitet, utförda av en konstnär eller verkstad troligen med anknytning till stiftsstad Skara, men med tydlig påverkan främst från fransk bokkonst från denna tid. Den centrala scenen på korets östvägg är en framställning av Nådastolen omgiven av Maria och Johannes i tillbedjan. Ett huvudämne är Marias historia som framställs i flera scener på väggfälten. Vidare skildras här apostlars och helgons martyrdöd. I takets mittvalv återges profeter i rundbågsarkader och i sidovalven de tolv apostlarna inom spetsbågiga arkader.

Långhusmålningarna utförda av mästare Amund 1494

Fig 251. Södra Råda, sakristians östra fönster. Foto O Hökerberg.

Södra Råda, the east window of the vestry.

Fig 252. Södra Råda, interiör av vapenhuset mot öster. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda, interior of the porch looking east.

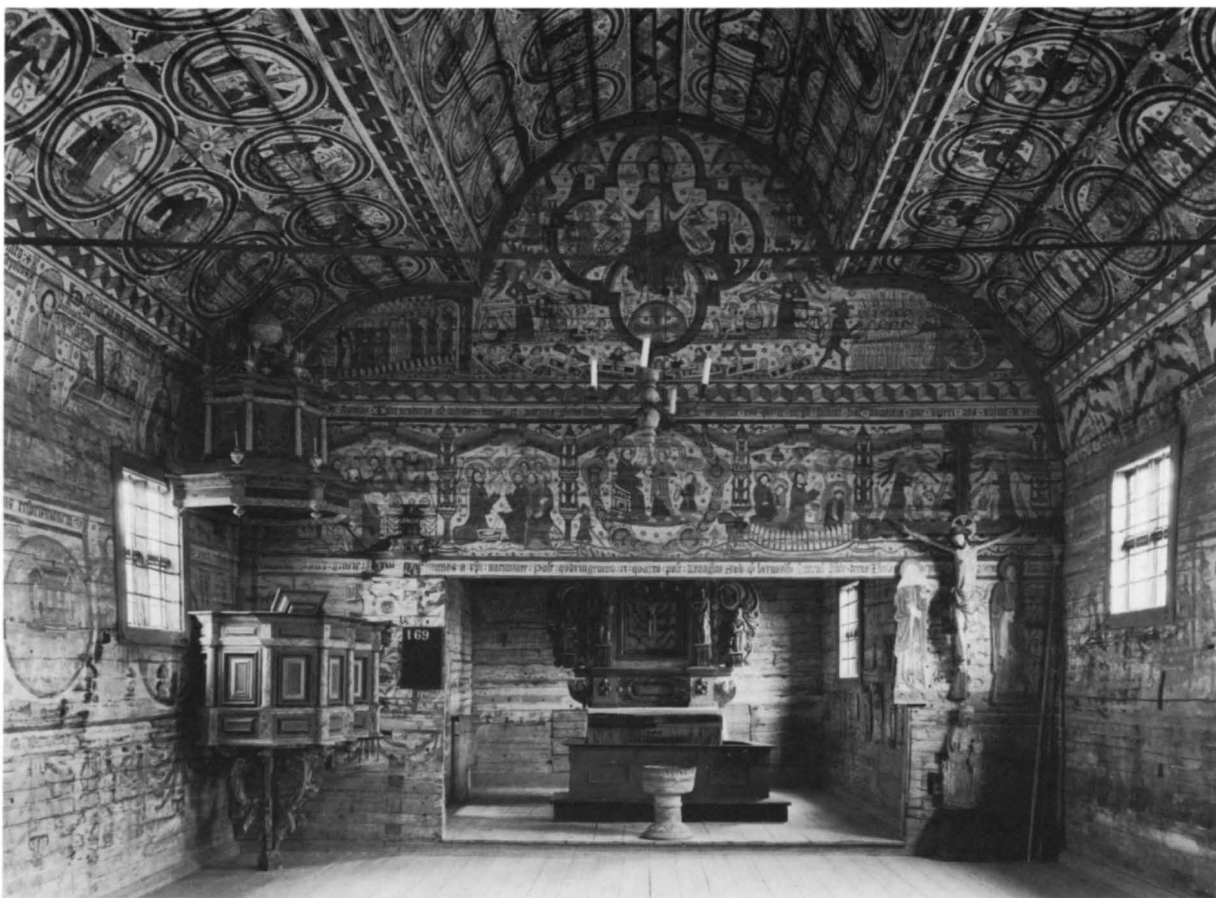

Fig 253. Södra Råda, interiör mot öster. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda, interior looking east.

är också de mycket väl bevarade, främst på östra väggen och i takvalven. De uppfyller nära nog hela rummets tak och väggytor och omfattar 130 målade scener. Här återges i ord och bild hela trosbekännelsen, *Credo apostolicum*. I det tredelade taket finns 80 scener inom rundlar. Här framställs fem olika motivgrupper: Skapelseberättelsen, Marialegenden och Jesu barndoms historia, Liknelsen om den förlorade sonen, S Eustachius legend samt fabeldjur.

Långhusets väggmålningar, som delvis är skadade särskilt på västra väggen, är indelade i två friser. Huvudmotiven utgörs här av Trosbekännelsen och Passionshistorien. På östra väggen finns en Yttersta domsframställning samt Rosenkranslegenden; på västra väggen framställs dygder och laster.

Den i en inskrift namngivne målaren Amund har tillskrivits ett stort antal målningar i Västergötland,

Östergötland och Småland, tillkomna under senare delen av 1400-talet.

Några ristade och målade invigningskors har även bevarats, 2 på korets norra vägg, 2 på korets södra vägg, 2 på långhusets södra vägg samt 1 (otydligt) på långhusets norra vägg ca 1 m väster om fönstret. De är alla målade i svart och gult samt har en diameter av 16,5 cm. Detta bör innebära att de tillkommit samtidigt, troligen vid kyrkans invigning på 1300-talet.

Inredning och inventarier

Kyrkans medeltida inventarier är delvis bevarade, bl a träskulpturer som utvisar att här funnits minst tre altaren, ett högaltare i koret samt två sidoaltaren i långhusets östra hörn. Högaltaret hade säkerligen ursprungligen ett retabel. Det som bevarats är dock rester av ett

Fig 254. Södra Råda, interiör mot väster. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda, interior looking west.

senmedeltida altarskåp, fyra snidade träfigurer: S Sebastian, Helig biskop, en apostel utan attribut samt S Kristoffer. Altarskåpet, som troligen var av inhemsk tillverkning, synes ha tillkommit omkr 1500. De bevarade figurerna är nu placerade på korets södra vägg. Långhusets norra sidoaltare uppbar säkerligen den i kyrkan ännu bevarade Mariabilden från 1200-talets senare del, medan det södra altaret under slutet av medeltiden varit ett Heligkorsaltare där det bevarade

triumfkrucifixet från 1300-talets mitt med de 1494 tillkomna sidofigurerna Maria och Johannes varit placerade. Kalvariegruppen har nu åter ställts på denna plats. Ursprungligen, således innan målningarna tillkom på 1400-talet, var krucifixet troligen placerat i eller ovanför triumfbågsöppningen mellan koret och långhuset. I koret hängde den primklocka, som nämns i äldre inventarier samt ett rökelsekar av malm, nu i Statens historiska museum. Här stod säkerligen också ett sakra-

Fig 255. Södra Råda, ingång till sakristian i korets norra vägg, målningar från 1323. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda vestry entrance in the north wall of the chancel, paintings from 1323.

mentsskåp av trä (jfr Hammarö).

Långhuset var även under medeltiden sparsamt möblerat. Utom de nämnda altarna, vilka säkerligen utökades med flera under senmedeltiden, fanns här i västra delen nära ingången den ännu bevarade dopfunten av täljsten, troligen tillkommen på 1200-talet. Vid ingången fanns dessutom ett vigvattenskärl, vilket dock ej bevarats.

Datering

Som framgått av ovanstående finns en del inventarier som kan dateras till 1200-talet. Detta kan tyda på att den nu stående timmerkyrkan i Södra Råda kan ha föregåtts av en äldre, troligen mindre träkyrka, möjligen en stavkyrka (jfr Hammarö ovan).

Kormålningarnas datering till 1323 genom en inskrift:

Fig 256. Södra Råda, interiör av sakristian mot nordost. Foto R Hintze 1979.

Södra Råda, interior of the vestry looking northeast.

Anno Domini MCCCXXIII domino episcopo Petro regnante (= Herrens år 1323 då Petrus var biskop) har givit ett viktigt *ante quem* när det gäller att datera kyrkobyggnaden. Det förefaller dock som om kyrkan stått färdig ca 15–20 år innan den försågs med målningar. En nyligen företagen dendrokronologisk undersökning bekräftar också detta. Enligt denna skall kyrkan i Södra Råda ha uppförts under 1300-talets första decennium.

Källor och litteratur

En bok om Södra Råda gamla kyrka; förf av *G Olsson, E Bohrn, A Lindblom, Å Nisbeth*. Värmland förr och nu 1963 (även separatutgåva) och där anförd litteratur. – *M Ullén*, Södra Råda gamla kyrka. Svenska Fornminnesplatser nr 4. Uddevalla 1979.

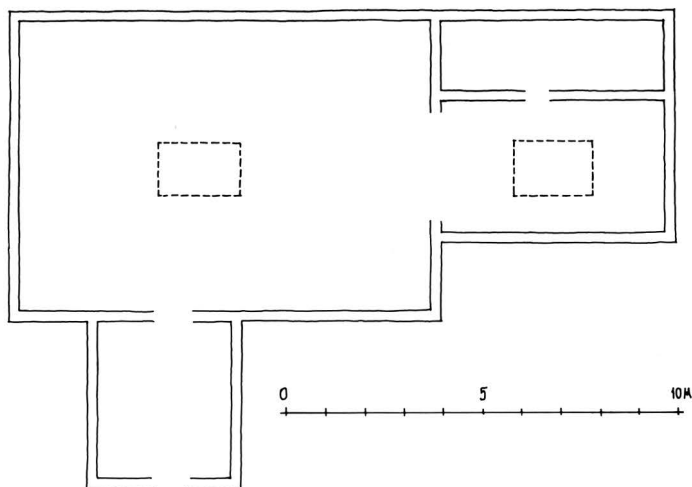

Fig 257. Visnum. Rekonstruktion av den medeltida träkyrkans plan efter utgrävning av L Tham 1963. — E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Visnum. Reconstruction of the layout of the medieval timber church after excavation by L Tham, 1963.

Visnums kyrka

Socknens namn skrevs under medeltiden Wisnhem (1248).

Den nuvarande korsformade, spånklädda träkyrkan i Visnum uppfördes 1730–33 av Philip Eckel, från Karlstad.

Denna kyrka föregicks av en mindre träkyrka, som var belägen 300 m sydost om 1700-talskyrkan, på andra sidan landsvägen i södra delen av den nuvarande prästgårdsträdgården.

På denna plats företogs år 1963 en arkeologisk undersökning av Värmlands museum under ledning av Louise Tham. Härvid blottades grundstenar till en byggnad, som av allt att döma varit en träkyrka, troligen en knuttimrad medeltida timmerkyrka med ungefär samma storlek och planform som de två bevarade medeltida Värmlandskyrkorna Södra Råda och Hammarö.

Vid den arkeologiska undersökningen drogs ett tiotal schakt på 70–100 cm djup för att utröna kyrkans läge och planform. Härvid påträffades grundstenar (ca 30–70 cm i diameter). Trots att grunden rubbats på flera ställen, troligen främst genom odlingar i trädgården under lång tid, kunde man någorlunda fastställa kyrkans plan (fig 257). Det visade sig att hela kyrkan varit ca 32 m lång och 7,9 m bred. Den hade i öster ett smalare, rakt avslutat kor med en på norra sidan tillfogad, endast ca 2 m bred sakristia, som legat i liv med norra långhusväggen (jfr Södra Råda och Hammarö). I söder framgrävdes grunden till ett vapenhus (4,20 ×

3,80) som legat vid ingången till den medeltida kyrkan. Den medeltida kyrkan hade varit ca 17 m lång. Åren 1664–65 hade denna lilla medeltidskyrka tillbyggt avsevärt åt väster, ca 15 m, vilket också innefattade ett torn (16 alnar + torn).

Det är naturligtvis ogörligt att på grundval av resultaten från denna utgrävning uttala sig om den medeltida träkyrkans konstruktion. Ingenting påträffades som kunde ge ledning härvidlag. Grundresterna ger dock vid handen att kyrkans plan i stort sett överensstämmer med de ännu stående medeltida träkyrkobyggnaderna i Värmland, nämligen Södra Råda (i närheten) och Hammarö.

Hos Djurklou heter det också: ”De upplysningar om denna (Visnums kyrka), som dels ur socknens arkif, dels ur äldre beskrifningar och behållna kvarlevor kunna samlas, förena sig till den slutsats att hon varit nära jernårig med den i Råda och likasom denna egt väggmålningar. Af en ännu behållen anteckningsbok finner man att hon 1596 undergått en grundlig reparation och 1664 fått en förlängning af 16 alnar.”

Även Fernow (1773) nämner målningarna ”Såsom hon, förmodligen, ifrån början, waret Häradskyrkan, har hon waret upfylld med åtskillige widskepelsens foster, såsom Munka-målningar i taket och på väggarna, en Marienbild. . .”

I den klockstapel, som fortfarande finns vid Visnums nuvarande kyrka, har infogats några bräder med målningar, vilka trots sitt fragmentariska skick, synes vara

medeltida (fig 258). Även några stockar från den gamla kyrkan kom till användning vid klockstapelns uppförande på 1730-talet. De visar att den äldsta kyrkan var uppförd i liggtimmer i samma teknik som den närbelägna kyrkan i Södra Råda.

Av medeltida inventarier har ett triumfkrucifix från 1300-talet, samt altarskåp och en S Olofsbild från senmedeltiden bevarats.

Källor och litteratur

ATA: Rapport över undersökning på platsen för Visnums gamla kyrka, Värmland. Av *L Tham* 22/11 1963; *A Hedrén*, Sökn-beskrifning öfver Wisnum och Kil i Wermelands län. 1811; *H Fröding*, Några blad ur Visnums kyrkas historia. Jul K 1915; *Å Nisbeth*, Visnums kyrka. Vägledning. Ystad 1960 (och där anförd litt); *E Rosell*, s 25.

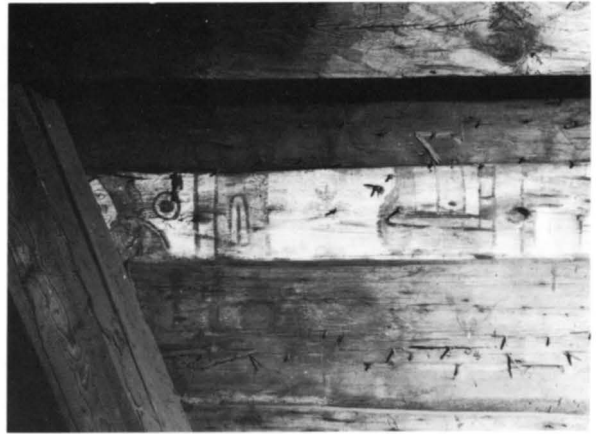

Fig 258. Visnum, bräda med målning från 1400-talet, sekundärt använd i klockstapelns från 1730-talet. Foto M Bratt-Gustafsson.

Visnum, plank with 15th century painting, re-used in the belfry erected in the 1730s.

Väse härad

Väse härad i landskapets sydöstra del invid Vätern gränsar i norr till Kils och Färnebo härader, i öster till Närke och i söder till Visnums härad. Både Väse socken och härad kallades under medeltiden Wææherad (1390). Det omfattade under medeltiden fem socknar: Alster, Fogelvik, Väse (el Vähärad). Ölme och Var-

num (nuv Kristinehamn). Två medeltida träkyrkor är kända från häradet nämligen från Alster och Varnum (Kristinehamn).

Litteratur

E Rosell, s 26, 38.

Alsters kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden *in Alstremis rudhum* (1326) och på 1500-talet Alstrem (Skjb 1540).

Alsters nuvarande kyrka, en spånklädd korskyrka av trä, uppfördes 1693–95 av byggmästaren Anders Rank från Filipstad.

Denna kyrka föregicks av en medeltida träkyrka, som enligt *Djurklou* var så förfallen redan 1563 "att en grundlig reparation war af nöden och äfven företogs." Även 1693 skall den ha reparerats. Denna kyrka låg ca 300 m öster om den nuvarande på prästgårdens ägor. År 1643 skedde en tillbyggnad, som i kyrkans arkivalier kallas "Nya kyrkan". Trots förstoringen blev kyrkan efter en tid för liten och på 1680-talet började man diskutera en nybyggnad, vilket på 1690-talet resulterade i byggandet av den nuvarande kyrkan.

Vid platsen för den gamla träkyrkan restes 1966 en minnessten med följande inskrift: "Stanna Du människa/ Lyssna till seklernas gång/ Här nedom i åkertegens mull/ vilar de hängågna släkten/ De som i Alster brutit sin bygd/ där låg deras kyrka före 1696/ Där har de dyrkat sin Gud/ Där har de stärkts i sin tro./ Alsters församling och hembygdsförening reste stenen år 1966."

Av medeltida inventarier har endast en altarstake av järn bevarats.

Källor och litteratur

N G Djurklou, s 95; Karlstads stift i ord och bild, s 603; *J Nyrin* och *K G Rylander*, Alsters kyrka. Karlstad 1957; *L Tham*, Alsters kyrka, vägledning. Ystad 1967; *E Rosell*, s 26.

Fig 259. Kristinehamn. I centrum stadskyrkan av trä. Efter E Dahlberg 1702.

Kristinehamn. In the centre, the timber town church. After E Dahlberg 1702.

Kristinehamns kyrka (Varnum)

Varnums socken invid Kristinehamn stad var länge annex till Ölme. Socknens namn skrevs 1362 Varneem.

Den nuvarande kyrkan i Kristinehamn, en stor tegelkyrka i nygotik uppförd 1847–58 efter ritningar av C G Brunius, är belägna i stadens centrum.

De äldre kyrkorna i Varnum socken, senare Kristinehamn, var belägna på annan plats. Djurklou skriver härom: "Hvar den äldsta kyrkan varit belägen kan icke med någon säkerhet bestämmas, och uppgifterna derom äro ej eniga. De flesta utvisa dock ett ställe söder om staden i närheten av Kurlanda tätt invid landsvägen såsom äldsta kyrkans plats, der spår efter tomtningen ännu i mannaminne varit synliga. Härifrån skall hon år 1642 flyttats till nordöstra delen af staden nära det nuvarande läroverkshuset. Hon var af träd och till formen ett långhus med utbyggt chor i öster, men utan torn. Då folkmängden såväl i staden som i landsförsamlingen ökats befanns kyrkan snart för liten och blef derföre i slutet af 1600 eller början 1700 talet betydligt utvidgad till korskyrka med torn i wester. Hennes yttre och inre anordning war i det närmaste öfverensstämmande med öfriga träkyrkor från denna tid i Wermland."

Enligt anteckningar av Wilhelm Alsterlund gjorda vid träkyrkans rivning 1859 skall den ursprungligen ha

bestått av ett ca 20 m långt och ca 17 m brett långhus. Koret var ca 5 m långt. Ytterväggarna var ca 7 m höga, eller 15 timmervarv. Yttertaket var högt och brant; från stenfoten till takkammen var det ca 15 1/2 m. Fönstren synes ursprungligen ha varit små och rätvinkliga, först vid en ombyggnad på 1680-talet hade man satt in "runda fönsterkarmar". På korets nordsida låg en liten sakristia. I väster fanns ett torn med smal, hög spira, nedtill omgiven av fyra små hörnspiror (fig 259). Det är svårt att avgöra hur mycket av detta som var medeltida, men man vet att kyrkan 1694 hade ett torn, som vid den tiden var "mycket förfallet", vilket kan tyda på att delar av kyrkan uppförts tidigt, troligen redan på medeltiden. En bevarad dopfont av sandsten från 1200-talet, tyder på att kyrka fanns här redan vid denna tid.

Källor och litteratur

N G Djurklou I, s 67; D Toijer, Kristinehamns och Varnums församlingars kyrkor I. Gamla kyrkan. Kristinehamn 1948; G Redelius, Kristinehamns kyrka. Vägledning. Ystad 1975; E Rosell, s 25.

Älvdals härad

Älvdals härad omfattar hela norra delen av landskapet och är därmed det till ytan största häradet i Värmland. Det är tveksamt om det existerade som administrativ helhet under medeltiden men nämns som härad vid 1500-talets mitt, Elffwedals härad, 1551. Det omfattade vid denna tid fyra socknar: Dalby, Ekshärad, Ny och Råda.

Väsentligt för det tidiga kyrkobyggandet i häradet är

Dalby kyrka

Socknens namn skrevs under senmedeltiden Dalbo socken (sb 1503).

Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1926–28 efter ritningar av Bror Almqvist. Den föregicks av en äldre träkyrka byggd 1725. Denna kyrka i sin tur ersatte två kyrkor, en i Likenäs och en vid Stommen, båda belägna inom nuvarande Dalby socken. Av dessa kyrkor, eller kapell, hade Likenäs uppförts omkr 1638, medan kapellet vid Stommen var medeltida. I inv 1830 uppges den vara församlingens äldsta kyrka ”hon har först blifvit uppförd i hemmanet Stommen omkr år 1025. Hon ombyggdes sedermera därstädes år 1311. Platsen der hon haft sitt läge, är nu för det mästa af Clar Elfen utbruten. Benen efter de aflidna ligga på Elfsbotten – del sitta kvar i Elfslandet – en ängslig åsigt! År 1738 flyttades hon 3/4 mil längre i söder till hemmanet Långav, der hon nu har sitt läge, och sammanbyggdes med det lilla förfallna Capellet Likenäs.”

E Fernow skriver följande om kapellet vid Stommen: ”Dalby redkyrka af trä är förmodligen näst Gillberga och kanske Eda den äldsta i Värmland, som förr är sagdt. Så var hon lång tid häradskyrka, ehuru hon låg i häradets norra ände. Sedan och efter digerdöden hafva munkar funnit sin räkning uti att här stadigt vistas och utan tvifvel flera på en gång, hvartill gafs god lägenhet och inkomst af pilgrimsfärder, som årligen härförbi

Ekshärads kyrka

Sockennamnet skrevs på medeltiden Ekeshärad (Vgl I, 1300-talet).

att en av pilgrimsvägarna till Nidaros gick utmed Klarälven upp till Norge, således genom hela häradet. Tre medeltida träkyrkor är kända från häradet, nämligen i Dalby, Ekshärad och Norra Ny.

Litteratur

O Odenius, s 80; *E Rosell*, s 39.

anställdes till S Olofs graf i Trondheim. Kyrkan hade många munkmålningar, hvarvid besynnerligast var att både norska och svenska vapnen voro målade på väggen.

Eljest har intill vår tid varit behållna några rökelsekar, offerkistor hängande på väggen, munkkläder och många små beläten, äfven sådana vaxstaplar som i Ny och 2:ne munkböcker. Några små klockor att bära för lik hafva blifvit uppgjutna.

Utanför kyrkoporten stod ett träkors 6 alnar högt och derinvid en offerkista. De dagar, som messfall var i kyrkan, gick en vidskeplig allmoge till detta kors och offrade för sig och sina sjuka, men den som häruti var trög och efterlåten, blef beryktad för en sådan, som gick hvarken till kors eller kyrka; ett talesätt, som ännu bibehåller sig i Värmland.”

Kyrkan eller kapellet vid Stommen var säkerligen av medeltida ursprung. Detta framgår bl a av bevarade medeltida inventarier: Dopfont och madonnabild från 1200-talet samt ett triumfkrucifix från 1300-talet.

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; Rapport om utgrävning av *G von Schoultz* 1955 30/9; *E Fernow*, s 188; *J Hammarin* I, s 294; *S A Hallbäck*, s 92; *E Rosell*, s 28, 39, 189; Tidningsartiklar: *NWT* 1922 1/3 (om Likenäs kapell i socknen); *NWT* 1923 20/9.

Ekshärads nuvarande kyrka, en stor spånklädd timmerkyrka med torn, uppfördes 1686–88 med Anders

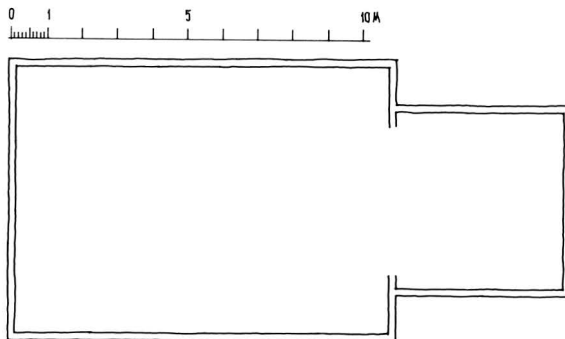

Fig 261. Ekshärad, rekonstruktion av den medeltida träkyrkans plan på grundval av en utgrävning 1966 av L Tham. Rekonstruktion av E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Ekshärad, reconstruction of the layout of the medieval timber church, based on excavations in 1966 by L Tham.

Fig 260. Ekshärad's ödekyrkogård med gravsten över kyrkoherden Benedictus Erici, död 1634. Foto i ATA.

Ekshärad deserted churchyard with a gravestone commemorating the vicar Benedictus Erici, d. 1634.

Larsson Rang som byggmästare. Den har tresidigt avslutat kor samt sakristia och vapenhus placerade på nord- resp sydsidan av långhuset.

Denna timmerkyrka från 1600-talet föregicks av en medeltida träkyrka, som var belägen på den "gamla kyrkplatsen" alldeles intill Klarälven ca 300 m nordost om den nuvarande kyrkan. Fernow återger en tradition, som förmäler att denna kyrka skall ha varit byggd "af groft timmer i åtta hörn". Detta kan betyda att det varit en korskyrka. På den gamla kyrkplatsen invid Klarälven har en gravsten över kyrkoherden Benedictus Erici (död 1634) rests (fig 260).

År 1966 företogs på den gamla kyrkplatsen en utgrävning genom Värmlands Museums försorg. Härvid blotades grundstenar, som utan tvivel hört till denna äldre träkyrka. Det visade sig att kyrkan haft en total längd av 23,5 m och en bredd av ca 8 m (fig 261). Av grundstenarnas läge att döma torde koret ha haft en tresidig avslutning åt öster. Grunden var dock här mindre väl bevarad, vilket kan ge upphov till misstolkning. Möjligen kan kyrkan ha utvidgats åt öster under senmedeltiden eller strax efter reformationen och då erhållit denna planform.

Några grundstenar på södra sidan i långhusets förmodade östra del kan tyda på att kyrkan i ett tidigare skede

haft traditionell medeltida planform med ett rektangulärt långhus och ett smalare nästan kvadratisk kor. Enligt denna bedömning skall långhuset ha varit ca 11 m långt och 8 m brett, medan koret varit ca 5 m långt och 5 m brett, således kvadratisk. På långhusets södra sida kvarligger en stor slät sten (ca 2 m diam), som troligen tjänstgjort som tröskelsten vid en ingång här. Stenen har dock rubbats något i sen tid.

En tradition säger att Ekshärad's första kyrka skall ha funnits i byn Hara invid Klarälven. Enligt en sägen skall socknen ha drabbats så hårt av digerdöden vid 1300-talets mitt, att den lades nästan helt öde. En jägare skall senare ha återfunnit kyrkan, som då var helt mossbeluppen och kringväxt av hög skog. Liknande sägner finns från andra delar av landet.

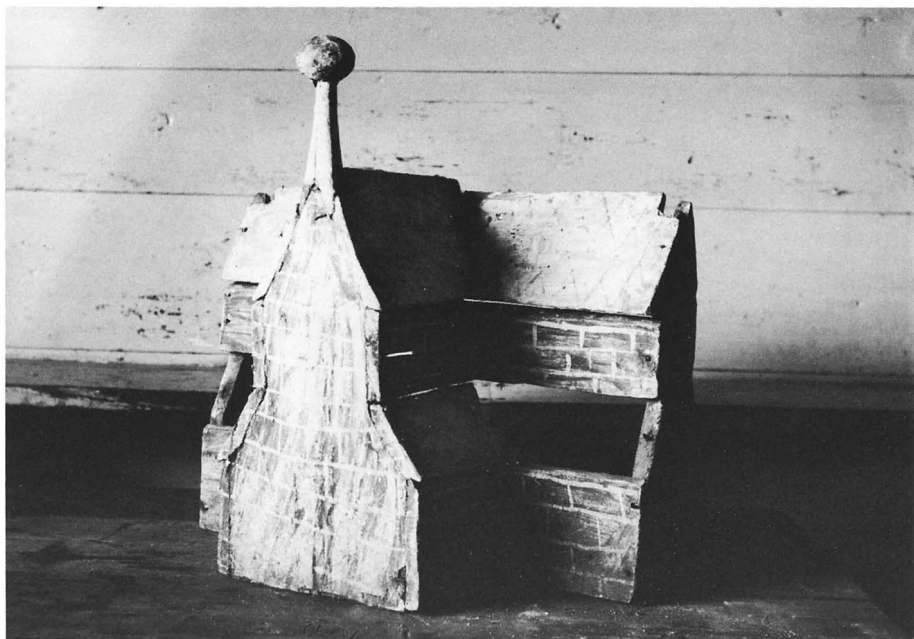
Kyrkans äldsta bevarade inventarium, en dopfont av täljsten från 1200-talet, tyder på att en kyrka funnits i socknen vid denna tid.

Källor och litteratur

ATA: Utgrävningsrapport av L Tham 25/11 1966; *E Fernow*, s 187; *J Hammarin I*, s 283; *S A Hallbäck*, s 98; *Å Nisbeth*, Ekshärad's kyrka. Karlstad 1965 (och där anförd litt); *E Rosell*, s 28.

Fig 262. Norra Ny kyrka.
Kyrkmodell av trä från sen-
medeltiden.

*Norra Ny Church. Late me-
dieval wooden model.*

Norra Ny kyrka

Socknens namn skrevs på senmedeltiden Ny soken (sb 1503).

Den nuvarande kyrkan är en spånklädd rödmålad träkyrka, invigd 1764. Denna kyrka föregicks av en medeltida träkyrka (eller kapell), som var belägen vid Kyrkebol ca 2 km söder om den nuvarande kyrkan. Rester av bogårdsmuren finns fortfarande kvar och visar att kyrkogården haft formen av en oregelbunden femhörning.

Kyrkplatsen vid Kyrkebol utgrävdes år 1945 av dåvarande landsantikvarien Helge Kjellin. Härvid påträffades grundstenar till socknens medeltida träkyrka. Denna kyrka synes ha varit en liten rektangulär byggnad, ca 8 m lång och ca 7 m bred. Man kunde ej vid utgrävningen konstatera om det ursprungligen funnits något smalare kor. Denna lilla kyrkobyggnad hade utvidgats två gånger, så att den varit nära nog dubbelt så lång som den ursprungliga. Den senaste av dessa två utvidgningar torde ha skett under 1600-talets förra hälft. – På den gamla kyrkplatsen finns en minnessten med följande inskrift: "Norra Ny kyrka / stod här före / 1764 / Stenen restes av / Norra Ny hem- / bygdsförening / 1948."

Enligt en sägen skall denna träkyrka ha flyttats från

annan plats i socknen. I Inv 1830 står följande antecknat: "Enligt traditionen skall denna kyrka först varit upbyggd vid hemmanet Munkebol, men af Clar Elfven utbruten flutit till Wärnäs, och der upbyggd på en äng, som ännu kallas Kyrkoängen. På enahanda sätt har hon kommit derifrån till Kyrkebolsängen och der blifvit upförd. Tiden för dessa flyttningar kan icke med någon slags sannolikhet bestämmas, då inga annaler finnas derom förvarade. De hafva förmodligen dock skett under Catholska tiden."

I den nuvarande kyrkan finns följande medeltida inventarier: dopfunt från 1200-talets mitt, Mariaskåp, Olofsbild och processionskrucifix från omkr 1300, ett altarskåp från 1500-talets början samt en kyrkmodell från senmedeltiden (fig 262).

Källor och litteratur

ATA: Inv 1830; Utgrävningsrapport av *H Kjellin* 12/7 1945; *J Hammarin* I, s 292; *H Jonsson*, Norra Ny, en sockenkrönika. 1957; *R Norberg*, Sankt Olof från Norra Ny. Värmland förr och nu. 1961; *S A Hallbäck*, s 136; *Å Nisbeth*, Norra Ny kyrka. Vägledning. Ystad 1975; *E Rosell*, s 44.

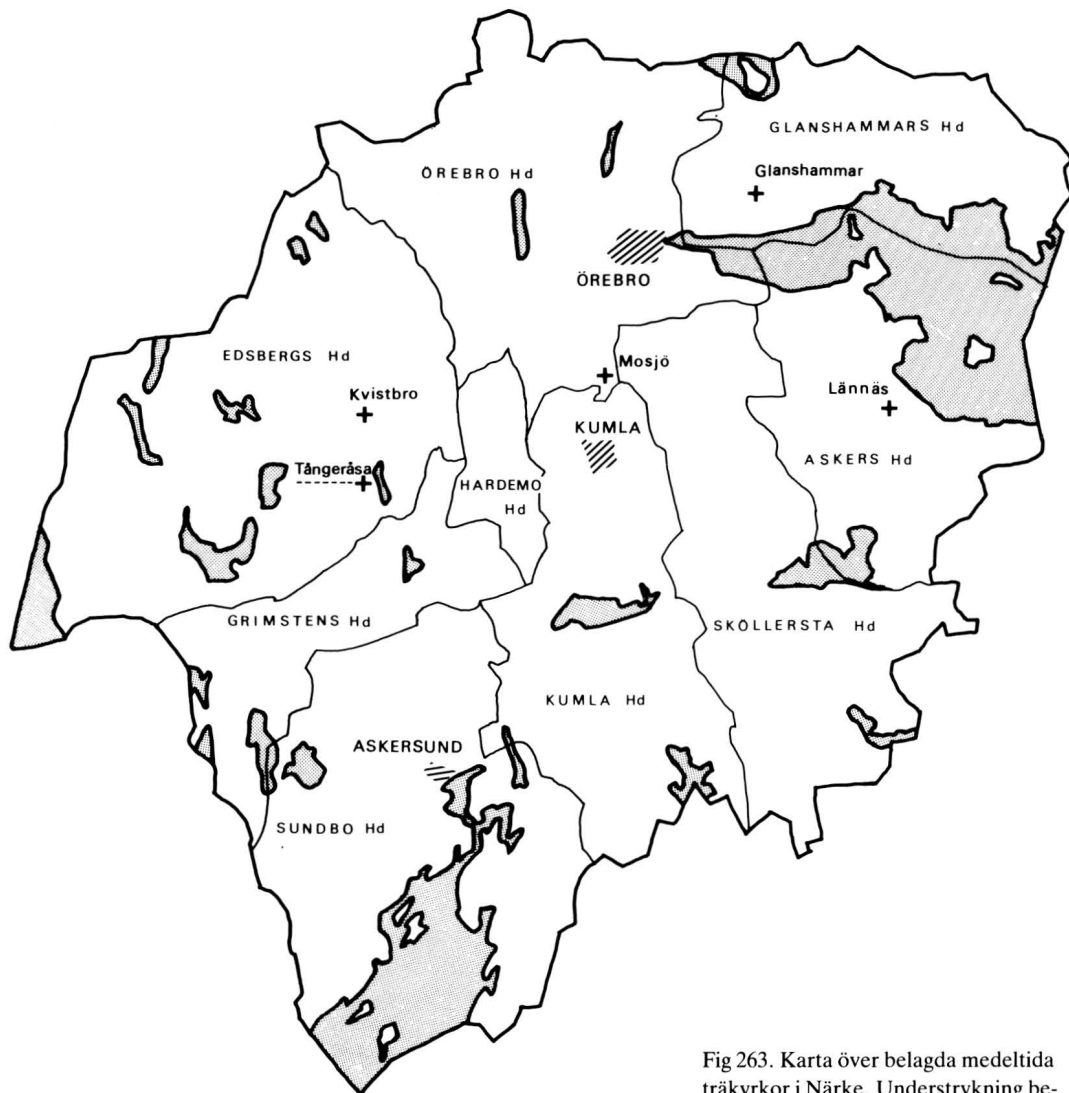

Fig 263. Karta över belagda medeltida träkyrkor i Närke. Understrykning betecknar stående kyrka. G Wirén 1984.

Map of known medieval timber churches in Närke. Churches underlined still standing.

NÄRKE

INLEDNING

Landskapet Närke

Landskapet Närkes gränser har gammal hävd, dock med vissa förskjutningar främst vid gränsen mot Värmland. Det medeltida Närke omfattar även västra delen av det nuvarande Västmanland, det s k Noraskog.

Landskapet var ursprungligen delat i tre tredingar. Det utgjorde egen lagsaga och hade egen lagbok stadfäst av Magnus Ladulås. Den har dock gått förlorad. Man vet, att landskapstingen under 1300-talet hölls i Mosås och Kumla, senare i Örebro.

Närke, som är Mellansveriges minsta landskap, skrevs i tidig medeltid (1165–1181) *Neeric* och senare *Naerikia*. Närke tillhörde från omkr 1170 Strängnäs stift.

De tidigast befolkade och bebyggda områdena inom landskapet var främst koncentrerade till Täljeåns och Svartåns dalgångar samt till områdena kring Hjälmaran och vid Vätterns norra del. Vid medeltidens början inleddes en uppodling av områden i landskapets utkanter, bl a de stora skogsområdena i väster och sydväst.

Landskapet indelades i elva härader, uppdelade på västra, östra och norra tredingen. Den västra omfattade följande häraden: Grimsten, Hardemo, Edsberg och Knista. Den östra tredingen bestod av fyra häraden: Kumla, Sköllersta, Asker och Mellösa. Den norra tredingen av Örebro och Glanshammar. Sundbo härad i landskapets södra del synes ha utgjort ett självständigt område. Möjligen var häradet, som geografiskt sett har större samband med Götaland, ursprungligen en del av Östergötland och förenades först senare med Närke.

Landskapets gräns mot väster har som nämnts ändrats något genom tiderna. Det stora skogsområdet Tiveden och sjön Skagern har utgjort en naturlig gräns mot Västergötland. Mot Värmland går landskapsgränsen nu i Letälven och utmed Kilsbergen. Under medeltiden torde Karlskoga bergslag (Värmland, men i Örebro län) ha tillhört Närkes västra treding.

Stiftet

Närke tillhörde under medeltiden liksom i våra dagar Strängnäs stift, ett av landets äldsta stift. Det omnämns redan 1120 bredvid S Eskils Tunastift, som var den första stiftsbildningen i Mälardalen. Detta tidiga stift med säte i Tuna (Eskilstuna-Fors), omfattade Rekarnebygden med delar av Närke. Man tror, att Tunastiftet (även kallat Rekarnestiftet; S Lindqvist) redan omkr 1050 haft en tämligen fast organisation, som varit grundläggande för den senare sockenbildningen.

Biskopssätet i Strängnäs, som tillkommit före år 1120, då det nämns första gången, fick redan under medeltiden samma omfattning som det ännu har, nämligen hela Södermanland och Närke. Det förefaller dock som om Tunastiftet ända fram till början av 1170-talet fungerat jämsides med Strängnässtiftet. Av ett påbrev 1314 (DS 58) rörande utdebiteringen av en sexårsgäld framgår, att Strängnäs stift vid denna tid omfattade 148 socknar, varav 42 socknar inom landskapet Närke. Hit räknades då det till arealen stora "Noraskoga", som på 1500-talet tillfördes Västerås stift. Några nya socknar tillkom på 1600-talet, nämligen Ramundeboda, Skagershult och stadsförsamlingen i Askersund.

Kyrkorna

En enda medeltida träkyrka, Tångeråsa i Edsbergs härad, har bevarats till våra dagar. Det är en timrad kyrka, som daterats till 1200-talet. Av missionstidens kyrkor finns endast rester (Mosjö) och arkeologiska belägg. Detta har flera orsaker. Dels är Närke ett av landets minsta landskap, dels började man uppföra stenkyrkor redan i tidig medeltid beroende på tillgång på god byggnadssten. Endast i de skogrika trakterna i den sydvästra delen har man även i senare tid fortsatt att bygga träkyrkor. De första träkyrkorna var små

kapell, som troligen fungerade som gårdskyrkor, varefter de ofta övertogs som sockenkyrkor.

Vår kunskap om missionstidens kyrkor i Närke är således mycket bristfällig. Eftersom man räknar med att det äldsta stiftet, Tunastiftet, grundades redan omkr 1050 och sockenbildningen bör ha påbörjats vid denna tid, måste man förmoda, att man också byggt gudstjänsthus, träkyrkor, åt de nybildade församlingarna. Runstenar med kristna symboler och inskrifter samt stenkistor av "Eskilstunatyp", vilka dateras till 1000-talet, tyder också på ett tidigt kyrkobyggande, eftersom man rimligen måste förmoda, att dessa monument stått inne i en kyrka eller på kyrkogården invid en kyrka.

Senast omkr 1150, troligen tidigare började man bygga stenkyrkor, varvid träkyrkorna revs och materialet möjligen återanvändes som golv i den nya kyrkan (Mosjö). I trakter, där skogstillgången var god, fortsatte man dock att bygga kyrkor av trä, men övergick till en annan byggnadsteknik, troligen vid 1200-talets början, nämligen timrade kyrkor.

I motsats till förhållandet i de övriga landskap, som behandlats i denna bok, Västergötland och Värmland, finns det i Närke inte någon säkert belagd stavkyrka från missionstiden. Den tidiga träkyrka, från vilken rester påträffats i Mosås och som Emil Ekhoﬀ antog ha varit en stavkyrka, har vid närmare undersökning visat sig vara en skiftesverkskyrka (se nedan). Detta innebär dock säkerligen ej att man i Närke uppfört träkyrkor i denna konstruktionsteknik annat än i undantagsfall. De ornerade plankresterna från Glanshammars kyrka kan mycket väl ha ingått i en stavkyrka, men eftersom någon hel vägglanka eller syll ej bevarats, är det omöjligt att med säkerhet uttala sig om konstruktionen.

Timmerkyrkan i Tångeråsa har genom dendrokronologisk undersökning kunnat dateras till 1200-talets början och är därmed en av de äldsta i landet. Granhult i Småland har genom samma dendrokronologiska dateringsmetod kunnat föras till samma tid. Det förefaller alltså troligt att båda dessa konstruktioner, stavkyrka – timmerkyrka, förekommit sida vid sida i tidig medeltid, medan de timrade kyrkorna med sin enklare och kanske naturligare teknik så småningom tog överhanden och kom att helt dominera träkyrkobyggandet under senare medeltid ända in i våra dagar. När Skagershults kyrka uppfördes på 1600-talet tillämpades inte endast samma knutningsteknik som i grannkyrkan Tångeråsa utan också den medeltida planen, alltså med smalare kor. Detta visar hur konservativ man var vid kyrkobyggandet; en kyrka skulle se ut som den alltid gjort.

Jämfört med Västergötland och Värmland är Närke fattigt på äldre träkyrkor: en helt bevarad – Tångeråsa

– material från två – Glanshammar och Mosjö – samt arkeologiskt och arkivaliskt belagda två – Kvistbro och Lännäs. Mycket få arkeologiska grävningsundersökningar har utförts i Närkes kyrkor i syfte att påträffa rester av äldre träkyrkor, varför man bör kunna räkna med att framtida undersökningar kan ge värdefulla upplysningar om de äldsta träkyrkorna i landskapet.

Källor och litteratur

De äldre träkyrkorna i Närke har som grupp endast behandlats i översiktliga arbeten, t ex av Bertil Waldén, Erik Lundberg och Erik Nordin. I Nordins arbete "Något om Örebro läns träkyrkor" behandlas även senare tiders träkyrkor inom området samt de förändringar, som skett vid ombyggnad och restaurering av de äldre träkyrkorna. Emil Ekhoﬀ har i sin omfattande bok om de svenska stavkyrkorna (1914–16) endast tagit upp materialet från träkyrkan i Mosjö till behandling och omnämner bara kortfattat den timrade kyrkan i Tångeråsa.

Den enda bevarade medeltida träkyrkan i Närke – Tångeråsa – har hittills varit nästan helt förbisedd och endast behandlats kortfattat i vägledning och sockenbok.

Träkyrkomaterialet både från Glanshammar och Mosjö har behandlats i monografiform i samband med de yngre kyrkornas beskrivning i Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, Närke band I och II, omfattande Örebro och Glanshammars härader. Samtliga kyrkor i landskapet beskrivs, ofta utförligt, i J L Saxons bok Närkes kyrkor i ord och bild (1928). I denna nämns även förmodade kyrkor från missionstiden samt det bevarade materialet från de tidiga träkyrkorna i landskapet. I sockenböcker och vägledning redogörs också ofta för de äldsta kyrkorna och lämningar efter dem. För denna litteratur redovisas vid behandlingen av respektive kyrka.

Äldre topografiska handskrifter och avbildningar är för Närkes del relativt få och knapphändiga. I "Ransakningar efter Antiquiteter" från 1600-talets slut omnämns kyrkorna, men behandlas ej utförligare. Större utbyte får man dock väsentligt senare (1868) nedtecknade "Berättelse öfver resor i Närke" av H Hofberg (ATA). Han har främst ägnat sig åt förhistoriska minnesmärken men lämnar i några fall även viktiga upplysningar om de äldre kyrkorna.

Den i ATA, Stockholm, förvarade utskriften av en inventering av hela landets kyrkobyggnader med inventarier (Inv 1830), omfattar även minnesmärken och

”märkvärdigheter” samt kyrkogårdar. Dessa ibland utförliga beskrivningar utarbetades av församlingsprästerna och deras användbarhet är beroende av den ansvarige prästens intresse för uppgiften.

Kyrkornas egna arkivalier – räkenskaper, kyrkostämmoprotokoll och visitationshandlingar – av vilka de äldre förvaras i landsarkivet i Uppsala, ger viktiga uppgifter om kyrkornas byggnadshistoria, senare förändringar och restaureringar. Dessa används flitigt när det gäller publicering av enskilda kyrkobyggnader och deras inventarier. I detta översiktliga arbete, där det främst har gällt att få en bild av missionstidens träkyrkor, har de ej kunnat utnyttjas annat än i undantagsfall. Beskrivningen av den ännu bevarade 1200-talskyrkan i Tångeråsa omfattar även de förändringar, som vidtagits i kyrkan under de senaste århundradena.

Litteratur

- Almquist J E*, Lagsagor och Domsagor i Sverige, Sthlm 1954–55.
- Aulén G*, Strängnäs Stift. Strängnäs stift i ord och bild. Sthlm 1948.
- Bonnier AC och Ullén M*, Kyrkor i Närke. Sveriges kyrkor, vol 147. Sthlm 1972.
- Collmar M*, Biskoparna i Örebro. Fr B o b 1952.
- Dahlander M*, Några anteckningar om äldre träbyggnadskonst i Örebro län. Meddelanden 1905.
- Ekhoff E*, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16.
- Follén J E*, Nerikes herdaminne II, Strängnäs 1917.
- Gallén J*, Kloster och klosterordnar. Strängnäs stift i ord och bild. Sthlm 1948.
- Grandinson K G*, Närke medeltida urkunder, I. Sthlm 1935.
- Hofberg H*, Nerikes gamla minnen. Örebro 1868.
- Jansson S B F*, Närke runinskrifter. Sthlm 1975.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Malmö 1956 –
- Lagerlöf E*, Tångeråsa – Sveriges äldsta bevarade medeltida träkyrka. Fr B o b 1981.
- Lemark W*, Södermannalagens kyrkobalk. Strängnäs i ord och bild. Sthlm 1948.
- Lindblom A*, En stavkyrkostol i en romansk stenkyrka. Fornvännen 1910. – *Densamme*, Kyrkor i Närke 1911.
- Lindqvist S*, Den helige Eskils biskopsdöme. Sthlm 1915.
- Lundberg E*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400. Sthlm 1940.
- Norberg R*, Den kyrkliga konsten. Strängnäs stift i ord och bild. Sthlm 1948. – *Densamme*, Engelbrektstidens kyrkliga konst i Närke. Fr B o b 1954.
- Nordin E*, Något om Örebro läns träkyrkor. Fr B o b 1972.
- Rannsakingar efter antikviteter, II (utg av C I Ståhle). Sthlm 1969.
- Sahlgren J*, Sockennamn i Närke. Årsbok för hembygdsvärd 1935.
- Saxon J L*, Närke kyrkor i ord och bild. Sthlm 1928.
- Schmid T*, Om det medeltida fromhetslivet. Strängnäs stift i ord och bild. Sthlm 1948.
- Schnell I*, Närke vapen. Fr B o b 1939.
- Styffe C G*, Skandinavien under unionstiden. 3 uppl. Sthlm 1911.
- Sveriges Kyrkor, Närke, Bd I. Sthlm 1939–1972.
- Tham W*, Beskrifning öfver Örebro län. Sthlm 1849.
- Tuulse A*, Romansk konst i Norden. Sthlm 1968.
- Ullén M*, Medeltida träkyrkor I, Sveriges Kyrkor vol 192. Sthlm 1983.
- Waldén B*, Stiftets kyrkor, en byggnadshistorisk orientering.
- Westerström L-E*, Mosjö kyrka. Till hembygden 1959.
- Wikberg J*, Glanshammars härad. Örebro 1948.
- Zachrisson S*, Ånsta kyrka-Ekers like. Fr B o b 1966. – *Densamme*, Försvunna småkyrkor på Närkekläppen. Fr Bob 1984
- Åmark M*, Sveriges medeltida kyrkklockor. Sthlm 1960.

Otryckta källor

ATA Stockholm

Inv 1830; – *H Hofberg*, Nerikes Fornlemningar och Minnen I och II, 1868, 1869; – Topografiska arkivet.

KB, Stockholm

J Hadorph, Beskrifning öfver Kon. Carl XI Resa i Sverige år 1673; – *J Peringskiöld*, Monumentorum Sveo-Gothorum, Liber XI, D Antiquitatibus et Inscriptionibus in Nericia; *D Tilas*, Sokneskrifware II.

Sveriges kyrkors arkiv, raå, Stockholm

Excerpter och manus rörande Närke kyrkor.

UUB, Uppsala

Palmiskiöldska samlingarna. Topographica XXXVI, Nerike.

Örebro läns museum

Topografiska arkivet

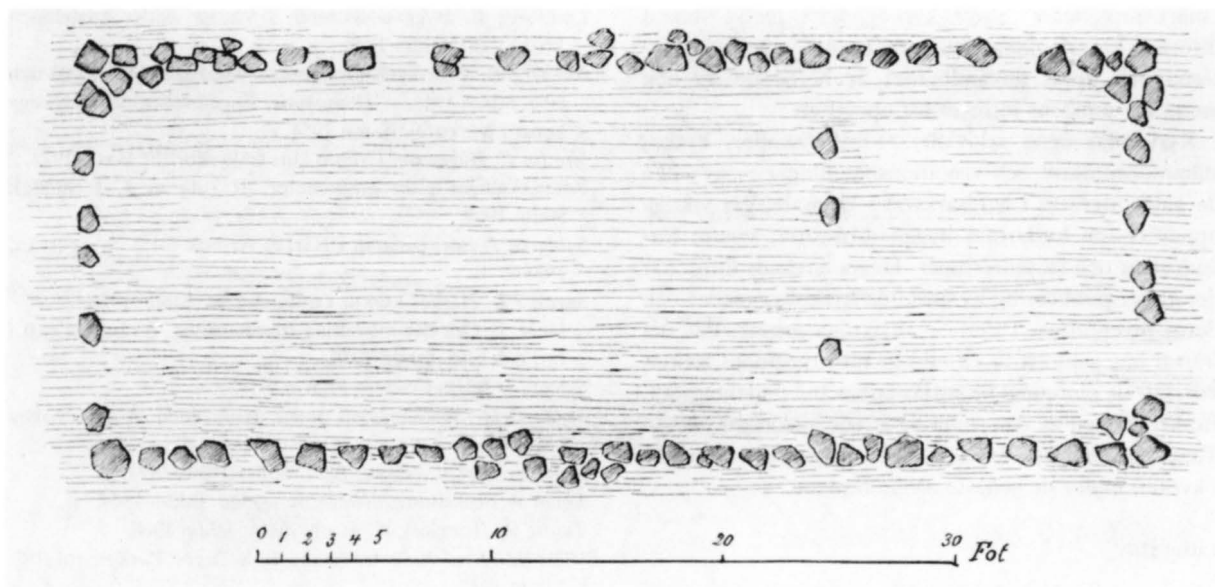

Fig 264. Lännäs sn, "Förntorps äng", stengrund, troligen till en medeltida träkyrka. Efter H Hofberg 1869. ATA.

Parish of Lännäs, "Förntorps äng", stone foundations, probably those of a medieval wooden church.

Askers härad

Häradet är beläget i landskapets östra del och gränsar i öster till Södermanland, i norr till Hjälmaren och i söder och väster till Sköllersta härad. Det omfattar endast tre socknar: Asker, Lännäs och Stora Mellösa.

En medeltida träkyrka är känd från Lännäs socken. Stora Mellösa har troligen haft en träkyrka från missionstiden, som föregått den medeltida stenkyrkan,

eftersom en s k Eskilstunakista påträffats på kyrkogården.

Litteratur

H Hofberg, Nerikes gamla minnen. Örebro 1868; *S B F Jansson*, Närkes runinskrifter. Sthlm 1975.

Lännäs kyrka

Sockennamnet Lännäs skrevs på medeltiden Lænnes (1385, 1440).

Den nuvarande kyrkan tillkom på 1770-talet, men tornet är den kvarstående resten av en liten romansk stenkyrka från 1100-talets senare hälft.

På gården Katrinebergs ägor finns en stengrund (fig 264), som enligt traditionen skall vara grunden till socknens äldsta kyrka, en träkyrka. Enligt en uppmättningsritning av grunden, som Herman Hofberg utförde på 1860-talet, skall den förmodade träkyrkan ha haft en

längd av ca 13,5 m och en bredd av 5,4 m. Några stenar i östra delen kan ha markerat korets begränsning mot långhuset. Koret skulle i så fall ha varit ca 5,4 m brett (= långhusets bredd) och ca 5,2 m långt, således nära nog kvadratisk. Platsen, Förntorps äng, kallades på Hofbergs tid fortfarande "Kyrkbacken".

Källor och litteratur

ATA: *H Hofberg II*, s 13; *J L Saxon*, Närkes kyrkor i ord och bild. Sthlm 1928.

Edsbergs härad

Edsbergs härad är beläget i Närke västra del och grän-
sar i väster till Värmland, i sydväst till Västergötland
samt i öster till Örebro och Hardemo härad. Häradet
omfattar f n sju socknar: Edsberg, Hidinge, Knista,
Kvistbro, Skagershult, Tångeråsa samt Nysund (fr
1923), som tidigare hört till Värmland.

TVå medeltida träkyrkor är kända från häradet: När-

kes enda bevarade, den i Tångeråsa, samt Kvistbro,
vars nuvarande träkyrka från 1600-talet föregåtts av en
medeltida träkyrka.

Litteratur

H Hofberg, Närke gamla minnen. Örebro 1868; *S B F Jans-
son*, Närke runinskrifter. Sthlm 1975.

Kvistbro kyrka

Socknens namn skrevs på medeltiden Quistbro (1421,
1428).

Den nuvarande kyrkan (fig 265), en knuttimrad,
spånklädd träkyrka med sakristia av sten, uppfördes
1662. Den har troligen föregåtts av en medeltida trä-
kyrka. Denna kyrka är nämnd i ett biskopsbrev från 6
dec 1421, vari vädjas om "hjälpande händer för kyrkans
byggnad och prydnad". Av brevet framgår vidare att

Alla helgons dag var kyrkans invigningsdag.

Av kyrkans medeltida inventarier har en monstrans
av förgylld koppar bevarats.

Källor och litteratur

J L Saxon, Närke kyrkor i ord och bild. Sthlm 1928; *D Harbe*,
Kyrka och kyrkoliv. Kvistbro sockens historia. Örebro 1972.

Fig 265. Kvistbro kyrka, upp-
förd 1662, har haft en medel-
tida föregångare av trä. Foto
i ATA.

*Kvistbro Church, erected in
1662, had a medieval prede-
cessor constructed of timber.*

Tångeråsa kyrka

Tångeråsa omtalas 1335 och skrevs då Tangæraas. Socknen anses en tid ha tillhört Kvistbro pastorat som annexförsamling. Under senmedeltiden synes den dock ha lagts till Viby moderförsamling, som den ännu tillhör.

Tångeråsa är den enda helt bevarade medeltida träkyrkan i Närke. Den var på 1800-talet rivningshotad vid flera tillfällen, då man hade planer på att bygga en ny kyrka av sten. Dessa anslag mot den märkliga träkyrkan blev dock aldrig fullföljda främst av ekonomiska skäl.

Kyrkogården, som nu omges av en stenmur, omgärdades ursprungligen av träbalkar av samma typ som ännu finns kring kyrkogården i Södra Råda (se ovan). I dess sydvästra hörn står en stor och hög klockstapel, som uppfördes 1659 (fig 268). I dess föregångare hängde, liksom nu, en klocka från 1495, den största av Närkes medeltida klockor, med latinsk inskrift, som i översättning lyder: "År 1495 gjöts denna stora Maria-klocka. Konrad med Guds nåde Strängnäs biskop. P.S." Initialerna syftar troligen på klockgjutaren. Lillklockan tillkom 1703.

I kyrkogårdens nordöstra hörn står en timmerbod, som nu tjänstgör som bårhus. Den var under lång tid vapenhus på kyrkans södra sida, där huvudingången var belägen till 1805. I nordöstra hörnet finns ett vitrappat stenhus under spåntak. Det uppfördes omkr 1770 som gravhus åt släkten Falkenberg, innehavarna av Trys- torps gård i socknen.

Enligt uppgift i en sockenbok om Viby och Tångeråsa skall det i närheten av kyrkan ha funnits en offerkälla med namnet "Santae Mariae källa". Uppgifterna om var källan legat går starkt isär. Herman Hofberg anger att den varit belägen "100 famnar öster från Kyrkogårdsmuren" medan sockenbokens författare anser att den funnits "något 100-tal meter väster om Tångeråsa kyrka". Den skall nu vara igenfylld men varit ofta anlitad under medeltiden.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Kyrkan har vad långhuset och koret beträffar kvar sin medeltida planform (fig 274). Även väggarnas höjd och takfallen synes vara oförändrade. Sekundära tillbyggnader är sakristian av sten, troligen från senmedeltiden, samt vapenhuset i väster från 1805.

Planen kännetecknas av ett kort och brett långhus

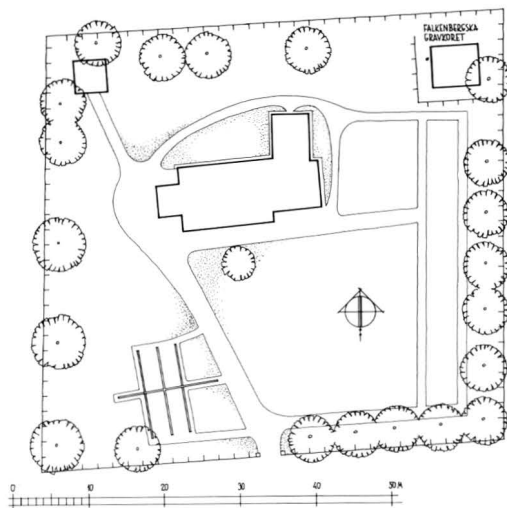

Fig 266. Tångeråsa kyrka och kyrkogård. Situationsplan, 1:2000. Uppm G Wirén 1984.

Tångeråsa Church and churchyard. Layout, 1:2000.

och ett ovanligt långt och smalt kor. Långhuset mäter invändigt 10,2 x 8 m, koret 7,8 x 5,8 m. Vägghöjden är 4,1 m respektive 3,6 m. Golvnivån är nu något högre än den ursprungliga. Den största förändringen i interiören är annars att den sedvanliga trånga triumfbågen mellan långhuset och koret har vidgats till korets hela bredd och höjd.

Material och teknik

Hela kyrkobyggnaden, med undantag för sakristian på norra sidan av sten, är uppförd av liggande, bilat furutimmer av relativt kläna dimensioner (ca 20 cm tj). Den synliga grunden, som består av en liten marksten, nu utvändigt fogad med bruk, är endast några cm hög på södra sidan, i korets sydöstra hörn dock ca 20 cm hög med stor hörnsten. En hörnsten är också synlig i korets nordöstra hörn. Grunden är på långhusets norra sida något högre, ca 30 cm.

Väggtimret, som nu utvändigt är dolt av tjärad spån, är sammanfogat genom ordinär laxknutning. Detta kunde konstateras vid en undersökning av korets nordöstra hörn. Det är oklart om syllskarvarna, som vanligtvis för stabilitetens skull sammanfogats i en hakknutning, har samma fogning. Långhusets sydöstra hörn har spånklädd, utskjutande hopfogning, som kan tyda på att man förstärkt hörnet med en försträvning med stående timmer. Ett dragjärn är numera även insatt i koret vid triumfbågen.

Fig 267. Tångersåsa kyrka från söder, t v klockstapeln. Foto R Hintze 1981.

Tångersåsa Church from the south, showing the belfry on the left.

Väggarnas översta bjälkvarv både i koret och långhuset fungerar som hammarband och utgör stöd för takstolarna och gavelröstena. Både korets och långhusets gavelrösten är byggda av liggande bjälkar. Då spår av målning saknas invändigt ovanför trätunnvalven både i koret och långhuset, har dessa delar troligen ej varit synliga från kyrkorummet. Det bör innebära, att de tunnvalvda innettaken är ursprungliga eller har föregåtts av liknande tak med i stort sett samma utformning. Tätningen mellan bjälkvarven har bl a skett med näver, vilket är synligt från korvinden.

Takstolarna över både långhuset och koret kan till stora delar vara ursprungliga. Några stråvor och bjälkar har dock utbytts i senare tid. De grovt bilade bjälkarna är sammanhuggna genom överbladning. I fogningarna har stora trädymlingar använts, i något fall dubbla.

Långhusets taknock har både i öster och väster försetts med spiralliknande prydnader av trä, bestående av två genombrutna klot, placerade över varandra på en ca 2 m lång stång samt överst en flöjelliknande prydnad. Sådana takspiror synes ha varit vanliga på medeltiden och fanns i allmänhet kvar på 1600-talet, vilket framgår av avbildningar av kyrkor från denna tid.

Ytterväggar och takfall är klädda med tjärad spån från olika tider. Takspånen, liksom gavelrösternas och vapenhusets spån, är sågad och delvis förnyad på 1970-talet. Väggarnas spån både på koret och långhuset är kluven och av ålderdomlig typ. Man har här uppenbarligen nöjt sig med att ersätta skadade partier med ny spån, vilket innebär att några partier, särskilt på norra sidan och högt placerade, kan vara från medeltiden. Även de kluvna, äldre spånen är av olika utformning,

Fig 268. Tångeråsa kyrka och klockstapel från nordost. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church and belfry from the north-east.

Fig 269. Tångeråsa kyrka från sydost. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church from the southeast.

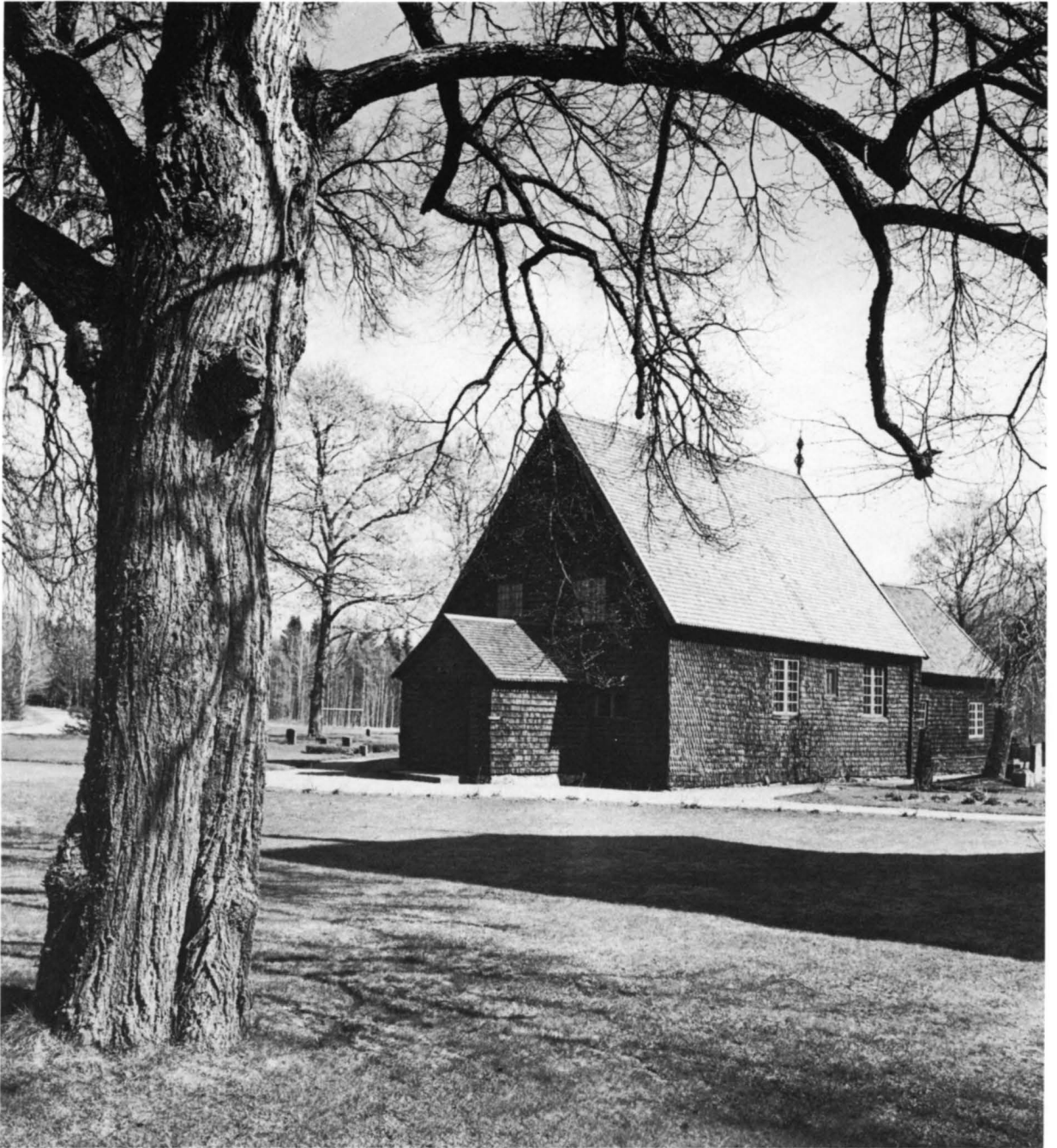

Fig 270. Tångersåsa kyrka från sydväst. Foto R Hintze 1981.

Tångersåsa Church from the southwest.

Fig 271. Tångeråsa kyrka från nordväst. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church from the northwest.

Fig 272. Tångeråsa kyrka, långhusets södra fasad. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church, south front of the nave.

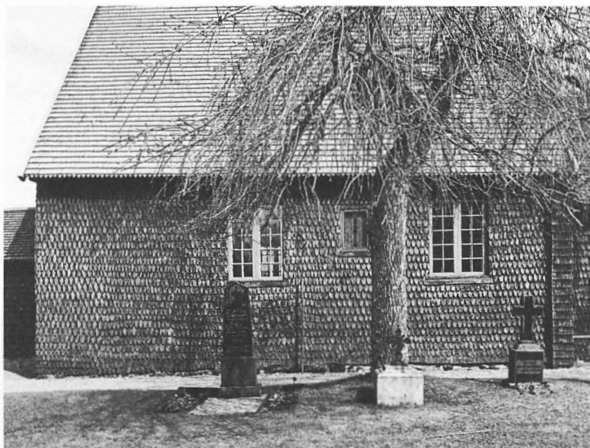

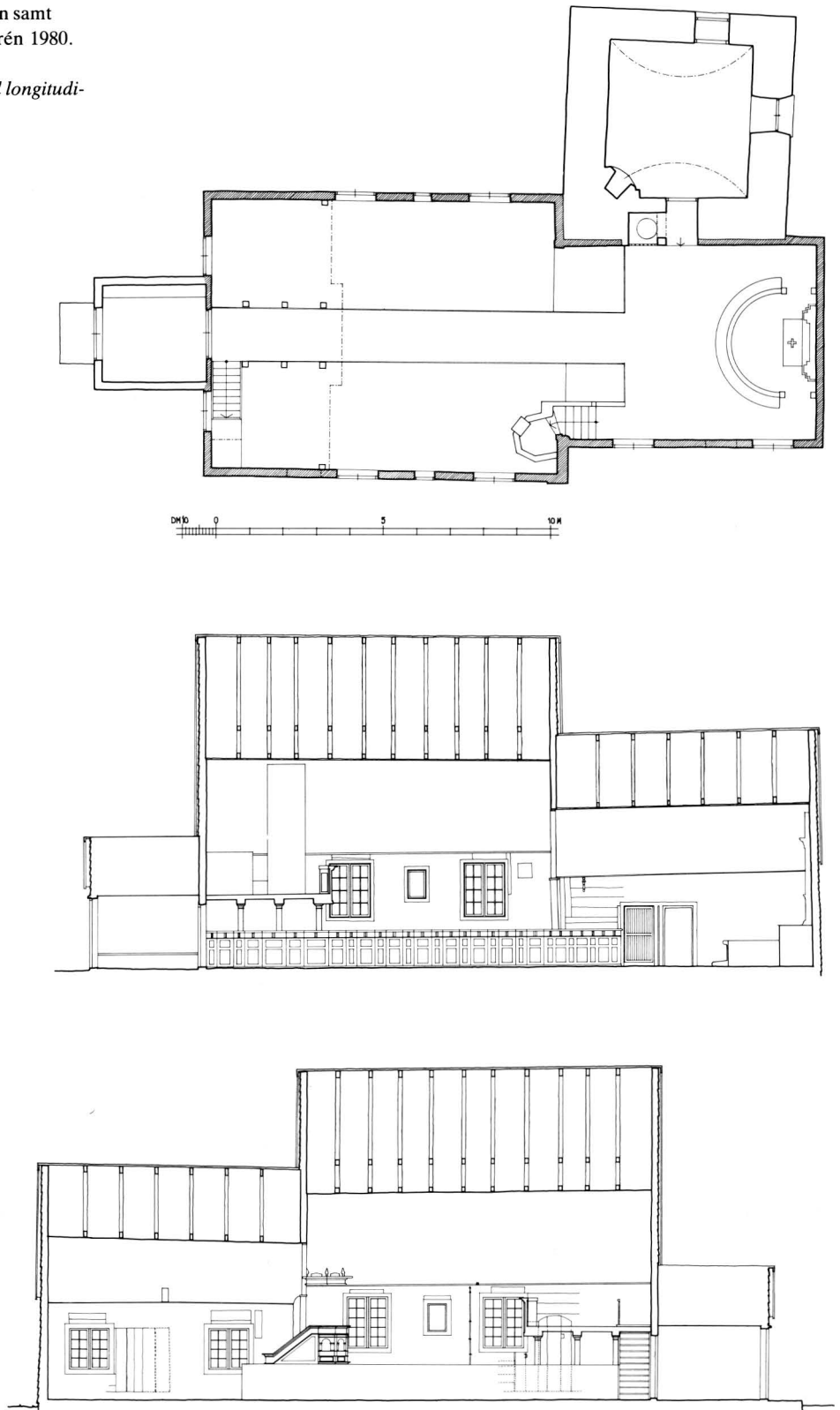
Fig 273. Tångeråsa kyrka, korets södra fasad. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church, south front of the chancel.

Fig 274. Tångeråsa kyrka, plan samt
längdsektioner. Uppm G Wirén 1980.

*Tångeråsa Church, layout and longitudinal
sections.*

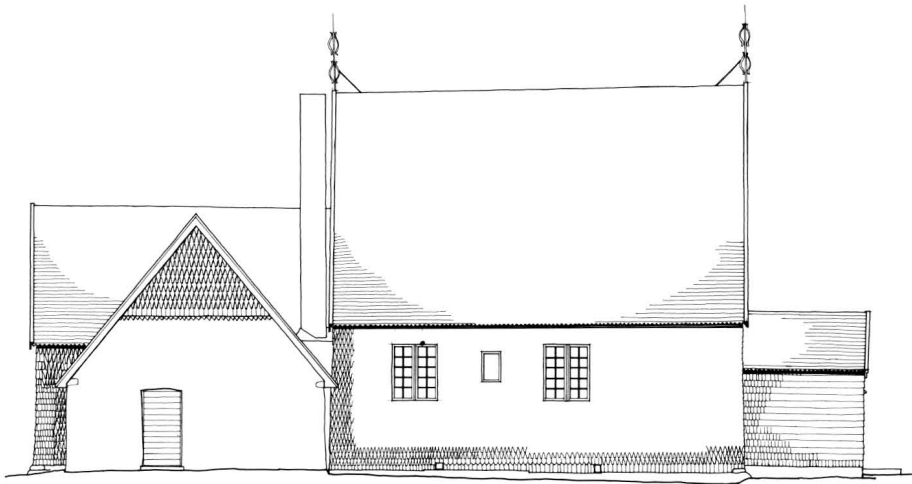

Fig 275. Tångeråsa kyrka. Fasa-
der mot norr och söder, 1:200.
Uppm G Wirén 1980.

*Tångeråsa Church, north and
south fronts.*

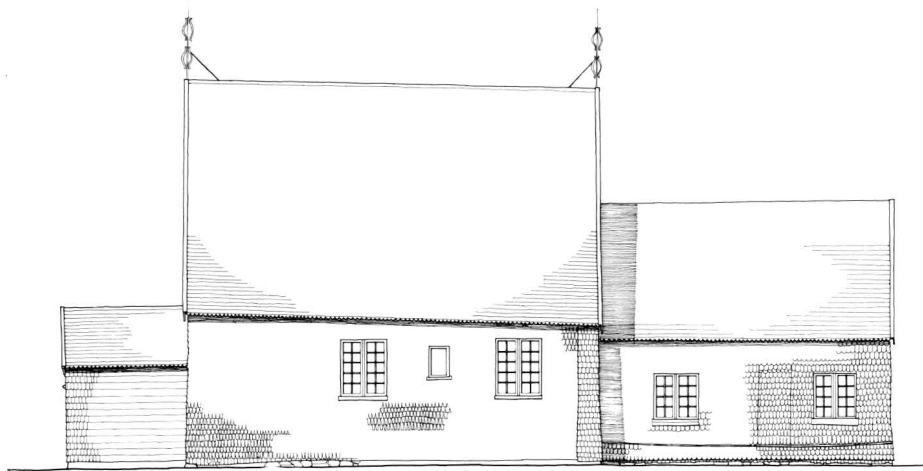
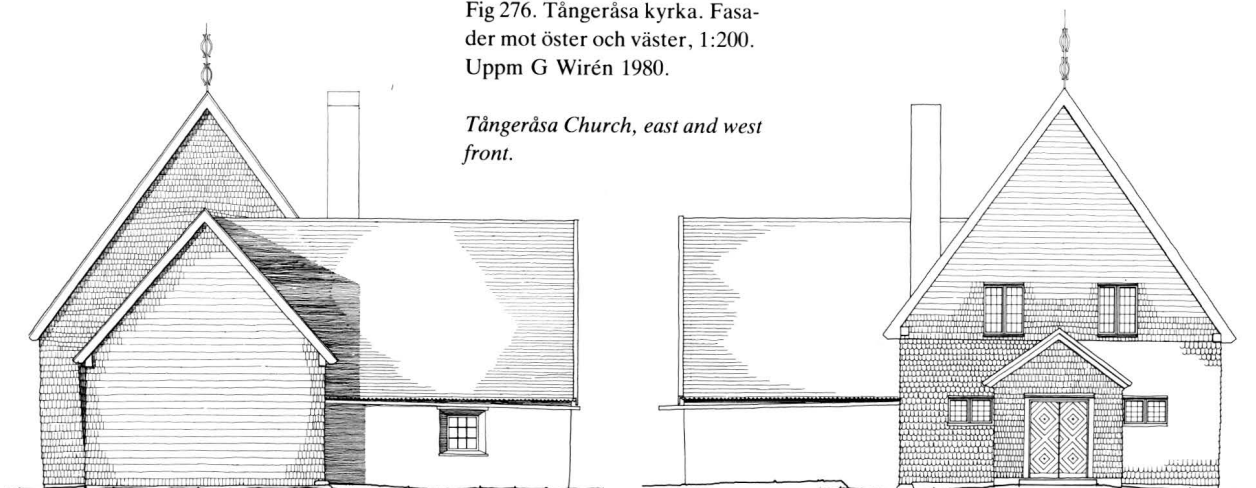

Fig 276. Tångeråsa kyrka. Fasa-
der mot öster och väster, 1:200.
Uppm G Wirén 1980.

*Tångeråsa Church, east and west
front.*

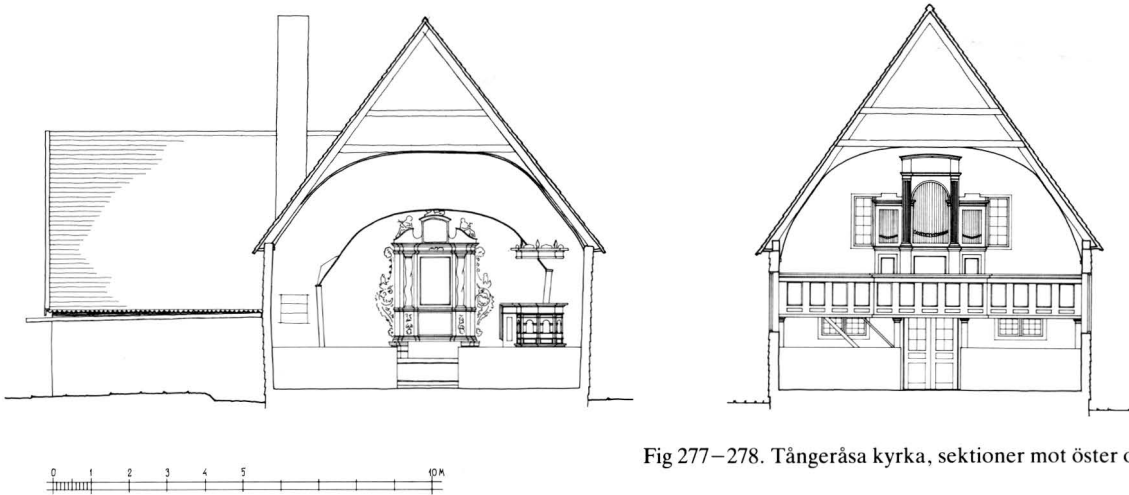

Fig 277–278. Tångeråsa kyrka, sektioner mot öster och väster.

Tångeråsa Church, sections looking east and west.

de flesta rundade, några spetsiga och andra spetsiga med rak nedre avslutning. De olika typerna av spån från äldre tid studeras lämpligen på korets norra vägg i närheten av det nordöstra hörnet, där det finns en hel provkarta på olika spåntyper (fig 283). Takspånen har alltid tjärats, medan väggspånen nu är tjärad, men tidigare varit sk rödtjärad (en blandning av tjära och rödfärg). Det är ovisst om väggarnas bilade bjälkar ursprungligen varit spåntäckta. Man har i vissa fall kunnat konstatera, att väggbjälkarna även utvändigt försetts med profilering och avsetts att stå bara (jfr Hammarö och Södra Råda).

Ingångar

Kyrkan har nu två ingångar, en i långhusets västra vägg, genom ett vapenhus, och en i norr till sakristian. Båda dessa ingångar är sekundära. Ursprungligen hade kyrkan ingångar endast på södra sidan, en i långhusets västra del och en i koret. De är nu båda igensatta.

Ingången i långhusets västra vägg med dess vapenhus av stående bräder, utvändigt klätt med spån, invändigt gråmålat, tillkom 1805 (fig 271). Den ersatte då en ingång i långhusets södra vägg nära västväggen, troligen kyrkans ursprungliga huvudingång. Flyttningen av ingången berodde på att man uppförde en läktare, den nuvarande, i långhusets västra del för att öka bänkrummet i kyrkan och för uppställningen av en nyanskaffad orgel. Den ursprungliga, nu igensatta ingången, var hög men smal (ca 225 x 95 cm). Den var uppåt rundbågigt avslutad och stängdes med en dörr av stående bräder, som användes vid igensättningen av öppningen och således är kvar på sin plats (fig 274). Ingången har

invändigt på sidorna poster av stående bräder. Det timrade vapenhuset utanför denna ingång flyttades samtidigt till kyrkogårdens nordvästra hörn, där det tjänstgör som likbod (fig 267).

Koringgången, även den i södra väggen, var mycket smal och låg (185 x 85 cm). Den är sedan 1884 igensatt med bräder, som utvändigt täckts med spån. Det är ovisst om det funnits något vapenhus eller vindfång framför denna koringgång.

De dörrar, som nu är insatta i de fungerande ingångarna, är moderna. Två äldre dörrar förvaras nu i kyrkans bod. Den ena, som enligt uppgift hört till det gamla vapenhuset, nu bårhus, är 165 cm hög och 103 cm bred, försedd med grova järnbeslag samt utvändigt klädd med profilerade lister. Den andra, som ursprungligen möjligen varit placerad mellan koret och sakristian, är utvändigt helt järnbeslagen, invändigt rödmålad. Den är 190 cm hög och 103 cm bred.

Fönster

Kyrkan har nu 12 fönster, samtliga sekundära utom det mellersta i långhusets södra vägg. Koret har 2 fönster, långhuset 10. Korets fönster, båda placerade i södra väggen, är stora och rektangulära och tillkom troligen på 1800-talet. Vid en sockenstämma 1857 beslöts att fönstren skulle förstöras "så att kyrkan blir ljusare".

Av långhusets fönster finns sex i långväggarna, tre på varje sida (två stora och ett mindre) samt fyra i västra väggen. Det mindre fönstret i sydväggen har glasmålningar från 1300-talet (fig 283). Det är indelat i två smala fack (64 x 17 cm) med inramad figur i varje. Utvändigt har det en rektangulär omfattning med

Fig 279. Tångeråsa kyrka, interiör mot öster. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church, interior looking east.

senare insatt skyddsglas. Ursprungligen fanns i långhusets sydvägg ytterligare ett fönster med samma dimensioner. Det var placerat på samma höjd strax öster om den ursprungliga ingången (fig 275).

Koret har ursprungligen haft fönster både i östra väggen och i söder. Det östra har varit placerat ganska högt upp mitt på väggen. Möjligen kan glasmålningarna ursprungligen ha haft sin plats här. I södra väggen finns spår efter två mindre, möjligen medeltida fönster högt upp på väggen (fig 274). Detta innebär att kyrkan troligen hade fem fönsteröppningar under medeltiden, tre i koret och två i långhuset.

Interiör

Kyrkorummet har som nämnts kvar sin medeltida planform med ett brett långhus och ett smalare, långt kor.

Största förändringen är att triumfbågen vidgats väsentligt (till korets bredd) samt att stora fönster upptagits både i långhuset och i koret.

Predikstolen från 1641, altaruppsatsen från 1739 samt den slutna bänkinredningen ger rummet en enhetlig prägel. Både långhuset och koret täcks av höga tunnvalv av bräder, nu gråmålade. Läktaren med orgel tillkom 1805. Den hade föregåtts av en mindre läktare från 1728.

Spår av medeltida målning på korets östra vägg visar

Fig 280. Tångeråsa kyrka, interiör mot väster. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church, interior looking west.

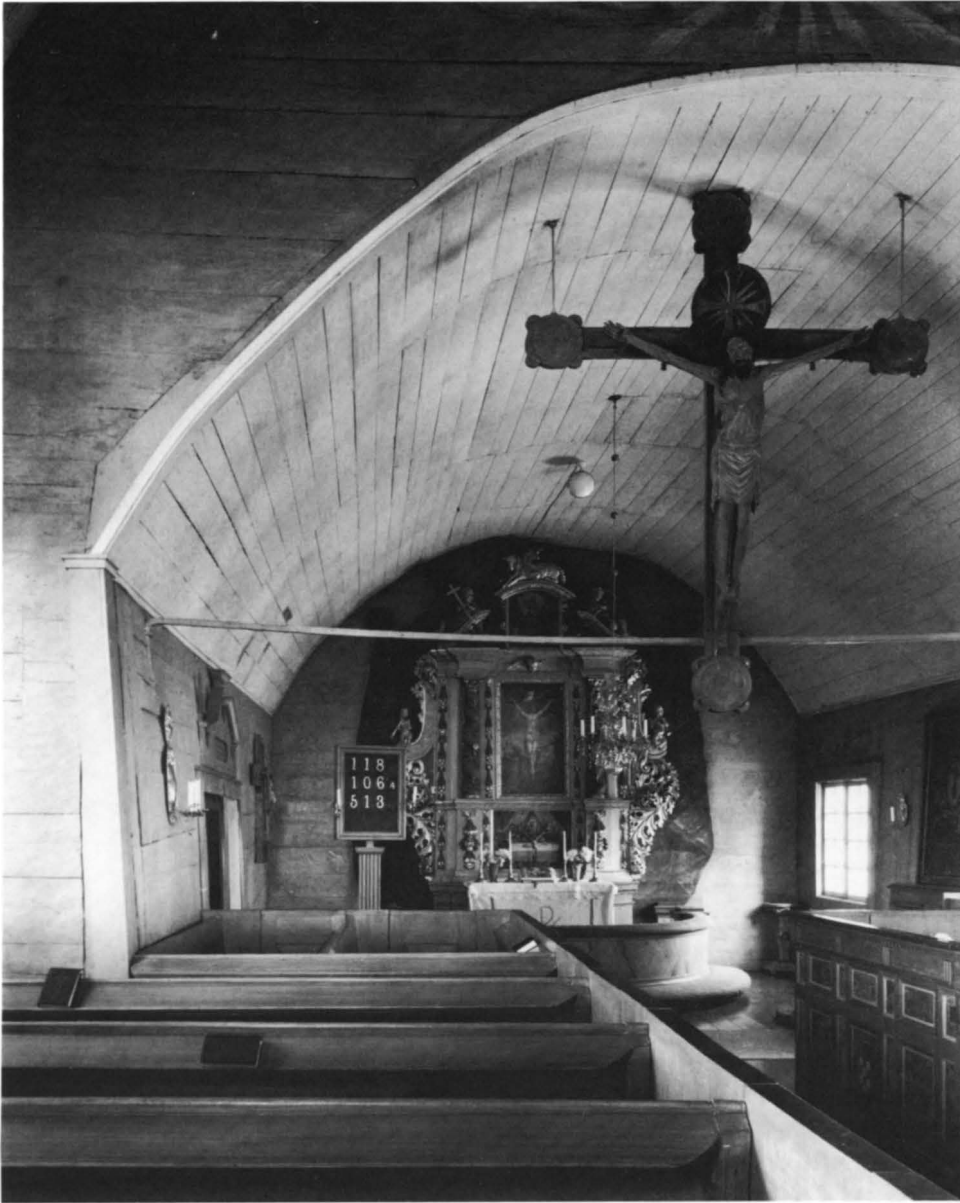

Fig 281. Tångeråsa kyrka, interiör av koret mot öster. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church, chancel interior looking east.

att åtminstone koret var försett med målningar, som troligen tillkommit på 1300-talet (se nedan).

Tillstånd och restaureringar

Kyrkobyggnaden är i gott skick och väl underhållen. Långhustaket av spån har nyligen omlagts och hela kyrkan tjäras kontinuerligt.

En första mera omfattande restaurering av kyrkan företogs 1884 efter förslag av arkitekten Carl Möller,

Stockholm. Det var framförallt interiören, som härvid omvandlades i tidens stil. Timmerväggarna försågs med panel, som vitmålades, taken ombyggdes och de slutna 1700-talsbänkarna ersattes med öppna, vitmålade bänkar. Denna "dekorrationsarkitektur", som ej stämde särskilt väl överens med byggnadens enkla yttre blev dock snart omodern och 1934–35 genomfördes en ny restaurering, som i stort sett var en tillbakagång till den interiör, som hade funnits före 1884. Denna gång utfördes restaureringsförslaget av arkitekt Olof Hökerberg,

Fig 282. Tångeråsa kyrka, fragment av medeltida målning, Konungarnas tillbedjan, troligen från 1300-talet. Foto R Hintze 1981.

Tångeråsa Church, fragments of medieval painting, the Adoration of the Magi, probably 14th century.

Stockholm. Panelen och takanordningen togs bort och kyrkan fick åter slutna bänkkvarter. Den hade återfått sitt 1600-talsutseende.

Under senare tid har endast företagits smärre reparationsarbeten av underhållskaraktär, som spånbyte på väggarna och takomläggningar.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Tångeråsa kyrka hör till de bäst bevarade medeltida träkyrkorna i vårt land. Mycket få ändringar har utförts vad exteriören beträffar och även i interiören är förändringarna små. Vi kan alltså med ganska stor säkerhet rekonstruera kyrkans ursprungliga utformning (fig 284).

Långhusets och korets grundplan är oförändrad, medan sakristian av sten med sina tjocka murar (ca 130 cm) synes ha tillkommit under senmedeltiden. Framför långhusets ingång fanns ett timrat vapenhus. Detta flyttades 1805 till kyrkogårdens nordvästra hörn i samband med att sydingången ersattes med en västingång på grund av ett läkterbygge. Koringången på sydsidan torde ha igensatts vid restaureringen 1884.

Det förefaller som om takstolarna och därmed även takfallens vinkel är oförändrade. Flera av sparrarna och

hanbjälkarna har dock utbyts under senare tid.

Vad fönstren beträffar har kanske de största förändringarna skett, vilket medfört en helt annan belysning i kyrkorummet. Ursprungligen fanns i koret tre små, högt placerade fönster, ett i östra väggen och två i södra. Långhuset synes endast ha haft två små högt placerade fönsteröppningar i södra väggen. Eftersom något fönster, möjligen alla, varit försedda med glas-målningar blev ljuset under medeltiden sparsamt i kyrkorummet.

Inte heller i interiören har särskilt stora förändringar skett sedan medeltiden. Vad väggarna beträffar är det främst upptagningen av triumfbågen till samma bredd och höjd som koret, som är det mest framträdande. Innertaken har sannolikt samma utformning som de ursprungliga, således tunnvalv av bräder över både kor och långhus. Vi vet också, att åtminstone korets väggar var försedda med medeltida målningar.

Målningar

Vid den restaurering, som genomfördes 1934–35, påträffades rester av målningar bl a på korets östra vägg. De var delvis övermålade på 1700-talet, men så mycket var ändå bevarat att man kunde fastställa att de var medeltida. Det är figurscener och inskriptioner, men så fragmentariska att de ej kan tolkas. De hade

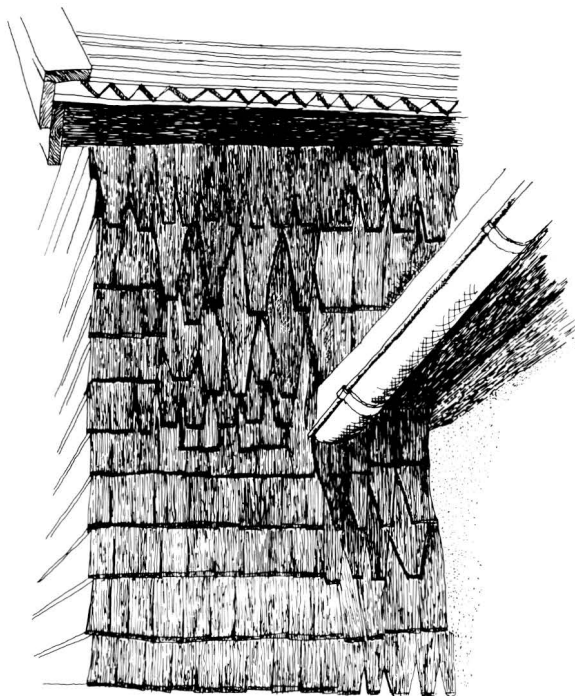

Fig 283. Tångeråsa kyrka, spån på korets norra vägg. Ritning av G Wirén 1985.

Tångeråsa Church, detail of shingling on the north wall of the chancel.

Glasmålningar

I det lilla mellersta fönstret i långhusets sydvägg finns två medeltida glasmålningrutor. Det är två helgonframställningar, som i senare tid fått en inramning av ofärgat glas i blyinfattning. Till vänster S Andreas med sitt kors, till höger Maria Magdalena med sitt smörjelsekär. Båda helgonen står under gotiska ädikulor med fialer. Rutorna har måtten 64 x 17 cm, vilket torde ange bredd och höjd på de medeltida fönster, de en gång varit infattade i. Möjligen kan dessa glasmålningar, som dateras till 1300-talet, ursprungligen ha varit infattade i korets östfönster, ovanför huvudaltaret.

Inredning och inventarier

Altaret är murat av sten och altarskivan består av en slipad stenhäll. På altarets södra sida finns en liten nisch, som möjligen kan ha använts som relikgömma. Altaret var en tid, fram till restaureringen 1935, överklätt med bräder.

En del av ett altarskåp har bevarats, en dörr med målning på båda sidor; Maria med barnet och Marie kröning. Skåpet, som troligen stått på högaltaret, har daterats till 1400-talet.

Två medeltida krucifix har bevarats, ett triumfkrucifix från omkr 1400, som nu hänger i triumfbågen samt ett litet processionskrucifix från 1300-talet, nu på korets nordvägg.

Kyrkans äldsta föremål är dopfunten, med enkelt utformad cuppa och fot på plint av grå sandsten. Den torde ha tillkommit vid 1200-talets mitt och således vara ungefär samtidig med den ännu stående träkyrkan.

målats på ett vitkalkat underlag. Vid sakristians ingång i korets norra vägg påträffades en bättre bevarad målning, som sågades ut och nu återfinns under predikstolen, en kungafigur, som möjligen ingått i en scen föreställande Konungarnas tillbedjan (fig 282). Målningarna har daterats till 1300-talet.

Redan på 1600-talet torde målningarna delvis ha bortsrapats och övermålats med blågrön oljefärg. Ännu en ommålning företogs 1739.

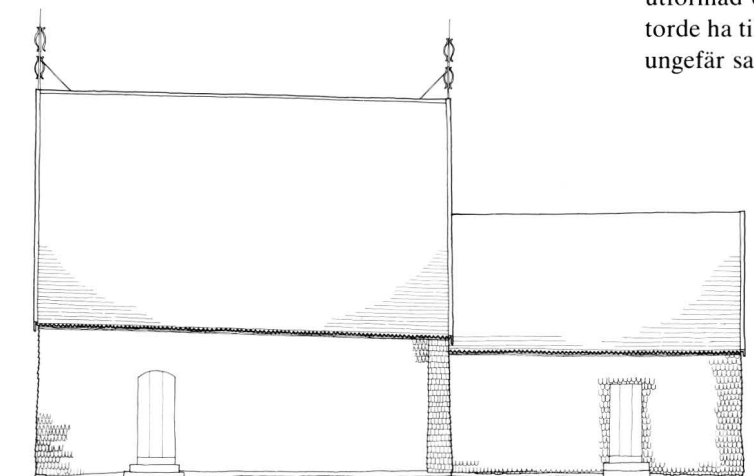

Fig 284. Tångeråsa kyrka, rekonstruktion av den medeltida kyrkans södra fasad. E Lagerlöf och G Wirén 1984.

Tångeråsa Church, reconstruction of the south front of the medieval church.

Datering

Med hänsyn till kyrkobyggnadens planutformning, tekniken vid väggarnas hopfogning samt de bevarade medeltida inventarierna har kyrkan tidigare daterats mycket varierande. Man har antagit att koret är äldst, möjligen från 1200-talet, medan det större långhuset tillkommit på 1400-talet.

En dendrokronologisk undersökning har nu visat en helt annan bild. De analyserade proven har gett till resultat att långhuset uppförts redan på 1220-talet, medan koret, som man antagit vara den äldsta byggnadsdelen, tillkommit senare, nämligen på 1290-talet. Hela kyrkobyggnaden skulle således vara från 1200-talet och därmed en av de allra äldsta bevarade träkyrkorna i landet.

Det osedvanligt långa koret väcker förvåning. Det är

Glanshammars härad

Glanshammars härad hette under medeltiden Edhamadha hæradh. Det är beläget i landskapets nordöstra del och gränsar i norr och öster till Västmanland, medan sydgränsen går i Mälaren. Häradet omfattar fem socknar: Glanshammar, Götlunda, Lillkyrka, Rinkaby och Ödeby. Glanshammars socken synes tidigt ha varit ett centrum för bebyggelsen norr om Hjälmaren. Från

Glanshammars kyrka

Sockennamnet skrevs 1314 (SD nr 1947) Glänzhamar och 1346 glanzhamar. Namnet dokumenteras veterligen första gången i ett den 16/12 1279 utfärdat gåvobrev.

Kyrkan i Glanshammar är uppförd av kalksten under medeltiden. De äldsta delarna kan dateras till 1100-talet, de yngre till 1400-talet. Kyrkan har en rik målningsskrud, huvudsakligen från 1589. Denna kyrka har troligen föregåtts av en träkyrka från missionstiden. På detta tyder dels en runristad kalkstenshäll, som möjligen hört till en gravkista, dels två ekplankor med ornering (fig 285).

De två ekplankorna, som påträffats inmurade i en ljudöppning i tornets tredje våning, sekundärt använda som skålbådar, har på den nedåtvända sidan snidad

nära 8 m långt. Korbyggnaderna i de medeltida träkyrkorna (liksom f ö även i stenkyrkorna) är oftast kvadratiske eller ibland till och med bredare än längden. Som ovan nämnts har koret i Tångeråsa tillkommit senare än långhuset, vilket kan innebära att man även avsett att förnya långhuset och härvid göra det större. Koret till den äldre träkyrkan i Älgårås (Vg) i närheten av Tångeråsa, har liknande proportioner (jfr ovan).

Källor och litteratur

H Hofberg, Nerikes gamla minnen. Örebro 1868; *B Andréén*. Tångeråsa kyrka och dess minnen. Adolfsberg 1935; *G Boëthius*, Hallar, tempel och stavkyrkor. Sthlm 1935; *E Nordin*, Något om Örebro läns träkyrkor. Fr BoB 1972; *E Lagerlöf*, Tångeråsa – Sveriges äldsta bevarade medeltida träkyrka. Fr BoB 1981; *B Viberyd*, Tångeråsa kyrka. Vibyboken. Kumla 1961.

denna socken har en medeltida träkyrka kunnat beläggas.

Litteratur

J Wikberg, Glanshammars härad. Örebro 1967; *S B F Jansson*, Närke runinskrifter. Sthlm 1975.

ornamentik i låg relief (fig 286). Ornamentiken består av flätade bandslingor samt bladornamentik, som har sina närmaste motsvarigheter på runstenar från 1000-talet, men även i en ornamentsfris av sten, sekundärt inmurad i Sanda kyrkas sydfasad, Gotland.

Man har förmodat, att de ornerade återanvända plankorna ursprungligen tillhört en träkyrka, troligen en stavkyrka, som revs när stenkyrkan uppfördes vid 1100-talets slut. Att med utgångspunkt från de få rester, som bevarats av den förmodade träkyrkan, dra slutsatser om dess konstruktion och uppbyggnad, är ogörligt. Det troliga är dock, att de ornerade ekplankorna varit anbragta horisontellt, vilket bör innebära att de antingen är rester av hammarband eller tillhört plankor

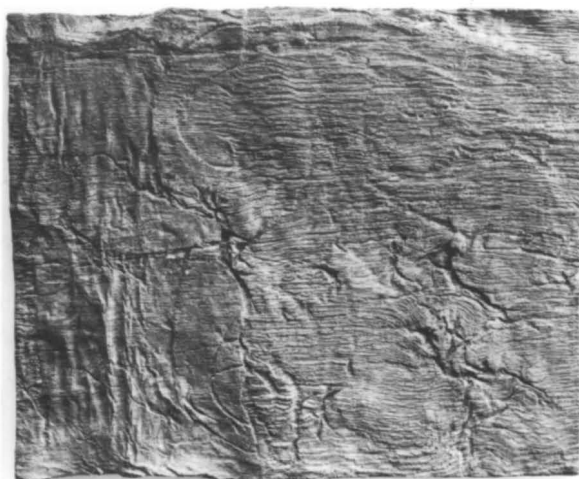
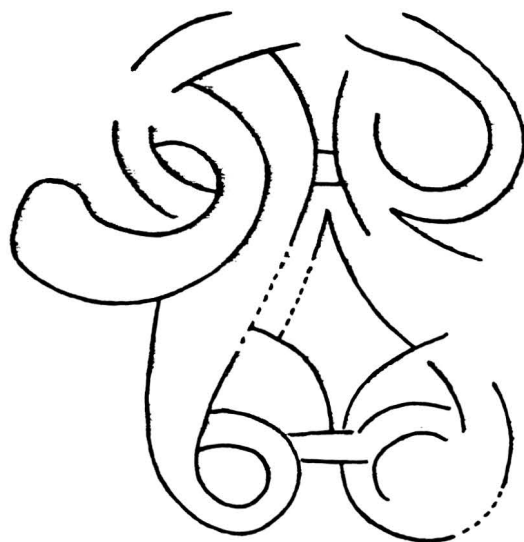
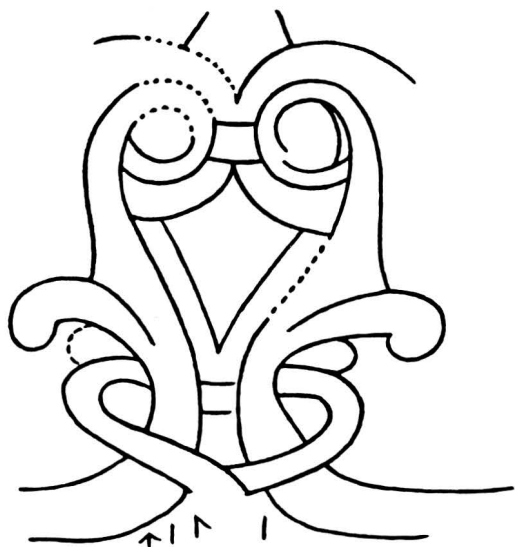

Fig 285–286. Glanshammar. Furuplankor med snidad ornering, troligen från en träkyrka. Efter SvK.

Glanshammar. Pine planks with carved decoration, probably from a wooden church.

i en skiftesverkskonstruktion. Eftersom de inmurats i stenkyrkans torn, vilket tillhör de äldsta delarna, kan de knappast ha utgjort remstycken i andra delar av stenkyrkan.

Källor och litteratur

S Curman, E Lundberg, S Mörner, B Waldén, Glanshammars kyrka, SvK, vol 92. Sthlm 1961 (och där anförd litt); *S B F Jansson*, Närkes runinskrifter. Sthlm 1975; *J Wikberg*, Glanshammars härad. Örebro 1967.

Örebro härad

Häradet gränsar i öster till Glanshammars härad, i norr till Västmanland, i väster till Edsbergs härad och i söder till Gällersta och Kumla härad. Det omfattar tolv socknar: Almby, Axberg, Eker, Gräve, Hovsta, Kil, Långbro, Mosjö, Tysslinge, Täby, Vintrosa, Ånsta samt staden Örebro.

En medeltida träkyrka är känd från häradet, nämligen från Mosjö socken, varifrån material till en skiftes-

verkskyrka använts som golvbeläggning i en stenkyrka från 1100-talet.

Litteratur

H Hofberg, Nerikes gamla minnen. Örebro 1868; *S B F Jansson*, Närkes runinskrifter. Sthlm 1975.

Mosjö kyrka

Mosjö socken nämns vid flera tillfällen i dokument från medeltiden. Mosås är den ursprungliga namnformen, den skrevs Mosas (1314 påvebrev) samt Mosæs (1331 och 1339) samt slutligen Moses (1384, 1431 och i 1500-talets jordeböcker).

Socknens läge i det centrala Närke nära Örebro innebär också att bygden varit befolkad redan i tidig förhistorisk tid. Det rika beståndet av fornlämningar tyder på detta. Inom socknen fanns under medeltiden två kyrkor.

På Hulinge bys mark vid "Kullkyrkebacken" företogs 1963 en arkeologisk utgrävning ledd av Sune Zachrisson. Härvid påträffades grundmurarna till en liten romansk stenkyrka (mått: koret 4,1 x 3,4 m; långhuset 6,6 x 6,9 m) med påfallande smal triumfbågsöppning, endast 1 m bred.

Den i bruk varande kyrkan i Mosjö är en romansk stenkyrka med rektangulärt långhus och ett smalare, i öster rakslutet, kor samt ett samtidigt torn i väster. Koret hade ursprungligen absid. Kyrkan torde ha tillkommit vid 1100-talets mitt.

Träkyrkan

Vid en restaurering 1905 påträffades ett stort antal grova plankor lagda som golv i den nuvarande kyrkan. Man kunde snart konstatera, att det rörde sig om återanvänt material från en äldre träkyrka.

Det tillvaratagna materialet omfattade 73 väggplankor av varierande längd (från något över 6 m till mellan 2 och 3 m och därunder). Alla plankorna var av furu, utan spår av tjärstrykning. Dessutom påträffades ytterligare 8 bräder och bjälkar, som ej med säkerhet kan föras till den äldre träkyrkan. De grova plankorna är på

ena sidan plana och starkt golvnötta, medan andra sidan är konvex samt har vid kanterna kvar något av trädets naturliga rundning. I flera fall fanns till och med barken kvar, när plankorna togs upp ur golvet. Plankornas bredd är tämligen konstant, vilket kan tyda på att det är den ursprungliga. Ett antal plankor (44 st), främst de dekorerade, tillvaratogs av SHM (inv nr 12456).

I sidorna har nästan alla plankorna dymlingshål, som uppenbarligen härrör från den tid de utgjorde vägg. På de bäst bevarade plankorna är dessa hål anbringade parvis nära båda ändarna och ungefär vid mitten, sammanlagt sex hål i varje plank. Iakttagelser gjorda när plankorna togs upp ur golvet, visade att dessa dymlingshål ej använts vid golvläggningen, utan synbarligen tillkommit tidigare, av allt att döma vid väggens hopfogning.

Flera av plankorna har inskurna, likarmade kors i ena änden (fig 287) på den sida, som vänts in mot kyrkorummet. De är ca 50 cm höga och breddas utåt korsändarna. Varje sådant kors är placerat på en eller två, i ett fall till och med på tre plankor (fig 288). Detta klarlägger bl a att dessa plankor bör ha förekommit tillsammans i väggen. Sammanlagt finns 1 kors eller delar av sådana på tillsammans 9 plankor. Detta innebär att några plankor har två kors. Emil Ekhoft, som gjort en grundlig undersökning av hela materialet från Mosjö, förmodade att korsen varit placerade högt upp på väggen, ca 1 meter under taket. Han skriver: "En serie på detta sätt under taket utplanterade omkr 50 cm höga kors bör ju ha haft en viss dekorativ verkan". Det är osäkert vilken funktion dessa utskurna kors haft i kyrkorummet. Att de skulle ha placerats här i enbart dekorativt syfte är uteslutet. Inte heller kan de ha varit konsekrationkors. Deras olika storlek och i något fall

Fig 287. Mosjö. Vägglankor av furu, troligen från en skiftesverkskyrka. Efter Ekhoff.

Mosjö. Wall planks of pine wood, probably from a half-timbered church.

två kors på samma plank, gör detta otroligt. Invigningskorsen är i allmänhet målade eller ristade och inneslutna i en ring.

Träkyrkans konstruktion

Eftersom varken syllar eller hammarband bevarats är det ej möjligt att med säkerhet uttala sig om träkyrkans konstruktion. Som framgått av det ovanstående tycks

dock vägglankorna ha hopfogats och sammanhållits med dymlingar, som av hålen att döma haft ansevärliga dimensioner. Detta är en ovanlig hopfogningsmetod som ej återfinns i det övriga bevarade träkyrkomaterialet.

Flera av de stavkyrkor, som delvis bevarats (t ex Hemse, Eke, Sproge på Gotland) har dymlingshål i plankornas sidor, men dessa är i samtliga fall tveklöst sekundära och har tillkommit i samband med vägglank-

Fig 288. Mosjö. Vägglankor med inskurna kors, troligen från en skiftesverkkyrka. Efter Ekhoﬀ.

Mosjö. Wall planks with cut crosses, probably from a half-timbered church.

kornas återanvändning som golvbeläggning i den stenkyrka, som ersatte stavkyrkan. Fjäder och nåt är annars den helt förhärskande metoden vid stavkyrkoväggarnas hopfogning både i Sverige och i Norge.

Emil Ekhoﬀ förmodade i sin bok *Svenska stavkyrkor* (s 322 ff) att träkyrkan i Mosjö varit en stavkyrka, trots den unika konstruktionen med hopfogning genom dymlingar i stället för fjäder och nåt. Ekhoﬀ skriver (s 322): ”Då inga syllar eller hammarband blivit till vår tid beva-

rade, och då vägglankorna äro mer eller mindre avkappade i båda ändar, eller åtminstone förlorat alla spår efter nämnda byggdelar, så veta vi om väggens konstruktion ej mer, än att plankorna varit sinsemellan förenade genom i smalkanterna indrivna dymlingar. Ett dylikt konstruktionssätt är ej känt från någon annan vare sig svensk eller norsk stavkyrka. Däremot återfinnes det vid en synnerligen märklig och intressant byggnadslämning i Danmark. Nämligen en av timmer upp-

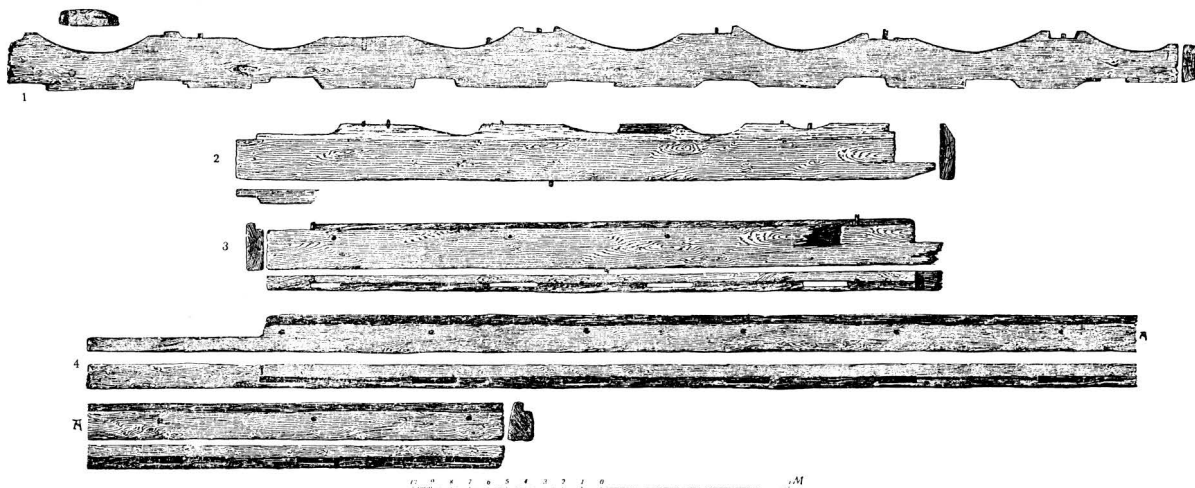

Fig 289. Mosjö. Del av takstol, troligen till en skiftesverkskyrka. Efter Ekhoff.

Mosjö. Part of a roof-truss, probably belonging to a half-timbered church.

förd innervägg i tredje våningen nedifrån i det s.k. Gåsetornet i Vordingsborg, det bekanta, under medeltidens senare del uppförda, starka fästet på Själlands sydkust.”

Trots att timret i denna vägg nu är liggande, menar Ekhoff att det ursprungligen avsetts att stå, och att det således ingått i en vägg uppförd i ”stavteknik”. Detta är inte uteslutet, men å andra sidan har hopfogningen med dymlingar troligen tillkommit först när materialet återanvändes i väggen med liggande timmer. Tekniken att hopfoga stående timmer med dymlingar är nämligen ur tätningssynpunkt mycket olämplig. Ekhoff har förstått detta och därför antagit att man i Mosjö på utsidan tätat väggens fogar med täckribbor eller lister. Några spår efter en sådan tätning har dock ej kunnat upptäckas på det bevarade materialet.

Erik Lundberg har av detta dragit slutsatsen att träkyrkan i Mosjö varit uppförd i skiftesverk (Lundberg I, s 143). Han stöder sig på en av Mogens Clemmensens utförd undersökning, som gällde både Eke på Gotland och Mosjö (s 262). Vad Eke beträffar har man nyligen kunnat visa att den utan tvivel varit en stavkyrka. Både tekniken och tjärspåren visade detta tydligt vid en förnyad undersökning av det bevarade materialet (Lagerlöf 1973). Dymlingarna hade här tillkommit när väggplankorna lades som golv i en på 1200-talet uppförd stenkyrka.

Det är svårare att komma till rätta med det bevarade materialet från träkyrkan i Mosjö. Dymlingshålerna förefaller här vara ursprungliga, vilket innebär att de skulle ha använts vid väggens hopfogning. Eftersom tätheten i en så konstruerad vägg blir mycket bristfällig och några spår efter tätninglistor vid fogarna ej har kunnat konstateras, torde det vara rimligast att med Erik Lundberg antaga att denna träkyrka varit uppförd i skiftesverk.

Datering

Eftersom träkyrkan från Mosjö har en konstruktion som ej har återfunnits på annat håll är det ej lätt att med sådana utgångspunkter försöka datera den. Ekhoff förmodar, med hänsyn till de inskurna korsens form (han jämför dem bl a med kors på runstenar), att kyrkan tillhör missionstiden, således 1000-talet. Säkert är emellertid att det bör ha gått åtminstone 50 år mellan träkyrkans uppförande och stenkyrkans tillkomst, omkr 1150.

Någon dendrokronologisk undersökning av väggplankorna från Mosjö har ännu ej kunnat företagas.

Litteratur:

E Ekhoff, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16; *M Clemmensen*, Bulhuse. Khvn 1937; *E Lundberg*, Byggnadskonsten i Sverige. Sthlm 1940. *E Lagerlöf*, Var den medeltida träkyrkan från Eke en stavkyrka? Gotl Arkiv 1973. *A C Bonnier* och *M Ullén*, Kyrkor i Närke. Sveriges kyrkor, vol 147. Sthlm 1972.

DE MEDELTIDA TRÄKYRKORNA I VÄSTSVENRIKE

Sammanfattande översikt

De medeltida träkyrkorna i landet har hittills varit relativt okända, vilket kanske främst berott på att så få bevarats i ursprungligt skick. I jämförelse med grannlandet Norge med sina många ståtliga stavkyrkor har de små svenska träkyrkorna synt obetydliga och därför inte beaktats. Vi har en enda stavkyrka – *Hedared* i Västergötland – och elva medeltida timmerkyrkor, de flesta ombyggda och förstörade efter reformationen. Några av dem är dock väl bevarade, t ex *Granhults kyrka* i Småland, *Södra Råda* i Värmland och *Tångeråsa* i Närke.

Trots att så få träkyrkor bevarats från medeltiden, vet vi, att man under hela missionstiden (omkr 1000–1150) nästan uteslutande uppförde kyrkor av trä, vilket innebär, att här funnits tusentals kyrkor vid denna tid. Enbart i Västergötland skall det ha funnits över 500 kyrkor redan på 1200-talet. Många var då av sten men hade uppenbarligen föregåtts av en träkyrka.

Det förefaller också naturligt att man under missions-tiden byggde kapell eller små kyrkor av trä, det material, som man var van att använda, när man uppförde sina boningshus. Stenen, som krävde helt andra insatser och kunnande, fick vänta tills den nya tron hade fått en vidare utbredning och man var beredd att offra tid och pengar på en kyrkobyggnad av ett varaktigare material. Man antar, att det var först omkr 1150 som stenkyrkorna blev mera allmänna i det dåtida Sverige. Även efter denna tid uppfördes en stor mängd träkyrkor främst i de skogrika trakterna av landet, t ex i Småland, delar av Västergötland och Värmland. I dessa områden övergav man aldrig träkyrkobyggnaden. Det kan sägas leva kvar än i dag.

Som nämnts är det få medeltida träkyrkor som bevarats till våra dagar. Att vi ändå kan bilda oss en ganska god uppfattning om det tidiga träkyrkobyggnaden beror på flera faktorer: 1. Bevarade delar av träkyrkor har återanvänts i senare kyrkobyggnader av sten eller trä. – 2. Arkeologiska undersökningar. – 3. Arkivaliska uppgifter.

När man rev träkyrkan för att uppföra en större kyrka, i allmänhet av sten, återanvände man ofta en stor del av materialet från träkyrkan. Det mest vanliga är att man använde väggplankor och syllar, när man lade golv i den nya kyrkan. Rester av ett tiotal stavkyr-

kor från tidig medeltid har påträffats och tillvaratagits på detta sätt (t ex *Hällestad*, *Kinnarumma* och *Vänga* i Västergötland; *Blomskog* och *Hammarö* i Värmland).

Arkeologiska undersökningar har hittills inte utförts i större utsträckning, men de som gjorts, har i allmänhet lämnat mycket viktiga bidrag till kännedomen om de tidigaste träkyrkobyggnaderna. Särskilt betydelsefulla har utgrävningarna i stadskärnan i Lund varit ur denna synpunkt. Även på Gotland har några utgrävningar i kyrkorna varit mycket framgångsrika. Inom det område, som behandlas i denna bok, Västsverige, har de flesta utgrävningarna företagits i Värmland, där man främst undersökt ödekyrkogårdar och härvid påträffat stengrunder till medeltida träkyrkor i ett 10-tal fall (t ex *Glava*, *Visnum* och *Värmskog*). I Västergötland utfördes en undersökning redan vid seklets början i Husaby kyrka, varvid man påträffade nedre delen av en stolpe, som förmodas ha utgjort en del av en tidig stavkyrka. I *Bergstena* (Vg) framgrävdes 1954 grunden till en träkyrka inom en övergiven stenkyrkas murar. I Närke har man gjort många värdefulla arkeologiska undersökningar av de tidigaste stenkyrkorna men härvid ej hittills påträffat spår efter missionstidens träkyrkor.

De skriftliga uppgifterna från tiden är i stort sett obefintliga, med undantag för att socknarna nämns i olika sammanhang fr o m 1200-talet. Landskapslagarna lämnar i vissa fall viktiga upplysningar om kyrkobyggnaden, dock av mera allmän karaktär. Redan på 1600-talet vaknade intresset för de äldsta träkyrkorna. Resenärer och forskare med antikvariska intressen som Hadorph och Peringskiöld reste runt i landet, beskrev och avtecknade "märkvärdigheterna", bl a många träkyrkor, som senare rivits eller eldhärjats. Dessa tidiga avbildningar är naturligtvis av utomordentligt stort värde när det gäller att bilda sig en uppfattning om de medeltida träkyrkornas konstruktion och bevaringstillståndet vid denna tid. Under 1800-talet, som var den stora rivningsperioden för de små träkyrkorna, blir källorna fler och utförligare. Den landsomfattande inventeringen 1828–30 (Inv 1830) har många utförliga beskrivningar av träkyrkorna. Nu tillkommer också syneprotokoll med ibland noggranna uppgifter och ej sällan planritningar i samband med att en ny kyrka skulle uppföras i socknen.

Med hjälp av dessa tre metoder (påträffat bevarat material, arkeologiska undersökningar, arkivalier) har 127 medeltida träkyrkor kunnat beläggas i det nu undersökta området i Västsverige (Västergötland, Värmland och Närke).

STAVKYRKORNA

Inom området finns landets enda bevarade medeltida stavkyrka, nämligen *Hedared* (s 100) i Västergötland. Det kan därför vara på sin plats att ta denna välbevarade kyrka som utgångspunkt när det gäller att sammanfattningsvis behandla stavkyrkorna i området. Eftersom det finns en översiktlig framställning av landets träkyrkor från medeltiden i del I av detta arbete, berörs här endast i undantagsfall och mest i jämförande syfte träkyrkorna i andra delar av landet.

Hedareds stavkyrka är belägen i en skogrik trakt i Vedens härad i landskapets sydvästra del. Socknen var mycket liten både till arealen och folkmängden och har nu uppgått i grannsocknen Sandhult.

Denna lilla träkyrka, som säkerligen hade många motsvarigheter i det medeltida Sverige, har sedan länge väckt forskningens intresse. Den "upptäcktes" vid en restaurering 1901, då man avlägsnade en brädpanel, som troligen tillkommit på 1700-talet. Man fann nu att den var uppförd av stora, stående, konvexa väggplankor av ek infogade i syll och hammarband. Konstruktionen är enkel. I en ram, bestående av hörnstolpar, syllar och hammarband, har väggplankorna infogats. Hopfogningen mellan plankorna har skett genom fjäder och nåt; ena sidan utformad som fjäder, andra som nåt. Även om takstolarna är förnyade, kan man konstatera, att de är lika många som de ursprungligen var och även har samma vinkel; en brant resning, som är karakteristisk för medeltidens kyrktak, särskilt vad träkyrkorna beträffar.

Den lilla stavkyrkan i Hedared har endast en ingång, på sedvanligt sätt placerad i långhusets södra vägg nära det sydvästra hörnet. Den är således ursprunglig och knappast ens förstorad. Koret synes aldrig ha haft någon ingång. Kyrkan har endast fyra fönsteröppningar, tre i långhuset och en i koret. Några spår efter äldre fönster, t ex i korets östra vägg, har ej kunnat påvisas. De nuvarande fönstren insattes 1781 och placerades då troligen i tidigare fönsteröppningar som förstorades. Det är ovisst, om det ursprungligen fanns fönster i långhusets norra och västra väggar. Återstår således de båda fönstren på södra sidan, som förstorats men av allt att döma sitter på ursprunglig plats.

Stavkyrkans interiör är väl bevarad och har genomgått få förändringar, varför man lätt kan rekonstruera det medeltida gudstjänstrummet. Öppningen mellan långhuset och koret var möjligen något smalare, dessutom bör de båda rummen ha åtskilts genom ett genombrutet korskrank. Altarbordet av trä är bevarat.

Dateringen av denna stavkyrka har varit mycket omdiskuterad. Emil Ekhoff, som var den förste, som ägnade sig åt Hedared, uttryckte sig med stor försiktighet, när han i Svenska stavkyrkor kom till dateringsfrågan. Han menade, att enbart det, att det var en kyrka som uppförts i stavteknik, inte behövde innebära, att den hörde till de äldsta träkyrkorna. Han jämförde den med plankorna från Hemse stavkyrka och dess rikt utformade portalomfattning och ålderdomliga konstruktion, bl a nåt och lös fjäder. Slutsatsen blev, att han daterade Hedared till 1400-talet eller möjligen 1300-talet. Andra forskare har senare, främst på grundval av konstruktionen, fört den till 1200-talet. Svårigheten att på stilkritiska grunder eller med hjälp av konstruktionstekniken försöka datera en träkyrka framträder här i tydlig dager. Det var därför vi med spant intresse såg dendrokronologin växa fram med dess allt säkrare dateringsmetod. En referensserie för ek har upprättats för Västsverige i samband med de arkeologiska undersökningarna i Lödöse i närheten av Göteborg. Ett tiotal prover togs i Hedared, i väggplankor, hörnstolpar och hammarband. Resultatet var överraskande. Träden, som använts vid byggandet, hade enligt beräkningarna av Alf Bråthen fallits omkr 1500, närmare bestämt 1498–1503. Kyrkan skulle alltså ha uppförts i början av 1500-talet, dvs betydligt senare än vi antagit, ett mycket sensationellt resultat.

I ett biskopsbrev från 1506 talas visserligen om kyrkans "uppybyggande", men detta hade bl a av Ekhoff förkastats som ett alltför sent datum. Han menade, att det i stället gällde underhållet av kyrkobyggnaden. I brevet står: "Alla och en var som besöka sockenkyrkan i Hedared i vårt stift för att förrätta sin andakt, göra en vallfart eller bedja . . . och de som till själva kyrkans uppybyggande, gudstjänsternas uppehållande, underhållet av prydnadsföremål, kärl, böcker och övriga förnödenheter därstädes testamentera, offra eller skänka några ägodelar i eller utom sina testamenten, bevilja vi . . . fyrtio dagars indulgens eller befrielse från dem ålagd botgöring."

Kyrkan skulle alltså kunna ha uppförts 1506. Vad innebär då detta? Byggde man stavkyrkor i Sverige vid denna sena tidpunkt? Det troliga är, att det i Hedared funnits en stavkyrka från tidig medeltid, säg 1200-talet. På detta tyder bl a återanvänt virke i takstolen samt en

del medeltida inventarier som dopfunten. Denna kyrka måste omkr 1500 ersättas med en ny, troligen på grund av rötskador, och sockenborna bestämde sig då för att uppföra en ny med ungefär samma utformning som den gamla. Församlingens litenhet och bristen på medel att uppföra en större kyrka var troligen anledningen till att man fick nöja sig med denna ganska ovanliga lösning.

Inom området finns bevarat material från åtminstone åtta ytterligare stavkyrkor: *Bergstena (Husaby)*, *Hällestad*, *Kinnarumma*, *Skaga kapell* och *Vänga* i Västergötland samt *Blomskog* och *Hammarö* i Värmland. *Mosjö* i Närke har troligen varit en skiftesverkkyrka.

I *Husaby* kyrka (s 47), från 1100-talet, påträffades vid en undersökning resten av en grov ekstolpe i långhusets nordöstra del. I stolphålet fanns sten som uppenbarligen avsetts att stödja stolpen. Bredvid stolpresten påträffades också ett stycke träkol. Man har förmodat att stolpfragmentet härrör från *Husaby* första kyrka, en stavkyrka med jordgrävda stolpar, således uppförd med samma primitiva teknik som de första kända träkyrkorna i Lund, t ex *S^a Maria Minor*. Det bör i så fall vara en hörnstolpe som påträffats i *Husaby*. Väggen kan ha utgjorts av plankonvexa jordgrävda plankor av kraftiga dimensioner med nåt i båda smalsidorna, troligen sammanfogade med s k lös fjäder.

Det är ovisst om denna enda rest av en ekstolpe kan föras samman med en stavkyrka, men det är ändå rimligt att förmoda, att det i *Husaby* funnits en träkyrka innan stenkyrkan uppfördes på 1100-talet. Det är också möjligt, att den varit konstruerad på samma sätt som de tidiga stavkyrkorna i Lund. Man har förmodat att en träkyrka en tid varit förenad med det ännu stående stentornet i *Husaby*, vars nedre delar tillkommit vid 1100-talets början. En sådan kombination av olika material – sten och trä – var inte ovanlig under medeltiden och har förekommit även på annat håll i Västergötland. En teckning i Peringskiölds *Monumenta* visar t ex att *Hjo* kyrka hade ett kor av sten, medan långhuset var en kvarstående rest av en medeltida träkyrka, uppförd i stavteknik (fig 46).

Från *Hällestad*, *Kinnarumma* och *Vänga* har ett betydande material från tidiga stavkyrkor kunnat tillvaratas i samband med restaureringen av efterföljande kyrkor. Det är främst väggplankor, men även syllar, hammarband och remstycken, som påträffats, i allmänhet använda som golv i de senare uppförda kyrkorna. Detta material var redan känt av Emil Ekhoﬀ, som publicerade det i *Svenska stavkyrkor 1914–16*. Det förvaras nu i SHM, Stockholm.

Äldst synes stavkyrkan från *Vänga* (s 110) i Vedens härad vara, där också Hedareds stavkyrka är belägen.

En dendrokronologisk undersökning av materialet har gett till resultat, att denna stavkyrka uppförts efter 1059, som angetts som det tidigast möjliga fällningsåret.

Av de 21 väggplankor, som tillvaratagits från *Vänga*, har flera bevarats till hela sin längd, vilket innebär, att vi kan utläsa väggarnas konstruktion. Överst har de en tapp för infästning i hammarbandets nåt, nedtill dymlingshål för sammanfogningen med syllarna. Sex plankor har nåt i båda kanterna, medan åtta har båda kanterna avbildade till fjäder. Väggarne har alltså sammanfogats med fast fjäder. Syllarna har varit infogade i stående stolpar.

Av det stora, väl bevarade materialet kan vi också få klarhet i kyrkans storlek och plan (fig 135) samt även långhusets höjd (ca 4 m). Vi kan också konstatera, att stavkyrkan haft stolpar inte endast i hörnen utan även på mitten av långhusets väggar. Till och med ingångarnas läge och bredd kan fastställas.

Kinnarumma stavkyrka (s 57) har dendrokronologiskt kunnat dateras till 1130-talet, således ca 80 år senare än *Vänga*. Även här kunde ett stort material tillvaratagas, när en träkyrka från 1600-talet nedtogs 1912 för att återuppbyggas i Ramnaparken i Borås. Det tillvaratagna materialet består av 45 delar: 13 väggplankor, 2 portalplankor, 1 hörnplanka, 28 golvplankor samt 1 plankor med vinkelformig utskärning, allt av ek med undantag för några golvplankor.

Även i detta fall kan vi med hjälp av det bevarade materialet klarlägga stavkyrkans konstruktion. Där emot lämnar det knappast några upplysningar om kyrkans storlek och planens utformning.

Fyra av plankorna har nåt i bägge kanter och sju har båda kanterna tillhuggna som fjäder, således samma konstruktion som i *Vänga*. Väggen har alltså, av materialet att döma, varit hopfogad genom att varannan plankor haft nåtar, varannan fjäder i båda kanterna.

Två portalplankor har också bevarats, båda vänsterposter, vilket måste innebära, att de härrör från två dörröppningar. Ingångarnas höjd har kunnat fastställas med hjälp av urtagningar för överstycket, medan bredden måst rekonstrueras med hjälp av bl a *Hällestads* materialet.

En intressant detalj är att två av väggplankorna på yttersidan har spår av målade ornering, en spiralranka mellan två parallella linjer. Färgerna är svart och rött. Dessa färgspår ger en antydning om att stavkyrkorna kunde prydas inte bara med snidad ornamentik omkring portaler utan också försågs med målade ornamentik.

En av de plankor, som tillvaratogs i *Kinnarumma*, är betydligt tjockare än de övriga och har på båda sidor djupa nåtar. Man har förmodat, att den tillhört en

annan, äldre stavkyrka och varit infogad i en vägg med annan konstruktion, nämligen med lös fjäder (som t ex Hemse, Go).

Även från *Hällestad* (s 26) har ett omfattande material från socknens troligen första kyrka, en stavkyrka daterad till 1140-talet, bevarats: 23 väggplankor, 8 delar av hammarbanden, 2 delar av syllarna samt en portalplanka, allt av ek. Då både hammarband och några syllar bevarats, är det möjligt att rekonstruera kyrkans plan och uppbyggnad. Samtliga bevarade väggplankor har nåt i båda sidorna, vilket bör innebära, att väggarna sammanfogats med lös fjäder. Kyrkan har haft hörnstolpar, vilket bl a framgår av att det bäst bevarade hammarbandet i båda ändarna har förtunnade tappar för infogningen i hörnstolpar (jfr *Vänga*). De höga och smala syllarna har mitt på översidan nåt med ”dropphål” för avrinningen. Sådana dropphål återfinns också i syllarna till Hedareds stavkyrka.

Emil Ekhoft förmodade, att fjäderplankor ej återvänts i den nya träkyrkan, därför att de måste avbilas i kanterna för att kunna inpassas som golv. Detta medförde, att han vid rekonstruktionen av kyrkans plan gjorde långhuset dubbelt så långt, eftersom han räknade med de förmodade fjäderplankorna. Det är rimligare att, med utgångspunkt i det längsta och bäst bevarade hammarbandet, som är 628 cm långt (utom tapparerna), antaga, att långhuset haft denna längd (fig 26).

Från de övriga stavkyrkorna inom området har färre rester bevarats. Trots detta ger en del av detta material ovärderliga uppgifter om stavkyrkobyggnaden i tidig medeltid.

Av stavkyrkan i *Blomskog* (s 179) i Värmland återstår endast 4 delar, samtliga av furu. Tre av dessa hör till en dörromfattning. De är rikt utsirade och utgörs av två sidoplankor samt ett överstycke med snidad djurornamentik. Omfattningen har räddats åt eftervärlden dels genom att infogas i en timrad kyrka, byggd på 1400-talet, dels genom att upptäckas och tillvaratagas av fornforskaren N G Djurklou 1867. En träkyrka från 1600-talet brann ned 1923.

Portalplankornas ornamentik består av drakkroppar omvandlade till bandslingor, som är nästan helt yttäckande. Närheten till Norge gör det troligt att stavkyrkan i *Blomskog*, främst dess portalornamentik daterad till 1100-talet, tagit direkta intryck av den rika norska stavkyrkoarkitekturen. Även om det är bara några få delar av stavkyrkan i *Blomskog*, som bevarats, kan vi, utom dörröppningens utformning, även utläsa väggarnas konstruktion. De synes ha sammanfogats genom nåt och fjäder med bröst (fig 222). Denna fjäderkonstruktion är vanlig i de norska stavkyrkorna (jfr även *Hammarö*

stavkyrka).

Den välbevarade, men tillbyggda, medeltida timmerkyrkan i *Hammarö* (s 171) i Värmland, har föregåtts av en stavkyrka. Endast väggplankor har påträffats, men så väl bevarade att stavkyrkans konstruktion, åtminstone vad väggarnas sammanfogning beträffar, är möjlig att fastställa.

Stavkyrkoaplankorna påträffades i samband med kyrkans restaurering 1931, 16 st, samt ett 10-tal 1979. Varje plankor har haft nåt i ena kanten samt fjäder med bröst i den andra, således samma väggkonstruktion som *Blomskog*. Nämnas bör också, att flera plankor utvändigt var försedda med ristade figurer, samt att några av dem hade spår av vit färg på insidan. Stavkyrkan i *Hammarö* har preliminärt daterats till 1200-talets mitt.

I Udenäs socken i norra Västergötland fanns till 1825 ett medeltida kapell, uppfört i stavteknik. Kapellet, *Skaga kapell* (s 76), återuppfördes 1957–58 på initiativ av landsantikvarie Erik Salvén och professor Erik Lundberg.

Innan kapellet revs hade det beskrivits utförligt, varför man med ganska stor säkerhet kunde genomföra en rekonstruktion. Det var en liten stavkyrka med ett nästan kvadratisk långhus (5,70 × 5,50 m) och ett smalare och lägre kor (3,0 × 2,9 m), allt av furu. Den hade öppen takstol och endast några få små fönster som ljusinsläpp. Till storlek och utformning påminde den mycket om den ännu stående stavkyrkan i Hedared.

En annan stavkyrka i Västergötland är känd både genom en arkeologisk utgrävning och genom att några få väggplankor bevarats, nämligen den från *Bergstena* socken (s 48). Vid utgrävningen påträffades en enkel stengrund (13,65 × 8,90 m) samt innanför denna ett brandlager, av allt att döma spår efter en träkyrka, som eldhärjats. När socknens medeltida stenkyrka revs på 1840-talet, tillvaratogs några ekplankor, som kan ha tjänstgjort som väggplankor i en stavkyrka. Flera av plankorna hade nåt.

Några stavkyrkor, eller delar av kyrkobyggnader, som uppförts i stavteknik, finns också avbildade i *Peringskiölds Monumenta* från omkr 1670. *Hjo kyrka* (s 52), som nedbrann 1794, bestod av ett kor av sten, ett kort, påbörjat långhus, också av sten, samt av ett långhus av trä, som enligt teckningen uppförts (åtminstone i östra delen) av stående plankor.

Slädene kyrka (s 116), som också avbildas hos *Peringskiöld*, revs på 1830-talet. Det var en liten träkyrka, som enligt teckningen bestod av ett spånklätt långhus samt ett rakslutet kor med stående väggplankor infogade i syll och hammarband. Det är ovisst, om långhuset var byggt på samma sätt, eftersom det var spånklätt.

Troligen var det uppfört av liggande timmer, som oftare spånslogs till skydd för de rötkänsliga fogarna. Mest troligt är att här fanns en stavkyrka, vars långhus senare (kanske under senmedeltiden) ersattes med ett timrat långhus.

Från vårt område är således 11 stavkyrkor kända, alltså en mycket liten del av det stora antal, som säkerligen ursprungligen funnits i Västsverige. Många av de romanska stenkyrkorna, uppförda på 1100-talet och under 1200-talets förra hälft, har säkerligen föregåtts av träkyrkor, de flesta troligen stavkyrkor.

Det är angeläget att man vid restaureringar och reparationer, då golven i kyrkorna avlägsnas, utför arkeologiska undersökningar, som kan bringa större klarhet i de svenska stavkyrkornas förekomst och konstruktion.

De från Västsverige kända stavkyrkorna kan med hänsyn till konstruktionen indelas i några grupper: 1. Med jordgrävda hörnstolpar och väggplankor, således utan stengrund och syllar. Hit hör *Husaby* i Västergötland, 1000-talet. – 2. På stengrund placerade syllar, hörnstolpar samt väggplankor sammanfogade med fjäder och nåt. Det förefaller som om lös och fast fjäder förekommit samtidigt. Dock synes lös fjäder ha varit den tidigaste konstruktionsmetoden. Hit hör de övriga västgötska stavkyrkorna, nämligen *Hedared*, *Hällestad*, *Kinnarumma* och *Vänga*. – 3. Samma konstruktion som i nr 2, men med en mera komplicerat utformad fast fjäder med "bröst" för att tätningen mellan väggplankorna skulle bli mera effektiv. De två stavkyrkorna från Värmland – *Hammarö* och *Blomskog* – har haft denna väggkonstruktion. *Hammarö* har daterats till 1200-talets mitt; *Blomskog* till tiden omkr 1200.

En särställning intar det tillvaratagna materialet från *Mosjö* i Närke: ett stort antal väggplankor med plankonvex genomskärning. Man antog först, på goda grunder, att plankorna härrörde från en stavkyrka, men sedan man granskat materialet närmare befanns det ha tjänstgjort i en vägg med liggande plankor infällda i hörnstolpar, således i skiftesverk. Plankorna, som saknade nåt och fjäder, hade sammanhållits med grova dymlingar.

Timmerkyrkorna

Av de många stavkyrkorna från medeltiden återstår således endast en, *Hedared*. Även om material från ett flertal stavkyrkor tillvaratagits och än flera är kända genom arkivaliska uppgifter, är vår kännedom om stavkyrkorna i landet mycket bristfällig.

Betydligt flera är de timmerkyrkor som bevarats. Några är mycket väl bevarade, nästan orörda, medan andra har omfattande tillbyggnader. I området – Västergötland, Värmland och Närke – har fem timmerkyrkor helt eller delvis bevarats. *Södra Råda* i Värmland och *Tångeråsa* i Närke är nära nog helt orörda, medan *Hammarö* (Värmland) förlorat långhusets västvägg och fått omfattande tillbyggnader. I *Brämhult* och *Älgarås* (Västergötland) har långhusen bevarats, men tillbyggt och ombyggt under efterreformatorisk tid.

Undersökningen har visat, att man långt in på 1600-talet uppförde timmerkyrkor med typisk medeltida planform – således rektangulärt långhus och ett smälare, ofta kvadratisk kor (t ex *Finnerödja* – *Jällby*, *Vg*). Även i konstruktionsdetaljer som knutning användes under lång tid samma teknik som under medeltiden.

Den äldsta av de i området bevarade timmerkyrkorna är enligt dendrokronologiska undersökningar *Tångeråsa* i Närke. Långhuset synes enligt dessa ha uppförts redan på 1220-talet medan koret troligen tillkommit på 1290-talet (se nedan).

Tångeråsa kyrka (s 218) är belägen i en utpräglad skogsbygd i en liten socken med få gårdar. Det är möjligt, att det är just dessa förhållanden, som räddat den åt eftervärlden. Man har ej haft behov av och ej råd med att bygga en större kyrka eller att bygga om eller utvidga den lilla medeltida träkyrkan. Vid 1800-talets mitt hade man dock planer på att ersätta sin gamla träkyrka med en större kyrka av sten.

Kyrkan i *Tångeråsa* består av ett rektangulärt långhus, ett likaså rektangulärt, ovanligt långt kor (7,8 × 5,8 m), en sakristia av sten, troligen från senmedeltiden, samt ett litet vapenhus i väster från 1805.

Både långhuset och koret är uppförda av liggande, bilat furutimmer av relativt klena dimensioner (ca 20 cm tj). Sammanfogningen i hörnen har skett genom ordinär laxknutning. Väggarnas översta bjälkvarv både i koret och långhuset tjänstgör som hammarband och utgör stöd för takstolarna och gavelröstena. Både korets och långhusets gavelrösten är timrade.

Yttreväggar och takfall är klädda med tjärad spån från olika tider. Takspånen, liksom gavelröstena och vapenhusets spån, är sågad och delvis förnyad på 1970-talet. Väggarnas spån både på koret och långhuset är kluven och delvis av ålderdomlig typ (fig 283). Några väggpartier, särskilt på korets norra sida, kan vara medeltida. Takspånen har alltid tjärats, medan väggspånen som nu är tjärad tidigare varit rödtjäd (en blandning av tjära och rödfärg).

Det förefaller som om takstolarna och därmed även takfallens vinkel är oförändrade sedan medeltiden.

Flera av sparrarna och hanbjälkarna har dock utbytts under senare tid.

Ingångar fanns ursprungligen endast på södra sidan, både i långhuset och koret. Fönstren var små och högt placerade, tre i koret, ett i östra väggen och två i söder, medan långhuset synes ha haft två små fönsteröppningar i södra väggen. Eftersom flera fönster, möjligen alla, varit försedda med glasmålningar, var ljuset i kyrkorummets sparsamt.

Vad kyrkans interiör beträffar har förändringarna varit små sedan medeltiden; triumfbågen har dock vidgats väsentligt (till korets bredd) och stora fönster har upptagits både i långhuset och koret. Spår av medeltida figurmålning på korets östra vägg samt på en avsågad bjälke visar, att åtminstone koret varit försett med målningar, som troligen tillkommit på 1300-talet.

Av inredning och inventarier har altarbordet, murat av sten med altarskiva, bevarats liksom en del av ett altarskåp från 1400-talet samt två krucifix. Kyrkans äldsta föremål är dopfunten av grå sandsten, tillkommen vid 1200-talets mitt, alltså ungefär samtidigt med träkyrkan.

Det osedvanligt långa koret i *Tångeråsa* väcker förvåning. Det är nära 8 m långt. Korbbyggnaden i de medeltida träkyrkorna (liksom fö även i stenkyrkorna) är oftast kvadratisk eller ibland t o m bredare än längden. Detta kor har tillkommit senare än långhuset, vilket kan innebära att man även avsett att förnya långhuset och härvid göra det större. Koret till en äldre träkyrka, *Älgårås* (Vg), ej långt från *Tångeråsa*, har liknande proportioner. Om denna första kyrka i *Älgårås* varit en stavkyrka eller en timrad kyrka har ej kunnat klarläggas, då endast stengrunden till kyrkan bevarats.

Trots avvikelserna vad korets proportioner beträffar finns anledning antaga att *Tångeråsa* uppvisar en ordinarie tidigmedeltida timmerkyrkas uppbyggnad: ett rektangulärt långhus samt ett lägre och smalare kor, ingång i södra väggen samt små, högt sittande fönster, allt spånklätt och med branta takvinklar. Det är i stort sett samma typ av timrad kyrkobyggnad som förekommer även i landets östra delar, t ex den väl bevarade kyrkan i *Granhult* i *Småland* (del I, s 119 f). Denna kyrka är dock betydligt högre (ca 12 m till långhusets taknock) än timmerkyrkan i *Tångeråsa* (ca 10 m till långhusets taknock).

En annan, något yngre typ av timrade kyrkor företräds av tre kyrkor i södra *Värmland*, nämligen *Södra Råda*, *Hammarö* och *Visnum* (ej bevarad), alla med samma planform: rektangulärt långhus, ett smalare, nästan kvadratisk kor samt vid dess norra sida en liten sakristia, vars nordvägg ligger i liv med långhusets norra

vägg.

Södra Råda kyrka (s 192) är en av de bäst bevarade medeltida timmerkyrkorna i landet. Genom att hela interiören – både korets och långhusets väggar och tak – har försetts med målningar på 1300- och 1400-talen, har det medeltida kyrkorummets karaktär också bevarats på ett sätt som saknar motstycke.

Kyrkogården hägnas av en timrad stockgärdesgård av ålderdomlig typ. Den är uppförd av liggande stockar, som vid ändarna hopfogats genom knutning. Varje gård i socknen svarade för underhållet av sin del av denna kyrkogårdsbalk. Den redan i början av 1200-talet nedskrivna *Västgötalagen* stadgar härom och denna har följts ända in i vår tid.

Kyrkobyggnaden är uppförd av liggande timmer; bilade grova stockar av furu. Timret har i hörnen sammanfogats genom knutning med raka blad utan laxar. Den sammanhålls genom vertikalt infogade dymlingar, en primitiv knutningsteknik, som även förekommer i *Hammarö*. Väggarna är utvändigt klädda med spån, som tjarats. De höga takstolarna och de klöverbladsformigt välvda innertaken är märkligt nog ursprungliga.

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus samt ett smalare, i öster rakt avslutat, kor. En sakristia, som tillkommit samtidigt, ligger vid korets norra sida. Den ligger i liv med långhusets nordvägg och sträcker sig till korets östvägg (jfr *Hammarö* och *Visnum*).

Kyrkan hade ursprungligen en dörröppning i långhusets södra sida nära västra gaveln. Den hade utvändigt en rikt utformad omfattning (fig 249). Dörröppningen igensattes på 1600-talet och en ny huvudingång upptogs i västra gaveln. Två av kyrkans ursprungliga fönster finns bevarade (fig 250, 251). Det ena är en liten smal öppning i sakristians östra vägg. Det andra är en nu igensatt fönsteröppning i korets östra vägg. Fönstret består av två uppåt rundbågigt avslutade fönsterfack, som delats genom en mittkolonn, vilken vilat på en i bottenbjälken utspärad sockel (jfr *Tångeråsa* kyrka).

Invändigt uppvisar kyrkan i *Södra Råda* såsom nämnts ett ovanligt väl bevarat medeltida kyrkorum (fig 253). Den rika målningsutsmyckningen är tillkommen vid två olika tidpunkter. Märkligt nog är båda sviterna daterade genom inskrifter, korets till 1323 och långhusets till 1494. Den äldsta inskriften lyder i översättning från latinet: "I Herrens år 1323, då biskop Petrus regerade, är detta skrivet (målat) om Jungfru Maria." Målningarna i koret omfattar främst scener ur *Marialegenden*. En dendrokronologisk undersökning har visat, att hela kyrkobyggnaden troligen uppförts omkr 1310. Man har tidigare förmodat, att den byggts vid 1200-talets slut, således endast en liten avvikelse.

Hammarö kyrka (s 155) nära Karlstad har som nämnts stora överensstämmelser med Södra Råda, inte endast planformen. Även i detaljer, som portalernas och fönstrens utformning, är likheten så påfallande att man förmodat, att samme byggmästare varit engagerad vid de båda kyrkornas uppförande.

Den medeltida kyrkan i Hammarö kan lätt rekonstrueras trots att den genomgått omfattande förändringar (fig 210), främst på 1700-talet. Långhusets, korets och sakristians ursprungliga grundplan är oförändrad, liksom väggarnas höjd. Det är endast långhusets ursprungliga västvägg, som nu saknas sedan kyrkan förlängdes åt väster. Väggarna i den medeltida delen är uppförda av liggande, bilat furutimmer med dimensionerna $20 \times 25 \times 30$ cm. De sammanfogas i hörnen genom knutning med raka blad utan laxar liksom i Södra Råda (fig 197). Bjälkarna är både invändigt och utvändigt slätbilade och delvis försedda med vågräta, parallella band i grunda profiler. Denna detalj visar, att timret, även utvändigt, skulle vara synligt, vilket bör innebära, att ytterväggarna ej ursprungligen haft spånbeklädnad.

Kyrkobyggnadens interiör präglas nu av de ombyggnadsarbeten, som företogs på 1700-talet, då den medeltida kyrkan förlängdes åt väster och något senare fick korsarmar åt norr och söder. Den östra korsarmen utgörs således av det medeltida långhuset medan det nu avstängda, medeltida koret är sakristia. Det är endast i detta ursprungliga kor med dess rekonstruerade trävalv och målningar, som det medeltida rummet i stort sett är oförändrat. De delvis väl bevarade målningarna tillkom vid 1400-talets slut.

En dendrokronologisk undersökning har visat, att kyrkan troligen uppförts på 1320-talet, således något senare än systerkyrkan i Södra Råda.

Av *Visnums* kyrka (s 206), ej långt från Södra Råda, återstår endast grundstenar som framgrävdes vid en arkeologisk undersökning 1963. Så mycket av grunden kunde dock friläggas att man med stor visshet kan fastställa den medeltida kyrkans plan. Den har ordinär utformning med ett rektangulärt långhus, ett smalare, nästan kvadratisk kor samt på norra sidan i liv med långhusväggen en liten sakristia, således med exakt samma planform som timmerkyrkorna Södra Råda och Hammarö. Av några målade bräder, som återanvänts i klockstapeln, framgår även att den medeltida timmerkyrkan i Visnum var försedd med målningar från senmedeltiden.

Två av de delvis bevarade timmerkyrkorna – *Brämhult* och *Älgårås* – har tillkommit under 1400-talets senare hälft. I båda fallen har endast långhuset beva-

rats, men med hjälp av iakttagelser vid utgrävningar kan ändå hela den ursprungliga planformen fastställas.

Brämhults kyrka (s 120) är uppförd av liggande, bilat timmer med laxade knutar i typisk nordisk timmerbyggnadsteknik. Långhuset är till något mer än halva höjden byggt av ekbjälkar, liksom delar av det västra vapenhuset. Bjälkarna är både in- och utvändigt slätbilade. Väggarna är utvändigt klädda med stående, vitmålad locklistpanel. En ursprunglig, låg dörröppning har funnits i långhusets norra vägg.

Den medeltida träkyrkan i Brämhult bestod av ett rektangulärt långhus, ett mindre, nästan kvadratisk kor samt troligen ett vapenhus framför kyrkans huvudingång (fig 161). Den byggmästare, som svarade för kyrkans förlängning åt öster 1796, lämnade uppgifter om kyrkans ursprungliga mått: långhuset $7,5 \times 6,4$ m, koret $3,4 \times 3,9$ m. Allt mått efter den medeltida Stockholmsalnen (53 cm). Detta ger en normal medeltida planform. Kyrkobyggnaden hade spånklädda ytterväggar, tjärade och rödfärgade. Taken var likaså klädda med spån. Torn saknades, varför klockorna hängde i en fristående stapel på kyrkogården, liksom nu.

Timmerkyrkan från 1400-talet hade föregåtts av en mindre träkyrka, möjligen en stavkyrka, till vilken några grundstenar påträffades vid en utgrävning 1951.

Älgårås kyrka (s 83) i Västergötlands nordöstra del är en rödmålad, spånklädd timmerkyrka, vars västra del är medeltida. Mellan det medeltida långhuset och det senare tillbyggda tresidiga koret finns tydliga byggnads-skarvar både på norra och södra sidan.

Väggarna i hela kyrkobyggnaden är uppförda av liggande, bilat furutimmer. De tre nedersta bjälkarna, som tjänstgör som sockelparti, har något grövre dimensioner än det övriga väggtimret (ca 20×30 cm). Sammanfogningen i hörnen har i den medeltida delen skett genom hakknutning, i sockelpartiet dock genom laxknutning. Samtliga takfall och ytterväggar är klädda med spån som tjärats. Väggarna är rödtjärade. Det är tveksamt om de slätbilade väggarna ursprungligen var spåntäckta. De kan ha varit rödtjärade under medeltiden och senare spånslagits.

Trots att ganska stora ingrepp gjorts i den medeltida timmerkyrkan, kan dess ursprungliga utseende med ganska stor säkerhet rekonstrueras. Långhuset är således oförändrat både till längd och bredd, medan det medeltida koret bortrevs vid kyrkans ombyggnad på 1600-talet. Långhusväggarnas höjd samt takstolen över västra delen synes vara i stort sett oförändrad och därmed även gavlarnas vinkel.

Ingång fanns ursprungligen endast i södra långhusväggen, den ännu bevarade. Några spår efter ingång

längre åt väster, som kunde väntas, upptäcktes ej då kyrkans väggtimmer stod blottat vid en omspånning 1964. De ursprungliga fönstren bör ha varit placerade i de partier där de nuvarande finns eftersom man ej kunnat iakttaga några igensättningar.

Interiören präglades av den normala tvådelningen; det relativt stora och breda långhuset och det smalare koret. En målningsrest, nu synlig från sakristians vind, visar att kyrkorummet varit prytt med målningar från 1400-talet.

Även kyrkan i Älgårås har föregåtts av en mindre träkyrka, möjligen en stavkyrka från 1200-talet. Vid en arkeologisk undersökning i samband med kyrkans restaurering 1980 påträffades nämligen stengrunden till en mindre kyrkobyggnad (fig 107).

Material och teknik

De medeltida träkyrkornas *grund* utgörs av en oftast låg och smal stengrund i kallmur. Bredd och höjd kan variera starkt på grund av terrängförhållanden. I allmänhet nöjde man sig dock med ett skift marksten, men med större, ofta flata stenar som hörnstenar.

Till de flesta av de ännu stående kyrkorna har grunden förnyats i sen tid och i flera fall fogats med murbruk, vilket ej synes ha förekommit under medeltiden. När det gäller att klarlägga de ursprungliga metoderna vid träkyrkornas grundläggning, kan det därför vara nödvändigt att känna till de grunder, som påträffats vid arkeologiska utgrävningar. På ödekyrkogårdar i Värmland har ett tiotal sådana företagits från 1940-talet till helt nyligen. Vid en utgrävning i *Värmskog* (s 149 f) 1947, utförd av Armin Tuulse, påträffades grunden till två träkyrkor, den större från 1600-talet, medan den mindre, lägre belägna, troligen tillkommit på 1200-talet. Samtliga grundmurar var lagda av vald marksten utan bruk (fig 178). Grundstenarna till den äldre träkyrkan var delvis borttagna eller rubbade ur sitt ursprungliga läge, men det var ändå möjligt att fastställa kyrkans planutformning. Likaså kunde konstateras att denna grund var lagd av rätt stora, väl valda stenar i ett skikt, medan 1600-talskyrkans grund var lagd av mindre stenar i flera skikt. Även av andra utgrävningar att döma (*Lönnskog* – *Svanskog* s 145 f) synes det ha varit mest vanligt under medeltiden att man lade en smal sträng av väl valda stenar samt något större hörnstenar som grund för träkyrkorna. Undantag finns dock, troligen mest av dräneringstekniska skäl. Vid en utgrävning i *Älgårås* kyrka 1980, utförd av Marianne Johnson, påträffades grunden till en äldre träkyrka bestående av marksten i flera skikt, som gav en ca 1 m bred grund eller sula.

Likartade grunder framgrävdes i *Visnum* vid en arkeologisk undersökning 1963 (s 206).

Byggnadsmaterialet i de bevarade timmerkyrkorna består av liggande, fyrkantbilat timmer av furu eller ek. Furutimret överväger helt. Inom området är det endast en del av västpartiet i Brämhults kyrka, som uppförts av ekbjälkar. Det bevarade materialet från stavkyrkorna visar en annan bild; här är eken vanlig för att inte säga dominerande. Syllarna i timmerkyrkorna kan för hållbarhetens skull vara gjorda av ekstockar (jfr *Pelarne*, *Sjösås* i del I). Några sådana har dock ej, med undantag för *Brämhult*, kunnat påvisas i det västsvenska området.

Timrets dimensioner kan växla starkt beroende på växtplats och andra betingelser. Väggtjockleken är dock någorlunda permanent (20–25 cm), medan bjälkarnas höjd varierar beroende på timrets dimensioner (30–35 cm, i undantagsfall mera). Ej sällan uppfördes väggen med principen att varannan stock hade samma riktning – rotända – toppända för att undvika snedbelastning (t ex Tångeråsa). Bjälkarna är ofta urskälade under, vilket ger ett grenslände över nästa bjälke, troligen mest för tätningens skull men även för väggens hållfasthet (jfr Södra Råda).

Maximilängden för furutimmer brukar normalt vara ca 10 m. Eftersom man ville undvika skarvning blev detta också ofta långhusets längd. Sådana mått och timrets övriga dimensioner gavs noggranna anvisningar om, när det gällde att förbereda ett kyrkobygge. Socknens bönder skulle leverera byggnadsmaterialet från egen skog i proportion till gårdarnas mantal (jfr Smålandslagens bevarade kyrkobalk, cit del 1, s 10).

Valet av virke till kyrkan gjordes för hållbarhetens skull säkerligen med särskild noggrannhet. Detta framgår bl a av kvalitén på de kvarstående medeltida träkyrkorna. Träden skulle fällas under vintermånaderna och sedan torka 1 à 2 år för att t ex ej knutarna skulle bli otäta på grund av krympning.

Särskilt stor vikt lades vid valet av syllar, som var mera utsatta för rötangrepp än övriga delar av kyrkobyggnaden. Av detta skäl använde man sig ofta av ek till dessa delar, även om kyrkan i övrigt uppfördes av furu. Även när det gäller syllarnas sammanfogning i hörnen gällde uppenbarligen andra regler än för de övriga väggpartierna. För stabilitetens skull har de förenats genom en speciell hakknutning, som skiljer sig från övriga bjälkvarv, vilka är försedda med ordinär laxknut (t ex *Älgårås*). Syllstockarna är också i allmänhet något bredare än övrigt timmer, vilket medför att det utgjort ett markerat sockelparti, vilket kan ha sin förebild i stenarkitekturens huggna skråkantsocklar.

För det övriga väggtimrets sammanhuggning har man

oftast använt sig av laxknutning, vilket inneburit att timmerkyrkan fått släta hörn i likhet med stenkyrkorna. I Södra Råda och Hammarö kyrkor, som även i övrigt uppvisar många gemensamma drag både i uppbyggnad och utformning, har dock hörnen knutar med raka blad utan laxsnitt och med dymlingar som sammanhållande element (fig 197).

Ytterväggarna

Väggbjälkarna är både in- och utvändigt omsorgsfullt bilade, oftast till fullständig släthet. Den invändiga fina väggbehandlingen väcker ej förvåning men utvändigt kan det tyckas onödigt med en sådan noggrann behandling. I flera fall (t ex *Hammarö* och *Södra Råda*) har väggbjälkarna utvändigt försetts med vågräta band av grunda profiler, vilka naturligtvis har varit avsedda att ses. Detta bör innebära, att man ursprungligen nöjt sig med att tjära eller rödfärga ytterväggarna. Detta har kunnat konstateras i flera fall, där väggen genom senare tillbyggnader skyddats, men visar väderbitna ytor med spår av tjärning (t ex *Granhult*, Småland). I Södra Råda, vars västvägg står bar innanför vapenhuset, som troligen tillkom på 1680-talet, kan man dock ej påvisa spår efter tjära eller rödfärg. Detta innebär troligen att väggen endast kort tid var utan väggbeklädnad. Spikhål visar tydligt, att även denna del av väggen varit klädd med spån.

I motsats till stavkyrkorna, som tjärades och ej spån-slogs, kläddes dock vanligen timmerkyrkornas väggar utvändigt med spån, som tjärades eller rödtjärades. Takspånen har måst bytas upprepade gånger, utsatta som de var för en större förslitning än väggspånen. Inga medeltida takspån har därför bevarats. Däremot synes väggspånen till en del vara ursprunglig. Särskilt gäller detta norra väggens spån och främst den högst sittande under takfallet, där den varit bäst skyddad för väder och vind.

Ett gott exempel på detta är *Södra Råda* kyrkas norra vägg, där man kan iakttaga att de understa spånvarven har släta, nedtill rakskurna spån medan spånen ovanför har konkavskuren kontur på den synliga nosdelen (fig 245) med undantag för lagningar med senare infogad spån. De nedersta rakskurna spånen tillkom vid den omfattande renoveringen 1913. Dessa har få spår av nötning medan de övre spånen visar starka urskålningar, vilket innebär att de funnits här under lång tid.

Samma förhållande finner man i *Tångeråsa*, där främst ett stycke av korets norra vägg invid det nord-östra hörnet har ålderdomliga spåntyper av växlande storlek och utformning (fig 283). Åtskilliga av dessa

spån är säkerligen ursprungliga, vilket bl a den starka urskålningen visar. Några av spånen avslutas nedtill i en trekant, andra har spetsig avslutning och är påfallande stora, vilket är typiskt för de medeltida spån som bevarats.

De övriga bevarade timmerkyrkorna i området, *Älgarås* och *Brämhult* i Västergötland samt *Hammarö* i Värmland, har alla sentida väggbeklädnad. *Älgarås* och *Hammarö* med nyligen pålagd rödfärgad spån, *Brämhult* med vitmålad brädpanel.

De timmerkyrkor, som endast är kända genom avbildningar och beskrivningar, kan även i detta sammanhang lämna viktiga bidrag till kännedomen om ytterväggarnas behandling. Särskilt viktiga är de noggrant utförda teckningar av många träkyrkor, som utförts omkring 1670 för Peringskiölds "Monumenta".

Av dessa framgår att de flesta kyrkorna var spånklädda med undantag för vapenhusen, vars timmerväggar i allmänhet stod bara. Träkyrkan i Hundakulla (Beateberg, Vg), en timrad salkyrka, hade timret bart i västväggen samt stående brädpanel på södra väggen (fig 74). Kyrkorna i Berga och Björkäng hade ej alls någon spånbeklädnad på väggarna (fig 62, 63).

Ingångar

De timrade kyrkornas ingångar var liksom i stavkyrkorna placerade i långhusets södra vägg, nära det sydvästra hörnet. Detta var också nära nog undantagslöst kyrkans enda ingång. Korportaler är sällsynta, men förekommer inom området t ex i *Tångeråsa*, som har ett ovanligt långt kor, vilket kan förklara behovet av en särskild ingång. I *Hammarö* är det osäkert om koret ursprungligen hade ingång och i *Södra Råda* vet vi, att koret fick en ingång så sent som 1728 och att denna igensattes 1893.

En enda av kyrkorna inom området har haft ingång på norra sidan, nämligen *Brämhult*, som hade en låg, men påfallande bred dörröppning i långhusets norra vägg, nära det västra hörnet (fig 156). Märkligt nog kunde ej några spår efter ingång på södra sidan iakttagas, när kyrkans väggar var blottade vid en renovering 1951. Detta kan möjligen bero på att ingången till kyrkogården från kyrkbacken redan under medeltiden var belägen på norra sidan, vilket gjorde det naturligt att kyrkans ingång placerades på denna sida liksom de två nuvarande ingångarna.

Långhusets södra ingång i *Älgarås* synes vara ursprunglig. Dörröppningen är dock ej som i de flesta andra fall placerad i sydväggens västra del, utan långt åt öster (jfr Hjo kyrka), närmare det ursprungliga östra

hörnet (fig 91). Några spår efter ingång längre åt väster kunde ej upptäckas, då kyrkans väggtrimmer stod blottat vid en omspånning 1964. Den troligen något breddade ingången har uppåt rak avslutning och är försedd med profilerade lister i omfattningen. Det är således svårt att bilda sig en uppfattning om dess ursprungliga utformning.

De ursprungliga ingångarna i *Södra Råda* och *Hammarö* är visserligen igensatta och utvändigt helt dolda av spåntäckning, men vid renoveringar har betydelsefulla iakttagelser kunnat göras beträffande deras utformning (fig 249). De båda ingångarna är mycket likartade vilket även gäller detaljer som t ex den ornamentala utsmyckningen. Öppningen omges av kraftiga gåtar (karmstycken) och i överliggaren (ett genomgående stockvarv) är en korgbåge urtäljd med i svicklarna utskurna rosetter. Både invändigt och utvändigt har dörröppningarna parallellt löpande inskurna profillinjer som omfattning, troligen för att efterlikna den medeltida stenkyrkans utformning. Dörröppningen mellan koret och sakristian i de båda kyrkorna har likartad utformning men är här rundbågig samt saknar gåtar (fig 202).

De båda ursprungliga dörröppningarna i *Tångeråsa* är nu igensatta, men synliga inifrån. Långhusets ingång var rundbågig, medan korets var uppåt rakt avslutad. Den låga och smala koringången (185 × 85) hade säkerligen kvar sin ursprungliga utformning medan långhusgången troligen förstörats något.

Eftersom samtliga dörröppningar till de kyrkor som avbildats i J Peringskiölds "Monumenta" har vapenhus framför ingångarna, kan man ej avgöra deras utformning. Ingångarna till vapenhusen behandlas nedan.

Fönster

Endast få ursprungliga fönsteröppningar har bevarats i de ännu stående timmerkyrkorna. De har antingen förstörats eller igensatts. De enda i bruk varande fönstren från medeltiden är de små sakristiefönstren i *Hammarö* och *Södra Råda* (fig 251). De är båda placerade i östra väggen, i dageröppningen rakt avslutade samt med inåt starkt skrånande smygar. De är båda mycket smala, endast 13 cm i dageröppningen (*Södra Råda*). Även om dessa två bevarade fönster endast skulle upplysa mycket små rum kan de ändå sägas vara representativa för de medeltida träkyrkornas ljusinsläpp, som främst under tidig medeltid var mycket små och i allmänhet högt placerade. 1200-talskyrkan i *Granhult*, Småland (Medeltida träkyrkor del I, s 21, fig 6) har fyra små rundbågiga fönster, på norra och södra sidan placerade endast ett bjälkvarv under takfoten, dvs så högt upp på

väggen det var möjligt att infoga dem. I *Älgårås* finns på västväggens gavel spår efter ett litet rundbågigt fönster (fig 102), som möjligen hört samman med den äldre träkyrkan på samma plats.

Det torde således kunna fastställas att de äldsta timmerkyrkorna hade små, högt placerade ljusinsläpp. Längre fram i tiden – vid 1200-talets slut och omkr 1300 – var fönstren betydligt större samt lägre placerade. Detta framgår bl a av ett nu igensatt men invändigt bevarat östfönster i *Södra Råda* kyrkas kor (fig 250). Sidosmygarna har bildats genom avfasning av bjälkarna, medan fönstrets överstycke och bottenstycke har tillkommit genom urbilning av respektive bjälkar. Fönstret har varit tvådelat och upptill avslutats i rundbågar. De två fönsterhalvorna har delats av en mittpost. *Hammarö* kyrka, som uppvisar stora likheter med *Södra Råda* i konstruktion och övrig utformning har säkerligen haft ett liknande korfönster, men på dess plats har senare ett större fönster utplånat spåren efter det äldsta fönstret.

De bevarade kyrkorna i området ger således viktiga, men ej särskilt uttömmande uppgifter om de medeltida träkyrkornas fönsterformer. Inte heller kan det tillvaratagna materialet från stavkyrkorna lämna några upplysningar om fönstrens utformning och placering.

Rikare utbyte ger de väl utförda teckningarna i Johan Peringskiölds "Monumenta" från 1671. Teckningen av timmerkyrkan i *Berga* (Vg) visar en liten salkyrka med två rektangulära, stora fönster i södra väggen (fig 62). Mellan dem finns en liten, högt placerad fönsteröppning, som kan vara ursprunglig. I kyrkans östvägg, invid det nordöstra hörnet, finns även en liten glugg, som möjligen kan ha tjänstgjort som ljusinsläpp till ett sakristieutrymme. Träkyrkan i *Hundakulla* (nu Beateberg) har i södra väggen två spetsbågiga, dubbla, smala fönster, troligen från senmedeltiden (fig 74). Samma fönstertyp, men här troligen rundbågiga, återfinns i teckningen av kyrkan i *Undenäs*, här både i långhusets och korets sydvägg (fig 79). En enklare, förmodligen senare fönstertyp hade träkyrkan i *Halna* (Vg) vid denna tid. Strax väster om vapenhuset fanns i sydväggen ett stort fönster, som uppåt avslutades i en triangelbåge (fig 66). Långhuset av trä i *Hjo* (fig 46) hade i östra delen ett stort kvadratisk fönster, sannolikt sekundärt, samt högre upp på väggen, nära takfoten, tre små rektangulära liggande fönstergluggar.

Den för en timrad byggnad mest lämpade formen för fönsteröppning, den rektangulära, rätvinkliga, synes ha blivit vanlig under senmedeltiden och därmed försågs även de äldre träkyrkorna, som endast hade små ljusinsläpp, med stora ändamålsenliga fönster.

Interiör

Den medeltida timmerkyrkans liksom stavkyrkans interiör präglas av sin tvådelning, ett större, oftast rektangulärt långhus och ett mindre kor. De båda byggnadsdelarna åtskildes genom ett skrank, korskranket. De få salkyrkor (utan utvändigt synlig kordel), som uppfördes inom området under senmedeltiden, t ex *Berga* och *Hundakulla* (Beateberg), hade troligen höga skrank, som avdelade de båda kyrkorumen.

Väggbjälkarna var avbildade till en slät yta, som kunde målas utan ytterligare behandling. I flera fall har dock bjälkarna grunda profiler vid kanterna samt vid ingångarnas omfattningar, t ex i *Hammarö* och *Södra Råda* (fig 241, 255).

Både väggar och tak erhöjld ofta en rikt målade utsmyckning, som kom att präglade kyrkorummet. Bästa exemplet på detta i landet är *Södra Råda*, där både korets och långhusets tak och väggar försattes med målade scener från olika tider; korets daterade 1323, långhusets 1494. Även *Hammarö* kyrka hade målningar i hela kyrkorummet. De är dock endast fragmentariskt bevarade, främst i det ursprungliga koret (fig 199–203), samt på långhusets östvägg (fig 198). Även här hade de treklöverbladsformade taken målningar, vilket framgår av bevarade bräder. Samtliga målningar i *Hammarö* tillkom vid 1400-talets slut och är besläktade med långhusmålningarna i *Södra Råda*, som nämns daterade 1494.

Målningensfragment från *Tångeråsa* (fig 282) och *Älgarsås* (fig 105) bekräftar att även dessa kyrkor varit försedda med målningar. Vad *Älgarsås* beträffar har dock målningensrester bevarats på en bjälke, som sekundärt använts i korets nordvägg, vilket bör tyda på att den härrör från den äldre träkyrkan på samma plats.

Bevarade bräder från *Bredsätters* (Vg) medeltida träkyrka med målade figurscener från senmedeltiden (fig 39 a), visar att innerväggarna ibland kunde förses med brädpanel som målades. Detta berodde antagligen på att väggbjälkarnas yta inte hade bilats tillräckligt slät för målning. I *Visnum* (Vr) har några målade bräder, som tillhört en äldre träkyrka, återanvänts när klockstapeln uppfördes på 1700-talet (fig 258). Dessa kan dock vara panelbräder från ett innertak.

Golven i timmerkyrkorna var i allmänhet av trä; ett kraftigt plankgolv ofta av ek, som var motståndskraftigare än furuplankor. Ej sällan återanvändes material från en äldre träkyrka vid golvläggningen. Det påträffade stora stavkyrkomaterialet från *Hällestad* och *Kinnarumma* (Vg) hade lagts som golv i träkyrkor uppförda på 1600-talet, medan stavkyrkoklankorna i *Hammarö* (Vr) legats som golv i timmerkyrkans kor. Stavkyrko-

plankorna i *Vänga* (Vg) hade under lång tid tjänstgjort som golv i den medeltida stenkyrkan liksom väggplankorna från *Mosjö* (Nä).

Hur triumfbågen i de timrade kyrkorna var utformad vet vi ej med säkerhet, eftersom den i samtliga bevarade kyrkor har vidgats efter reformationen. Det förefaller dock troligt att man i likhet med fönster- och dörröppningar använt sig av de romanska stenkyrkornas rundbågar (jfr Medeltida träkyrkor del I, *Aneboda*, fig 75 och *Gladhammar*, s 179). Vid vidgningen av triumfbågen i *Longs* kyrka (Vg), troligen vid stenkorets uppförande på 1700-talet, gjordes den svagt rundbågig (fig 6). Något korskrank eller spår efter något sådant har ej påträffats i de bevarade kyrkorna.

Högaltaret i koret synes i allmänhet i timmerkyrkorna ha varit av trä, men försett med altarskiva av sten, eller endast en liten infälld stenplatta i en träskiva. De heliga kärnen fick nämligen ej ställas på träunderlag.

Av sten murade altaren har också förekommit. Ett av dessa är ännu bevarat, nämligen i *Tångeråsa*, där det står kvar på sin ursprungliga plats (fig 279). Altarskivan består av en slipad stenhäll. På altarbordets södra sida finns en liten nisch, som möjligen använts som relikgömma. Altaret var en tid, troligen från 1884 fram till restaureringen 1935, klätt med bräder.

Altarbordet av trä i *Södra Råda* kyrkas kor är förnyat och flyttat från ursprunglig plats. Det medeltida altaret stod troligen invid korets östra vägg, där dock väggpartiet utbyttes vid en restaurering 1913, varför några spår efter altaret ej står att finna.

Särskilt intressant är en anordning på södra sidan om öppningen till koret i samma kyrkas långhus. Här finns nu en kalvariegrupp bestående av ett krucifix från 1300-talet flankerat av två på bräder målade bilder av Maria och Johannes uppenbarligen tillkomna samtidigt med målningarna 1494. Gruppen har inkomponerats i väggens målningsscener på ett sådant sätt att här troligen även funnits ett lekmanaltare, heliga kors altare, som förmodligen uppställdes här när målningarna tillkom. Krucifixet bör ursprungligen ha hängt ovanför eller i triumfbågen.

De sidoaltaren som på vanligt medeltida sätt var uppställda i långhusets nordöstra och sydöstra hörn är ej bevarade, men omnämns i äldre beskrivningar. Den bevarade träskulpturen, oftast Mariabilden, som stod uppställd på det norra sidoaltaret, talar för att även dessa ofta små träkyrkor hade sidoaltaren. *Övre Ulle-ruds* kyrka i Värmland (s 179) skall ha ägt "en stor rikedom på skulpterade bilder, hvilka betäckt chorvägarne" (Djurklou). Detta kan tyda på att kyrkan haft flera altaren.

Sakristior och vapenhus

Endast några få ursprungliga sakristior, som hör samman med timmerkyrkorna, har bevarats i området. Det gäller de små sakristierna av trä i *Hammarö* och *Södra Råda* samt stensakristian vid träkyrkan i *Tångeråsa*. Dessutom vet vi genom en utgrävning att den rivna timmerkyrkan i *Visnum* har haft samma typ av sakristia som bevarats i Hammarö och Södra Råda.

Denna typ av sakristia, ett långt och smalt rum på korets nordsida, som beskrivits ovan, är typisk för de tre värmländska kyrkorna och återfinns ej i övriga delar av landet. Man har tillvaratagit utrymmet mellan långhusets östvägg och korets nordvägg genom att nedtill förlänga långhusväggen mot öster till i höjd med korets östvägg (fig 192, 239). I både Hammarö och södra Råda får den lilla sakristian sitt ljus genom en liten fönsteröppning i östväggen. I Hammarö är fortfarande detta den enda ljuskällan, medan man i Södra Råda tagit upp ett något större fönster i nordväggen.

Det är troligt att de kyrkor, som saknat särskild sakristia, i koret haft en avskärmning som tjänstgjort som sakristieutrymme. På en teckning i Peringskiölds "Monumenta" av timmerkyrkan i *Berga* (Vg) syns i östväggens norra del en lågt placerad fönsterglugg, som kan ha upplyst ett sådant utrymme (fig 62).

Eftersom en stensakristia var ett betydligt säkrare skydd för kyrkans ägodelar uppfördes ej sällan sakristior av sten vid träkyrkorna. I flera fall är det den enda byggnadsdel som återstår av en medeltida träkyrkoanläggning (jfr Medeltida träkyrkor del I, fig 26, 31). I *Korsberga* (Vg) står den medeltida stensakristian kvar – daterad genom målningar från senmedeltiden – bredvid en träkyrka från 1600-talet. Stensakristian invid timmerkyrkan i *Tångeråsa* (Nä) är svårare att datera, men torde även den vara från senmedeltiden (fig 268, 274).

Intet vapenhus från medeltiden torde helt ha bevarats inom området. Timmerkyrkan i *Brämhult* (Vg) har i väster ett vapenhus, som flyttats från en ursprunglig ingång i långhusets norra vägg. Delar av detta vapenhus är uppfört av ekbjälkar, alltså av samma material som långhusets västra del från 1400-talet. Det förefaller rimligt antaga att vapenhus uppfördes intill träkyrkorna under senmedeltiden, alltså samtidigt som vapenhusen tillkommer vid stenkyrkorna i övriga delar av landet. Det är svårt att avgöra när de vapenhus tillkommit, som avbildas hos Peringskiöld omkr 1670. De synes alla vara likartat utformade, byggda av liggande timmer och med en i allmänhet uppåt rakt avslutad ingång i södra vägg. I några fall är denna rundbågig. I de fall kyrkans

räkenskaper har varit tillgängliga har de bekräftat att vapenhusen uppförts eller förnyats på 1600- och 1700-talen.

Dateringar

Svårigheten att datera de medeltida träkyrkorna enbart på grundval av konstruktionsdetaljer eller stilistiska värderingar har länge varit uppenbar. Man har därför varit hänvisad till förekomsten av målningar eller snidade ornament för att ungefärligen kunna tidsfästa byggnaderna.

Genom dendrokronologiska provtagningar och analyser (årsringsdatering) har träkyrkorna nu kunnat få en fastare datering. Samtliga bevarade träkyrkor har varit föremål för sådana undersökningar och i de flesta fall på så sätt kunnat tidsfästas. I några fall har dock analysen försvarats på grund av trädens ogynnsamma växtbetingelser, vilket inneburit att resultaten måste betraktas som preliminära. Detta har angetts i texten vid respektive kyrka. Det innebär att flera prover måste analyseras innan säkra dateringar kan erhållas. Även bevarat material från de rivna träkyrkorna har genomgått dendrokronologiska undersökningar med goda resultat, men även här krävs flera analyser för att fullständiga dateringarna. I projektets tredje volym, som skall behandla de medeltida träkyrkorna i landets övriga landskap, d v s tillvarataget material samt arkivaliskt och arkeologiskt belagda träkyrkor, kommer även att ingå en redogörelse för de dendrokronologiska undersökningarna i Västsverige.

Dateringen av de träkyrkoogrunder som framgrävts har ej kunnat ske genom dendrokronologin, då i allmänhet intet trämaterial har bevarats. I stället har dessa stengrunder i flera fall kunnat ges en ungefärlig datering genom myntfynd. Inventarier bevarade i senare uppförda kyrkor eller i museer har också givit ledning vid dateringen av rivna kyrkor, där de förmodas ursprungligen ha varit placerade. Detta gäller främst dopfuntar och träskulptur, som bevarats i stort antal. En osäkerhetsfaktor i detta sammanhang är dock att föremålen kan ha flyttats från en kyrka till en annan, vilket försvarar eller omöjliggör dateringen.

I de få skriftliga källor som bevarats från tidig medeltid nämns oftast endast socknens namn, ej kyrkobyggnaden. Ett tidigt omnämnande av en socken innebär dock att kyrka fanns på platsen vid denna tid. Kyrkan var ju en förutsättning för sockenbildningen.

LITTERATUR

- Ahrens, C, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Hamburg 1981.
- Andersson, K och Rosenqvist, A,Handledning vid byggnadsarkeologisk undersökning. Sthlm 1980.
- Arnstberg, K-O, Datering av knuttimrade hus i Sverige. Nordiska museet, Sthlm 1976.
- Boëthius, G, Hallar, tempel och stavkyrkor. Sthlm 1931. – *Densamma*. Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten från Vikingatid till 1800-talet. Sthlm 1927.
- Bohrn, E, *m fl*, En bok om Södra Råda gamla kyrka. Utg av Värmlands museum 1963.
- Bråthen, A, Dendrokronologisk serie från västra Sverige 831–1975. Riksantikvarieämbetets rapport 1982:1. Sthlm 1982.
- Christie, H, Middelalderen bygger i tre. Oslo 1974. – *Densamme*, Stavkirkeforskningen. Foreningen til Norske forn-tidsminnesmerkers bevaring, Årsbok 1981.
- Cnattingius, B, Gärdserums kyrka (vägledning). Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1964.
- Ekhoff, E, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16.
- Hildebrand, H, Sveriges medeltid III. Sthlm 1898–1903.
- Johnson, M, Utgrävningen i Älgårås – en äldre kyrka funnen. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1981.
- Karling, S, Kyrkorna i Borås och Brämhult. Borås 1955.
- Karlsson, L, Romansk träornamentik i Sverige. Sthlm 1976.
- Lagerlöf, E, Mittelalterliche Holzkirchen in Westschweden. C Ahrens, a a. Hamburg 1981. – *Densamme*, Tångeråsa kyrka. Fr Bob 1981. – *Densamme*, Var den medeltida träkyrkan från Eke en stavkyrka? Gotländskt Arkiv 1973.
- Lundberg, E, Trä gav form. Sthlm 1971.
- Lundberg, E och Söderberg, U, Södra Råda gamla kyrka. Undersökning av byggnadens konserveringstillstånd i relation till dess historiska värden. Fornvännen 1969.
- Malmer, B, Den senmedeltida penningen i Sverige. KVHAA:s handlingar, Antikvariska serien 31, Sthlm 1980 (och där angiven litteratur).
- Mårtensson, A, S:t Stefan i Lund. Ett monument ur tiden. Gamla Lund, Årsskrift 1980.
- Møller, E och Olsen, O, Danske trækirker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961. København 1961.
- Nisbeth, Å, Hammarö kyrka. En vägledning. Ystad 1969.
- Nordin, E, Svenska träkyrkor (Swedish timber-churches). Sthlm 1967. – *Densamme*, Något om Örebro läns träkyrkor. Fr Bob 1972.
- Nordiska museet och Riksantikvarieämbetet, Var virket bättre förr? En orientering om traditionellt svenskt virkeskunnande. Sthlm 1982.
- Ramström, H, Om Hammarö kyrka och klockstapel. Sunne 1947.
- Trotzig, G, En stavkyrka i Silte. Gotländskt Arkiv 1972. – *Densamme*, En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland. Fornvännen 1970.
- Tuulse, A, Romansk konst i Norden. Sthlm 1968.
- Ullén, M, Biskopens tempel och böndernas kyrka. Om Esaias Tegnér som kyrkoraserare och kyrkobyggare. Granhult och Nottebäck VI. Åseda 1977. – *Densamma*, Granhults och Nottebäckes kyrkor. Sveriges Kyrkor vol 149. Sthlm 1972 – *Densamma*, Medeltida träkyrkor I. Sveriges Kyrkor vol 192. Sthlm 1983.

Medieval Wooden churches in Västergötland, Värmland and Närke

CATALOGUE Västergötland

Ambjörnarp p 35

Demolished. The existing timber church erected in 1840, had two timber predecessors, the second of them built in 1623. Written records. The 17th century church was preceded by a medieval wooden church. A late medieval bell has been preserved.

Berga p 69. Fig 62.

Demolished at the end of the 17th century. The present stone church was built at that time in the late Carolinian style. Medieval wooden church was built of horizontal timbers; it was a hall church with a porch and a ridge turret in the west. Depicted by Peringskiöld 1671. A 13th century Madonna has been preserved.

Bergstena p 48. Fig 42.

The medieval stone parish church was demolished in the 1840s. Examination of the ruins in 1954 revealed traces of an earlier wooden church, possibly a stave church. Inside and parallel to the walls of the stone church were stone foundations (13.65 × 8.90 m). Inside these a burned stratum of charred wooden fragments was excavated, together with the remains of a beam, probably a groundplate log.

Bjättlunda (Parish of Timmele) p 63.

Demolished. Remains of a wooden church were still visible in Bjättlunda village in the 1860s. A commemorative stone has been erected on the site of the old church in Bjättlunda village.

Björkäng p 69. Fig 63.

Demolished c. 1870. Björkäng now forms part of the Parish of Fredsberg. Peringskiöld shows a small timber church consisting of a rectangular nave, a narrower chancel (with a distinctly triangular east end) and a timber porch in front of the entrance in the south wall of the nave.

Brandstorp p 97.

The present timber church was erected in 1697. It was preceded by a small wooden church or estate chapel at

Häldeholm Farm. This chapel, mentioned in 1529, was very dilapidated by the end of the 17th century.

Bredsäter p 44. Figs 36–39.

The present church, a shingled timber building, was probably erected in 1666. It was preceded by a medieval wooden church on the same site, demolished in 1665. Planks with medieval paintings are preserved in the church and in Skara County Museum.

Brämhult p 120. Figs 145–161.

The western part of the nave is all that remains of the late medieval timber church. In 1796–98 the nave walls were elevated and the church was extended eastwards to its present size. Excavation in 1951 revealed foundation stones, ashes and charred wood, showing that the site was occupied by an earlier wooden church, possibly a stave church, which was destroyed by fire. A number of coins, the oldest of them from the closing years of the 13th century, suggest that there was a church here at that time.

The oldest parts (i. e. the western half of the nave) of the timber church at Brämhult, which is still used, can be dated to the end of the 15th century. A dendro-chronological examination has shown this part of the church to have been built in the 1490s, which is corroborated by two letters from the period (1458 and 1479).

Bäck p 70. Fig 64.

Demolished c. 1750. The simple hall church of stone existing today was built in 1749. According to a drawing in Peringskiöld (1671) the stone church was preceded by a small timber church with a medieval layout, viz a rectangular nave and a lower, narrower chancel. A 12th century Madonna and a 13th century soapstone baptismal font have been preserved.

Fagerlid (Parish of Hova) p 71.

Demolished. A medieval church is said to have existed about 5 km southwest of Hova Church, at Fagerlid, which was a parish in its own right during the 16th century. Traces of the churchyard wall and foundation

stones of the church were visible in the 18th century. Written records.

Finnerödja p 71. Fig 65.

Demolished. The present church, which is of stone, was built in 1763. It was preceded by a small timber church with a ridge turret, built probably at the beginning of the 17th century but with a medieval layout.

Röran in the same parish is supposed to have had a timber chapel, the foundation stones of which are partly extant.

Fritsla p 56.

Demolished. The present church, of stone, was built in 1849, replacing a wooden church from the early 17th century. The bowl of a Romanesque baptismal font and a censer have been preserved from the medieval church, which was also of timber.

Fänneslunda p 129.

A medieval stone church was abandoned in 1874 when the present parish church was built. Carved planks, probably from a stave church, were discovered in 1883 beneath the floor of the medieval church. Not preserved.

Grude p 26.

Demolished. The earliest parts of the present (stone) church date from the late medieval period. Tradition has it that this church was preceded by a wooden church elsewhere in the parish, probably at Kyrkorud. A 13th century sandstone baptismal font has been preserved.

Grönahög p 35.

Demolished. The present timber church, built in 1662 and enlarged in 1791 and 1827, was preceded by a medieval wooden church. Written records.

Gullered p 63.

Demolished. The present (stone) church was erected in 1844, replacing a wooden church, the oldest parts of which were probably medieval. That church was demolished in 1844. Written records.

Habo p 97. Fig 108.

The present church, one of the largest timber churches in Sweden, dates mostly from the 17th century. A parochial seal from 1622 shows the church with a central tower, flanked by ridge turrets. This church may be partly medieval.

Halna p 72. Figs 66–73.

Demolished in 1895. The present church, a large Neo-Gothic building, dates from 1895. Its predecessor was a timber church standing a few hundred metres further west. The oldest parts of that church were medieval. The churchyard is still extant. 12th century soapstone baptismal font.

Hedared p 100. Figs 111–128.

Sweden's only surviving medieval stave church. It is very small (7.2×5.8 – 3.1×3.0 m), designed for a small parish with just a few farms. Built of oak and pine, the church has only one entrance, in the south wall of the nave. Unusually, the layout has remained unaltered since the church was built, probably because it already ceased doing service as a parish church in the 1840s.

The wall planks are convex on both sides, though somewhat less so on the inside. They vary a great deal in width, from 25 to 50 cm. The bottom end has a tongue to fit the groove of the ground plate, while at the top the planks have been halved inside and out to slot into the grooves of the top plate. All the planks are tongued on one side and grooved on the other.

The dating of Hedared stave church has been somewhat debated, but it has been generally presumed to date from the 13th century. A dendrochronological examination has now shown the trees to have been felled c. 1501, which means that the church was erected at the beginning of the 16th century.

Doubtless Hedared already had a stave church in the early medieval period, during the 12th or 13th century. This is corroborated, for example, by the Romanesque furnishings, baptismal font and wooden sculpture. A re-used beam in the existing roof joists probably came from this earlier stave church.

Hemsjö p 49. Fig 43.

Demolished. The large stone church existing today was built in 1859. It was preceded by a small timber church elsewhere in the parish, built in 1700. This site was previously occupied by a medieval timber church. Medieval furnishings: bowl of a baptismal font with runic inscription, 13th century Madonna and a famous manual from the late 14th century.

Hjo p 52. Fig 46.

Destroyed by fire in 1794. The present church is a neo-classical building erected in 1799. It was preceded by a small church, consisting of a stone chancel, a short, unfinished stone nave and, at the west end, a timber nave which was probably of medieval stave structure.

Hundakulla (Beateberg), p 75. Fig 74.

Demolished. A drawing in Peringskiöld's "Monumenta" bears a subsequent inscription "Beateberg or Tiberg". This drawing shows a timbered hall church with the timbers visible in the west wall and the south wall clad with vertical boards. At the east end of the south wall are two double lancet windows, probably late medieval.

Husaby p 47. Figs 40, 41.

Archaeological examination of the present-day church at Husaby, dating from the 12th century, revealed traces of a heavy oaken pole in the northeastern part of the nave. This has been interpreted as the lower end of a stave or post from a stave church preceding the present stone church.

Håcksvik p 35. Fig 29.

Demolished in 1826. The existing timber church was built in 1826 except for the tower, which is probably 17th century. The earlier timber church on the same site may have been partly medieval. A Romanesque baptismal font has been preserved.

Hällestad p 26. Figs 118–26.

The present church, of timber, was built in 1907, replacing a church of horizontal timbers which was probably 17th century. When that church was built, a stave church, probably the first church in the history of the parish, was demolished and a great deal of the material used as flooring for the new timber church. These relics of the stave church were salvaged in 1899 when the timber church was demolished. The comprise about 30 parts, viz ground plates, top plates and wall planking.

The wall planks are grooved on both sides, which probably means that they were joined with loose tongues. Dendrochronological examination has made it possible to date the stave church at Hällestad to the 1140s.

Hällum p 17.

Demolished in 1860. The timber chapel was erected on the old church site in 1956. This parish has now been absorbed by the mother parish of Skarstad. The medieval wooden church was towerless, with a rectangular chancel and a south porch. It was timbered and shingled. An early medieval baptismal font now stands in Skarstad Church.

Härjevad p 66. Fig 61.

Demolished c. 1745. The existing stone church was

completed in 1915. It was preceded by a small timber church (1745), since re-erected in Skara Museum Park. That church was preceded by a medieval timber church. A 12th century baptismal font has been preserved.

Höra p 53. Figs 47–49.

Demolished in 1803. Höra now forms part of the parish of Järpå. The church is known from depictions and written records. It had an ordinary medieval layout, with a rectangular nave and a lower, narrower chancel. For the south end, in front of the sole entrance to the church, there was a timbered porch.

Jällby p 33.

Demolished in the 17th century. Most of the existing timber church, a long and narrow building, dates from c. 1660. It was preceded by a medieval wooden church, a number of timbers and planks from which have been found under the floor. 13th century Madonna.

Kalv p 36.

Demolished c 1670. The existing stone church was built in 1898–99, and it was preceded by a stone church dating from 1842 and destroyed by lightning in 1896. That church in turn was preceded by a timber church built in 1671. There are no records of the medieval wooden church. 13th century baptismal font.

Kinnared p 64.

Closed in 1554. Now part of the parish of Hössna. Said to have been a timber church. Written records.

Kinnarumma p 57. Figs 51–57.

Demolished in the 17th century. The present church, built of stone in 1912, replaced a 17th century timber church, since re-erected in Ramnaparken, Borås. When the 17th century church was being dismantled in 1912, a large number of stave church planks were discovered, probably originating from the first parish church.

The 45 items of salvaged material comprised 13 wall planks, 2 doorway planks, 1 corner plank, 28 floor planks and 1 plank with an angular recess. The walls of the stave church were constructed of alternately tongued-and-grooved planks. Dendrochronological examination has shown the stave church to have been built in the 1130s.

Korsberga p 99 Figs 109, 110.

Demolished in 1696. The existing timber church was built at the end of the 17th century; the stone vestry is medieval. A picture (c. 1670) shows a timbered church

with a chancel of the same breadth and height as the nave. In front of the south entrance of the west end is a timbered porch, and next to it an annexe of standing wall planks. A 12th century Madonna has been preserved.

Kyrkås p 18. Fig 4.

Demolished in the 18th century. The present church at Kyrkås (formerly Sandbäck), a small timber building probably from the 18th century, was preceded by a medieval wooden church. A 13th century baptismal font and Madonna have been preserved.

Källunga p 33.

Demolished. The present church, partly medieval, is of stone. Heavy oaken logs, probably ground plates, discovered beneath the floor during restoration in 1945–46 presumably came from a medieval wooden church.

Kärråkra p 129.

Demolished. The oldest parts of the existing (stone) church are medieval. Tradition has it that a wooden church stood elsewhere in the parish, at Högen, and this may have been a stave church.

Kölingared p 64.

Demolished. The existing stone and timber church is 18th century, the tower 19th century. The medieval church was probably of timber. A 12th century baptismal font has been preserved.

Landa (Als Hundred) p 16. Fig 3.

Destroyed by fire, probably in the 16th century. Now a part of Saleby Parish. Churchyard extant at "Skattegården". The foundations of the medieval timber church still extant: a rectangular nave (10 × 9 m) and a square chancel (4 × 4 m).

Landa (Kulling Hundred) p 49.

Demolished. The present timber church was probably built in the 17th century, and the tower dates from 1768. An earlier wooden church is supposed to have stood about 1 km further east. Written records.

Lerum p 119.

Demolished in the 1680s. The present stone church, built in 1681–89, was converted into a cruciform church in 1900. The site was previously occupied by a timber church, probably medieval, to which a stone chancel was added in 1671. Written records.

Limmared p 37.

Destroyed by fire in the 16th century. In 1546 this parish was annexed to Tranemo, by which it was probably absorbed already in the 16th century. There was a medieval wooden church south of Limmared Farm. The surviving stone foundations indicate that it was 14 m long and 8 m wide.

Ljur p 33. Fig 28.

Demolished in 1851. The parish now forms part of Närke. A timber church of oak with the ordinary medieval layout stood in the churchyard (still extant) until 1851. Written records. Medieval baptismal font now in Närke Church.

Ljushult p 37.

Destroyed by fire in the 1650s. The present timber church was built in 1668, the tower was added in 1786 and the building was enlarged in 1826. Traces of charred timber from the medieval church were discovered during restoration.

Long p 19. Fig 5.

Demolished in the 1890s. The present stone church dates from 1898. It was preceded by a timber church, probably medieval, with a stone chancel added in 1743. The church had an extension at the west end, of the same width as the nave and probably added in the 17th century.

Långared p 50

Demolished in 1825. The existing church was built in 1818 and a tower added in 1824. Its predecessor was probably a small medieval wooden church. A 13th century baptismal font suggests that the parish had a church at that time.

Mjöbäck p 38.

Burned down c. 1650. Existing timber church was built in 1851. Its predecessor, also of timber, dated from 1658. That church in turn replaced a wooden church, probably medieval, which was destroyed by fire in the mid-17th century. The previous churches were situated elsewhere in the parish, near Kullen Farm, where an abandoned churchyard is still extant.

Mofalla p 53.

Demolished, probably already in the 16th century. The present timber church was probably built in the 16th century and was rebuilt in the 1770s. 12th century Madonna.

Mossebo p 38.

Demolished in 1544. The existing timber church was built in 1773. Its predecessor, a small timber church probably dating from 1544, replaced a medieval wooden church. Written records.

Mårdaklev p 38.

Demolished in the 1680s. The existing large timber church was built in 1875. Its predecessor was a small timber church dating from 1688, which replaced a decayed medieval wooden church. Baptismal font (c. 1200) preserved.

Naum p 21. Figs 8–10.

Demolished in 1891. The large Neo-Gothic timber church now existing was built in 1891. It replaced a much smaller timber church, probably late medieval but enlarged in 1670 and 1811–13. That church was situated immediately to the south of the present building.

Roasjö p 39. Fig 30.

Demolished c. 1690. The existing timber church was built in 1690, enlarged eastwards in 1783 and the tower added in 1809. Its predecessor was a small shingled timber church, probably medieval.

Råda p 17. Fig.

Demolished c. 1712, when the existing timber church was built. Tradition has it that the old church was a stave church from the medieval period. It is supposed to have been rebuilt in 1684–85.

Rödene p 50. Figs 44, 45.

Burned down in 1834. The parish has since been amalgamated with Alingsås. The timber church, probably medieval, was "small, low and dark". It was destroyed by fire in 1834. A commemorative stone has been erected in the deserted churchyard.

Seglora p 60. Fig 58.

Burned down in the 17th century. The large stone church now existing was built in 1903. Its predecessor, a timber church from 1729, was transferred in 1916 to the Skansen Open-Air Museum in Stockholm. In this connection the foundations were discovered of a small wooden church with an ordinary medieval layout which had burned down during the 17th century.

Sjötofta p 40.

Demolished c 1625. The existing timber church was built in 1853. Its predecessor was a small timber church

from 1625, which in turn replaced a probably medieval wooden church. Medieval bell.

Skaga Chapel (Parish of Udenäs) p 76. Figs 75–78.

Demolished in 1825. The existing chapel, a stave construction, was built in 1957–58. The original chapel was a small stave church with a square nave and narrower, lower chancel and a hammerbeam roof.

Skephult p 61.

Demolished c 1844. The existing neo-classical timber church was built in 1844. Its predecessor was a small wooden church, possibly dating from 1340. Written records.

Slädene p 116. Figs 139–141.

Demolished in the 1830s. The existing church at Slädene, a small wooden chapel, was built in 1924. The wooden church demolished in the 1830s consisted of a shingled nave and a rectangular chancel in the form of a stave structure. Deserted churchyard.

Strängsered p 64. Fig 59.

Closed in 1554. The present-day timber church was built in 1671. Its predecessor was a smaller wooden church of unknown design, closed in 1554 but not demolished until a new church – the present-day one – had been built.

Svenljunga p 40. Fig 31.

Burned down in 1714. The existing (stone) church dates from 1829. Its predecessor, a timber church, was built in 1714–18, replacing a (probably medieval) wooden church destroyed by fire in 1714. Deserted churchyard about 300 m northwest of the present-day church.

Svänašjö p 62.

Probably already abandoned in the 16th century, when the parish was amalgamated with Örby. The existing timber church at Svänašjö was built in 1934. Deserted churchyard at Svänašjö Farm, a few km southwest of the present church. This was the site of the medieval wooden church.

Tostared p 62.

Demolished in the 17th century. The existing timber church is probably 17th century, the tower dating from 1824. Its predecessor was a medieval wooden church of unknown design. 13th century baptismal font.

Tyggestorp (Parish of Tranemo) p 41. Fig 32.

Abandoned in the mid-16th century. Deserted churchyard at Stommen Farm (the vicarage), where a medieval wooden church was destroyed by the Danes in the 1560s. Written records.

Trökörna p 117.

Demolished in the 17th century. The present stone church, most of which was built in the 11th century, was preceded by a church with a timber nave and stone chancel (cf Hjo). Written records.

Undenäs p 79. Figs 79–82.

Destroyed by fire in 1840. The present large brick church in the Neo-Gothic style was erected in 1891. Its predecessor was a timber church, the oldest parts of which were probably medieval, enlarged in 1690. This timber church, which burned down in 1890, stood a little further north than the present building. Pictures and written records.

Uvered p 55. Fig 50.

Burned down in 1612. The present church was built in 1840 and stands about 400 m to the south of a deserted churchyard which was the site of previous parish churches. The preceding church, built in 1647, had a medieval layout, probably the same as that of the earlier church burned down by the Danes in 1612. Pictures. Written records.

Vara p 22. Figs 11, 12.

Demolished in 1865. The present church, in the Neo-Gothic style, was built in 1900–02. For some time the parishes of Vara and Önum shared the same church. The oldest parts of the timber church demolished in 1865 were medieval, but it had been enlarged in the 17th century. Pictures and written records.

Vång p 65.

Demolished. The village of Vång, in the parish of Timmele, is supposed to have had a wooden church during the Middle Ages. A commemorative stone has been erected on the site. Written records.

Väne Ryr p 118. Figs 142–144.

Demolished. The present building, a small timber church from the early 18th century, was preceded by a medieval wooden church situated about 3 km northwest of the present building, beside Kyrksjön Lake. A wooden commemorative cross has been erected on the site. Written records.

Vänga p 110. Figs 129–138.

Demolished stave church. The present church was built in 1905, when the medieval stone church was demolished. During demolition work, timber remains, now in SHM, were discovered, comprising ground plates, top plates and wall planking of oak from a stave church.

The surviving material has made it possible to reconstruct the layout of the stave church, viz a rectangular nave and a practically square chancel. The decorated top plates have carved and incised trailing vine motifs and interlocking circles.

The stave church has been dendrochronologically dated to the mid-11th century, which makes it the oldest dated wooden church in Västergötland.

Vättak p 99.

Demolished c. 1718. The present church was built in 1718, and is cruciform with a central tower and three-sided chancel. Its predecessor was a wooden church, probably medieval. Written records.

Älgårås på 83. Figs 83–107.

Partially extant medieval timber church. This is a red-painted, shingled timber building, with a squared east end. It has a ridge turret over the west end, south and west porches and a vestry added to the north. The western part of the church is medieval, dating from the late 15th century. It was extended eastwards in 1684 and the ridge turret was added in 1735.

A narrower, medieval chancel was demolished in 1684, when the nave was extended eastwards, with the same height and width, and given a triangular end. The corner joints in the older part of the church were rebated, but the angled section was dovetailed. Original entrance in the south wall of the nave.

Archeological examination in 1980 revealed traces of the stone foundations of an earlier wooden church, possibly a stave church and probably dating from the 13th century.

Älvsered p 42. Figs 33, 34.

Demolished c 1837. The present timber church was built in 1836–37. Its predecessor was a small wooden church situated elsewhere in the parish, at Stommen (the old vicarage). Deserted churchyard and commemorative stone.

Ödenäs p 51.

Demolished. The present stone church was built in 1840. Its predecessor was a small timber church, the earliest parts of which were probably medieval.

Ölsremma p 43. Fig 35.

Demolished. The present timber church was built during the first half of the 17th century, enlarged in 1663 and rebuilt in 1837. It was preceded by a wooden church, probably medieval. 13th century baptismal font extant.

Värmland

Alster p 207.

Demolished. The present church, a shingled cruciform building, dates from 1693–95. Its predecessor was a timber church, probably medieval, situated about 300 m further east. That church was enlarged in 1643.

Arvika p 152.

Demolished. The existing hall church of stone was built c. 1650 (plans adopted 1642) and the tower was added in the 1780s. This church was preceded by a medieval timber church dedicated to St Michael. 13th century baptismal font and lily-patterned gravestone extant.

Blomskog p 179. Figs 219–222.

Demolished. The existing brick church was built in 1929, replacing a 17th century timber cruciform church destroyed by fire in 1923. The 17th century church was preceded by a small wooden church, probably a stave church, from which a richly carved door surround has been preserved. Salvaged in 1867, it is now in SHM. The surviving parts show the wall planking of the stave church to have been tongued-and-grooved with bressumers (cf Hedared). The stave church, probably the first parish church, was used until the 15th century, when it was replaced with a timber church in which the carved doorway was incorporated. On the strength of the ornamental carving, the stave church has been dated to the 12th century.

Dalby p 209.

Demolished. The existing timber church, erected in 1926–28, was preceded by a smaller timber church from 1725. That church in turn replaced two churches, one at Likenäs dating from 1638 and another, medieval, at Stommen; both these churches (or chapels) lay within the boundaries of what is now the parish of Dalby. 13th century Madonna and baptismal font.

Önum p 23. Figs 13–17.

Demolished. The present church was built for the joint use of Önum and Vara in 1864. A timber church at Stommen (the vicarage) was predominantly medieval but was extended eastwards in 1755. Deserted churchyard and commemorative stone.

Ed p 151.

Demolished. The existing stone church was consecrated in 1788. Its predecessor was a timber church at Kyrkebyn Farm, next to which, until 1704, there was a medieval wooden church which is supposed to have been abandoned many years earlier. Two 13th century baptismal font foundations extant.

Eda p 153. Figs 182–184.

Demolished in 1840. The large stone church now existing was consecrated in 1841. An earlier timber church, probably medieval, stood until 1840 on land belonging to Nolby, about 600 m further south. Deserted churchyard and commemorative cross. 13th century baptismal font.

Ekshärad p 209. Figs 260–261.

Demolished in the 17th century. The existing large timber church was built in 1686–88. It was preceded by a medieval wooden church about 300 m to the north-east. Ordinary medieval layout, but extended eastwards after the Reformation. 13th century soapstone baptismal font.

Filipstad, p 140. Fig 166.

Demolished. A small, probably medieval timber church, Färnebo Parish Church, was located at Kalhyttan, to the west of the town, but was abandoned when the trading centre (Filipstad) acquired a church of its own at the beginning of the 17th century. A commemorative stone was erected on the site of the old church in 1941.

Frykerud p 178

Demolished c. 1650. The present stone church, built in 1795–99, was preceded by a timber church from 1650. This church, like its predecessor, a medieval wooden

church, was situated about 7 km to the southeast, on land belonging to Prästbol Farm. 13th century soapstone baptismal font (now in Arvika Museum).

Fryksände p 137. Fig 165.

Demolished c. 1745. The large brick church now existing, built in 1896–98, was preceded by a timber church from 1745, situated about 100 m to the southeast. The first church is said to have stood at the northern end of Fryken, near the estuary of the river, until it was transferred to the grounds of Prästbol Farm. 13th century soapstone baptismal font.

Glava p 141. Figs 167–169.

Demolished c. 1738. The existing stone church, built in 1735–38, was preceded by a small wooden church at Fors (Gladisvall), about 7 km further south. That church, which was medieval, was destroyed in the 17th century. 13th century soapstone baptismal font and Madonna.

Gunnarskog p 154.

Demolished. The existing stone church, built in 1726–27, was preceded by a timber church, to which a chancel and tower were added in 1684. The earliest parts of this church were probably medieval.

Hammarö p 155. Figs 185–217.

Preserved, stave church demolished. The existing church is a cruciform timber building, most of which dates from the 1740s. The chancel and the easternmost section, now used as a vestry, are medieval.

The east transept was the nave of the medieval timber church, while the present-day vestry was the chancel. A small, narrow space north of the present vestry, its north wall merging with that of the nave, served as a vestry during the medieval period.

The walls of the medieval section are constructed of horizontal, hewn pine trunks. The uppermost beams serve as top plates, supporting the roof trusses. The chancel and nave both have clover-leaf ceilings, formerly embellished with 15th century paintings. The chancel roof has now been reconstructed.

All planking from a stave church antedating the timber church was discovered beneath the chancel floor during restoration work in 1931. The surviving material indicates that each plank in the walls of the stave church was tongue-and-grooved (cf Hedared, above). The timber church has been dendrochronologically dated to c. 1320, the stave church to c. 1250.

Holmedal p 183.

Demolished. The existing stone church, built in 1854–57, was preceded by a shingled cruciform timber church from 1696. That in turn superseded a small medieval wooden church on the same site. 13th century soapstone baptismal font.

Huggenäs p 189. Figs 230–232.

Demolished. The parish of Huggenäs was amalgamated with Södra Ny in 1842. The churchyard at Uggleberg Farm (originally Byn) is still partly extant. The oldest parts of the timbered church, which was demolished and subsequently re-used for a shell structure, were probably medieval.

Järnskog p 183.

Demolished in the 17th century. The existing stone church was built in 1695–99 and the tower added in 1729. It was preceded by a wooden church, probably medieval, situated about 1 km to the southwest. Deserted churchyard and commemorative stone.

Karlanda p 183. Fig 223.

Demolished in the 18th century. The existing stone church, built in 1776–78, was preceded by a wooden church, probably medieval, about 1 km further north. Deserted churchyard and commemorative stone. 13th century baptismal font with soapstone bowl and sandstone base.

Karlstad p 176. Fig 218. (Tingvalla)

Destroyed by fire in 1616. Karlstad Cathedral was built of stone in 1723–30. It was preceded by a smaller church on the island of Tingvallaön, near the river, which was consecrated in 1629 and destroyed by fire in 1719. The same site was previously occupied by a small wooden church, Tingvalla Church, which is probably the building mentioned in a document from the mid-14th century.

Kila p 144.

Demolished c. 1654. The present church, built in the 1650s and consecrated in 1654, was preceded by a wooden church, "dark, small and built of strong oak planks hewn together". 13th century soapstone baptismal font.

Kristinehamn p 208. Fig 259.

Demolished in 1859. The existing large brick church, built in 1847–58, was preceded by a timber church elsewhere in the town. It had been moved here in 1642

from a place, "Karlanda", which appears to have been the site of the medieval timber church. 13th century soapstone baptismal font.

Köla p 154.

Demolished c. 1700. The present stone church, built in 1700–01, was preceded by a wooden church, probably medieval, on the same site. 13th century soapstone baptismal font.

Lysvik p 138.

Demolished. The existing stone church, built in 1753–62, was preceded by a 16th century timber church. An earlier wooden church, possibly a stave church, was situated beside the Lysa River. 13th century soapstone baptismal font.

Långserud p 144. Figs 171–174. (Åstenskog and Lönnskog)

Demolished. During the medieval period there were three churches and chapels within the boundaries of the present parish, viz Långserud Church, and the chapels of Åstenskog and Lönnskog. The existing timber parish church was built in 1723. The wooden church which stood here previously was probably medieval.

Åstenskog Chapel

Excavation in 1959 revealed the foundations of a wooden church (measuring 15 × 9–5 × 5) at Åstenskog, a few km southwest of Långserud Church. Processional cross, c. 1200.

Lönnskog Chapel

The foundations of a medieval wooden church (measuring 7 × 5–2.5 × 3) were excavated in 1959 at Lönnskog, a few km northwest of the present church. Possibly a pilgrims' chapel.

Norra Ny p 211. Fig 262.

Demolished in the 1760s. The existing wooden church, consecrated in 1764, was preceded by a small wooden church (chapel) at Kyrkebol, about 2 km further south. 13th century baptismal font. Deserted churchyard and commemorative stone.

Nysund p 191. (Skogsbo Chapel)

Demolished. The existing cruciform timber church was built in 1638–39 and the tower added in 1736–38. It was preceded by a small medieval wooden church, Skogsbo Chapel, at Sund Farm. Tradition has it that the chapel was built by Riseberga Abbey and combined with a hostelry for travellers.

Rudskoga p 191.

Demolished in the 1770s. The existing stone church, consecrated in 1777, was preceded by a timber church, originally medieval but enlarged in 1689. That church had paintings on the walls and ceiling. Late 12th century Madonna.

Segerstad p 151.

Demolished in 1747. The present stone church, built in 1738–47 and with a tower dating from 1750–66, was preceded by a wooden church at Segerstadsbyn, about 2½ km further north. Deserted churchyard and commemorative stone. 13th century soapstone baptismal font.

Silbodal p 184.

Demolished c. 1860. The present brick church, built in 1858–59, was preceded by a wooden church, about 200 m to the southeast. An "old wooden church with a tower" is mentioned here in 1692. Deserted churchyard and commemorative stone. 13th century baptismal font.

Sillerud p 184. Fig 224.

Demolished in the 17th century. The existing centralised stone church, built in 1887–88, was preceded by a timber cruciform church from 1662, demolished in 1891. A medieval wooden church was destroyed by fire in 1662. Both wooden churches were situated about 4 km south of the present-day church, near Signebyn School, overlooking Östersilen Lake.

Skillingmark p 185. Figs 225–227.

Demolished c. 1690. The existing timber church, built in 1698–90 and rebuilt in 1880, was preceded by a small wooden church at Klevane Point in the grounds of Boda Farm. Foundations excavated in 1955 (dimensions: 7 × 5.5–3 × 3 m). A commemorative stone has been erected on the site. 13th century baptismal font.

Stavnäs p 146.

Demolished c. 1705. The existing stone church, built in 1699–1705, was preceded by a timber church, originally medieval but with 17th century additions. That church stood on the same site as the present one. 13th century sandstone baptismal font.

Stora Kil p 178.

Demolished c. 1673. The present stone church, built in 1930–32, replaced a church on the same site destroyed by fire in 1929. The previous churches in Kil were situated at Apertin Farm until 1864. The oldest church

on this site appears to have been a medieval wooden church. 13th century soapstone baptismal font.

Sunne p 139.

Demolished in the 17th century. The present stone church was built in 1641, was destroyed by fire in 1699, was re-erected, was enlarged in the 1790s and acquired its present appearance in 1887–88. The first church is supposed to have been a wooden church, situated a little further to the southwest. 13th century soapstone baptismal font.

Svanskog p 146. Fig 175. (Ämbeskog)

Demolished. The existing shingled cruciform church was built in 1733–38. Elsewhere in the parish, by Emneskog Lake, there was a medieval chapel, "Ämbeskog Chapel". The foundations of that chapel (measuring 8 × 7.5–4 × 4 m) were uncovered in 1954. 13th century soapstone baptismal font.

Södra Råda p 192. Figs 233–256.

Still extant. One of the best preserved medieval timber churches in Sweden, with paintings dated 1323 and 1494.

This church is built of pine timber, hewn to shape both inside and out. It consists of a rectangular nave (10 × 8.75 m), a lower and almost square chancel (5.2 × 5.4 m) and a small vestry to the north, butting onto the north wall of the nave. Thus it retains its medieval layout, the west porch being the only subsequent addition. The porch was built in the 17th century, when the nave entrance was transferred from south to west.

The horizontal timbers are joined at the corners by means of straight halving joints without any dovetailing – a relatively primitive technique which is not very common in Swedish medieval timber churches.

Originally, as at present, the church had only one entrance, at that time in the south wall of the nave, near the west corner. The earliest windows were small and relatively high up. One small window has been preserved in the east wall of the vestry. The inside surround of a double window with rounded arches at the top have been preserved in the east wall of the chancel.

The interior is in a good state of preservation. The chancel arch, however, used to be a good deal narrower and lower. The interior is dominated by the well-preserved paintings in the chancel and nave.

The church, which is now administered and cared for by the Central Board of National Antiquities, was extensively restored in 1913, when decayed beams were replaced and new flooring installed. The famous chan-

cel paintings, dating from 1323, were conserved in 1982–83.

Trankil p 187. Fig 228.

Demolished. The existing church, a shingled cruciform building, mostly dates from the 17th century but was enlarged in the 1730s and in 1824. It was preceded by a wooden church, probably medieval. 13th century baptismal font.

Tveta p 190.

Demolished. The existing timber church, built in 1670, was enlarged and restored in the 1870s. According to a record from 1648, the predecessor of this church was a cruciform timber building, the oldest parts of which were probably medieval. Mid-13th century baptismal font.

Töcksmark p 188.

Demolished c. 1820. The present church, a cruciform timber building with a western tower, dates from 1890. It was preceded by a timber church on the same site which was probably part-medieval and to which transepts were added in 1764. Soapstone baptismal font c. 1200.

Visnum p 206. Figs 257–258.

Demolished. The existing cruciform shingled timber church was built in 1730–33. Its predecessor was a small timber church, situated about 300 m to the southeast, in the south part of the vicarage garden. When the foundations were uncovered during excavation in 1963, the layout was found to tally with the timber churches of Södra Råda and Hammarö, e.g. with a narrow vestry butting onto the nave wall. This church had 15th century paintings.

Vitsand, p 139.

Demolished. Vitsand formerly belonged to the parish of Fryksände, which is supposed to have had an earlier timber church (pilgrims' chapel) on a promontory (Kyrknäs) overlooking Lake Brocken, on land belonging to Åsteby Farm. That church is supposed to have been abandoned already at the Reformation.

Värmskog p 149. Figs 179–181.

Demolished. The existing stone church was built in the 1760s and was partly rebuilt after a fire in 1799. It replaced a timber church from 1689, situated about 100 m further south. The foundations of that church were uncovered during excavation in 1947. That church in

turn had a smaller medieval predecessor, a small wooden building situated immediately to the south of the 17th century church and only 15 m from the shore of Värmeln Lake. It had a normal medieval layout (13 × 9–5.6 × 5.6 m).

Västra Fågelvik, p 188.

Demolished. Tradition has it that the first parish church was at Grånäsudden, on land belonging to the Tarm homestead. This is supposed to have been a medieval timber church. Late 12th century baptismal font and cover and 13th century bell.

Älgå p 154.

Demolished. The existing stone church, built in 1724–26, was preceded by a wooden church situated immediately to the south of the present one. The oldest parts of that wooden church were probably medieval. 13th century soapstone baptismal font. The church is said to have been dedicated to St Olof.

Närke

Glanshammar p 231. Figs 285–286.

Demolished. The existing stone church is medieval. Its oldest parts can be dated to the 12th century, the latest ones to the 15th. This church was probably preceded by a wooden church from the missionary period. This is suggested by a number of decorated oak planks which have been re-used and incorporated in a louvre on the third floor of the tower.

Kvistbro p 217. Fig 265.

Demolished c. 1660. The existing timbered church with its stone vestry, built in 1662, was preceded by a (probably medieval) timber building. An episcopal letter from 1421 could indicate that a church was built at that time.

Lännäs p 216. Fig 264.

Demolished. The existing parish church was built in the 1770s, but the tower is a relic of a small Romanesque stone church dating from the second half of the 12th century. Elsewhere in the parish, at Förntorp near Katrineberg Farm, there are stone foundations said to be those of a medieval wooden church.

Östervallskog p 188.

Demolished. A large timber church with a tower, dating from 1862–68, was burned to the ground in 1983 and is now being rebuilt. Its predecessor was a timber church, partly dating from the 17th century and moved "further south" in 1821. The oldest parts of that church were probably medieval. 13th century soapstone baptismal font.

Östra Ämtervik p 140.

Demolished. The existing stone church was built in 1797–98. Its predecessor was a timber church, destroyed by fire in 1781. The earliest, probably medieval, wooden church, situated immediately to the east of the present one, had an ordinary layout (13 × 8.6–5 × 4.6 m approx).

Övre Ullerud p 179.

Demolished. The existing church, a cruciform timber building dating from 1725–27, was preceded by a small timber church, the oldest parts of which were probably medieval. 13th century baptismal font.

Mosjö p 233. Figs 287–289.

Demolished. The church now in use is a Romanesque stone church and appears to have been preceded by a wooden church from the missionary period. During restoration in 1905, a large number of thick planks were found in the flooring of the existing church. The salvaged material comprised 73 wall planks of varying lengths, all of pine. At first this material was thought to have come from a stave church, but subsequently the inference has been made that the former wooden church was half-timbered, since the wall planks were dowelled together.

Tångeråsa p 218. Figs 266–284.

Still extant. Tångeråsa is the only medieval timber church surviving intact in Närke. The nave and chancel retain their medieval layout. The height of the walls and the roof pitches also appear to be unchanged. Secondary additions comprise a stone vestry, probably late medieval, and the west porch (1805). Dimensions of the church: 10.2 × 8–7.8 × 5.8 m. The chancel is unusually long.

The entire building, except for the stone vestry, is

constructed of relatively slender horizontal, hewn pine timbers. The corners have ordinary dovetail jointing. The outer walls and roofs are clad with tarred shingles from various periods.

The original entrance to the church was in the south wall of the nave, near the west corner. In 1805 it was

transferred to the west wall in connection with the building of a gallery.

The church has been dendrochronologically dated to the 13th century. The nave was found to be the oldest part, dating from the 1220s, while the chancel was built in the 1290s.

Summary

Sweden's medieval wooden churches have been relatively unknown until now, mainly, perhaps, because so few of them have survived in their original state. Compared with the many stately stave churches in the neighbouring country of Norway, the small Swedish wooden churches have been rated insignificant and therefore ignored. We have just one stave church – *Hedared* in Västergötland – and eleven medieval timber churches, most of them rebuilt and enlarged since the Reformation. Some of them, however are in a good state of preservation, e.g. *Granhult* Church in Småland, *Södra Råda* in Värmland and *Tångeråsa* in Närke.

Although so few wooden churches have survived from the Middle Ages, we know that throughout the missionary epoch (c. 1000–1150) nearly all churches were built of timber, which means that Sweden must have had thousands of such churches at that time. In Västergötland alone, there are supposed to have been more than 500 churches already in the 13th century. Many of them by then were built of stone, but they had obviously had timber predecessors.

It also seems natural that chapels or small churches during the missionary epoch should have been built of timber – the material commonly used for domestic building. Stone, which required completely different resources and knowledge, had to wait until the new faith had become more widespread and people were prepared to devote time and money to an edifice of more durable materials. Stone churches are not assumed to have become more widespread in Sweden until about 1150. And even after this, large numbers of wooden churches were still being built, above all in the heavily forested regions of the country, e.g. Småland, parts of Västergötland and Värmland. Timber church

building was never abandoned in those regions and can be said to be still surviving.

As stated earlier, few medieval wooden churches have survived to the present day. But there are several factors which nonetheless enable us to obtain a fairly close idea of early wooden church building: 1. Surviving fragments of wooden churches incorporated in subsequent stone or timber buildings. 2. Archaeological investigations. 3. Written records.

When a wooden church was demolished to make way for a larger building, usually of stone, a great deal of its material would often be re-used. Most commonly, wall planking and ground plates were put into the flooring of the new church. Remains of about ten early medieval stave churches have been discovered and salvaged in this way (e.g. *Hällestad*, *Kinnarumma* and *Vänga* in Västergötland and *Blomskog* and *Hammarö* in Värmland).

Archaeological investigations hitherto have not been very numerous or extensive, but they have generally contributed a great deal to our knowledge concerning the earliest wooden churches. The excavations in the centre of Lund have been particularly important in this respect. On the island of Gotland too, a number of churches have been excavated with great success. Most of the excavations within the region to which this book refers, western Sweden, have been carried out in Värmland, where the main focus of attention has been on abandoned churchyards; these investigations have uncovered the stone foundations of about ten medieval wooden churches (e.g. *Glava*, *Visnum* and *Värmskog*). In Västergötland, an investigation carried out soon after the turn of the century in Husaby Church revealed the lower part of a pole which it is believed could have come

from an early stave church. In *Bergstena* (Västergötland) the foundations of a wooden church were uncovered in 1954 within the walls of an abandoned stone church. In Närke, many useful archaeological investigations have been undertaken at the earliest stone churches, but these have not yet revealed any traces of wooden churches from the missionary epoch.

There are practically no written records concerning this period, except that the parishes are mentioned in various contexts from the 13th century onwards. In some cases the provincial codes furnish important information about the building of churches, but only in general terms. Interest in the earliest wooden churches already began to develop in the 17th century. Travellers and scholars with an interest in antiquities, such as Hadorph and Peringskiöld, travelled round the country, describing and drawing "remarkable things", among them numerous wooden churches which have since been demolished or destroyed by fire. These early pictures, of course, are extremely useful to studies of the structure and state of preservation of medieval wooden churches at that time. During the 19th century, when the demolition of small wooden churches was at its height, the written sources become more numerous and detailed. The nationwide inventory of 1828–30 (Inv 1830) includes many detailed descriptions of wooden churches. Inspection reports were now added, sometimes containing detailed particulars and quite often scale drawings, in connection with plans for a new parish church.

Using these three methods (studies of surviving materials, archaeological investigations, consultation of written records) it has been possible to confirm the existence of 127 medieval wooden churches in the area of western Sweden (comprising Västergötland, Värmland and Närke), now being studied.

The stave churches

This area includes Sweden's sole surviving medieval stave church, viz *Hedared* (p 100) in Västergötland. This well-preserved church, accordingly, makes an appropriate starting point for a concise account of stave churches in the area. Since a general account of Sweden's medieval wooden churches has already been published in Part I of this work, wooden churches in other parts of Sweden will only be included here in exceptional cases, mostly for purposes of comparison.

Hedared stave church is situated in a heavily forested district of Veden Hundred in the southwestern part of

the province. This parish was very small in terms of both area and population and has since merged with the neighbouring parish of Sandhult.

The small wooden church at Hedared, which doubtless had many counterparts in medieval Sweden, has long been a focal point of research. It was "discovered" during a restoration in 1901, following the removal of planking which had probably been added in the 18th century. The church was now found to consist of large, vertical and convex wall planks of oak joined to a ground plate and a top plate. The structure is simple, the wall planks having been inserted in a frame consisting of corner posts, ground plates and top plates. The planks were tongued and grooved together, one side of each plank forming the tongue and the other the groove. Although the roof joists are replacements, one finds that they resemble the originals in both number and angle; they are steeply pitched, as is typical of medieval church roofs in general and the roofs of wooden churches in particular.

The small stave church of Hedared has only entrance, located as usual in the south wall of the nave, near the southwestern corner. This entrance, then, is original and has hardly been enlarged. The chancel does not appear to have had any entrance at all. The church has only four window apertures – three in the nave and one in the chancel. No traces have been discernible of earlier windows, e.g. in the east wall of the chancel. The present windows were fitted in 1781, probably in earlier window openings which were enlarged for the purpose. It is uncertain whether windows originally existed in the north and west walls of the nave. This leaves the two windows on the south side, which have been enlarged but by all accounts have retained their original positions.

The interior of the stave church is in a good state of preservation and has changed little, which makes the medieval interior easy to reconstruct. The opening between nave and chancel may have been a little narrower, and the two rooms should have been separated by an open-work chancel screen. The wooden altar is still extant.

There has been a great deal of discussion about the dating of this stave church. Emil Ekhoff, who was the first to study Hedared, expressed himself very cautiously on the subject of dating in his book on Swedish stave churches. As he saw it, the mere fact of this being a stave church did not automatically prove that it was one of the earliest wooden churches. He compared it with the planks from Hemse stave church and its richly decorated doorway surround and antiquated structure,

which included grooves and loose tongues. He came to the conclusion that Hedared must date from the 15th or possibly the 14th century. More recent researchers have dated it to the 13th century, mainly for structural reasons. This throws into sharp relief the difficulty involved in trying to date a wooden church by means of stylistic or technological criteria, hence the eager anticipation with which we observed the evolution of dendrochronology with its increasingly dependable method of dating. An oak reference series had been compiled for western Sweden in connection with archaeological investigations of Lödöse, near Göteborg. About ten specimens were taken at Hedared, from wall planking, corner posts and top plates, with surprising results. According to estimates by Alf Bråthen, the trees used for the building had been felled in about 1500, or more exactly between 1498 and 1503. In other words, this church was built at the beginning of the 16th century, i.e. much later than we had assumed, which was a very sensational finding.

It is true that an episcopal letter of 1506 refers to the "building up" of the church, but Ekhoﬀ and others had rejected this as excessively late. He argued that the letter must instead be referring to the maintenance of the building. It reads: "To everybody visiting the parish church of Hedared in our diocese to perform their devotions, go on pilgrimage or pray . . . and those bequeathing, sacrificing or donating any possessions by testamentary disposition or otherwise for the building up of the church, the holding of the services, the care of ornaments, vessels, books and other requisites, we grant . . . 40 days' indulgence or exemption from penance imposed on them".

So the church could have been built in 1506. What does this imply? Were stave churches still being built in Sweden this late? The likelihood is that Hedared had a stave church from the early medieval period, say the 13th century. This is suggested, for example, by the reused timber in the roof joists and by a number of medieval items such as the baptismal font. In about 1500 the medieval church must have been superseded by a new one, probably because it had decayed, and so the parishioners decided to build a new church more or less resembling the old one. This rather unusual arrangement was probably due to the parish being a small one and lacking the means to finance a larger building.

Within the area we are concerned with, materials have survived from at least eight other stave churches: *Bergstena*, *Husaby*, *Hällestad*, *Kinnarumma*, *Skaga Chapel* and *Vänga* in Västergötland, and *Blomskog* and *Hammarö* in Värmland. *Mosjö* in Närke was probably a

half-timbered church.

In *Husaby Church* (p 47), dating from the 12th century, an investigation revealed the remains of a thick oaken pole in the northeast part of the nave. In the post-hole there were stones which had clearly been intended to steady the pole. A fragment of charcoal was discovered beside the remains of this pole, and it has been surmised that the pole could have come from the first church in Husaby, a stave church with poles dug into the ground, i.e. built using the same primitive technique as in the first known wooden churches of Lund, e.g. *St. Maria Minor*. This being so, the pole discovered in Husaby was probably a corner post. The wall may have consisted of stout flat-convex planks, grooved along both sides, dug into the ground and probably joined together with loose tongues.

It is uncertain whether this sole surviving fragment of an oaken pole can be related to a stave church, but it is at all events reasonable to suppose that Husaby had a wooden church before the stone building was erected in the 12th century. It is equally possible that the wooden church was constructed on the same lines as the early stave churches of Lund. It has been surmised that a wooden church was at one time joined to the still extant stone tower in Husaby, the lower parts of which date from the early 12th century. This combination of different materials – stone and timber – was not uncommon in the Middle Ages and also occurred elsewhere in Västergötland. A drawing in Peringskiöld's *Monumenta*, for example, shows *Hjo Church* with a stone chancel, while the nave was the residue of a medieval wooden church built using the stave technique.

A great deal of material from early stave churches has been successfully salvaged from *Hällestad*, *Kinnarumma* and *Vänga* in connection with the restoration of subsequent churches. This material mainly comprises wall planking, but it also includes ground plates, top plates and inferior purlins discovered in the subsequent churches and usually incorporated in their flooring. This material was already known to Emil Ekhoﬀ, who published it in his book on Swedish stave churches (1914–16), and it is now in the Museum of National Antiquities in Stockholm.

The oldest stave church seems to be that from *Vänga* (p 110) in the Hundred of Veden, where Hedared stave church is also situated. Dendrochronological investigation of the material has shown that this stave church was built after 1059, which is quoted as the earliest possible felling year.

Several of the 21 wall planks salvaged from *Vänga* have survived in their full length, which enables us to

deduce the manner in which the walls were constructed. At the top they have a dowel matching the top-plate groove, while at the bottom they have dowel holes for joining to the ground plates. Six of the planks are grooved along both edges, while in eight of them the edges have been hewn into tongues. Thus the walls were joined together by means of fixed tongues. The ground plates were joined to vertical posts.

The extensive and well-preserved material also makes it possible for us to ascertain the size and layout of the church (fig 135) and the height of the nave (about 4 m). We also find that the stave church had poles not only in the corners but also in the middle of the nave walls. We can even establish the position and width of the entrances.

Kinnarumma stave church (p 57) has been dendro-chronologically dated to the 1130s, i.e. about 80 years later than Vänga. Here again a great deal of material was salvaged when a 17th century timber church was dismantled in 1912 for re-erection in Ramnaparken, Borås. The material thus salvaged comprises 45 items: 13 wall planks, 2 doorway planks, 1 corner plank, 28 floorboards and 1 plank with a rectangular recess. With the exception of a few floorboards, all these planks were of oak.

Here again we have been able to deduce the construction of the stave church from the surviving material. On the other hand the material tells us hardly anything at all about the size and layout of the church.

Four of the planks are grooved along both edges and seven are tongued on both edges, which implies the same construction as in Vänga. Thus, judging by the material, the wall was composed of planks alternately tongued and grooved along both edges.

Two doorway planks have also survived, and since they are both left-hand posts, they must have come from two different doorways. The entrance height has been worked out by means of recesses for the lintel, but the width has had to be reconstructed partly with the aid of the Hällestad material.

One interesting detail is that two of the wall planks bear traces of painted decoration on the outside – a tendril between two parallel lines. The colours are black and red. These traces of colour suggest that stave churches could be decorated not only with carvings round their entrances but also with painted ornamentation.

One of the planks salvaged at Kinnarumma is a great deal thicker than the others and is deeply grooved on both sides. It has been inferred that this plank came from another, older stave church and was incorporated

in a differently constructed wall, viz a wall with loose tongues (as, for example, at Hemse on the island of Gotland).

At *Hällestad* (p 26) too, a great deal of the material has been salvaged from what was probably the first parish church, a stave church dated to the 1140s. This material comprises 23 wall planks, 8 top-plate sections, 2 ground-plate sections and a doorway plank, all of oak. The survival of both top plates and some ground plates has made it possible to reconstruct the layout and structure of the church. All the surviving wall planks are grooved on both sides, which should mean that the walls were joined together by means of loose tongues. The church had corner posts, as witness, for example, the fact of the best-preserved top plate having tapered dowels at both ends to carry corner posts (cf Vänga). The tall and narrow ground plates have "central drip holes" on top to enable rainwater to escape. Drip holes of this kind also occur in the ground plates of Hedared stave church.

Emil Ekhoft surmised that tongued planks were not re-used in the new timber church because they had to be hewn along the edges to fit into the floor. As a result, when reconstructing the layout of the church, he made the nave twice as long, because in it he included what he presumed to be the tongued planks. It is more reasonable, with reference to the longest and best-preserved top plate, which is 628 cm long (not including the tongues), to assume that the nave was this length (fig 26).

Fewer fragments have been preserved from the other stave churches in the area, but some of this material supplies invaluable information about the building of stave churches during the early medieval period.

Only four parts, all of them deal, have survived from the stave church at *Blomskog* (p 179) in Värmland. Three of them come from a door surround. They are richly decorated and comprise two side planks and a lintel with carved animal ornamentation. The surround was saved for posterity by being incorporated in a timber church built in the 15th century and by being discovered and salvaged by the antiquary N G Djurklou in 1867. A 17th century church was destroyed by fire in 1923.

The doorway planks are decorated with dragon bodies stylised into scrolls which cover almost the entire surface. Proximity to Norway makes it likely that the stave church at Blomskog, and especially its doorway ornamentation, dating from the 12th century, was directly influenced by the lavishness of Norwegian stave church architecture. Although only a few parts of the

stave church at Blomskog have survived, we can also deduce the wall structure, apart from the door openings. The walls appear to have been assembled by means of tongue-and-groove joints and sills (fig 222). This structure is frequently employed in the Norwegian stave churches (cf also Hammarö stave church).

The well-preserved but enlarged medieval timber church at *Hammarö* (p 171) in Värmland may have been preceded by a stave church. Only wall planking has been discovered, but it is in such a good state of preservation that we can deduce the structure of the stave church, at least as far as the assembly of the walls is concerned.

Sixteen of these stave church planks were discovered during restoration work on the church in 1931, and a further ten or so in 1979. Each plank is grooved on one edge and tongued and silled along the other, which implies the same wall structure as at *Blomskog*. It should also be remarked that several planks were decorated on the outside with carved figures and that some of them bore traces of white paint on the inside. The stave church at Hammarö has been tentatively dated to the mid-13th century.

The Parish of Undenäs in the north of Västergötland had, until 1825, a medieval chapel built using the stave technique. This chapel, *Skaga Chapel* (p 76), was re-erected in 1957–58 at the initiative of County Antiquarian Erik Salvén and Professor Erik Lundberg.

A detailed description of the chapel had been compiled prior to its demolition, and this made it possible to reconstruct the building with a fair degree of certainty. It was a small stave church with an almost square nave (5.70 × 5.50 m) and a narrower, lower chancel (3.0 × 2.9 m), the entire building being of pine. It had open roof beams and only a few small windows to let in the daylight. In size and design it was highly reminiscent of the still extant stave church at Hedared.

Another stave church in Västergötland is known to us both as a result of excavation and through the preservation of a few of its wall planks, namely the stave church in the Parish of *Bergstena* (p 48). Excavations revealed simple stone foundations (13.65 × 8.90 m) and, inside them, a burned stratum which would seem by all accounts to constitute the remains of a wooden church ravished by fire. When the medieval parish church was demolished in the 1840s, a number of oaken planks were salvaged which may have been wall planks from a stave church. Several of these planks were grooved.

A number of stave churches, or parts of churches built by means of stave technique, are also depicted in Peringskiöld's *Monumenta* (c. 1670). Hjo Church (p 52,

destroyed by fire in 1794, consisted of a stone chancel, a short, uncompleted nave, also of stone, and a wooden nave, at least the eastern part of which, according to the drawing, was built of vertical planks.

Slädene Church (p 116), also depicted by Peringskiöld, was demolished in the 1830s. This was a small wooden church which, according to the drawing, comprised a shingled nave and a straight-ended chancel with vertical wall planks set in ground plates and top plates. The nave being shingled, we cannot really tell whether it was constructed in the same fashion, but it was probably built of horizontal timbers; these tended more often to be shingled, since the joints were otherwise prone to rot. Most probably there was a stave church here and its nave was subsequently (perhaps during the late medieval period) replaced with a timbered structure.

Altogether, then, eleven stave churches are known to have existed in our area; this is only a very small proportion of the large number which doubtless once existed in western Sweden. Many of the Romanesque stone churches built during the 12th century and the first half of the 13th doubtless had wooden predecessors, most of them probably stave churches.

It is vitally important, in the course of restoration and repair work which involves taking up the floors of churches, to conduct archaeological investigations which can shed more light on the occurrence and construction of Swedish stave churches.

Structurally speaking, the stave churches known to us from western Sweden can be divided into the following groups: 1. Those with corner posts and wall planking dug into the ground, i.e. without stone foundations and ground plates. This group includes *Husaby* in Västergötland, 11th century. 2. Those with ground plates on stone foundations, corner posts and tongued and grooved wall planking. Loose and fixed tonguing appears to have been used simultaneously. But loose tongues were apparently the earlier method of construction. This group includes the other Västergötland stave churches, viz *Hedared*, *Hällestad*, *Kinnarumma* and *Vånga*. 3. The same structure as in no 2, but with a more complicated fixed tongue complete with a "sill" to make the wall planks fit more closely together. This wall structure was employed in the two Värmland stave churches – *Hammarö* and *Blomskog*. Hammarö has been dated to the mid-13th century, Blomskog to c. 1200.

A special position is occupied by the materials salvaged from *Mosjö* in Närke, comprising a large number of wall planks of flat-convex section. These were ini-

tially assumed, with good reason, to have come from a stave church, but closer examination has shown that this material formed part of a wall consisting of horizontal planks inserted in corner posts, i.e. a half-timbered building. These planks, which were neither tongued nor grooved, had been held together with thick pegs.

The timber churches

Hedared, then, is the sole survivor of the numerous stave churches of medieval Sweden. Although material has been salvaged from several stave churches and even more are mentioned in the written records, our knowledge of stave churches in Sweden is sadly deficient.

A much greater number of timber churches have survived. Some of them are in a very good state of preservation, virtually untouched, while others have been extensively added to. In the area now under consideration – Västergötland, Värmland and Närke – five timber churches have been partly or entirely preserved. *Södra Råda* in Värmland and *Tångeråsa* in Närke are virtually in their pristine state, while *Hammarö* (Värmland) has lost the west wall of its nave and has been extensively enlarged. The naves of *Brämhult* and *Älgårås* (Västergötland) have been preserved, but they were enlarged and altered during the post-Reformation period.

The investigation has shown that timber churches with the typical medieval layout of rectangular nave and a narrower, frequently square chancel (e.g. Finnerödja – Jällby, Västergötland) were still being built well into the 17th century. Medieval techniques also persisted for a long time in structural details such as corner jointing.

Dendrochronological examinations indicate that *Tångeråsa* in Närke is the oldest of the timber churches surviving in this area. As per the examinations the nave was already built in the 1220s, the chancel being added in the 1290s (see below).

Tångeråsa Church (p 218) stands in typical forest country, in a small parish with few homesteads. Perhaps it has these conditions to thank for its survival. The parishioners had neither the occasion nor the money to build a larger church or to rebuild or enlarge the small medieval timber church they already had. Plans were made, though, in the mid-19th century to replace the old timber church with a larger stone building.

Tångeråsa Church consists of a rectangular nave, a rectangular and unusually long chancel (7.8 × 5.8 m), a stone vestry (probably late medieval) and a small western porch dating from 1805.

The nave and chancel both consist of horizontal,

hewn pine timbers of relatively slender dimensions (about 20 cm thick). Ordinary dovetail jointing has been used in the corners. The uppermost layer of wall beams, both in the chancel and in the nave, serves as a top-plate, supporting the roof trusses and gable trusses, the latter being timbered in both chancel and nave.

The outer walls and roof are clad in tarred shingles from various periods. The roof shingling, like the gable trusses and the porch shingling, consists of shingles in the true sense, i.e. sawn shingles, and was partly renewed in the 1970s. The chancel and nave walls are clad in shakes, i.e. hand-split "shingles", partly of antiquated design (fig 283). Some wall sections, especially on the north side of the chancel, may be medieval. The roof shingling has always been tarred, while the wall shingling, which is now also tarred, used to be coated with a mixture of tar and red Swedish farm paint.

The roof trusses and, consequently, the pitch of the roofs, do not appear to have changed since the Middle Ages. Several battens and tie beams, however, have been replaced recently.

The entrances used to be on the south side only, both in the nave and in the chancel. The windows were small and high up, with three in the chancel, one in the east wall and two in the south, while the nave appears to have had two small window apertures in its south wall. Several, if not all of the windows had stained glass, and so the church cannot have admitted much daylight.

The interior has changed little since the medieval period, but the chancel arch has been appreciably widened (to the same width as the chancel) and large windows have been inserted in both chancel and nave. Traces of medieval figurative painting on the east wall of the chancel and on a sawn-off beam show that the chancel at least was decorated with paintings, dating probably from the 14th century.

Of the original furnishings and appointments, the altar table, which is a masonry structure with a top slab, has survived, together with part of a 15th century reredos and two crucifixes. The oldest object in the church is the grey sandstone baptismal font, which dates from the mid-13th century and is thus contemporaneous with the church itself.

One cannot help being struck by the unusually long chancel at *Tångeråsa*. Whereas most chancels in medieval timber churches (and in stone churches too) are square or sometimes even wider than they are long, this one is almost 8 metres in length. It postdates the nave, which could mean that the nave too should have been altered and enlarged. The chancel of an older timber church, *Älgårås* (Västergötland), not far from

Tångeråsa, displays similar proportions. It has not been possible to establish whether this first church at Älgårås was a stave church or a timbered structure, because only the stone foundations are still extant.

Despite the unusual proportions of its chancel, there is reason to assume that Tångeråsa represents the normal structure of an early medieval timber church, viz a rectangular nave with a lower and narrower chancel, an entrance in the south wall and small windows positioned high up, the entire edifice being shingled and steep-roofed. This is very much the same type of timbered church as can be seen in the eastern parts of Sweden, the well-preserved church at Granhult in Småland (part I, p 19 et seq). That church, however, is a good deal loftier (about 12 m to the ridge of the nave roof) than the timber church at Tångeråsa (about 10 m).

Another, slightly younger type of timber church is represented by three churches in the south of Värmland, viz *Södra Råda*, *Hammarö* and *Visnum* (not extant), all of which had the same layout: a rectangular nave, a narrower, almost square chancel and, to the north of the chancel, a small vestry, the north wall of which is flush with the north wall of the nave.

Södra Råda Church (p 192 et seq) is one of the best-preserved medieval timber churches in Sweden. Thanks to the whole of the interior, i e the walls and ceilings of both chancel and nave, having been decorated with murals in the 14th and 15th centuries, the character of the medieval interior is in an unparalleled state of preservation.

The churchyard is enclosed by an antiquated log wall, consisting of corner-jointed horizontal logs. Every homestead in the parish was responsible for the upkeep of a certain part of this enclosure. Provision to this effect is made in the Västergötland Code, which was already written down in the early years of the 13th century, and the practice has survived down to the present day.

The church is built of horizontal timbers – heavy hewn logs of pine. The corners are held together by halving joints only, i e without any dovetailing, and secured by means of vertical dowels; the same primitive corner-jointing technique was also used at Hammarö. The walls are shingled and tarred on the outside. Remarkably enough, the high roof trusses and the cloverleaf-shaped, arched ceilings are the original ones.

The church consists of a rectangular nave and a narrower chancel with a straight east wall. A vestry, built at the same time, is situated to the north of the chancel, flush with the north wall of the nave and extending as far as the east wall of the chancel (cf

Hammarö and Visnum).

Originally this church had a door opening in the south wall of the nave, near the west end. That door had an elaborate external surround (fig 249). The doorway was blocked up in the 17th century and replaced with a new main entrance in the west end. Two of the original church windows are extant (figs 250–251). One of them is a small aperture in the east wall of the vestry, and the other, now blocked up, is in the east wall of the chancel. The latter consists of two round-topped lancets, which were separated by a central colonnette resting on a plinth let into the ground beam (cf Tångeråsa Church).

As stated earlier, the medieval interior of *Södra Råda* Church is in an unusually good state of preservation (fig 253). The elaborate paintings date from two distinct periods. Curiously enough, they are both inscribed with dates: 1123 in the chancel and 1494 in the nave. The oldest inscription, translated from the Latin, reads: "This was written (painted) about the Virgin Mary in the Year of our Lord 1323, when Bishop Petrus ruled." The chancel paintings mostly comprised scenes from the legend of Mary. Dendrochronological examination has shown that the entire building was probably erected 1310, which is a slight deviation from the former assumption that it dated from the closing years of the 13th century.

Hammarö Church (p 155 et seq), near Karlstad, as we have already seen, closely resembles *Södra Råda* in its layout and in other respects. The similarity of detailing, e g doorway and window design, is so conspicuous as to suggest that both churches were the work of the same master builder.

The medieval church at Hammarö is easily reconstructed in spite of extensive changes (fig 210), especially in the 18th century. The nave, chancel and vestry have retained their original layout, and the walls are still the same height. Only the original west wall of the nave has disappeared, due to the church having been extended westwards. The medieval walls consist of horizontal, hewn pine timbers measuring 20 × 25 × 30 cm. The corners are half-jointed without any dovetailing, just as in *Södra Råda* (fig 197). The beams are hewn smooth both inside and out and partly decorated with shallow, horizontal parallel lines. This detail shows that the timber was meant to be visible on the outside as well, which should mean that the outer walls were not shingled originally.

The church interior is now dominated by the alterations made in the 18th century, when the medieval church was extended westwards and, somewhat later, north and south transepts added. Thus the east transept

is the medieval nave, while the medieval chancel, now shut off, is the present-day vestry. Only in the original chancel, with its reconstructed timber vaulting and murals, has the medieval interior remained predominantly unchanged. The paintings parts of which are well preserved, date from the closing years of the 15th century.

Dendrochronological examination has shown that the church was probably built in the 1320s, i.e. somewhat later than its sister church of Södra Råda.

All the remains of *Visnum* Church (p 206), not far from Södra Råda, is the foundation stones uncovered during an archaeological investigation in 1963. Enough of the foundations could be uncovered, however, for the layout of the medieval church to be established with almost complete certainty. It presents the usual pattern of a rectangular nave, a narrower, almost square chancel and, on the north side and flush with the nave wall, a small vestry, in other words exactly the same layout as the timber churches of Södra Råda and Hammarö. It is apparent from a number of painted boards re-used in the belfry that the medieval timber church at Visnum was decorated with late medieval paintings.

Two of the partly extant timber churches – *Brämhult* and *Älgårås* – were built during the second half of the 15th century. In both cases only the nave has survived, but excavations have revealed the whole of the original layout.

Brämhult Church (p 120 et seq) is built of horizontal hewn timbers with dovetailed corners in the typical Scandinavian style. The nave is constructed of oak beams to rather more than half its height, as are parts of the western porch. The beams have been hewn smooth both inside and out. On the outside the walls are clad with vertical cover boarding, painted white. An original, low doorway has been found in the north wall of the nave.

The medieval timber church of *Brämhult* consisted of a rectangular nave, a smaller, almost square chancel and, probably, a porch in front of the main entrance (fig 161). The master builder who extended the church eastwards in 1796 supplied the following figures concerning the original dimensions of the church: nave 7.5 × 6.4 m, chancel 3.4 × 3.9 m. These measurements, referring to the medieval Stockholm aln (53 cm), imply a normal medieval layout. The walls of the church were shingled on the outside and coated with a mixture of tar and red Swedish farm paint. The roofs too were shingled. There was no tower and so the bells were hung in a separate belfry in the churchyard, just as they are today.

The 15th century timber church was preceded by a smaller wooden church, possibly a stave church, the

foundation stones of which were excavated in 1951.

Älgårås Church (p 83 et seq) in the northeast of Västergötland is a red-painted, shingled timber church, the western part of which is medieval. Between the medieval nave and the three-sided chancel added subsequently there are distinct joints on both the north and south sides.

The walls are entirely of horizontal, hewn pine timbers. The three lowest beams, which do service as a plinth, are slightly more massive than the other wall timbers (20 × 30 cm approx). The medieval corners are half-jointed, but the plinth is dovetailed. All roofs and outer walls are shingled and tarred. The walls are coated with a mixture of tar and red Swedish farm paint. It is questionable whether the smooth-hewn walls were originally shingled. They may have been red-tarred during the medieval period and shingled later on.

In spite of the quite extensive changes it has undergone, the original appearance of the medieval timber church can be reconstructed with a considerable degree of certainty. The nave, for example, has retained its original length and width, while the medieval chancel was removed when alterations were made to the church in the 17th century. The height of the nave walls and the roof truss above the western part appear to be practically unchanged, and so does the angle of the gables.

Originally there was only one entrance – the surviving one in the south wall of the nave. Contrary to what might have been expected, no traces of any entrance further west were discernible when the wall timbers of the church were uncovered for re-shingling in 1964. The original windows must have occupied the same positions as the existing ones, because no blocked-up openings have been traceable.

The interior was characterised by the normal bipartite division into a relatively large, wide nave and a narrower chancel. A painting fragment, now visible from the vestry attic, shows that the interior was decorated with paintings from the 15th century.

The church at *Älgårås* was also preceded by a smaller wooden building, possibly a 13th century stave church. We know this because archaeological investigations when the church was being restored in 1980 revealed the stone foundations of a smaller churchbuilding (fig 107).

Materials and techniques

The *foundations* of the medieval timber churches mostly consist of a low and narrow course of dry stone masonry. Width and height can vary a great deal, depending on the terrain. As a general rule, however,

one course of undressed stones at ground level was considered sufficient, with larger, frequently flat stones at the corners.

The foundations of most of the churches which are still standing have been renewed in recent times and in many cases cemented, which does not appear to have been the medieval practice. To identify the methods originally used in laying the foundations of timber churches, therefore, one may need to study the foundations uncovered as a result of excavation. Between the 1940s and quite recently, about 10 such excavations have been undertaken in deserted churchyards in Värmland. An excavation at *Värmskog* (p 149 et seq) in 1947, led by Armin Tuulse, revealed the foundations of two wooden churches, the larger of which was 17th century while the smaller, situated at a lower level, probably dated from the 13th century. All the foundation walls consisted of dry courses of undressed stones (fig 178). The foundations of the earlier wooden church had been partly removed or displaced, but it was still possible to identify the layout. Similarly, it could be established that these foundations consisted of quite large and carefully selected stones in one course, whereas the foundations of the 17th century church comprised several courses of smaller stones. Judging by other excavations as well (*Lönnskog – Svanskog*, p 145 et seq), the commonest medieval technique of laying the foundations for timber churches would seem to have been a narrow course of carefully chosen stones and slightly larger cornerstones. There are exceptions, however, probably due mainly to drainage considerations. An excavation conducted by Marianne Johnson at *Ålgarås* churchyard in 1980 revealed the foundations of an earlier wooden church consisting of several courses of undressed stones which presented a foundation or platform about one metre across. Similar foundations were excavated at *Visnum* in 1963 (p 206).

The building materials for the surviving timber churches consist of horizontal, square-hewn timbers of pine or oak. Pine is overwhelmingly predominant. In the area under consideration, only part of the western section of Brämhult Church was built of oak beams. The surviving material from the stave churches presents a different picture, oak being a common if not the dominant material. The ground plates of timber churches could be made of oak logs for the sake of durability (cf *Pelarne, Sjösås* in part I). Except for *Brämhult*, however, no such instance has been verified in the west of Sweden.

Timber dimensions can vary a great deal, depending on where the timber grew and on other circumstances.

Wall thickness, however, is fairly consistent (20–25 cm), while beam height varies according to the size of the timbers (30–35 cm, more in exceptional cases). The wall was quite often built on the principle of positioning alternate logs in the same direction – root and top – for the sake of equilibrium (e.g. *Tångersåsa*). The beams are often hollowed out underneath, so that each one will fit squarely onto the beam below it; this was probably intended above all to keep out wind and weather, but it was also made for a stronger wall (cf *Södra Råda*).

The maximum length of pine timbers is normally about 10 metres, and the nave was often made this length so as to dispense with joins. Careful instructions were issued concerning dimensions of this kind and the other dimensions of the timbers when preparations were being made for building a church. Farmers in the parish were required to supply building materials from their own woodlands in proportion to the taxation rating of their homesteads (cf the ecclesiastical section of the *Småland Code*, cit. part I, p 10).

Timber for the church was chosen for its durability and doubtless with great care. This is apparent, for example, from quality of the surviving medieval wooden churches. The trees had to be felled during the winter months and then left to dry for a year or two in order among other things to prevent the joints from deteriorating as a result of shrinkage.

Special attention was paid to the choice of ground plates, which were more prone to rot than other parts of the building. Consequently oak was frequently used for these parts, even if the rest of the church was built of pine. The ground-plate corner joins were clearly also subject to different rules than the rest of the walls. For the sake of stability they were united by a special half-joint, whereas the other beam courses were dovetailed in the ordinary way (e.g. *Ålgarås*). The ground-plate logs too are generally somewhat wider than the other timbers, with the result that they form a distinct plinth; this may have been an emulation of the moulded plinths of stone architecture.

The other wall timbers were mostly joined together by dovetailing, with the result that a timber church, like its stone counterpart, would have smooth corners. At *Södra Råda* and *Hammarö*, however, which have many other features of structure and design in common, the corners have staight halvings without dovetailing, held together with dowels (fig 197).

The outer walls

The wall beams are meticulously hewn both inside and

out, usually to perfect smoothness. The smooth finish inside is not surprising, but one might think it was superfluous where the exterior was concerned. In several cases (e.g. *Hammarö* and *Södra Råda*) the wall beams are decorated on the outside with shallow horizontal grooves, which of course were meant to be seen. This should mean that the original builders made do with tarring the outer walls or giving them a coat of red Swedish farm paint. This is an established fact in several cases where the wall has been shielded by a subsequent accretions but includes weathered surfaces with traces of tarring (e.g. *Granhult*, Småland). But at *Södra Råda*, where the west wall is now bare inside a porch probably built in the 1680s, there are no traces of tar or red paint to be seen. This probably means that the wall was only left plain for a short while after building; nail holes make it quite clear that this section of the wall was also shingled.

Unlike the stave churches, which were neither tarred nor shingled, the walls of the timbered churches were normally covered with shingling, which would be tarred or painted with red Swedish farm paint. The roof shingles had to be replaced repeatedly, exposed, as they were to heavier wear than the shingles on the walls. Consequently no medieval roof shingling has survived. But some wall shingling appears to be pristine. This is particularly true of the shingles on the north wall, especially right at the top under the eaves, where there was least exposure to wind and weather.

A good example of this kind is provided by the north wall of *Södra Råda* Church, where one notices that the bottom courses of shingling are smooth and straight cut at the bottom, while the higher courses have a distinctly concave contour to the visible cone part (fig 245) except for patches mended subsequently. The straight-cut shingles at the bottom date from the extensive renovation in 1913 and show little sign of wear while the top shingles are heavily eroded, which indicates that they have been in position for a long time.

The same situation is to be found at *Tångeråsa*, where it is above all part of the north wall of the chancel, near the northeast corner, which is clad with antiquated shingles of varying size and design (fig 283). Several of these shingles are doubtless original, as witness for example the heavy erosion. Some of them are rounded at the bottom, while others are pointed and conspicuously large, which is typical of surviving medieval shingles.

The other surviving timber churches in the area, *Älgarås* and *Brämhult* in Västergötland and *Hammarö* in Värmland, all have comparatively modern wall clad-

ding. *Älgarås* and *Hammarö* have red-painted shingles, applied recently, while *Brämhult* has white weatherboarding.

In this connection too, timber churches which are only known to us from pictures and descriptions can do a great deal to improve our knowledge of the treatment of outer walls. The careful drawings of many timber churches which were prepared in about 1670 for Peringskiöld's "Monumenta" are particularly important in this respect.

These drawings show that most churches were shingled, except for the porches, the timber walls of which were generally left bare. The timber church at *Hundakulla* (Beateberg, Västergötland), which was a timbered hall church, had a west wall of bare timber and vertical boards on the outside of its south wall (fig 74). The walls of the churches at *Berga* and *Björkäng* were not shingled at all (figs 62, 63).

Entrances

The entrances of the timbered churches, like those of the stave churches, were located in the south wall of the nave, near the southwestern corner. This, almost without exception, was the one and only entrance to the church. Chancel doorways are rare but do occur in the area, e.g. in *Tångeråsa*, where the unusual length of the chancel makes plain the need for a special entrance. It is uncertain whether the chancel at *Hammarö* originally had an entrance, and we know that the chancel at *Södra Råda* acquired an entrance as late as 1728 and that this was blocked up in 1893.

One church in this area – *Brämhult* – had an entrance on the north side; this church had a low but conspicuously wide door opening in the north wall of the nave, near the western corner (fig 156). Curiously enough, no traces of a south entrance were observable when the church walls were uncovered during renovation in 1951. This may possibly be because the entrance to the churchyard from the church hill was already situated on the north side during the medieval period, which made it natural for the entrance to the church itself to be placed on this side, as are the two entrances used today.

The south doorway of the nave at *Älgarås* seems to be original, but instead of being located in the western part of the south wall as in most other cases, it is positioned well to the east (cf *Hjo* Church), nearer the original eastern corner (fig 91). No traces of an entrance further west were discernible in 1964, when the wall timbers of the church were uncovered for reshingling. The en-

trance, which has probably been widened slightly, has a straight lintel and is framed with profiled mouldings. This makes it hard to deduce what the doorway can have looked like originally.

The original entrances at *Södra Råda* and *Hammarö* are blocked up and completely covered by shingling on the outside, but during restorations important observations could be made concerning their design (fig 249). These two entrances are also very similar to each other as regards such details as ornamentation, for example. The opening is surrounded by stout jambs, and a three-centres arch with rosette spandrels has been carved into the lintel (provided by the next layer of logs). Both inside and out, parallel lines have been carved in these door openings, probably to imitate the mouldings of a medieval stone church. In both churches, the doorway between chancel and vestry is of similar design but roundarched and with no jambs (fig 202).

The original doorways at *Tångeråsa* have now been blocked up but are still visible from the outside. The nave entrance was round-arched, while the chancel entrance had a straight lintel. The low, chancel entrance (185 x 85) doubtless retained its original design, while the nave entrance was probably enlarged somewhat.

Since all the doorways of the churches depicted in J Peringskiöld's "Monumenta" (1671) have porches in front of them, their design remains indeterminate. Porch entrances are dealt with below.

Windows

Few original window openings have survived in the timber churches which are still standing. The majority have either been enlarged or blocked up. The only medieval windows still in use are the small vestry windows of *Hammarö* and *Södra Råda* (fig 251), both of which are located in the east wall, with straight lintels on the outside and wide-angled embrasures. They are both very narrow, only 13 cm across on the outside (*Södra Råda*). Although these two surviving windows were only required to light very small rooms, they can still be termed representative of the lighting of the medieval timber churches, the windows of which, especially during the early medieval period, were very small and generally high up. The 13th century church at *Granhult*, Småland (Medeltida träkyrkor part I, p 21 fig 6) has four small round-arched windows on the north and south sides, only one beam course below the eaves, i.e. as high up as they could possibly be installed. The gable of the west wall at *Älgårås* bears traces of a small round-arched window (fig 102) which may possibly have

formed part of the earlier timber church on the same site.

It therefore seems safe to say that the earliest timber churches had small windows, placed high up. Later on, by the closing years of the 13th century and about 1300, windows were a good deal larger and were placed further down. This is apparent, for example, from an east window, now blocked up but preserved on the inside, in the chancel of *Södra Råda* (fig 250). The embrasure has been formed by bevelling the beams, while the sill and the top of the window were hewn out of the beams above and below. This window was divided into two lights and had round arches at the top. The two halves of the window were separated by a centre post. *Hammarö* Church, which closely resembles *Södra Råda* in design and detailing, doubtless had a similar chancel window, but this has been completely obliterated by the installation of a larger window.

Thus the surviving churches in this area furnish important but not very exhaustive information about the window designs of medieval timber churches. Nor do the surviving materials from stave churches have very much to tell us about the design and positioning of windows.

More is to be gathered from the carefully executed drawings in Johan Peringskiöld's "Monumenta" from 1671. The drawing of the timber church at *Berga* (Västergötland) shows a diminutive hall church with two large rectangular windows in the south wall (fig 62). Between them is a small window aperture, placed high up, which may possibly be original. In the east wall of the church, close to the northeast corner, there is also a small opening which may possibly have served as lighting for a vestry. The timber church at *Hundakulla* (now Beateberg) has two pointedarched double narrow windows in its south wall, probably dating from the late medieval period (fig 74). The same kind of window, but this time probably round-arched, occurs in the drawing of *Undenäs* Church, in the south walls of both nave and chancel (fig 79). The timber church at *Halna* (Västergötland) had a simpler, probably later type of window at this time. The south wall immediately to the west of the porch had a large window with a triangular arch (fig 66). The timber nave at *Hjo* (fig 46) had in its eastern part a large square window, probably secondary, and, further up in the wall, close to the eaves, three small rectangular, horizontal window openings.

The rectangular window opening was the most suitable shape for a timbered building, and it seems to have become widespread during the late medieval period, with the result that the earlier timber churches acquired

large, practical windows instead of the small apertures they had had previously.

Interior

The interior of the medieval timber church, like that of the stave church, is mainly characterised by its division into a larger, mostly rectangular nave and a smaller chancel. These two parts of the building were separated by the chancel screen. The few hall churches (i.e. churches where the chancel was not distinguishable from the outside) built in this area during the late medieval period, e.g. *Berga* and *Hundakulla* (Beateberg), probably had high screens to segregate the two rooms.

The wall beams were hewn to a smooth surface which could be painted without any further treatment. In several cases, however, the beams had shallow profiles at their edges and at the door surrounds, as for example in the case at *Hammarö* and *Södra Råda* (figs 241, 255).

Both walls and ceilings were often lavishly decorated with paintings which dominated the interior. The best example of this to be seen in Sweden is *Södra Råda*, where the ceilings and walls of both chancel and nave were decorated with painted scenes at various times, those in the chancel being dated 1323 and those in the nave 1494. *Hammarö* Church was also decorated throughout with paintings. Only fragments of these have survived, however, mostly in the original chancel (figs 199–203) and on the east wall of the nave (fig 198). Here again, we know from surviving boards that the cloverleaf ceilings were decorated with paintings. All the paintings at *Hammarö* were painted in the late 15th century and are related to the nave paintings of *Södra Råda*, which as we have already seen date from 1494.

Painting fragments from *Tångeråsa* (fig 282) and *Älgårås* (fig 105) confirm that these churches too were decorated with paintings. In the case of *Älgårås*, however, fragments of painting have survived on a beam re-used in the north wall of the chancel, which would seem to suggest that it comes from the previous timber church on the same site.

Surviving boards from *Bredsäter* (Västergötland) medieval timber church with figurative scenes painted during the late medieval period (fig 39a) show that the inside walls could sometimes be lined with boarding which was then painted. Presumably this was because the wall beams had not been hewn smooth enough to carry paintings. At *Visnum*, a number of painted boards from an earlier timber church were re-used in the belfry built during the 18th century (fig 258), but these could

be panel boards from a ceiling.

The wooden churches usually had timber floors. These could be constructed of stout planking, frequently of oak, which was more resistant than pine. Material from an earlier wooden church was quite often incorporated in subsequent flooring. The extensive stave church material from *Hällestad* and *Kinnarumma* (Västergötland) was used as flooring in timber churches built during the 17th century, while the stave church planking at *Hammarö* (Västergötland) provided flooring for the chancel of the timber church. The stave church planks at *Vänga* (Västergötland) served for many years as flooring in the medieval stone church, just like the wall planks from *Mosjö* (Närke).

We do not know exactly what the chancel arches of the timber churches looked like, because in all the surviving churches these arches were enlarged after the Reformation. It seems probable, however, that just as with window and door openings, these arches imitated the round arches of Romanesque stone churches (cf *Medeltida träkyrkor* part I, *Aneboda*, fig 75 and *Gladhammar*, p 179). When the chancel arch at *Long Church* (Västergötland) was enlarged, probably when the stone chancel was built in the 18th century, it was made slightly round-arched (fig 6). No chancel screens or any traces of them have been found in the surviving churches.

The high altar in the chancel seems generally to have been of timber in the wooden churches, but with a stone altar slab or else with a small stone slab let into a wooden top. This was because communion vessels must not be placed on wood.

There were also masonry altars. One of these is still extant, namely at *Tångeråsa*, where it is still in situ (fig 279). The altar slab is a ground monolith. On the south side of the altar is a small niche which may possibly have served as a reliquary. At one time, probably between 1884 and its restoration in 1935, this altar was lined with boards.

The wooden altar in the chancel of *Södra Råda* Church has been renewed and moved from its original position. The medieval altar probably stood close to the east wall of the chancel, but no traces of the altar can be seen because that part of the wall was replaced during restoration in 1913.

There is a particularly interesting arrangement of the south side of the chancel entrance in the nave of this church. A Calvary now stands here, consisting of a 14th century crucifix flanked by pictures of the Virgin Mary and St John painted on boards, clearly at the same time as the paintings of 1494. The groove was integrated with

the paintings in such a way that probably there was also a lay altar here, the altar of the Holy Cross, which was probably put up when the paintings were executed. Originally the crucifix was probably hung above or in the chancel arch.

The side altars formerly occupying the northeast and southeast corners of the nave, in the usual medieval manner, have not survived but are mentioned in earlier records. The surviving wooden sculpture, mostly an image of the Virgin, which once adorned the northern side altar, suggests that, small as they often were, these timber churches also had side altars. The church at *Övre Ullerud* in Värmland (p 179) is said to have had "a great abundance of carved images covering the chancel walls" (Djurklou). This could suggest that the church once had several altars.

Vestries and porches

Only a few original vestries connected with the timber churches have survived in this area. There are the small timber vestries of *Hammarö* and *Södra Råda* and the stone vestry of the timber church at *Tångeråsa*. We also know from excavation that the demolished timber church of *Visnum* had the same type of vestry as is extant at *Hammarö* and *Södra Råda*.

This type of vestry, a low, narrow room on the north side of the chancel, as described above, is typical of the three Värmland churches and does not occur anywhere else in Sweden. The space between the east wall of the nave and the north wall of the chancel was utilised by extending the nave wall eastwards as far as the east end of the chancel (figs 192, 239). Both at *Hammarö* and at *Södra Råda*, the tiny vestry is lit by means of a small window opening in the east wall. At *Hammarö* this is still the only source of light, while at *Södra Råda* a slightly larger window has been inserted in the north wall.

Churches without a special vestry probably had a screen-off space in the chancel serving the same purpose. A drawing in Peringskiöld's "Monumenta" of the timber church at *Berga* (Västergötland) shows, in the north part of the east wall, a window opening, positioned low down, which may have lit a space of this kind (fig 62).

Stone vestries were not infrequently built next to wooden churches, because they made a much safer repository for church valuables. In many cases this is the only surviving portion of the medieval timber church (cf *Medeltida träkyrkor* part I, figs 26, 31). At *Korsberga* (Västergötland) the medieval stone vestry – dated by

means of late medieval murals – has survived next to a 17th century timber church. The stone vestry adjoining the timber church of *Tångeråsa* (Närke) is less easy to date, but this too is probably late medieval (figs 268, 274).

None of the medieval porches in the area would seem to have survived completely intact. The timber church of *Brämhult* (Västergötland) has a western porch which was transferred from an original entrance in the north wall of the nave. Parts of this porch are of oak beams, i.e. the same material as the 15th century western part of the nave. It seems reasonable to suppose that porches were built onto timber churches during the late medieval period, i.e. at the same time as they were added to stone churches elsewhere in the country. The porches depicted by Peringskiöld c. 1670 are hard to date. They all appear to be of similar design, built of horizontal timbers and usually with a straight-lintelled entrance in the south wall. Occasionally this entrance is round-arched. Church accounts, insofar as they survive, have confirmed that these porches were built or renovated in the 17th and 18th centuries.

Dating

The difficulty of dating medieval timber churches solely on the strength of structural details of stylistic valuations has long been apparent, and for telling the approximate age of these buildings we have therefore been dependent on the occurrence of paintings or ornamental carvings.

Dendrochronological sampling and analysis have now made it possible for wooden churches to be more firmly dated. All the wooden churches now extant have been examined, and most of them successfully dated, in this way. In a number of instances, however, the analysis has been impeded by the unfavourable conditions associated with the growth of the timber, and the results must therefore be termed preliminary. This has been pointed out with reference to the individual churches concerned, and it means that several specimens will have to be obtained in order for reliable dates to be obtained. Surviving material from the demolished wooden churches has also been dendrochronologically examined, with good results, but here again, complete dating will require numerous analyses. The third volume in this project, dealing with medieval wooden churches in the remaining provinces of Sweden, i.e. salvaged materials and timber churches confirmed by written and archaeological evidence, will also include an

account of the dendrochronological studies undertaken in the west of Sweden.

The excavated foundations of wooden churches have not been datable by means of dendrochronology, since as a general rule no timber material has survived in them. Instead many of these stone foundations have been approximately dated with reference to finds of coins. Furnishings preserved in churches of later date or in museums have also furnished some guidance in the dating of demolished churches from which they are supposed to have come. This is above all true of baptis-

mal fonts and wooden sculptures, which have survived in large numbers. One factor of uncertainty here, however, is that the objects concerned may have been transferred from one church to another, thus impeding if not precluding dating.

Most of the few written sources which have come down to us from the medieval period mention just the name of the parish and say nothing about its church. Early mention of a parish, however, implies that it had a church at this time, a church being a prerequisite of parochial status.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm	KÅ	Kyrkohistorisk årsskrift
DN	Diplomatarium Norvegicum	PT	Prostarnas tionderäkenskaper i KA
DRA	Danska riksarkivet i Köpenhamn	PÄ	Pastorsämbetet
DS	Diplomatarium Suecanum	RA	Riksarkivet, Stockholm
ED	Ecklesiastikdepartementet	raä	riksantikvarieämbetet, Stockholm
Fr Bob	Från bergslag och bondebygd	räk	räkenskaper
inv	inventarieförteckning	SD	Svenskt diplomatarium
inv 1829	en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA	SGL	Samling af Sveriges Gamla Lagar
KA	Kammararkivet, Stockholm	SHMm	Statens Historiska Museer, Stockholm
KB	Kungliga Biblioteket, Stockholm	Skjb	Skara stifts kyrkliga jordebok
kr prot	kyrkorådsprotokoll	SOV	Ortnamnen i Värmlands län
KVHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Stockholm	SOÄ	Ortnamnen i Älvsborgs län
		st prot	stämmoprotokoll
		SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Stockholm 1912–
		UUB	Uppsala Universitetsbibliotek
		VgFT	Västergötlands fornminnesförenings tidskrift
		Vgl I	Västgötalagen I
		vis prot	visitationsprotokoll
		ÖIÄ	Överintendentsämbetet

Alfabetisk förteckning över kyrkorna

VÄSTERGÖTLAND

Ambjörnarp 35.

Berga 69. Bergstena 48. Bjättlunda 63. Björkäng 69–70. Brandstorp 97. Bredsäter 44–46. Brämhult 120–129. Bäck 70.

Fagerlid 71. Finnerödja 71–72. Fritsla 56. Fänneslunda 129.

Grude 26. Grönahög 35. Gullered 63–64.

Habo 97. Halna 72–75. Hedared 100–109. Hemsjö 49. Hjo 52. Hundakulla 75–76. Husaby 47. Häcksvik 35–36. Hällestad 26–32. Hällum 17–18. Härjevad 66–67. Höra 53–55.

Jällby 33.

Kalv 36–37. Kinnared 64. Kinnarumma 57–60. Korsberga 98–99. Kyrkås 18. Källunga 33. Kärråkra 129. Kölingared 64.

Landa (Als härad) 16. Landa (Kullings härad) 49–50. Lerum 119–120. Limmared 37. Ljur 33–34. Ljushult 37. Long 19–20. Långared 50.

Mjöbäck 38. Mofalla 53. Mossebo 38. Mårdaklev 38–39.

Naum 21.

Roasjö 39. Råda 17. Rödene 50–51.

Seglora 60–61. Sjötofta 40. Skaga kapell 76–79. Skephult 61–62. Slädene 116–117. Strängsered 64–65. Svenljunga 40. Svänasjö 62.

Tostared 62. Tyggestorp 41. Trökörna 117–118.

Undenäs 79–82. Uvered 55–56.

Vara 22–23. Vång 65. Väne Ryr 118–119. Vänga 110–115. Vättak 99.

Älgårås 83–96. Älvsered 42.

Ödenäs 51. Ölsremma 43. Önum 23–25.

VÄRMLAND

Alster 207. Arvika 152.

Blomskog 179–182.

Dalby 209.

Ed 151. Eda 153. Ekshärad 209–210.

Filipstad 140–141. Frykerud 178. Fryksände 137–138.

Glava 141–143. Gunnarskog 154.

Hammarö 155–176. Holmedal 183. Huggenäs 189–190.

Järnskog 183.

Karlanda 183–184. Karlstad 176–177. Kila 144. Kristinehamn 208. Köla 154.

Lysvik 138–139. Långserud 144–146.

Norra Ny 211. Nysund 191.

Rudskoga 191–192.

Segerstad 151. Silbodal 184. Sillerud 184–185. Skillingmark 185–187. Stavnäs 146. Stora Kil 178. Sunne 139. Svanskog 146–148. Södra Råda 192–205.

Trankil 187. Tveta 190. Töcksmark 188.

Visnum 206–207. Vitsand 139. Värmskog 149–150. Västra Fågelvik 188.

Älgå 154.

Östervallskog 188–189. Östra Ämtervik 140. Övre Ullerud 179.

NÄRKE

Glanshammar 231–232.

Kvistbro 217.

Lännäs 216.

Mosjö 233–236.

Tångersåsa 218–231.

AV MEDELTIDA TRÄKYRKOR HAR TVÅ DELAR UTKOMMIT
I SERIEN SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTA-
RIUM:

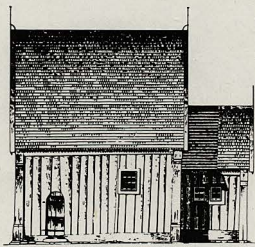
Medeltida träkyrkor, I, Småland samt Ydre och Kinda härad
i Östergötland, vol 192. Av Marian Ullén.

Medeltida träkyrkor, II, Västergötland, Värmland och Närke,
vol 199. Av Erland Lagerlöf.

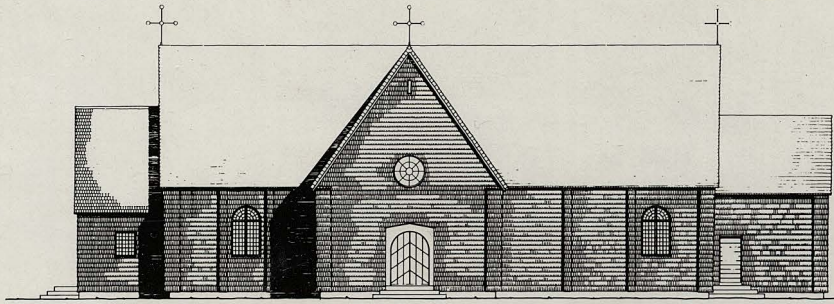
Medeltida träkyrkor, III, som kommer att omfatta arkeolo-
giskt och arkivaliskt material från övriga delar av Sverige, är
under utarbetande.

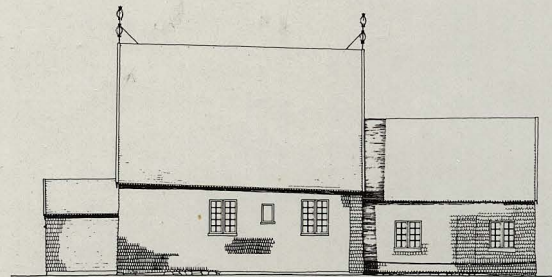
HEDARED

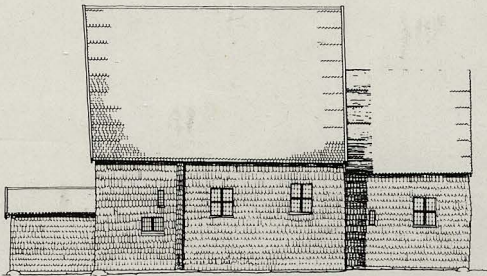
HAMMARÖ

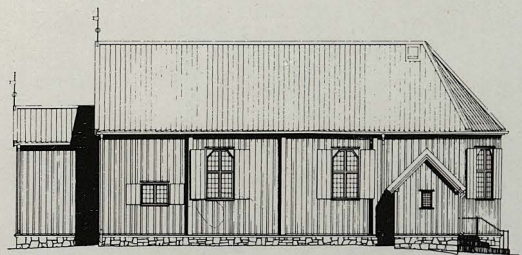
ÄLGARÅS

TÅNGERÅSA

SÖDRA RÅDA

BRÄMHULT